

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૮૩૮- વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગદ્યસંગ્રહ

વિષય મરઘઃ૮૪૩:૨-૧૨૧

પાઠ્યપુસ્તક માળા:—૩

ગદ્ય સંગ્રહ

(વિનય મંદિરના ઘો. ૪ થા અને ૫ મા માટે)

સંપાદક

દેસાઈભાઈ નાથાભાઈ પટેલ,
આચાર્ય, વ. બ. વિનય મંદિર, સુણાવં.

પ્રકાશક

ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી,
આણંદ.

(આવૃત્તિ પહેલી)

સંવત ૧૯૭૬]

પ્રત ૧૦૦૦

[સને ૧૯૨૩

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું
ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી, આણંદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અ.ન.વ.પા.દ.
મુજરાતી ગ્રંથીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૮૩૮
મરઠા: ૮૪૧: ૫-૧૨

સર્વ હક્ક સ્વાધીન

આણંદ ચરોતર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં ત્રિભુવનદાસ કીસીભાઈ પટેલે
પ્રકાશકને માટે અખ્યું તા. ૧૫-૬-૨૩

પ્રવચન

ગુજરાતી ભાષામાં ભાગ્યે જ એવું પુસ્તક છે કે જે વિનય મન્દિરના ચોથા કે પાંચમા વર્ષમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં અભ્યાસ માટે મૂકી શકાય. બેશક, ઘણાં શિષ્ટ પુસ્તકોમાં એવા ખંડો છે કે જે તેમને માટે લાયક ગણી શકાય; પણ આદિથી અંત સુધી કોઈ ગ્રંથ એવો નથી કે જે તેમને માટે યોગ્ય હોય. તેથી પૃથક્ પૃથક્ પુસ્તકોમાંથી લખાણોનો સંગ્રહ કયાં સિવાય અન્ય માર્ગ નથી.

અત્યાર સુધીમાં બે ત્રણ સંગ્રહો બહાર પડેલા છે. પણ તે સંગ્રહોનો ઉદ્દેશ ગુજરાતી ગદ્ય સાહિત્યનો ક્રમવાર ઇતિહાસ આપવાનો બેટલો છે, તેટલો પાઠ્ય પુસ્તક બનાવવાનો નથી. આવા સંગ્રહો ઉપરોક્ત વિદ્યાર્થીઓને નકામા હોય એમાં નવાઈ નથી.

બ્યારે ચોથા ને પાંચમા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં પઠન માટે કયું પુસ્તક મૂકવું તેની સુઝવણ થઈ ત્યારે જ આ સંગ્રહ કરવો પડ્યો છે. આ પ્રથમ પ્રયત્ન છે; સંગ્રહ કરવામાં ઉતાવળ પણ કરવી પડી છે. કોઈની પણ સલાહ લેવાનો અવકાશ મળ્યો નથી. તેથી ખામીઓ નહીં હોવાનું કંઈ કારણ નથી. છતાં મેં સંગ્રહને મારી દૃષ્ટિએ સારો ને ઉપયોગી બનાવવાનો યત્ન નથી કર્યો એમ પણ નથી. આના કરતાં ય વધારે સારા સંગ્રહો બહાર પડે એ ઇચ્છવા ભોગ છે. બ્યાં સુધી તેવા સંગ્રહો બહાર નથી પડ્યા, ત્યાં સુધી આનાથી ચલાવ્યા વિના છૂટકો નથી.

આ સંગ્રહમાં વિદ્યાર્થીની ગ્રંથધારણ શક્તિ, ભાષાની તેમજ વસ્તુની, લક્ષમાં લેવાનો પ્રધાન યત્ન છે. વિવિધ વિષયોના

સંગ્રહોનો લોભ ન રાખતાં ચોથા ને પાંચમા વર્ષનાં બાલકો શુભરાતી સાહિત્યથી પરિચિત થાય, ઉત્તમ વાચનનો રસ આવે, અને ઉત્કૃષ્ટ જીવન જીવતાં થાય, તથા નિર્મોહ્ય પુસ્તકોનાં વાચનથી કાલક્ષેપ કરતાં ને જીવનનો હાસ કરતાં અટકે એ મારો આ સંગ્રહ કરવામાં ખાસ ઉદ્દેશ છે.

સાહિત્યનાં ઘણાં ખરા અંગથી વિદ્યાર્થીને પરિચિત કરવા, વિષયોની ચોખ્ખા નીચે મુજબ રાખી છે એ વિવેકી વાંચકોને સહજ ભેધ શક્યો.

- ૧ નિબંધ, લાપણુ ઇ.
- ૨ વાર્તા
- ૩ જીવન ચરિત્ર
- ૪ વર્ણન
- ૫ હાસ્ય-વિનોદ.
- ૬ સંવાદ.
- ૭ સન્તજીવન

આ સંગ્રહમાં મારું કંઈએ ય નથી, ને કંઈક છે પણ ખરું. કંઈએ ય એટલા માટે નથી કે તે જૂદા જૂદા વિદ્વાનોનાં લખાણમાંથી લીધેલ છે; અને કંઈક એટલા માટે છે કે કેટલાંક લાંબાં લખાણોને ટૂંકાવવામાં મેં મૂળમાં ફેરફાર કર્યા છે. આવી રીતે ફેરફાર કરવામાં મૂળ લેખકને જાણ્યે અજાણ્યે અન્યાય થઈ જવાનો સમ્ભવ ન હોય એમ ન બને. આવી રીતે જેમને અન્યાય થયો હોય તેમની હું ક્ષમા યાચું છું. અન્તમાં પુસ્તકમાં છાપતાં રહી ગયેલી ભૂલોને વિવેકી વાંચક સુધારીને વાંચ્યે એ જ પ્રાર્થના.

સંગ્રહ કરનાર

હેસાઇલાઇ નાથાલાઇ પટેલ

લેખસૂચી

ક્રમાંક

લેખનું નામ

કયા પૃથ્વી

ક પ્રકીર્ણ

૧ પુસ્તકોનો સહવાસ	૧
૨ વાચન	૫
૩ સ્વ. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેના વિદ્યાભ્યાસની મુશ્કેલીઓ	૯
૪ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ	૧૪
૫ આજીવિકાનું સાધન	૧૫
૬ અભ્યર્થ	૧૭
૭ શૌનકનો ઉપદેશ	૨૦
૮ જ્ઞેલમાં કાણુ જઈ શકે ?	૨૪
૯ હિંદુસ્થાન કેમ ગયું ?	૨૬
૧૦ રેંટિયા	૨૯
૧૧ પૈસો વિરૂદ્ધ પરમેશ્વર	૩૧

સ વાર્તા

૧ વૈશમ્પાયનનો વૃત્તાન્ત	૩૬
૨ મહાબિનિષ્ક્રમણ	૪૭
૩ તપપરીક્ષા	૫૪
૪ વિદ્યાર્થીજીવનમાં એક પ્રસંગ	૫૬
૫ મદારી	૬૩
૬ પ્રતાપસિંહ	૬૯
૭ નળદમયન્તી	૮૦
૮ ધર્મને માટે અદ્વિત અભિદાન	૯૪
૯ માસ્તર નંદનપ્રસાદ	૧૦૮
૧૦ શાન્તિદાસ	૧૧૭
૧૧ લક્ષ્મણ	૧૨૮
૧૨ આજી પ્રભુ દેશપાંડે	૧૪૧
૧૩ ફૂલનું મૂલ્ય	૧૪૫
૧૪ આદાણુ	૧૪૮

ગ વર્ણન

૧ પાટણ	૧૫૨
૨ ખાગલાણ	૧૫૪
૩ અધિકારનું સામ્રાજ્ય	૧૫૭
૪ મહાશ્વેતા	૧૬૨

ઘ હાસ્ય

૧ ખાણ	૧૬૫
૨ ભોમિયાને દીધેલી બૂલથાપ	૧૬૯
૩ ગદ્દબ	૧૭૭
૪ વરધોડો	૧૭૯
૫ ભારતવાસીઓનું મનુષ્યત્વ	૧૮૨
૬ નાતનો જમણવાર	૧૮૪ અ
૭ જેલમહેલ	૧૮૪ ડ

ઙ સંવાદ

૧ જીવનનિર્વાણ	૧૮૫
૨ શિવાજી અને રામદાસ	૧૮૮
૩ લિયોફ્રિક અને ગોડાધવા	૧૯૪
૪ દુષ્કાળમાં ખેડૂતોની સ્થિતિનું ચિત્ર	૨૦૩
૫ લવ	૨૦૮
૬ નચિકેતા	૨૧૫
૭ સાતિખંધની બેડીઓ	૨૩૭
૮ જસળ અને તોળલ	૨૪૦

ચ જીવનચરિત્ર

૧ શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય	૨૬૧
૨ બાબા નાનક	૨૭૪
૩ સ્વામીશ્રી દયાનન્દ સરસ્વતી	૨૯૩
૪ શ્રીસમર્થ રામદાસ	૩૦૮
૫ નરસિંહ મહેતા	૩૧૭
૬ મહાત્મા તુકારામ	૩૨૩

લેખકસૂચી

લેખક	લેખ	પૃષ્ઠ
અતિસુખશંકર ત્રિવેદી	પૈસો વિરૂદ્ધ પરમેશ્વર	૩૧
અંબાલાલ સાકરલાલ દિવાન	શાન્તિદાસ	૧૧૭
કદમાણુજી વિઠ્ઠલભાઈ	ધર્મને માટે અદ્યુત બલિદાન	૯૪
કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	પાટણુ	૧૫૨
"	વરધોડો	૧૭૬
માંધીજી	શિક્ષણનો ઉદ્દેશ	૧૪
"	આજીવિકાનું સાધન	૧૫
"	ધન્યાર્થ	૧૭
"	જેલમાં કોણુ જીવ શકે ?	૨૪
"	હિન્દુસ્થાન કેમ ગયું ?	૨૬
"	રેંટીઓ	૨૬
ગોપાળરાવ પાંડુરંગ ભાગવત	શ્રીસમર્થ રામદાસ	૩૦૮
ગોવર્દનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી	અન્ધકારનું સામ્રાજ્ય	૧૫૭
ગોવર્દનભાઈ કાથીભાઈ દેસાઈ	નચિકેતા	૨૧૫
છબનલાલ હરિલાલ પંખા	વૈશમ્પાયનનો વૃતાન્ત	૩૬
"	મહાપ્રેતા	૧૬૨
જીવનલાલ અમરશી મહેતા	૨૫. ગોખલેના વિદ્યાભ્યાસની મુશ્કેલીઓ	૬
દેસાઈભાઈ નાથાભાઈ પટેલ	શૌનકનો ઉપદેશ	૨૦
"	મહાભિનિષ્ક્રમણુ	૪૭
"	તપપરીક્ષા	૫૪
"	નળદમયન્તી	૮૦
"	લક્ષમણુ	૧૨૮
"	શિવાજી અને રામદાસ	૧૮૮
દિગ્ગેન્દ્રનાથ રૌય	જેલમહેલ	૧૮૪ ૬
નરસિંહભાઈ હમ્મરભાઈ પટેલ	જીવનનિર્વાણુ	૧૮૫
નંદશંકર તુળજશંકર મહેતા	બાગલાણુ	૧૫૪
પ્રેમાનન્દ	કુખાળમાં ખેડૂતોની સ્થિતિનું ચિત્ર	૨૦૩

બાબુ બંકીમચન્દ્ર	બાબુ	૧૬૫
"	ગર્દભ	૧૭૭
"	ભારતવાસીઓનું મનુષ્યત્વ	૧૬૯
મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી	પુસ્તકોનો સહવાસ	૧
"	વાચન	૫
મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે	લિયોફ્રિક અને ગોડાઈવા	૧૯૪
રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા	મદારી	૬૩
"	માસ્તર નન્દનપ્રસાદ	૧૦૮
સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુર	ફૂલનું મૃદ્ય	૧૪૫
"	આહાંશુ	૧૪૮
રમણુભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ	ભોમિયાને દીધેલી ભૂલથાપ	૧૬૯
"	નાતનો જમણુવાર	૧૮૪ અ
"	જ્ઞાતિબંધની ઝેડીઓ	૨૩૭
રામસ્વરૂપ શર્મા પંડિત	પ્રતાપસિંહ	૬૯
સુરસિંહજી તપ્તસિંહજી કલાપી	જેસળ અને તોળલ	૨૪૦
હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ	વિદ્યાર્થી જીવનમાં એક પ્રસંગ	૫૬
સાબરમતી માસિક પરથી	નરસિંહ મહેતા	૩૧૭

દૂકાવેલા લેખો

દૂકાવનાર	લેખ	પૃષ્ઠ
દેસાઈભાઈ નાથાભાઈ પટેલ	શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય	૨૬૧
"	બાબા નાનક	૨૭૪
"	સ્વામીશ્રી દયાનન્દ સરસ્વતી	૨૯૩
ગોપાળરાવ પાંકુરંગ ભાગવત	મહાત્મા તુકારામ	૩૨૩

પુસ્તકોનો સહવાસ

(સ્વ. મણિલાલ નલુભાઈ દિવેલી)

સહવાસથી જેમ માણસના ગુણની અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમ જે પુસ્તકોનો તેને શોખ છે તે ઉપરથી પણ તેના વિષેનું અનુમાન થાય છે, મારે માણસે નિત્ય ઉત્તમ જ સહવાસ રાખવો, પછી તે માણસે નો હોય કે પુસ્તકોનો.

ઉત્તમ પુસ્તક તે ઉત્તમ મિત્ર સમાન છે. એને ત્રણે કાળમાં વિકાર થતો નથી, જેવું તે હતું તેવું ને તેવું જ રહે છે. ઘણામાં ઘણો નિત્ય, ઘણામાં ઘણો સહનશીલ અને ઘણામાં ઘણો આનન્દ આપનાર મિત્ર પુસ્તક જ છે. આપત્તિ સમયે આપણાથી તે વિમુખ થતો નથી, નિરન્તર સમાન પ્રેમથી જ સત્કાર કરે છે, બાહ્ય અને વાવનમાં આનન્દ સહિત જ્ઞાન આપે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં આશ્વાસન અને અમર અશ્વાનું સુખ સંબોધે છે.

ઉત્તમ પુસ્તક છે તે ઉત્તમ જીવિતની ઉત્તમતાના પિંડીભૂત સાર જેવું છે; કારણ કે મનુષ્યનું ખરું જીવિત તેના જ્ઞાને ઉદ્ભવ પમાડેલી સૃષ્ટિ જ છે. એવાં ઉત્તમ પુસ્તકો અતિ અમૂલ્ય અને આનન્દકારી વચ્ચેના ભાંડાર રૂપ છે. અને તેમનો સહવાસ કરતાં તે આપણાં અતિ વિશ્વાસુ મિત્ર અને સુખ આપનાર નિવડે છે. જેમને ઉચ્ચતાનો સહવાસ છે તે કદાપિ એકલાં નથી. પુસ્તકોમાં અમરત્વનો અંશ છે, કેમકે મનુષ્યકૃતિમાં એ જ એક લાંબું જીવન લોગવે છે. દેવાલય અને કીર્તિસ્તંભ બાગીને ધૂળ થઈ જાય છે, ચિત્રો, છબીઓ અને મૂર્તિઓ ખવાઈ જાય છે, પણ પુસ્તકો જીવતાં રહે છે. ઉત્તમ વિચારો છે, તેમને કાળનો પણ બાધ નથી, કેમકે તે બ્યારે તેમના પ્રગટ કરનારના મનમાં આવિર્ભાવ

પામ્યા ત્યારે જેવા હતા તેવા અત્યાપિ પણ છે. કાલની જે કાંઈ પણ અસર તેમના ઉપર હોય તો એટલી જ છે ; તેમની સાથે જે કંઈ મેલ ; છોતરાંનો ભાગ હોય તેને સાફ કરે છે. પુસ્તકો આપણને અતિ ઉત્તમ સહવાસ કરી આપે છે; અને જે મહાત્માઓ થઈ ગયા તેમના હૃદયની સમક્ષ આપણને લઈ જાય છે. એમને જોડતાં આપણે સાંભળીએ છીએ. તેઓ પ્રત્યક્ષ જીવતા હોય તેમ તેમને જોઈએ છીએ. આપણે તેમના વિચારોમાં ભાગ લઈએ છીએ. તેમની દયાર્દ્રતામાં દયાર્દ્ર થઈએ છીએ. તેમના આનંદમાં આનંદીએ છીએ. તેમનાં અશ્રુ લેગાં અશ્રુ પાડીએ છીએ. મહાત્માઓ મરતા જ નથી, એમનો આત્મા નિરંતર વિચરે છે. વ્યાસ, મનુ, યાજ્ઞવલ્કય, શંકર, કાલિદાસ, ભવમૂર્તિ અત્યાપિ જીવતા જ છે.

આવા મહાત્માઓની મંડળીમાં ગરીબ અને દીનમાં દીન માણસ પણ, પુરોહિતાદોષને પત્ર થયા વિના, સહજે દારૂં થઈ શકે છે. જેને જેને વાચન-શક્તિ છે તે સર્વે એ મંડળનાં ગુહ્યાગારમાં દાખલ થઈ શકે છે. તમારે પ્રેમનો પ્રભાવ સમજી અસ્પૃશ્ય વ્યવહાર-માર્ગમાં વિચરતાં મોક્ષ પામવો છે? વાદ્મીકિ તમને તે બતાવશે. તમારે શૃંગારામૃત પાન કરવું છે? કાલિદાસ અને ભવમૂર્તિ તમને તેમાં રસગ્રોભ કરશે. પરમ અલેદ અનુભવી જીવિતનું સાર્થક કરવું છે? યાજ્ઞવલ્કય, શંકર આદિ તમને તે બતાવશે.

માણસ જ માણસના મનને આકર્ષે છે. માનુષજીવિતના સંબંધનું જે કાંઈ હોય, મનુષ્યના જે જે અનુભવ, આનંદ, શોક, પરાક્રમ ઇત્યાદિના પ્રસંગ હોય, તે ઉપર જ માણસનું મન ખીજ કરતાં વધારે ખેંચાય છે, તેને તેમાં જ કંઈ વિશેષ રસુજ પડે છે. એમ પ્રત્યેક માણસ થેડે ઘણે અંશે ખીજ માણસમાં મન રાખે છે. એટલે જેમ જેના મનનો વધારે પુસ્તકોદ્ધાર વધારે માનુષઅનુભવના પ્રસંગમાં પ્રચાર, અને તેથી વધારે મનુષ્યો સાથે તેના મનનો સંબંધ, તેમ તેના હૃદયની વધતી ઉદારતા, અને વધતો દયાભાવ, પ્રેમભાવ.

એ જ કારણથી જીવનચરિતો વાંચવા ઉપર માણસને વધારે પ્રીતિ રહે છે. વાર્તા અને કથાની ચોપડીઓનાં આટલાં બધાં ધરાક થાય છે તેનું કારણ પણ એ જ છે. વાર્તાઓ છે તે કલ્પિત જીવનચરિત છે. પ્રત્યક્ષ જીવનચરિત રૂપ નાટકો જોવામાં મનુષ્યને જે આનન્દ અને આકર્ષણ થાય છે, તે પણ આ જ કારણથી.

સર્વ જીવનચરિતમાં રામકથા જેવું રુચિકર જીવનચરિત આપણા લોકોને બીજું એક પણ નથી. આપણું પુણ્યલક્ષિમાં અનેકાનેક ચરિતો ભરપૂર છે; પરંતુ રામકથા જે વિશુદ્ધિ પ્રેરે છે, જે અફલુત અને અઐકિક તેમ નિત્ય દૃષ્ટિએ આવતા એવા પ્રસંગોનું વર્ણન કરી તેમાં જણાવેલા રામના મહાત્મ્યદ્વારા શુદ્ધ નિયમનો માર્ગ શોધે છે, અને એમ છેક પરમજ્ઞાન સુધીનો માર્ગ બોધે છે, તે કોઈ પણ કથામાં, કોઈ પણ ગ્રંથમાં સમગ્ર રૂપે મળી આવવું પુલભ નથી. કૃષ્ણની કહેલી ગીતા પણ એક અનન્ત જ્ઞાન અને નીતિનો આખા જગતમાં અપ્રતિન નમુનો છે. એમાં જ મહાત્માઓના માત્રમા આપણી આગળ પ્રત્યક્ષ છે.

ઉત્તમ જીવનચરિતોની અસર એટલી બધી થાય છે કે આપણા દેશમાં પુરાણના મહાત્માઓ કે દેવતાઓનાં ચરિતના વર્ણનથી કે રામકથાના રચથી, કે મહાભારતના સર્વરૂપ ઉપદેશથી, જેમ અનેક મહાપુરૂષ અને સન્નારીઓનાં ચરિત ઘડાયલાં છે, તેમ યૂરોપાદિ દેશોમાં પણ ખાચબલથી ઉતરતે દરજ્જે પુસ્તકોનો લખેલો જીવનચરિત-માળાનો ગ્રંથ અનેકાનેકના ચરિતનો જીવનભૂત થઈ પડેલો છે.

જેવી અસર જીવનચરિતની છે તેવી બીજા કથાની નથી; માટે માલકોએ તેમ મોટાંએ જીવનચરિતો વાંચવાનો શોખ વધારવો. પણ તેમાં આપણા દેશમાં હાલ જે જીવનચરિતો લખાય છે તેમાંથી પસંદ કરતી વખત બહુ સાવચેતી રાખવી. જે યોગ્ય પુસ્તક યોગ્ય વાચકના હાથમાં ગયું તો કોઈ અઐકિક ચમત્કારની નજીક પહોંચી શકે છે. આવી જાણવાની જરૂર છે.

આવેશ, કે ચાતુર્ય સાથે પુસ્તકગત વિષયનું એક્ય થતાં જ હૃદયગત લાંઠારતું આવરણ તૂટી જાય છે, અને અન્દરનો ખમ્બો એવો ઝળકી ઉઠે છે કે તેના માલિકને તેમ આખા જગતને આનન્દ આપે છે.

એમ પુસ્તકોનો સહવાસ જો યોગ્ય વિવેકથી રાખવામાં આવે તો લાભકારી છે; અનેક રીતે લાભકારી છે. પરિચય પરિચયમાં પણ ફેર છે. ધણકને એવો શોખ હોય છે કે પુસ્તકો રાખવાં એટલે જ ખસ, પણ તે શોખથી જો તે પુસ્તકો પોતાને અથવા પારડાને કપયુક્ત ન થતાં હોય, તો લાભ નથી. પરંતુ પ્રથમ તો આપણું દેશમાં પુસ્તકોનો ઝાઝો શોખ કોઈ ધરાવતું નથી, ત્યાં આવા શોખની વાત ક્યાં ? લેખોએ ઉત્તમ પુસ્તકો દ્વારા કરોડોની મિલકત પ્રાપ્ત કરી એવા દેશ યુરોપ. અમેરિકા ચિના બીજા નથી અને આપણા તો ભોજ, ચિકમ, અકબર, શિવાજી મરા પરવર્ષા છે. પરંતુ જે કાંઈ થોડાએ શોખ છે તેને એવી રીતે ઇર્જાઓ, કે પ્રત્યેક પુસ્તકમાંની કાંઈને કાંઈ સીખાય, કાંઈને કાંઈ નવિનતા અહણ કરાય. પુસ્તકના સહવાસનું સાર્થક પણ ત્યારે જ થયું કેંવાય, માકી તો પુસ્તક વેચનારા પણ પુસ્તકના સહવાસે કારના મહાપંડિત કે મહાજ્ઞાની થયા હોત.

પુસ્તકની સોખતમાં જે અનંતાનંત લાભ છે, તેમના ચરણનો આશ્રય કરવાથી જે અગ્ર એટલે ઉત્તમેત્તમ અને અમોઘ એટલે સિદ્ધ જ્ઞાન, વિવેક અને ચાતુર્ય પેદા થાય છે, તે બધું તો એક બાબતે સદ્, પણ બીજા સહવાસો કરતા પુસ્તકને અમથાં ઉચલાવી જવા જેટલો પુસ્તકોનો સહવાસ લાભકારી છે. જે અક્ષર આવડે એ તો પડ્યા જડે, પણ ઉલટું નહારા વિચારમાંથી કે નહારી સોખતમાંથી ઉગરય એ મહાલાભ છે. સમય નકામો કે ભારે લાગે નહીં. અને ગમત સાથે જ્ઞાનનો લાભ થાય. આરિય

વાચન

(સ્વ. મણિલાલ નભુભાઈ દ્રિવેદી)

દિન પ્રતિદિન શિક્ષણના વિસ્તાર સાથે વાચનનો પણ વિસ્તાર થતો જાય છે. અને વાચનની રુચિને તૃપ્ત કરનારા લેખો પણ વૃદ્ધિ પામતા જાય છે. એ વાત સંતોષ ઉપજાવનારી છે, તથાપિ આપણે અને આપણે સ્થાને આવનારાં બાલકો શું વાંચીએ છીએ, કેવી રીતે વાંચીએ છીએ, એનો વિચાર કરવાની બહુ આવશ્યકતા છે. શરીરને પુષ્ટિ આપનાર અન્નની અને ભોજનની આપણે અનેક રીતે પરીક્ષા કરીએ છીએ, પણ મન અને આત્માને પુષ્ટિ આપનાર જે વાચન તેની યથાયોગ્ય પરીક્ષા આપણે કરતા નથી. જેમ સર્વ વાતોમાં આજકાલ બહારની ટાપટીપ અને શોભા ઉપર વિશેષ લક્ષ અપાતું થયું છે તેમ વાચનમાં પણ થઈ ગયું છે, આપણી શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ સુધી દ્રષ્ટિ કરી જોઈશું તો કોઈ એક વિષયના તલસ્પર્શ પર્યંત સાંગ અધ્યયનનો ક્રમ જોવામાં આવશે નહિ. સર્વ વિષયનું પશ્ચવગ્રાહી પાંડિત્ય આપણા વિદ્યાર્થીમાંથી પદવી ધારણ કરીને બહાર આવતા યુવકોમાં પણ દીઠામાં આવે છે ત્યાં અન્ય પ્રાકૃતોની તો વાત જ શો કરવી ?

શાળાઓમાં જેમ ગણિતની કુચીઓ, ઇતિહાસાદિના સંક્ષેપ, એવાં કૃત્રિમ સાધનો પ્રયોજવા માંડ્યાં છે, તેમ મનુષ્યના જીવનને પરમોપયોગી એવા અતિ ગહન વિષયો પણ સંક્ષેપમાં હસ્તગત કરવાની લલુતા સર્વ પાસા વધેલી દીઠામાં આવે છે. મનુષ્યના વ્યાપારમાં વૃદ્ધિ થઈ છે પણ જાણે દોડતે દોડતે જ જ્ઞાન માત્રને ઉપાડી લેવાય તો ઠીક એવી અસાધારણ તૃષ્ણા દીઠામાં આવે છે. પુસ્તક હાથમાં લીધું, પ્રથમ પત્ર જોયું, અંત્ય પત્ર જોયું. વચમાં

આમતેમ ઉધારું અને અમૂક અભિપ્રાય તે પુસ્તકના વિષય સંબંધે ધરણ કરીને ઉચું મૂક્યું—એ જ પ્રચાર પડ્યો છે. ‘ વખત નથા ’ એ તો બહુ સામાન્ય અને સાધારણ ફરીઆદ થઇ પડી છે, અને કેટલીક વાર તે વત ખરી હશે, તથાપિ સેંકડે પંચાણું જનને સંબંધે તો આલસ્ય, બેપરવા અને પોતાની બુદ્ધિનું અભિમાન સંતાડવાનો એ ખોટો માર્ગ છે.

આટલું છતાં એમ નથી કે વાચનની રુચિ ઓછી થઇ છે, પ્રથમ કરતાં વધી છે. અમલમાં અમલ માણસનાં ઘરમાં પણ ચાર પુસ્તકો હશે, ગાંધીની દુકાને હાંગ, મરી ને મરચાંની વાસમાં પણ નાટકનાં ગાયનોએ પડેલાં હશે, રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતા ઘણાખરા માણસોના હાથમાં પુસ્તક કે ‘ ન્યુસપેપર ’ હશે અને સર્વ કોઈ પોતાની શક્તિ અનુસાર કોઈ ને કોઈ ‘ પેપર ’ ‘ છાપું ’ વાંચના હશે અથવા રાખી નહિ શક્તા હોય તો વાંચવા જોગવાઈ કરી લેતા હશે. ઘણાક જનોને નિત્ય પેપર જોયા વિના અન્ન ભાવતું નથી એવી પણ સ્થિતિ છે. આટલી બધી વાચનની રુચિ બહુ સંતોષ ઉપજાવનારી છે. પણ એનો સાર શે છે ? જેમાં કશો ઉપદેશ નહિ એવી અથવા આડકતરી રીતે આગેા ઉપદેશ આપનારી વાતો. તેવાં જ નાટકો, અને વેપાર, લડાઈ કેસ, ઈત્યાદિની ખબર-અંતરનાં પેપરો, એ વિના બીજા પ્રકારનું વાચન આ બધી પ્રવૃત્તિમાં હેખાતું નથી, એ બહુ શોચનીય છે.

આપણી શાળાઓ અને પઠશાળાઓમાં જેમ પરીક્ષા પાસ કરવા માટે અધ્યયન ચાલે છે, ગોખીને, મેઢે રાખીને, ગમે તે રીતે પણ પરીક્ષામાં ઉત્તર આપવા જેટલી તૈયારી કરવામાં અને કરાવવામાં આવે છે, તેમ આપણા વાચનમાં પણ કામ જેટલું, ખપ જેટલું, પૈસો પેઢા થાય તેટલું વાંચવા ઉપર વાચકોનું લક્ષ છે. ‘ પાસ ’ અને ‘ નોકરી ’ ની ઉતાવળમાં જેમ શિક્ષણનો હેતુ—માણસના મનનો વિકાસ કરાવી તેને વિચા-

રતાં શીખવવું-તે ઉદ્યો વગર છે, તેમ 'સો, ને સો, એ જાનામાં વાચનનો વાનતવિક હેતુ-પ્રાકૃત જીવનને ઉત્તર-નિકારક પ્રવાહમાં ધોઈ સ્વચ્છ અને સ્વતંત્ર કરવું-ને પણ ઉદ્યો વર્ગી ગયો છે. વાચન તે જાણે વખત ગાળવાને માટે જ હેતુ એમ મનાવા લાગ્યું છે, વખત વાચનને માટે છે એમ મનાવું બંધ થયું છે. રેડ્ડેમાં ' વખત જવા ' માટે પુસ્તકો અને પેપરો સાથે રહે છે. વખત મળશે ત્યારે વિચારવાને માટે રહેતાં નથી. પ્રાચીન સમયમાં કોઈપણ ગ્રંથને ' વિચરવો ' એમ કહેવાતું. તેને સ્થાને હવે ' વાંચવો ' એટલું જ કહેવાય છે, ને તે અનર્થ છે કેમકે વિદ્યાથી વિના વાંચી જવાય તેવા જ વાચનની આ સમયને ભૂખ છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એમ નથી કે સર્વ કોઈ વાંચનારે તત્ત્વશાસ્ત્ર અને ગહન વિચારના ગ્રંથો જ વાંચવા અને વિચારવા. પરંતુ એવા વિષયોને એ રેડ્ડેની મુસાફરીમાં લેઈ જવા અને વખત ગાળવાને સાથે રાખેલાં વાતો તથા નાટકો કે પેપરના આર્ટિકલોની પેઠે ઉપર ઉપરથી જોઈને જ હાથ કરી લેવાની આશા રાખવી, કે તે રીતે તે વિષયોને ચર્ચાયલાં જોવાની ઈચ્છા કરવી એ અતિશય અયોગ્ય અને હાનિકારક છે. ગહન વિષયોને એ રીતે ચર્ચા શકાતા નથી, અને એ રીતે ચર્ચવામાં તેમનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન થતાં સમજનારને વિચાર કરવામાં ભૂલ થયા વિના રહેતી નથી. વાચનની જે પદ્ધતિ પડી ગઈ છે, કથા, વાર્તા, નાટક, ન્યુસપેપર એટલામાં જ વાચનનો વિસ્તાર આજકાલ આવી રહ્યો છે, તેથી ગંભીર વિષયો નીચર્યાનો અવકાશ જતો રહ્યો છે. એટલું જ નહિ, પણ જે વિષયો રુચિકર વાચનમાં ગણાય છે તેમાં પણ તેના સ્વરૂપને અનુસરીને કે તેના તત્ત્વરૂપને અનુભવવાને કાંઈ લખાતું જણાતું નથી.

ગંભીર વિષયોની ચર્ચાને અભાવે અને ગંભીર વિષયોનું વાચન અરુચિકર થવાને લીધે તથા જે રુચિકર વાચન છે તેમાં પણ બહુ કંડાઈ ન હોવાને લીધે, વાચકોના જીવનમાંથી, વ્યાપારમાંથી, વિદ્યા

રમાંથી, આચારમાંથી, ગાંભીર્ય અને વિવેક પ્રત્યક્ષ રીતે ન્યૂન થતાં જાય છે. આ જગતમાં અવતરીને મરવાની વયમાં જાણે ખાવા પીવા અને મોજમ વહ કરવા વિના બીજું કશું કરતો જ ન હોય તેવી લઘુતા, ચંચલતા, વિકલતા આપણા વાચકાના અંગમાં વારંવાર જણાય છે; અને અભિમાન તથા સંકુચિત મન અને વિચાર સાથે સ્વચ્છંદ, મોજ, ગમત, એ જ સર્વ નિયામક થઈ ગયાં હોય એ, જે કારક લાગુ વિચારવ ને થવા વિના રહેતું નથી. છતાં અને તેના ઉપયોગ અને નિર્વાહ સ્વરૂપ વિષે ગાંભીર્યતાથી વિચાર કરવો. તે વિચારને અનુભવી મનુષ્યોમાં પ્રવેશ કરવાને સામ્ય, સ્વાર્પણ અને આગ્રહ પોતાના ચત્રિમાં પ્રતિકુળે દર્શાવતાં એ વાત જાણે આપણા વાચકોને લક્ષમાં ન હોય, કારણ સિદ્ધિનો સ્વરૂપ માર્ગ ગંભીર વિચાર છે. એનું જાણે વિસ્મરણ જ થઈ ગયું હોય, તેવું વર્તમાન સમયના વાચનની સ્થિતિથી જણાઈ આવે છે.

આપણા જ દેશમાં આમ થયું છે, એમ નથી; યુરોપ અને અમેરિકામાં પણ દેશની ઉન્નતિના સ્વરૂપને સમજનારા વિચારવાન પુરૂષો આવા જ પ્રકારની ફરિયાદ કરે છે. વરાળચંત્ર, વિજળી, અને ચુંબકની પાંખો ઉપર ઉડતા અને મહાલક્ષ્મીની પ્રતિમાના પ્રતાપમાં ઝાઝવાઈ ગયેલા આ સમયને પોતાનાં અંતઃકરણ અને બુદ્ધિમાં પણ વરાળચંત્ર, વીજળી અને ચુંબકનાં સાધનોથી વિચારવાનો અને નિર્ણય કરવાનો પ્રકાર જોઈએ છીએ. આમ હોવાથી આજ તમને એવાં પુરૂષો મળુ જડશે કે જેમણે ઘણાં શાસ્ત્રો, ઘણાં ગ્રંથો, ઘણાં વિચારોનાં મોઢાં પૂછડાં, ગમે તે, પણ કાંઈક ને કાંઈક લાવ્યાં હોય; પણ એવા જન તો અતિ વિસ્ત્ર જડશે કે જેને કોઈ એક વિષયનું તેના મૂલથી પરિપાક પર્થત સાંગોપાંગ વથાર્થ જ્ઞાન હોય. આથી કરીને આ સમયનું જીવન કેવળ એક રમત જેવું, નકામું, હલકું અને સ્વાર્થી થઈ ગયું છે; જ્યાં જોઈએ

ત્યાં રમત ગમતની મંડળીઓ, કલ્પો, સોસાઈટીઓ છે; અને વિદ્યા કે જ્ઞાનના ગંભીર વિસ્તાર મારેનાં તેવાં સ્થાન અન્ય દેશોમાં કવચિત્ દેખાય છે. તથાપિ આપણા ભસ્ત્રખંડમાં તો એક પણ નથી એ અતિશય ચોકજનક દશા છે. વિદ્યાવિનોદ, શાસ્ત્રચર્ચા, એ તો એક અનાદરનો વિષય છે, લૅનટેનિસ, બિઝિક, ક્રિકેટ, ચાહપાણી, જ્યાફતો અને વચમાં નાટકાનાં “ ગાયનો ” એ આજકાલના વિદ્યાના ઉપાસનાનો શોખ છે.

પઠનપાઠનનો જે પ્રાચીન સંપ્રદાય હતો તેનો તો અત્યંત ઉચ્છેદ થયો છે. અને આજ એક શતકથી પાશ્ચાત્ય કુંળવણીના પ્રભાવથી આપણે વાંચતા અને લખતા થયા છતાં એક પણ શુદ્ધ પ્રતિભાવાળો (original) લેખ ઉપજાવી શક્યા નથી ! આપણું વાચન એ જ આપણા જીવનનું પ્રતિબિંબ છે, માણસ કોની સાથે રહે છે ને શું વાંચે છે તે કહો એટલે તે કેવો છે એ કહી શકાશે એમ જે જ્ઞાનીએ કહ્યું છે તેણે સત્ય કહ્યું છે.

(મુદર્શન ગદાવતી)

૩

સ્વ. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેના

વિદ્યાભ્યાસની મુશ્કેલીઓ

ગોપાળના શિક્ષણનો બધો ભાર ગોવિંદ ઉપર, ગોપાળરાવના મોટાભાઈ, ઉપર પડ્યો, ને તે તેણે ઘણા પ્રેમ તથા હોંશથી ઉપાડી લીધો. તેનું ‘ પોતાનું ’ ધ્યાન ભણવા તરફ પ્રથમથી જ નહોતું,

તેથી તેને નોકરી લેવી પડી તે માટે કાંઈ જ લાગ્યું નહિ. પરંતુ ગોપાળ કાળજીથી અભ્યાસ કરનારો છે, તેને શીખવાની હોશ છે, તેની ઉપર શિક્ષકોની લાગણી છે, તે આશાવન્ત છે, એમ તે સમજ્યા હતા. અને પોતાનું શિક્ષણ પુરું ન થયું તો ખેર, પણ ગોપાળરાવનું તો પુરું કરવું જ એવો મોટાભાઈએ પોતાના મનમાં દઢ નિશ્ચય કર્યો. વંશપરંપરાગત મોટાઈનું જી તેમનામાં હતું. તેમનો ગોપાળરાવ ઉપર પ્રેમ પણ તેવો જ હતો. તેથી અંતરના પ્રેમને બળવાન બનાવ્યો અને ગોપાળને પુરેપુરો વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, એટલું જ પોતાનું ઇતિ કર્તવ્ય મોટા ભાઈને લાગવા માંડ્યું. મોટા ભાઈ ફક્ત ખઠાર વર્ષના—છોકરવાદ ઉંમરના હતા; છતાં તેમના પ્રેમ અને મોટા મને, પુખ્ત અનુભવી ગૃહસ્થ કરતાં વધારે ઉત્સાહ અને નિશ્ચય તેમનામાં ઉત્પન્ન કર્યો. ગોપાળનું લણતર, પુરું થતાં સુધી ગોવિંદને પોતાના સુખનો કે શાન્તિનો વિચાર પણ મુઝયો નહિ. તેમને માસિક પંદર રૂપીઆ ફક્ત મળતા હતા. તેમાંથી તે પોતાનું તમામ ખર્ચ નભાવીને ગોપાળને દર મહિને આઠ રૂપીઆ મોકલતા. ભાઈના લવિષ્ય માટે કેટલી કાળજી! મોટા ભાઈએ આ વખતે આટલી કાળજી—ચિંતા રાખી ન હોત, નુકસાન વેઠ્યું ન હોત, કર્યો તેવો સ્વાર્થત્યાગ કર્યો ન હોત તો દ્રાણ બાણે ગોપાળરાવનું શિક્ષણ ત્યાંથી જ પુરું થયું હોત, ને આ હિંદુસ્તાનનું દેટલુંએ નુકસાન થયું હોત ! પણ તેમ થવાનું નહોતું જ. ગોપાળને હાથે જે મહાન કામો થવાનાં હતાં તેની ઝાંખી કલ્પના પણ તે વખતે તેમના મોટા ભાઈને નહિ હોય, તોપણ કેવળ બ્રાત્રપ્રેમને લીધે જ તેમણે પોતાના ભાઈ ગોપાળ માટે સમજીને જે કાંઈ કર્યું, તેનો ભારે ઉપકાર ગોપાળ ઉપર તો થયો જ—તે કદી ભૂલ્યા નહોતા—પરંતુ આખા હિંદુસ્તાન ઉપર પણ તેમણે ઉપકારનો ભારે બોલો લાવ્યા છે, એમાં દ્રાણ ના કહેશે ?

મોટાભાઈ પોતાના પંડમાંથી કાઢીને પોતાના વિદ્યાભ્યાસ માટે પંસા મોકલે છે એની ગોપાળને પણ સારી ખેઠે સમજ—કિંમત

સ્વ. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેના વિદ્યાભ્યાસની મુશ્કેલીઓ ૧૧

હતી, ગોપાળ તેર વર્ષની ઉંમરનું બાળક હતું, પરંતુ તે નાની ઉંમરમાં પોતાની ગરીબાઈ સમજીને વર્તતા. પોતાનું માસિક ખર્ચ આઠ રૂપીઆ ઉપર ન થાય તે માટે તે બહુ જ કાળજી રાખતા. તેણનું ખર્ચ ઠરાવ્યા કરતાં વધારે ન થાય તેટલા ગાડુ મ્યુનિસિપાલિટીના ફાનસ પાસે બેસીને તે કેટલીક વખત અભ્યાસ તેમજ બીજું કામ કરતા. આવી રીતે સરસ્વતી દેવીની ઉપાસના કર્યા પછી તે પ્રસન્ન કેમ ન થાય ?

તે સમયના ઘણા ખરા મોટા માણસોના જીવનચરિત્રમાંથી આ જ બોધ મળે છે. તેમના વિદ્યાર્થી અવસ્થાના દિવસો ગરીબાઈના કડક સપાટામાં ગયા હતા, તેથી જ તે આટલી બધી યોગ્યતાએ પહેલુંવ્યા હશે કે કેમ ! મહિને વીસ વીસ-પચીસ પચીસ રૂપીઆ ફક્ત પોતાના રોજના ચાલુ ખર્ચ સાથે મંગાવનારા વિદ્યાર્થીઓ આજકાલ દરેક કોલેજમાં હોય છે. પાલક સંસારનું ગાડું ગમે તેમ ચલાવે, પોતાના સુખનો ને કેટલીક વખતે તો જરૂરીઆત ચીજોનો પણ ત્યાગ કરે, અને છોકરાના ખર્ચ માટે વીસ વીસ-પચીસ પચીસ રૂપીઆ દર મહિને મોકલે; અને છોકરાઓ સીનેમાં બેવામાં, ચાહ કેફી, કેલ્ડર્ડીક દીચવામાં અને નાટકશાળામાં 'વન્સમોર' ની તાળીઓ પાડવામાં દંગ થઈ મહાભે, આવું બહુએ બને છે ! વડિલો સ્વાર્થ ત્યાગ કરે છે, પણ તેનું પરિણામ શું ? છોકરાનો સ્વાર્થ અને પરમાર્થ એ બન્નેનો ત્યાગ-ભોગ ! આ દેશના તરૂણ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ ગોપાળરાવના તે વખતના વર્તનની નકલ કરશે ? પોતાની નજર આગળ તે દાખલો રાખશે ?

ગોપાળરાવ મોજ વિદ્યાર્થી માંના ન હોતા. તે પોતાની ગરીબી સમજતા, ને પોતાના મોટાભાઈ પોતા માટે ઘણું કષ્ટ વેઠે છે; કાળજી રાખે છે, ને અડચણો ભોગવે છે, માટે આપણે પણ બને તેટલો જોછો ભાર તેમની ઉપર નાંખવો, એ

૧૨ સ્વ. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેના વિદ્યાભ્યાસની મુશ્કેલીઓ

વિષે તે હંમેશાં કાળજી રાખતા. તે જે વીશીમાં જમતા ત્યાં જમવાના એ દર હતા. એક સાડાચારનો ને બીજો ચાર રૂપીઆનો -સાડાચાર રૂપીઆ આપનારને દહીંદૂધ મળતું, ને ચારવાળાને દહીંદૂધ મળતું નહિ. ગોપાળરાવ બીજા વર્ગમાં જમતા. આવા ભોજનનો ગોપાળરાવને કેટલો કંટાળો આવતો હશે ! બીજાઓ સુગ્રાસ અન્ન ખાય ને પોતાને તે ન મળે, એ બેઠ તેમને પોતાની ગરીબાઈ માટે કેટલું લાગતું હશે ! પણ તે તેમણે કદી બહાર જણાવા દીધું નથી. ગોખલે કુટુંબમાંનો તેમના વડિલોનો સ્વાભિમાન અથવા માનીપણનો ગુણ તેમનામાં આ ઉંમરે પણ હતો.

એક વખતે વીશીમાં જમતી વખતે બોલતાં બોલતાં “ દહીં લાવ રે-દહીં ” એમ કહી તેમણે વીશીવાળાને ખૂમ પાડી. વીશીવાળાને શું ? તેનામાં માણસાઈ થોડી જ હોય છે ? ધુરંદીને તેણે જવાબ આપ્યો, “ ચાર રૂપરૂપી આપે છે ને વળી દહીં ખાવા માગે છે ! દહીં ખાવું હોય તો સાડાચાર રૂપીઆ પડે છે ! ” પોતાની ભૂલ ગોપાળરાવના સમજવામાં આવતાં તે શરમીઠા જેવા થયા. પણ સ્વભાવ રડ્યા માની. એટલે “ વધારે પૈસા લે પણ દહીં આપ ” એમ કહી તેમણે તે વખતે દહીં દીધું. તે વખત ગયો; પણ વીશીવાળાના શબ્દોથી પોતાનું અપમાન થયા જેવું તેમને જે લાગ્યું હતું તે કાંઈ મનમાંથી ગયું નહોતું. તે વિષે મનમાં ટોચાવા લાગ્યું. ફક્ત આઠ આના માટે ઘણા માણસમાં આવું અપમાન થવા ન હેવું એવું તેમણે નક્કી કર્યું, અને બીજા જ દિવસથી તેમણે વીશીવાળાને કહી દીધું કે, “ હું સાડાચારના દરમાં જમીશ, મને આજથી તે દરનું પીરસતો જાજે. ”

આ પ્રમાણે વીશીવાળા તરફથી થતું અપમાન દૂર કર્યું; પણ આઠ આના વધારે તેને આપવાના તે આપવા કંવી રીતે ! મોટાભાઈ તરફથી આઠ રૂપીઆ આવે તેમાં બધું પતાવવાનું તે માટે તેમણે એક ચુકિત કાઢી. તે ચાર રૂપીઆમાં જમતા ત્યારે (ખાડા)

પડેલા દિવસના પૈસા કાપતા નહિ. પણ બીજા જમનારા પડેલા દિવસના પૈસા કાપીને હીસાબ ચુકવતા. સાડાચારના દરમાં જમવા લાગ્યા ત્યારથી તેમણે પણ પડતર દિવસના પૈસા કાપવા એવું ઠરાવ્યું; અને તેમ કરીને લોજનખર્ચ ચારની ઉપર જવા ન દીધું. દિવસ ન પડે તો રબાના દિવસે ઉપવાસ કરે, વીશીમાં જમવા બંધ નહિ; અને ગમે તેમ કરીને પણ ચાર રૂપીઆનો મેળ કરવા દિવસ પાડે. આમ કરીને પણ 'ચારમાં જમનારને વળી ઢહી' માગનાર 'એમ વીશીવાળાને કહેવા જેવું રાખ્યું' નહિ.

આ વાતમાં ગોપાળરાવના બે ત્રણ ગુણ દેખાઈ આવે છે. એક તો તેમનો માની સ્વભાવ; બીજો દૃઢ નિશ્ચય-ઉપવાસ કરવા પડે તો કરવા, પુણ્ય હલકું જમણું જમું છું એવું સાંભળવું નહિ-અને જે છે તે પરિસ્થિતિમાં જુદી જુદી બાબતોનો મેળ કરવો. આ ત્રણ ગુણનો તેમનામાં આગળ ઘણો વિકાસ થયો હતો; પરંતુ તે બાળપણમાં બીજ રૂપે તેમનામાં હતા. પોતાની ગરીબાઈ, લોજન ખર્ચ માટે ચાર રૂપીઆ કરતાં એક બદામ પણ વધારે ખર્ચવાની અડચણ-ચારમાં જમે છે એવું સાંભળવામાં લાગતું અપમાન-અર્થાત્ સ્વભાવનું માનીપણ, એ એક બીજાથી વિસંગત બાબતનો તેમણે મેળ મેળવ્યો ! અને પડત દિવસના પૈસા કાપવાનો તોડ કાઢી સ્વાભિમાન સાચવ્યું, ને પોતાનું ખર્ચ પણ વધવા દીધું નહિ.

શિક્ષણનો ઉદ્દેશ

(મહાત્મા ગાંધીજી)

ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ મને પ્રશ્ન કર્યો છે કે ‘ મારે શું કરવું ઇષ્ટ છે. હું દેશસેવા કેવી રીતે કરી શકું ? આલુવિકા માટે મારે શું શું કરવું યોગ્ય છે ? ’ મને જણાયું છે કે આલુવિકા માટે વિદ્યાર્થીઓને બહુ ચિન્તા થયા કરે છે. આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર વિચારતા પહેલાં શિક્ષણનો ઉદ્દેશ શું છે એનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે.

કેળવણીનો ઉદ્દેશ ચારિત્ર્ય ઘડવાનો છે. ભારતવૃષ્ટિના ઋષિ-મુનિઓએ કહ્યું છે કે વેદાદિ સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર જાણવા છતાં પણ જો મનુષ્ય આત્માને ન ઓળખી શકે, સર્વ બન્ધનમાંથી મુક્ત થવાને યોગ્ય ન બને, તો તેનું જ્ઞાન વ્યર્થ છે. બીજું વચન એ છે કે જેણે આત્મા જાણ્યો છે, તેણે સર્વસ્વ જાણ્યું છે. અક્ષરજ્ઞાન વિના પણ આત્મજ્ઞાન થવું સંભવે છે. પચગબર મહામહ સાહેબે અક્ષરજ્ઞાન મેળવ્યું ન હતું. જીસસ ક્રીસ્ટે કોઇ શાળામાં અભ્યાસ કર્યો ન હોતો. આમ છતાં, આ મહાત્માઓને આત્મજ્ઞાન નહોતું થયું એમ કહેવું એ ધૂષ્ટતા જ છે. તેઓ વિદ્યાલયોમાં પરીક્ષા દેવા નહોતા ગયા, છતાં આપણે તેઓને પૂજ્ય ગણીએ છીએ. વિદ્યાનું બધું ફળ તેઓને મળી ચૂક્યું હતું. તેઓ મહાત્મા હતા.

તેઓની દેખાદેખીથી આપણે વિદ્યાલય છોડી દઇએ તો આપણે બ્રૂટ થઇએ; પરંતુ આપણને પણ આપણા આત્માનું જ્ઞાન ચારિત્ર્યથી જ મળી શકે છે. પણ ચારિત્ર્ય એટલે શું ? સદાચારનું ચિહ્ન શું ? સદાચારી પુરુષ સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અપરિશ્ક, અસ્તેય, નિર્ભયતા આદિ વ્રતોનું પાલન કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહે છે. તે પ્રાણુ છોડી દેશે પરંતુ સત્યને કદી નહીં છોડે. તે પોતે મરશે,

પણ બીજા કોઈને નહીં મારે. તે પોતે દુઃખ મહાન કરશે, પરંતુ બીજાને દુઃખ નહીં દે.

સહાચારી પ્રહસ્યર્થ પાળી યથાશક્તિ શરીરમાં રહેલ સત્વનું રક્ષણ કરે છે; તે ચોરી નથી કરતો, તેમ લાંચ નથી લેતો. તે પોતાનો તેમ જ બીજાનો સમય ગુમાવતો નથી. તે અકારણ ધન-સંચય કરતો નથી. તે એશઆરામ નથી વધારતો, અને નકામી ચીજોનો ઉપયોગ કેવળ શોખ ખાતર નથી કરતો; પરંતુ સાદાઈમાં જ સન્તોષ માને છે. ‘પોતે શરીર નથી પરંતુ આત્મા છે, અને આત્માને હણનાર જગતમાં કોઈ નથી,’ અહ્ પ્રમાણે દૃઢ વિચાર રાખી આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિનો ભય તે છોડે છે અને ચક્ર-વર્તીથી પણ દબાતો નથી; પણ નિર્ભય રહી પોતાનું કામ કર્યે ભય છે.

જો કદી વિદ્યાલયો ઉપર્યુકત પરિણામ લાવી ન શકે તો તેમાં વિદ્યાર્થીની, શિક્ષણની અને શિક્ષકની, ત્રણેની ખામી હશે. પરંતુ ચારિત્ર્યની ખોટ પૂરી પાડવાનું કામ તો વિદ્યાર્થીઓના જ હાથમાં છે. જો તે ચારિત્ર્ય ઘડવા નહીં ઇચ્છતો હોય, તો શિક્ષક કે પુસ્તક તેને તે વસ્તુ નહીં આપી શકે. તેથી કરીને મેં ઉપર કહ્યું છે તેમ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ સમજવો જરૂરનો છે. ચારિત્ર્યવાન થવા ઇચ્છા રાખનાર વિદ્યાર્થી કોઈપણ પુસ્તકમાંથી ચારિત્ર્ય વિશે બોધ લઈ લેશે.

રાષ્ટ્રીય વાંચનમાળા

૫

આજીવિકાનું સાધન

(મહાત્મા ગાંધીજી)

મને ભય છે કે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણના ઉદ્દેશનો ખ્યાલ નથી હોતો. તેઓ માત્ર રૂઢિને આધિન થઈ શાળામાં ભય છે.

કેટલાક આજીવિકાના હેતુથી જાય છે. મારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે શિક્ષણને આજીવિકાનું સાધન સમજવું એ નીચ વૃત્તિ છે. આજીવિકાનું સાધન શરીર છે, અને શાળા એ ચારિત્ર્ય ઘડવાનું સ્થાન છે. તેને શરીરની હાજતો પૂરી પાડવાનું સાધન સમજવું એ વાધરી માટે ભેંસને મારવા સમાન છે. શરીરનું પોષણ શરીરથી જ કરવું યોગ્ય છે. આત્માને તે કાર્યમાં કેમ રોકી શકીએ ?

‘ તારા પરસેવાથી જ તું તારો રોટલો કમાઈ લે ’ એવું મહાવાક્ય જીસસ ક્રીસ્ટનું છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાંથી પણ આ જ ધ્વનિ નીકળતો જાય છે. આ જગતમાં દરેક માણસો આ નિયમને આધિન રહે છે અને નિર્ભય બને છે. જેણે દાંત આપ્યા છે તે આવણું પણ આપશે. વચન સત્ય છે. પણ આજીવિકા માટે તે નથી કહેવામાં આવ્યું. વિદ્યાર્થીઓએ આરંભમાં જ આ શીખી લેવું આવશ્યક છે કે પોતે પોતાની આજીવિકા પોતાના બાહ્ય બળથી પેદા કરી લેવાની છે.

આજીવિકા માટે મજબૂરી કરતાં લક્ષ્ય આવવી નહીં જોઈએ. આમ કહેવામાં મારી એવી મતલબ નથી કે આપણે બધાએ હંમેશાં હાથમાં કોદાળી વાપર્યા કરવી. પણ આ સમજવાની જરૂર છે કે બીજા ધંધા કરતા હોવા છતાં આજીવિકા માટે કોદાળી વાપરવામાં જરાય ખુરાઈ નથી, અને આપણા મજબૂર ભાઈઓ આપણાથી નીચા નથી. આ સિદ્ધાન્તને ગ્રહણ કરી, તેને પોતાનો આદર્શ સમજી, પછી ગમે તે ધંધામાં તે પડે, તો પણ તેની કાર્ય કરવાની રીતિમાં શુદ્ધતા અને અસાધારણતા માલમ પડશે. વળી તે લક્ષ્મીનો શુભામ નહીં બને; લક્ષ્મી તેની હાસી બની રહેશે.

જે વિદ્યાર્થી શિક્ષણના ઉદ્દેશનો વિચાર કર્યા વિના શાળામાં જાય છે તેણે તે ઉદ્દેશ સમજી લેવાની જરૂર છે. તે આજે જ નિશ્ચય કરી શકે છે કે હું આજથી શાળાને ચારિત્ર્ય ઘડવાનું

સાધન સમજીશ. મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે એવો વિદ્યાર્થી એક માસમાં પોતાના ચારિત્ર્યમાં જબરૂં પરિવર્તન કરી નાંખશે, અને તેના સાથીઓ પણ તેની સાક્ષી દેશે. આ શાસ્ત્રવચન છે કે આપણે જેવા વિચાર કરીએ છીએ તેવા આપણે થઈએ છીએ.

રાષ્ટ્રીય વાંચનમાળા

પ્રહ્લયર્થ

(મહાત્મા ગાંધીજી)

પ્રહ્લયર્થ એ સંસ્કૃત શબ્દ આપણને શાસ્ત્રોમાંથી મળેલો છે, અને તેનો મહિમા આપણે પ્રહ્લયર્થનો જે સામાન્ય અર્થ કરીએ છીએ તેથી અનેક ગણો ગવાએલો છે. પ્રહ્લયર્થ એટલે સર્વ ઇન્દ્રિયો પર સમ્પૂર્ણ કાબુ. જે પૂર્ણ પ્રહ્લયારી છે તેને માટે આ સંસારમાં કશું જ અસાધ્ય નથી. પણ આ આદર્શ સ્થિતિ છે, એટલે ત્યાં સુધી પહોંચેલાં માણસો જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે. એને ભૂમિતિમાંની સરળ રેખાની ઉપમા આપી શકાય, જે માત્ર કલ્પનામાં જ રહે છે; કદિ પ્રત્યક્ષ નથી દોરી શકાતી. અને આમ છતાં એ એક મહત્ત્વની વ્યાખ્યા છે, કે જે ભૂમિતિમાં ભારે ભાગ ભજવે છે. તે જ પ્રમાણે સમ્પૂર્ણ પ્રહ્લયારી ભલે કલ્પનામાં જ રહી શકતો હોય, છતાં એને આપણે જો રાતદિવસ આપણી આંખ સામે ન રાખીએ તો આપણી સ્થિતિ સુકાન વગરના વહાણ જેવી થઈ પડે. એ કાલ્પનિક સ્થિતિને જેમ વધુ વધુ પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરીશું તેમ તેમ આપણે સમ્પૂર્ણ થઈશું.

પણ આ વિશાળ અર્થને છોડી અત્યારે તો ‘ વીચરક્ષા ’ ના અર્થમાં જ પ્રહ્લયર્થની વાત કરવા ઇચ્છું છું. હું માનું છું કે મન,

વાણી ને કર્મથી સમ્પૂર્ણ સંયમ પાળ્યા વિના આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા પ્રાપ્ત ન જ થઈ શકે. અને જે પ્રજામાં આવાં સૌ પુરુષો નથી એની અધોગતિ ચોક્કસ છે. મારી માન્યતા છે કે પ્રહ્લયચર્યનો ઉપયોગ કેરળ શરીર અર્થે ન જ થાય. એ તો રૂપીઆને પૈને દામે વટાવી નાંખવા જેવું થાય. પ્રહ્લયચર્યનું પાલન નહિ કરનાર વ્યક્તિ મનુષ્ય મટે છે. પશુ તો સ્વભાવે પ્રહ્લયચર્યનું પાલન કરે છે. તેને સ્વાદ નથી, ઇન્દ્રિયોનો વિકાસ નથી. પશુ મર્યાદિત રહે છે; એટલે પ્રહ્લયચર્યનું પાલન નહિ કરનારને ઘણી વેળા પશુની ઉપમા આપવામાં આવે છે એમાં પશુનું અપમાન રહેલું છે.

પ્રહ્લયચર્યનું ખંડન કરનાર પુરુષ છેવટે નપુંસક બને છે, ને તેથી જ આપણે છાપાંઓમાં આપણી શરમની નિશાની રૂપે વીર્ય-વર્ધની દવાઓની બધી લાખાઓમાં મોટી બહેર બખરો બેઠાંએ છીએ. એવડી મોટી બહેર બખરો પોષાય છે એ જ આપણું દુર્દૈવ સૂચવે છે. પ્રહ્લયચર્ય એ મનુષ્ય જાતિનો પણ સ્વભાવ જ છે. આત્માનો તો છે જ. પ્રહ્લયચર્ય નહિ પાળનારનો આત્મા મૂર્છિત છે. ભગ્વત આત્માવાળો પોતાના શરીરનો અતિશય મેલો ને દુઃસહ પરિણામ લાવનારો ઉપયોગ કદિ ન કરે. ઉન્નત વિચાર માત્રથી પ્રહ્લયચર્યનું પાલન તદ્દન શક્ય ને સહેલું છે. પણ જ્યારે મનુષ્યને મેલો વિચાર આવે છે ત્યારે તે ઘેલો બને છે. તે શરાબ પીધા વિના મૂર્છિત થાય છે ને ભેલાન સ્થિતિમાં મેલી ક્રિયામાં સુખ માને છે, ને ક્ષણિક સુખ ભોગવવા પછીનો કડવો અનુભવ ભૂલી જઈ પાછો તેનો તે જ બને છે.

પ્રહ્લયચારી દુર્બળ હોય જ નહિ. તેનું મન, તેનું શરીર, તેનો આત્મા ધાર્મ્ય કામ આપે છે. પ્રહ્લયચારીનું શરીર થાકતું જ નથી, એમ કહીએ તો ચાલે. એના પ્રહ્લયચારી જવલે જ ભેવામાં આવે છે.

કિન્દુસ્તાન ઉપ્પુ દેશ હોવાથી આપણે ત્યાંની છાકરીઓ વહેલી વયમાં આવે છે એ ખોટો વહેમ છે. હું હિન્મતથી કહું

હું. કે હવાપાણીને યુવાવસ્થાની જોડે કશી લેવાદેવા નથી. અકાળે જુવાની આવી જાય છે તે આપણાં કુટુંબોમાં આવે જે માનસિક અને નૈતિક વાતાવરણ પ્રવર્તે છે તેને કારણે છે. માતાઓ અને ધરનાં વડીલો નિર્દોષ છોકરાંઓના મન ઉપર બચપણથી જ અમુક વરસની ઉમ્મરે પહોંચતાં જ પરણાવા અગર સાસરે જવું પડવાની વાત ઠસાવવાનો પોતાનો ધર્મ સમજે છે. બચપણથી જ ક્યાંક ક્યાંક તો પારણામાંથી જ એમનાં સગાઈવેવિશાળ કરી દેવામાં આવે છે.

એમને જે રીતે તૈયાર કરેલો ખોરાક ખવડાવવા પીવડાવવામાં આવે છે, જે રીતે તેમને પહેરાવવા ઓઢાડવામાં આવે છે, એ બધું એમનામાં વિકાસને વહેલાં બગટ કરવામાં મદદ કરનારું હોય છે. આપણી પોતાની દહાવો લેવાની બળતરા તૃપ્ત કરવાની અગર આપણા મિથ્યાભિમાનને સંતોષવાની ખાતર આપણે છોકરાઓને પૂતળાં પુતળીઓની જેમ શણગારીએ છીએ. આનું સ્વાભાવિક પરિણામ એકજ આવે. અકાળ યૌવન, અકાળ સંતતિ, અકાળ મૃત્યુ. માબાપના વર્તનનો વસ્તુપાઠ શીખવામાં છોકરાં વાર લગાડતાં નથી. તેમનાં સ્વચ્છંદ છોકરાંઓને પૂરેપૂરાં નિરંકુશ બનવાને દાખલાની ગરજ સારે છે.

પ્રજ્ઞાચારીને વ્યાયામ સામાન્ય હોય છે. તેને ખુબ્બી હવાની પૂરી જરૂર છે. મેલી હવાથી શરીર જેટલાં નબળાં થાય છે તેટલાં નબળાં ભાગ્યે બીજી બાદ્ય અસરોથી થતાં હશે. સામાન્ય ચાલે, ટટાર શરીર, દૃષ્ટિ ભોંય ભણી રાખીને શાન્ત ચિત્તે એકાન્ત સ્વચ્છ સ્થાનમાં ચાલતા જવું. તે દરમ્યાન જેમ ફેફસાં સ્વચ્છ હવાથી સાફ થતાં જાય તેમજ સ્વચ્છ વિચારોથી હૃદયના ને મગજના મેલો, જે મનુષ્ય કહાડતો જાય તેાં તે શરીરે ને મને બળવાન થાય છે.

પ્રજ્ઞાચારી મિતાહારી જ નહિ પણ અપાહારી પણ હોવો જ એકજો. તેનું શરીર પ્રવૃત્ત રહેતું છતાં ઓછામાં ઓછું ક્ષીણ થાય

છે, તેથી તેને ઓછામાં ઓછા ખોરાકની જરૂર પડે છે. ખોરાકમાં મસાલા અને મિષ્ટાન્નોનો ત્યાગ આવશ્યક છે. જેને આપણે ભારે ખોરાકો કહીએ તે ત્યાજ્ય છે. જેને માનસિક કામ ઘણું છે તેને કઠોર વેરી છે. ઘઉં, દૂધ અને કંઈક લીલોતરી ને ખને તો લીલું ફળ એ ઉપરાન્ત ભાગ્યે જ ખીજી વસ્તુની જરૂર હોય.

શૌનકનો ઉપદેશ

(મહાભારત પરથી)

પ્રભાતમાં ધર્મરાજએ બ્રાહ્મણોને કહ્યું, “ અમારું સર્વસ્વ હરાયું છે, રાજ્ય હરાયું છે, લક્ષ્મી હરાઈ છે. અમે ક્ષત્રીપૂત્રકન્દનો આહાર કરતા વનમાં ફરીએ છીએ. વનમાં ઘણો કલેશ છે, માટે તમે અમને ત્યજી યથેષ્ટ જવાની કૃપા કરો. ”

બ્રાહ્મણોએ કહ્યું, “ હે રાજન્, જે તમારી ગતિ તે જ અમારી -આટલા માટે તો અમે આવ્યા છીએ; માટે સદ્ધર્મને બાણનાર એવા અમ લક્ષ્મીનો તમે ત્યાગ કરો. મા. દેવતા પણ લક્ષ્મી પર અનુકરણ કરે છે, અને સહાયાર પર અવલંબન કરનાર બ્રાહ્મણો પર તો ખાસ. ”

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, “ મારી પણ બ્રાહ્મણો પર પરમ ભક્તિ છે. પરંતુ વનમાં દુઃખ એટલાં બધાં છે, અને અમે એટલા નિર્ધન છીએ કે અમે આપના સુખનો ને ભોજનાદિનો પ્રબન્ધ કરી શકીશું નહીં. ”

બ્રાહ્મણોએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો, “ હે પાર્થિવ, અમારા ભોજનની ચિન્તા કરતા મા. અમે અમારું ભોજન સ્વયં પ્રાપ્ત કરીશું. અને તમારી સાથે વનમાં વસીશું. ધ્યાન અને જપથી અમે તમારું

કન્યાય સાધીશું, તથા અભિરમ્ય કથાઓથી આપણે આનન્દ કરીશું.”

યુધિષ્ઠિર--“ એ તો નિઃસન્દેહ છે કે મને દિવસે સાથે રહેવામાં આનન્દ મળે છે. પણ અમે હોઠએ ને તમારે લોજન ઉપાર્જન કરવું પડે એથી વધારે કષ્ટપ્રદ બીજું શું હોઈ શકે ? ” આમ બોલી ધર્મરાજ શોકમાં ડૂબી જઈ નીચે બેસી ગયા. તેમને યોગ અને સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં કુશલ એવા વિદ્વાન શૈનક ઋષિએ નીચે મુજબ ઉપદેશ આપ્યો.

શોકસ્થાનસહસ્રાણિ મયસ્થાનશતાનિ ચ ।

દિવસે દિવસે મૂઢમાવિશન્તિ ન પંડિતમ્ ॥

“ હજારો શોકસ્થાન અને સોંકડો લયસ્થાન દિવસે દિવસે મૂઢ પર આવી પડે છે, પંડિત પર નહીં તમારા જેવા શારીરિક તેમજ માનસિક દુઃખથી નિરાશ થાય નહીં. શરીરને ચાર કારણોથી દુઃખ થાય છે, વ્યાધિથી, અનિદ્ર સંસ્પર્શથી, શ્રમથી, અને ઇષ્ટજનના વિયોગથી. આ ચતુર્વિધ દુઃખનો ઉપાય બે પ્રકારનો છે. કુશલ વૈદો આધિ અને વ્યાધિને પ્રિયાખ્યાનથી તથા ઔષધથી શાન્ત કરે છે.

“ માનસિક દુઃખથી જ શરીરને દુઃખ થાય છે; જેમ તપ્ત લોખંડથી ઘડામાંનું પાણી ગરમ થાય છે તેમ. માટે જેમ પાણીથી અગ્નિને શાન્ત કરીએ છીએ તેમ પ્રથમ મનને જ્ઞાનથી શાન્ત કરવું જોઈએ. અને મન શાન્ત થયું કે શરીરનો તાપ શમવાનો.

“ માનસિક દુઃખનું મૂળ સ્નેહ છે, સ્નેહથી પ્રાણી સરજે છે, અને દુઃખ પણ પામે છે. લય સ્નેહમાંથી થાય છે, તેમજ હર્ષ ને શોક પણ સ્નેહમાંથી પ્રવર્તે છે. જેમ કાંટરમાં રહેલો અગ્નિ આખા વૃક્ષનો નાશ કરે છે; તેમ સહેજ પણ રાગદ્વેષ ધર્માર્થનો

સમ્પૂર્ણ નાશ કરે છે. રાગથી માણસને ઇચ્છા થાય છે, ઇચ્છામાંથી તૃષ્ણા થાય છે. જેને દુર્ભતિ છોડી શકતા નથી, ને માણસનો ક્ષય થાય પણ જેનો ક્ષય થતો નથી, એવી તૃષ્ણા એ એક પ્રાણ લેનાર મહારોગ છે. તેનો ત્યાગ કરવામાં જ સુખ છે.

“ જેમ પ્રાણીઓને મરવાનો લય હોય છે, તેમ ધનવાનોને રાજનો, પાણીનો, અગ્નિનો ને ચોરોનો લય હોય છે. જેમ માંસનું લક્ષણ આકાશમાં પક્ષીઓ કરે છે, જમીન પર પશુઓ કરે છે, ને જળમાં માછલાં કરે છે, તેમ ધનવાનને સર્વત્ર સદૈવ લય છે. ડાહ્યા માણસો કહે છે કે મનુષ્યને ધનથી આટલા પ્રકારનાં દુઃખ થાય છે, કાર્પણ્ય, દર્પ, માન, લય, અને ઉદ્વેગ. જેઓ દુઃખથી મુક્ત થવા માટે અર્થરૂપી શત્રુનું સેવન કરે છે, તેઓનું દુઃખ વધે છે. માટે અર્થનો નાશ થાય તો ચિન્તા કરવી ન ઘટે; અર્થનાશથી તો ઉત્સવ ગણવો જોઈએ. પિપાસાનો તો અન્ત જ ન મળે, માટે સન્તોષ રાખો,—સન્તોષ પરમ સુખ છે.

“ યૌવન, રૂપ, જીવન, રત્નસંચય, ઐશ્વર્ય, ને પ્રિયસમાગમ—આ સર્વ અનિત્ય છે. માટે પડિતો તેની લાલસા રાખતા નથી. સંચયવાન કદિય ઉપદ્રવ વિનાનો દેખાતો નથી, માટે અર્થની ઇચ્છા નહીં રાખનારને ધાર્મિક પુરુષો વખાણે છે. જે ધનથી ધર્મનો નાશ થતો હોય, તે ધન કરતાં નિર્ધનતા સારી. કાઢવમાં પડીને લબ-દાયા પછી કાઢવ ધોવાનો ચત્ત કરવો, તેના કરતાં તો કાઢવમાં ન પડવું બહેતર છે. માટે હે યુધિષ્ઠિર, જો તમને ધર્મની ઇચ્છા હોય તો તમે ધનની ઇચ્છા છોડી દો; તમને ધર્મ સાથે જ નિરખત હોય, તો વિમુક્તેચ્છ રહી કામ કરો. ”

યુધિષ્ઠિર—“ અર્થ મેળવવાની મારી ઇચ્છા ધનસંચય માટે, ઉપસોગ માટે, કે વિલાસ માટે નથી. હું તો ધનની ઇચ્છા વિપ્રોના પોષણ માટે રાખું છું. હે બ્રહ્મન, અમારા જેવા ગૃહસ્થાશ્રમીઓથી

અનુયાયીઓનું ભરણપોષણ ન કરવાનું કેમ બને ? સત્પુરુષોના ઘરમાંથી તૃણ, ભૂમિ, ઉદક, અને સત્ય વાણીનો કદી ઉચ્છેદ થતો નથી. આર્તને શયન આપવું ઘટે, ઉભા રહેવાથી થાકેલાને આસન આપવું ઘટે, તૃષિતને પાણી, ને ભૂખ્યાને ભોજન આપવું ઘટે. પોતાને માટે અન્ન રાંધવું નહીં, અને વૈશ્વદેવ કર્યા પછી જ અન્ન જમી શકાય. આવો ગૃહસ્થનો ધર્મ છે, તો હે વિપ્રસત્તમ, હું એથી ઉલટો કેવી રીતે ચાલી શકું ? ”

શોનક—“ આ જગત, ખરે, વિપરીત છે; એમાં સાધુને દુઃખ થાય છે અને અસાધુ મહાલે છે. પણ, હે રાજન, જેમ મૂઠ સારથિને અશ્વો ભમાવે છે, તેમ બુદ્ધિમાન નરનેય ઇન્દ્રિયો ભમાવે છે. માટે તમે વેદવચન કરો—અભિમાન વિના ધર્માચરણ કરો. યજ્ઞ, અધ્યયન, દાન, તપ, સત્ય, ક્ષમા, દમ અને અલોભ-ધર્મનાં આ આઠ અંગ છે. ઐ, આઠ અંગનું તમે ગિરભિમાનથી પાલન કરો. દૃઢ સંકલ્પથી, ઇન્દ્રિયનિગ્રહથી, સારાં વ્રતથી, ગુરુશુશ્રૂષાથી, યોગ્ય આહારથી, અધ્યયનથી, યોગ્ય કર્મથી, અને ચિત્તનિરોધથી તમે કામ કરો—એથી તમે સંસારને છૂટી શકશો. રાગદ્વેષથી મુક્ત થઇને તો દેવતાઓને ઐશ્વર્ય મળ્યું છે. તમે પણ, હે કૌન્તેય, પુષ્કળ શાન્તિ રાખી તપ વડે સિદ્ધિ મેળવો—યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરો. તમને માતાપિતા તરફથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ છે, અને હવે દ્વિજોના ભરણપોષણ માટે તમે તપથી સિદ્ધિ મેળવો. ”

જેલમાં કેાણુ જઇ શકે ?

(મહાત્મા ગાંધીજી)

હુસેન અને તેમના સાથીઓને અન્યાય જણાયો, તે અન્યાયને વશ થવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે ઇનકાર કર્યો. તે વેળા તેઓ બહુતા હતા કે તેમને ભાગે મરણુ જ છે; પણ જો તેઓ અન્યાયને વશ થાય તો તેમના પુરુષાર્થને ઝાંખપ લાગે, તેઓ ધર્મહીન થાય. આ વેળા તેઓએ મરણુલેટ સ્વીકારી. ઇમામ હુસેને પોતાને સાફ, પોતાના છોકરા તથા ભત્રીજા સાફ, મરણુની લેટ અને તરસ સ્વીકાર્યો, પણ તેઓ અન્યાયી શાસનને શરણુ ન થયા.

ઇમામ હુસેનની જેમ જેને અન્યાય સહેવો ધથી તે જેલ જવા તેમજ મરણુને લેટવા માટે લાયક છે. પણ તેવાને ય જેલનાં કષ્ટ સહેવા માટે નીચેના ગુણોની જરૂર છે.

- (૧) વ્યસનથી દૂર રહેવું.
- (૨) શરીર ઠીક કસાયેલું રાખવું.
- (૩) સુવા બેસવાની આળપપાળ રાખવી નહીં.
- (૪) ખાવામાં અતિ સાદાઇ રાખવી.
- (૫) ખોટું માન ખીસ્સામાં રાખવું.
- (૬) ધીરજ રાખવી.

આટલા છ ગુણો મુખ્યત્વે કરીને જેલી ભાઇને ઘટે છે. અનુભવ થયો છે કે ખીડી-દાડ-સોપારી કે ચાના વ્યસનથી જેલ જનાર કંટાળી ગયા છે. એટલે તેમણે વ્યસનમાત્રથી દૂર રહેવું ઘટે છે. એકજ વ્યસનની છૂટ હોય, અને તે ઇશ્વરના નામનું રટન. સત્યાગ્રહી નામંદથી થવાતું નથી. તેમ જેલની બરદાસ રઢિયાળ શરીવાળા ઘણે ભાગે નથી કરી શકતા. મનોબળથી, શરીરની તાકાદ ન

હોય છતાં, ઘણા વીરલાઓએ સંકેટ વેઠ્યાં છે. આ અસાધારણ દાખલા ગણાય. સાધારણ નિયમ તો આ છે કે શરીરનો ખાંધો નીરોળી અને ઠીક હોવો જોઈએ. સત્યાગ્રહી સમજે છે કે તેનું શરીર તેને લાડે મળ્યું છે. તેને સાફ અને તેજસ્વી રાખી પોતે સારા લાડૂત નિવડવું એ લાજમ છે.

જેને કમાનદાર ખાટલા અને તેની ઉપર સુવાળાં ગાદલાં વગેરે સુવાને જોઈએ તે માણસ એકાએક લોંચતળીએ ન સૂઈ શકે એ સમજાય તેવું છે. ત્યારે આવી આળપપાળ પણ છોડવી જોઈએ. ખોરાક એ લગભગ મોટામાં મોટો સવાલ હોય એવું જોવામાં આવે છે. પણ તે નવાઈ જેવું નથી. જીભને ખોલવામાં અને સ્વાદ-માં જેણે જીતી છે તેણે ઘડું જીત્યું ગણાય. સ્વાદીલું જમણુ ન ધંચ્છનાર બહુ થોડા જ જોવામાં આવે છે. આ નાનો સુનો સવાલ નથી. તેમ છતાં જેઓ પરમાર્થ કરવા માગે છે તેમણે સ્વાદની ધન્દ્રિયને જીતે જ છૂટકો છે. જે મળ્યું તેને સાફ ધંધરનો પાડ માનવો. દરેક હિન્દીએ વિચારવાનું છે કે ત્રણ કરોડ હિન્દીને એક જ વાર ખાવાનું મળે છે, અને તે પણ રોટીનો ટૂકડો અને નિમક —તે સિવાય કંઈ જ નહીં. જે હિન્દી સત્યાગ્રહી થવા માગે છે તેણે સદા ખોરાકની ટેવ પાડવી જોઈએ.

ખોડું માન બળવંનાર જેલમાં ન જઈ શકે. ત્યાં દરોગાની તાબેદારી ઉઠાવવાની હોય છે. જે હલકાં ગણાય છે તેવાં કામ કરવાં પડે છે. એ કરવામાં માન બળ, તે તો કોઈ દિવસ કર્યું નથી, એમ ધારી જેલમાં ન કરાય તો પરિણામ ખરાબ આવે. તાબેદારી કે વગર તાબેદારી એ મનનું કારણ છે. જેનું મન સ્વતંત્ર છે, તે બાકીટ ઉઠાવતો છતાં રાજ સરખો છે. બાકીટ ઉઠાવવામાં તાબેદારીને બદલે તે આ ઠેકાણે માન સમજે છે.

જેલમાં જતાં જ હડાડા ગણવા મંડી બળ તેને હડાડા લાંબા લાગે છે. બહાર વરસો વીતી ગયાં ને તે આપણે ગુમાવી દીધાં,

છતાં ભારી ન પડ્યાં. જેલના ત્રણ હહાડા તે ત્રણ વરસ જેવા લાગે છે. આમ કેમ ? જવાબ એ કે, જેલ જવું ગમ્યું નથી. હકીકત એ છે કે જેલ જવામાં સુખ માનવાનું છે. મા જેમ ખચ્ચાને સાફ દુઃખ વેઠીને સુખ માને છે તેમ આપણે દેશને ખાતર, સત્યને ખાતર, દુઃખ વેઠીને સુખ માનવાનું છે. જે હહાડા જેલમાં જશે તેવા બહાર નહિ ગયા હોય એ વિચાર સદાય કરી ધીરજ પકડી, જેટલી જેલ આવી હોય તેટલી ભોગવી લેવી, ને ત્યાં વખતનો સારો ઉપયોગ કરવો એટલે કે ઇશ્વરના લજનમાં, સારા વિચારોમાં પોતાની ખામીઓ તપાસવામાં, દિવસ ગુજરવા. એટલે એક પંથ ને હો કાજ કર્યા બરાબર થશે.

(રાષ્ટ્રીય વાંચનમાળા).

૯

હિન્દુસ્થાન કેમ ગયું ?

(મહાત્મા ગાંધીજી)

વાંચક—તમે સુધારાને વિષે તો બહુ બોલ્યા. મને વિચારમાં નાંખી દીધો. હવે મારે યુરોપની પ્રજા પાસેથી શું લેવું ને શું ન લેવું એ સંકટ આવી પડ્યું. પણ મને એક સલાહ તો તરત ઉગી આવે છે. સુધારો એ કુધારો છે, એ રોગ છે તો અંગ્રેજ આવા સુધારામાં પડેલા તે હિન્દુ કેમ લઈ શક્યા ? તેમાં કેમ રહી શકે છે ?

અધિપતિ—હિન્દુસ્થાન અંગ્રેજો લીધું નથી પણ આપણે લીધું છે. હિન્દુસ્થાનમાં તેઓ પોતાને બળે નથી ટકી શક્યા પણ

આપણે તેઓને રાખ્યા છે, તે કેમ એ બોધ્યો. તમને યાદ આપું છું કે આપણા દેશમાં તેઓ અસલ વેપાર અર્થે આવ્યા. તમારી કંપની બહાદુરને યાદ કરો. તેને બહાદુર કોણે બનાવી ? તેઓ બિચારા રાજ્ય કરવાનો ઇરાદો પણ નહોતા રાખતા. કંપનીના માણસોને મદદ કોણે કરી ? તેઓનું રૂપ બોધને કાણ મોહાઇ જતા ? તેઓનો માલ કાણ વેચી આપતું ? ઇતિહાસ પૂરાવો આપે છે કે આપણે જ બધું કરતા. પૈસો જલદી મેળવવાના હેતુથી આપણે તેઓને વધારી લેતા. આપણે તેઓને મદદ કરતા. મને લાંગ પીવાની આદત હોય અને લાંગ વેચનારો મને લાંગ વેચે તેમાં મારે વેચનારનો વાંક કાઢવો કે મારો પોતાનો ? વેચનારનો વાંક કહાડવાથી મારું વ્યસન કંઈ જવાનું છે ? તે વેચનારને હાંકી કહાડીશું તો શું બીજો મને લાંગ નહીં વેચે ? હિન્દુસ્થાનના ખરા સેરકે બરોબર શોધ કરી મૂળ તપાસવું પડશે. મને બહુ ખાવાથી અપચો થયો હશે તો હું પાણીનો દોષ કહાડી અપચો દૂર નહીં કરી શકું. તખીબ તો એ કે જે દરદનું મૂળ શોધે. તમે હિંદી રાગીના તખીબ થવા માગો છો ? તમારે દરદનું મૂળ શોધે જ છૂટકો છે.

આપણે બોધું કે અંગ્રેજ વેપારીને આપણે ઉત્તજન આપ્યું, ત્યારે તેઓ પગપેસારો કરી શક્યા. તેમજ જ્યારે આપણા રાજ્યો માંહોમાંહે લડવા લાગ્યા ત્યારે તેઓએ કંપની બહાદુરની મદદ માગી. કંપની બહાદુર વેપારમાં ને લડાઈના કામમાં કુશળ હતી. તેમાં તેને નીતિ અનીતિની નડતર ન હતી. વેપાર વધારવો ને પૈસા કમાવા એ તેનો ધંધો હતો. તેમાં જ્યારે આપણે મદદ આપી ત્યારે તેણે મદદ લીધી ને પોતાની કોઠીઓ વધારી. કોઠીનો બચાવ કરવા તેણે લશ્કર રાખ્યું, તે લશ્કરનો આપણે ઉપયોગ કર્યો, ને હવે તેની ઉપર દ્વેષ રાખીએ તે નકામું છે. આ વખતે હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે વેર પણ ચાલતું હતું, તેમાં કંપનીને લાગ મળ્યો. આમ બધી રીતે પણ કંપનીનો કાળૂ હિન્દુસ્થાનમાં બામે તેવું

આપણે તેને સારૂં કર્યું. એટલે આપણે હિન્દુસ્થાન અંગ્રેજને આપ્યું એમ કહેવું એ હિન્દુસ્થાન ગયું એમ કહેવા કરતાં વધારે સારૂં છે.

વાંચક—હવે અંગ્રેજો હિન્દુસ્થાન કેમ રાખી શકે છે એ કહો.

અધિપતિ—જેમ આપણે તેઓને આપ્યું તેમ આપણે હિન્દુસ્થાન તેઓની પાસ રહેવા દઇએ છીએ. તેઓએ હિન્દુસ્થાન તલવારથી લીધું એમ તેઓમાંના કેટલાક કહે છે, અને તલવારથી રાખે છે એમ પણ કહે છે. અ જન્ને વાત ગલત છે. હિન્દુસ્થાનને રાખવામાં તલવાર કંઈ જ કામ આવે એમ નથી. આપણે જ તેઓને રહેવા દઇએ છીએ.

નેપોલીઅને અંગ્રેજોને વેપારી પ્રજા કહી છે. એ તદ્દન વ્યાજબી વાત છે. તેઓ જે દેશને રાખે છે તે દેશ વેપારને અર્થે રાખે છે એ બાબત જોવું છે. તેઓનાં લશ્કર અને કાફલા માત્ર વેપારની રક્ષા કરવાને અર્થે છે. જ્યારે ટ્રાન્સવાલમાં વેપાર નહતો ત્યારે ગ્લેડસ્ટનને સૂઝી આવ્યું કે ટ્રાન્સવાલને અંગ્રેજોએ નહિ રાખવું બેઠ્યો. જ્યારે ટ્રાન્સવાલમાં વેપાર બેયો ત્યારે લડાઇ કરી અને મી. ચેમ્બર્લેને શોધી કહાડ્યું કે ટ્રાન્સવાલની ઉપર અંગ્રેજોની હકુમત છે, મરહુમ પ્રેસિડન્ટ કૂગરને કાંઈએ પૂછ્યું કે “ ચાંદમાં સોનું છે કે નહિ ? ” તેણે જવાબ આપ્યો કે “ ચાંદમાં સોનું હોવાનો સંભવ નથી, કેમકે બે હોત તો અંગ્રેજો તેને પોતાના રાજ્ય સાથે ભેટી દેત. ” તેઓનો પરમેશ્વર પેસો છે, એ ધ્યાનમાં રાખવાથી બધા ખુલાસા થઇ શકશે.

ત્યારે અંગ્રેજોને આપણે હિન્દુસ્થાનમાં રાખીએ છીએ તે માત્ર આપણી ગરજે. આપણને તેઓનો વેપાર પસંદ આવે છે. તેઓ કાવા દાવા કરી આપણને રીઝવે છે, ને રીઝવીને આપણી

પાસેથી કામ લે છે. તેમાં આપણે તેઓનો દોષ કહાડીએ એ તેઓની સત્તા નિલાવવા જેવું છે. આમાં વળી આપણે માંહેમાંહે તકરારો કરી તેઓને વધારે ઉત્તેજન આપીએ છીએ.

જો તમે ઉપરની વાત ધરાબર માનો તો આપણે સાળીત કયું કે અંગ્રેજો વેપારને અર્થે રહે છે, ને તેઓને રાખવામાં આપણે જ મદદગાર છીએ. તેઓનાં હથિયાર તદ્દન નકામાં છે.

૧૦

રેંટીઓ

રૂલાની પ્રવૃત્તિ કરે નહિ તે ખાય નહિ, રેંટીઓ ચલાવે નહિ તે પહેરે નહિ.

જેઓ યજ્ઞ કયાં વિના ખાય છે તે જેમ ચોર છે, તેમજ જેઓ યજ્ઞ કયાં વિના પહેરે છે એ ચોર છે. યજ્ઞ એટલે કુરબાની, યજ્ઞ એટલે આપબોગ, યજ્ઞ એટલે શારીરિક મહેનત. જે રૂલો ને રેંટીઓ ચલાવે છે તે ભુદ્ધિપૂર્વક યજ્ઞ કરે છે. એવી પોષક મજુરી નથી કરતા તે છેવટે કંઈક પણ અંગકસરત કરી અજ્ઞ પચાવે છે.

હવે કહાવ્ય વધારે સમજાશે કે રેંટીઓ છોડીને આપણે કેટલું પાપ કર્યું છે. એ નાણુક પણ પોષક પરિશ્રમ હિન્દુસ્થાનની કરોડો મહિલાઓ એક કાળે ઉઠાવતી હતી; ત્યારે હિન્દુસ્થાન સુખી હતું, તેજસ્વી હતું; આજે હિન્દુસ્થાન રેંટીઓ છોડી દુઃખી, રોગી ને તેજહિન થયું છે.

રૂલો રેંટીઓ ઇત્યાદિ ધરના શણગાર છે. રેંટીઓ ગયા પછી હિન્દુસ્થાનમાં લાખો ઘર ખંડિયેર થયાં છે. આ વાક્યમાં કોઈ

અતિશયોકિત ન માને. વાંચનારનું ઘર ભલે એવું ન હોય. પાણીની તાંગીનો અર્થ એમ નથી હોતો કે કોઇને પાણી ન મળે, પણ ખધાને ઓછું, ઘણાને બહુ ઓછું, ને થોડાને મુશ્કેલ નહિ એમ બને છે. રેંટીઆની ગેરહાજરી છતાં છ કરોડ ઘરોમાંનાં ઘણાં ભલે ચાલે. પણ કેટલાંક તો જમીનદોસ્ત થયાં જ છે. જુઓ ઓરીસા ને ચંપારણ. તેમાંનાં ઘણાં ગામ ખંડિયેર છે. જે મુલકનાં માણસો દોઢસો વર્ષ પહેલાં ખારે માસ કંઈક ને કંઈક પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલાં રહેતાં તેમાંનાં એંશી ટકા કેટલાંય વર્ષ થયાં ચાર માસ કામ વિના બેકાર રહેતાં હોય તો તે મુલકના ચાહલ થાય !

ધાતુ એ તો દોલતની નિશાની માત્ર છે. મજૂરી એજ ખરો પૈસો છે. એંશી ટકા માણસ ચાર માસ કામ વિનાના રહે એટલે તેઓની ત્રીજા ભાગની કમાણી કરવાની શક્તિ ઘટી. વર્ષો થયાં ત્રણ રૂપિયાનું કામ કરવાની લાયકાત અને મરજી બંને વસ્તુ પોતાનામાં હોવા છતાં હિન્દુસ્થાન બે જ રૂપિયાનું કામ કરી રહ્યું છે; તેને બે રૂપિયાનું જ કામ મળે છે. આવો મુલક કમ કંગાળ ન થાય ?

જ્યાં સુધી પરદેશી કાપડની લાલચ અને લત આપણને વળગી છે ત્યાં લગી આપણે રેંટીઓ દાખલ કરવા ને દાખલ કર્યા પછી ચલાવવા અધીરા નથી થતા. બે આપણે પરદેશી કાપડ ન પહેરવાની પ્રતિજ્ઞ લઈએ તો રેંટીઓ ચલાવ્યે જ છુટકો. આમ રેંટીઓ અને પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર અરસપરસ નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. જેની જરૂર ન હોય તેની ગરજ આપણે ઓછી રાખીએ છીએ. રેંટીઆની જરૂર ઉત્પન્ન કરવી એ આપણો ધર્મ છે. તે વિના હિન્દુસ્થાનની કંગાલીઅત દૂર થાય જ નહિ. એવી અમૂલ્ય વસ્તુને છોડીને આપણે જે ભૂલ કરી છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત બેટલું કરીએ તેટલું ઓછું છે.

જ્યાં સુધી ૧૯૦૦ માઇલની લંબાઇની અને ૧૫૦૦ માઇલની પહોળાઇવાળા વિશાળ ક્ષેત્ર પર પથરાયેલા ૭,૫૦,૦૦૦ ગામડાંવાળા હિન્દુસ્થાનમાં રેડીઓ ચૂલાની જેમ સર્વવ્યાપક ન થાય ત્યાં સુધી હિન્દુસ્થાન ફરી આબાદ થાય એ હું અસમ્ભવિત માનું છું. કલાઇવના વખતમાં રેડીઓ આપણે ચલાવતા હતા તે વાત સારી છે. તે વખતે આપણે પરાધીન નહોતા બની ગયા, પણ બનવાની શરૂઆત થઇ હતી. અને જેમ જેમ રેડીઓનો ત્યાગ થતો ગયો તેમ તેમ આપણે પરાધીન બનતા ગયા અથવા આપણને અપંગ બનાવવામાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને રસ વધતો ગયો.

હિન્દુસ્થાનને કોઇ મફત રાંધી આપે તોપણ જેમ ઘરના ચૂલા કહાડી નાખવા પોષાય નહિ, તેમ જ રેડીઓ કહાડયો પોષાયો નથી. “ ચૂલામાં કેટલી ઉપાધી ! ઘેર ઘેર ચૂલા, ઘેર ઘેર અગ્નિ એ કેટલો અનર્થ ! દરેક ગૃહીણીએ સવાર પડયું કે ધુમાડો જ આવો એ કેટલો અત્યાચાર ! ” એવી લલચાવનારી દલીલથી છેતરાઇ આપણે ચૂલા કહાડી નાખીએ ને ગામેગામ એકજ વીશીમાં રસોઇ કરી જમીએ તો ? તો હિન્દુસ્થાનનાં બાળકો રવડે એને વિષે કોઇને પણ શંકા છે ? ચૂલાનો નાશ અર્થશાસ્ત્ર કદે એ અનર્થવાદ છે. તેને અર્થશાસ્ત્રનું નામ પણ ન શોભે.

પૈસો વિરૂદ્ધ પરમેશ્વર

(રા. અતિસુઅશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.)

નડિઆદના લોકોની એક એવી ખાસીજન છે કે અન્ય પુરુષોની આર્થિક સ્થિતી બહુથા વિના તેમને જ પ વળતો નથી. “ વાર પણ

તમે શું કમાઓ છો, ક્યાંથી કમાઓ છો, કેટલું ખર્ચી શકો. કેટલું ખચાવો છો, કેટલું ખચાવી શકો.”—એ અને એવા પ્રશ્નો એક કે બીજા રૂપમાં કાઈ બીજાવટથી મૂકે તો વગર ઓળખે તેને વિષે હું એટલું કહી શકું કે તે ખેડા ભૂલવાનો હોવો બેઠબે. આવા પ્રશ્નોને માટે કેટલીક વાર તેમનો ઉપહાસ કરવામાં આવે છે. એવા પ્રશ્નો કોઈએ પુછવા એ વિચિત્ર ગણાય. પણ એવા પ્રશ્નો ઉફલવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. જેને એવા પ્રશ્નો ઉફલવ્યા નથી તે ભાગ્યેજ પોતાની ઉન્નતિ સાધી શકે છે. એ પ્રશ્નો દ્રવ્યની આવશ્યકતાનું સૂચન કરે છે. એ આવશ્યતા દરેક દેશને દરેક યુગમાં સ્વીકારાઈ છે. નિવૃત્તિપરાયણ પૂર્વમાં પણ

ધનેभ्यो परो बान्धवो नास्ति लोको धनान्यर्जयध्यं धनान्यर्जयध्वम्—
એવાં વચનોના પડઘા ઘણી વાર આપણા કર્ણપર પડે છે.

બીજી પાસથી પૈસાને તુચ્છકારી કાઢવામાં આવે છે. પૈસો એટલે મોહ, પૈસો એટલે મગરબી, પૈસા એટલો ખોટી ઉપાધી એમ કહેવામાં આવે છે. પૈસાને પરમેશ્વરનો વિરોધ દર્શાવવામાં આવે છે. પૈસાથી કંઈ સુખ મળતું નથી, સુખ દુઃખ મનની વસ્તુઓ છે. ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ ઉત્તમ જીવન જીવે તો સુખી હોઈ શકે એમ હડાપણની કિલ્લસુકી આ દેશમાંજ નહિ, પણ બીજા દેશમાં પ્રચલિત છે.

પૈસો તુચ્છ છે, એ વિચાર મને પણ ચોચ લાગે છે. પણ પૈસો તુચ્છ છે એટલે શું? શું તુચ્છ છે? પૈસો. પૈસો એટલે શું? પૈસા તરીકે પૈસો. પૈસો એક સાધન વસ્તુ છે, સાધ્ય વસ્તુ તરીકે તેનો સ્વીકાર તુચ્છ છે.

પણ પૈસા તરીકે પૈસાનો પ્રેમ દુનિયામાં કેટલા થોડા માણસોને હશે? કેટલાક માણસોને તે હોય છે, પણ તે બહુ જ થોડા માણસોને હોય છે. પૈસો એકઠો કરવો ને પૈસાને બેઠબે રાખી થવું એજ તેમને

મન ઇષ્ટ હોય છે. તેઓ પૈસાદાર છે; છતાં નથી. પૈસો જે જે વસ્તુ ઓનો ઉપલોગ આણી શકે તે વસ્તુઓ તેમને માટે બધું છેજ નહિ, ગરીબ માણસોમાં ને તેમનામાં શો ને કેવો ફેર શોધી શકાયે ?

મોટે ભાગે તો દુનિયા પૈસાને સાધન તરીકે ચાહે છે. પૈસો એટલે ખોરાક, પૈસો એટલે કપડાં, પૈસો એટલે ગાડીબોડા, પૈસો એટલે ઘરખાર, વળી પૈસો એટલે માનપાન, પૈસો એટલે મિત્રો ને સામાજિક સ્થિતિ, પૈસો એટલે જ્ઞાન. પૈસો આ સર્વ વસ્તુઓનું સાધન બની શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ પૈસા વિના એ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ ક્યાં તો સધાતી જ નથી, અથવા તો સધાય તો તેમાં ઉણપ આવે છે. પૈસાને પૈસા તરીકે તુચ્છકારવો એ ઠીક છે, પણ સાધન તરીકે તુચ્છકારવો એટલે ઉન્નતિનાં અનેક સાધનોને તુચ્છકાર્યા બરાબર થાય છે.

જે જે સાધવાની વસ્તુઓ તે તે એ આદ્યંરૂપ હોય તો સાધનની લગિધ લાગ્યેજ હસનીય બને છે. અગાઉ બ્યારે શુર પાસે શિષ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો ત્યારે તેને દ્રવ્યની કશી જરૂર પડતી નહોતી. હાલમાં તેમ છે ? કયું જ્ઞાન ઉત્તમ પુસ્તકો વિના શક્ય છે ? વળી વિજ્ઞાન ભારે ખર્ચ વિના શીખીને શીખવી શકાતું નથી. જ્ઞાનનાં પરોક્ષ સાધનો હરવું ફરવું, અવલોકન કરવું, પ્રવાસ-એ પણ દ્રવ્ય વિના લભ્ય નથી. અને કાણુ કહેશે કે જ્ઞાન એ ઉત્તમ વસ્તુ નથી ?

અનેક મતુષ્યનાં દુઃખોનું નિવારણ પણ ઘણું અંશે પૈસાથી થઈ શકે છે. ગરીબોની ગરીબાઈમાં દુઃખ છે. ગરીબો, માંઠાઓ, વિધવાઓ માટે આશ્રમોથી તેમને આરામ અપાય ને તેમની ઉન્નતિનાં દાર ખુલ્લાં કરી શકાય. શું આ દ્રવ્ય વિના શક્ય ?

આપણા કે અન્યના આત્માની ઉત્થતિ સાધવામાં કે આપણાં કે અન્યનાં દુઃખોનું નિવારણ કરવામાં આપણે

પરમેશ્વરની પાસે જઈએ છીએ: ઇશ્વર જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, ઇશ્વર આનંદસ્વરૂપ છે. દ્રવ્યની આમ સાધન તરીકે પ્રાપ્તિમાં લાગ્યે જ ઇશ્વર સાથે વિરોધ દર્શાવી શકાશે.

ઘણા ખરા યુવાનોને દ્રવ્ય પ્રાપ્તિનો પ્રેમ હોય છે. હું કહું છું ભલે હોય. તે ઇષ્ટ છે. એટલુંજ નહિ પણ જેમનામાં તે ન હોય તે જો મારા મિત્ર હોય તો લાગ્યેજ તેમને તેવા પ્રેમની ભલામણ કર્યા વિના રહું. તમારી ભૂલ છે. સુખનો આધાર સફળતા પર છે. સુખનો આધાર મનની વિશુદ્ધતા ને શાન્તિ પર છે, બાહ્ય વસ્તુ પર નથી. એ હું સ્વીકારું છું. પણ હું એટલુંજ પૂછીશ કે આ વિશુદ્ધતા, આ શાન્તિ કેટલી બધી વાર ગરીબાઈમાં નષ્ટ થાય છે? ગરીબાઈ એટલે દુર્ગુણ ને લાલચ, ગરીબાઈ એટલે કેટલે અંશે અમિત્રતા, ગરીબાઈ એટલે સમાજિક તિરસ્કાર; ગરીબાઈ એટલે દેવાંની ધાસ્તી, ને દેવાંની ધાસ્તી એટલે માનસિક વિક્ષોભ. ખરું છે, કે અપવાદો હોઈ શકે છે, પણ તે વિરલ પુરુષમાંજ જોવામાં આવે છે. જો તમને એમ શિખવવામાં આવ્યું હોય કે દ્રવ્ય કંઈજ નથી, તો એટલું શિક્ષણ ભૂલી જાઓ; તેમાં સુધારો કરો કે વસ્તુતઃ તે કંઈજ નથી, દુનિયામાં ઘણું ખરું બધુંજ સાધનરૂપ છે, પણ સાધનરૂપ છે. માટેજ તે છે, ને તે અગત્યનું છે. કપડાં પણ માત્ર નખતોને ઢાંકનારાં સાધન છે, અને તેટલા માટે અગત્યનાં છે. આપણે તેનાં તિરસ્કાર નથી કરતા તો દ્રવ્યનો શા માટે?

છતાં પૈસાનો પરમેશ્વર સાથે વિરોધ છે, છે ને તે સખળ છે. આજે જે માણસ ગરીબનો મિત્ર છે, અનાથનો ખેલી છે, વિનયનો ભંડાર છે; તેજ માણસ જો સફળતામાં ઢહ નહિ હોય ને લાગ્યબળે બીજે દિવસે પૈસાદાર બન્યો, તો જંગલમાં શું જોવામાં આવે છે? તે ગરીબાઈને છેદે છે, અનાથોને હસે છે, મદના આવેશમાં અન્ધ બને છે. તેના સમાન કાંઈ છે જ નહિ એમ માને છે. આતું કારણ એજ કે પૈસા એટલે દુનિયાની સારી વસ્તુઓ મેળવવાનું સાધન,

એવો વિચાર તેના મનમાં હતોજ નહિ, તો પછી સ્વાભાવિક છે કે દ્રવ્ય મદને લીધે નકારી વસ્તુઓના સાધન તરીકે તે તેનો ઉપયોગ કરે.

ગરીબાઈમાં સ્વાતંત્ર્ય છે, સુખ છે, સન્નિયુષ્ઠ છે. તેમજ તાલેવંતીમાં પણ તે તે વસ્તુઓ છે, એટલુંજ કે ગરીબાઈમાં તેનો ટકાવ સુલભ છે, તાલેવંતીમાં તેમ નથી.

ફરેક માણસે શ્રીમંત બનવું. શા માટે ન બનવું? દ્રવ્ય પ્રાપ્તિના પ્રયત્નોમાં હરીફાઈ છે, ને હરીફાઈમાં પ્રગતિનું બીજ છે. પણ ખરી શ્રીમંતાઈ શ્રીને ધરાવવામાં નથી, પણ શ્રીના ઉપયોગમાં છે. જેટલે અંશે તે ઉપયોગ વધારે તેટલે અંશે શ્રીમંતાઈ વધારે, જેટલે અંશે તે ઉપયોગ ઉચ્ચતર તેટલે અંશે શ્રીમંતાઈ ઉચ્ચતર.

જેની પાસે દ્રવ્ય છે છતાં દુનિયાની ઉન્નતિ સાધવાને તે પ્રયત્ન કરી શકતો નથી, જેની પાસે દ્રવ્ય છતાં હબરો કકળતાં બાઈબહેનોના કકળાટ તે કમી કરાવી શકતો નથી, જેની પાસે દ્રવ્ય છે છતાં દેશની ને સાથે આત્માની ઉન્નતિ તે કરી શકતો નથી, તે દ્રવ્યવાન નથી પણ દ્રવ્યહીન છે. સાધન રૂપ દ્રવ્ય તેની પાસે છેજ નહિ. માટે તે ગરીબથી પણ વધારે ગરીબ છે, તે દયાને પાત્ર છે. શા માટે? તે તિરસ્કારને પણ પાત્ર છે.

નિવૃત્તિ વિનાદ પૃ૦ ૧૨૦.

વૈશમ્પાયનનો વૃત્તાન્ત.

(શ્રીયુત છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા).

શૂદ્રક નામે એક મહા પ્રતાપી રાજા દશાર્ણ દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેના દરબારમાં એક ચાંડાળ કન્યા વૈશમ્પાયન નામના એક પોપટને લઇને આવી. તે કન્યાએ પ્રણામપૂર્વક રાજાને કહ્યું— “ મહારાજ, આ પોપટ સર્વ શાસ્ત્રાર્થ કરી શકે છે, રાજનીતિમાં કુશળ છે; પુરાણ ઇતિહાસાદિ કથા કહેવામાં નિપુણ છે, સંગીત શાસ્ત્ર સમજે છે; કાવ્ય નાટક વગેરે શીખેલો છે; ચિત્ર કામમાં પ્રવીણ છે; હાથી ઘોડા, પુરૂષ અને સ્ત્રીઓનાં લક્ષણ સમજે છે. સકળ ભૂતળનું એ રત્ન છે. આપ રત્નના ભંડાર છો, માટે આપ એનો સ્વીકાર કરો. ”

પછી રાજાએ તેને તેના જન્મસ્થાન વિશે, માતા-પિતા વિશે, વેદાભ્યાસ વિશે, પાંજરામાં પકડાયા વિશે, ચાંડાળના હાથમાં સપડાયાના કારણ વિશે, તથા પોતાની પાસે આવવાના પ્રયોજન વિશે જે કંઈ હકીકત હોય તે જણાવવા કહ્યું. ત્યારે પોપટે કહ્યું—

“ વિન્ધ્યા નામે એક અતિ ગહન અરણ્યભૂમિ છે, તેમાં ખીચો ખીચ ઉગેલાં ઉંચાં વૃક્ષ, ઉપરનાં શ્વેત પ્રપુદ્ગ પુષ્પના સમૂહ, તારાઓનાં ઝુમખાં જેવા શોભે છે. પોપટનાં ટોળાંએ ફાંડેલાં અસંખ્ય દાડમના રસથી ભૂમિતળ અધું ભીનું થઈ બચે છે, ને ફેદાફેદ કરતા વાનરોએ હચમચાવી દીધેલાં અનેક તરૂવ-રમાંથી ખરી પડતાં ફળકુલથી તે વિચિત્ર દેખાય છે. નાગરવેલથી વિંટળાયેલાં સોપારીનાં લૂમખાંથી તે મુશોભિત લાગે છે. અર્જુનના રથની ધ્વજાની પેઠે ત્યાં વાનરનો વાસ છે, અનેક મુનિજનોના

વાસથી તે પવિત્ર થયેલ છે. એ વનભૂમિમાં આવેલા દંડકારણ્ય નામે સુવિખ્યાત વનમાં પ્રથમ શ્રી રામચન્દ્રજી સ્ત્રીતાની સાથે વનવાસના વખતમાં પંચવટીમાં લક્ષ્મણે રચેલી પર્ણકુટીમાં ચિર-કાળ સુધી વસ્યા હતા. તે સમયમાં સ્ત્રીતાજીએ ઉછેરેલાં અને આજ વૃદ્ધ થઈ ગયેલાં ત્યાંનાં હરિણો વધાનક્રતુમાં જ્યારે નવા મેઘની ગંભીર ગર્જના સાંભળે છે ત્યારે ભગવાન રામચન્દ્રના ત્રિશુ-વન-વ્યાપ્ત ધનુષ્ટંકારને આજ પણ સંભારીને રાતદિવસ ચાલતી અશ્વધારાથી છવાઈ ગયેલાં દીન લોચન વડે દશે દિશાઓ શૂન્ય બેઠેને ઘાસનો ડાળીઓ પણ ભરતાં નથી.

આ વનભૂમિમાં મહાસુનિ શ્રી અગસ્ત્યનો આશ્રમ આવેલો છે. ને તેની પાસે પંચા નામે અગ્રાધ જળવાળું એક સરોવર છે. તેની અંદર ઉઘડેલાં કમળમાંથી ટપકતાં મધુભિન્દુઓ વડે જળમાં ચન્દ્રકાર થઈ રહે છે. ભમરોનાં ટોળાં બેસવાથી સ્વેત કમળ ઉપર અન્ધકાર વ્યાપી જાય છે. મહોન્મત્ત સારસ પક્ષીઓ ત્યાં મધુર ગાયન કરે છે. સ્નાન કરવા ઉતરેલા વન દેવતાઓના કેશમાંથી ખરી પડેલાં અનેક પુષ્પો વડે તેનું જળ સુગંધી બનેલું છે.

આ સરોવરને પશ્ચિમ તીરે શીમળાનું એક મોટું જરક ગાડ આવેલું છે. તેની આસપાસ એક જળરો વૃદ્ધ અજગર વીંટળાઈ રહેવાથી બાણે મોટો ક્યારો ખાંધ્યો હોય એમ દેખાય છે. વૃદ્ધ-વસ્થાને લીધે પડી જવાના ભયથી બાણે તેણે ગગનરૂપી ખાંધને ટેકા લીધો છે. તેના આખા શરીર ઉપર લાંબી લાંબી નાડીઓ જેવી વેલો આવી રહી છે. ગગનમાં ચાલવાથી માફી ગયેલા, સૂર્ય-રશ્મિના ઘોડાઓનાં મુખના ખૂણામાંથી ગળી પડેલાં ફીણના જેવા રૂના ઢગથી તેની શાખાઓ ઘોળી ઘોળી થઈ ગઈ છે. આખા અરણ્યનો બાણે તે અધિપતિ છે. વનદેવતાઓને અખિલ ભુવનતળ બેવાનો તે બાણે મહેલ છે, અને સર્વ વનસ્પતિઓનો બાણે નાયક છે.

તે વૃક્ષની ડાળીઓની ટોચો ઉપર, કોતરનાં પોલાણમાં, પાંદડાંની વચ્ચે અને જુની છાલનાં છિદ્રમાં અવકાશ મોટા હોવાને લીધે વિદ્યાસથી હજારો માળા બાંધીને દેશદેશમાંથી આવેલાં પોપટ વગેરે પક્ષીઓનાં ટોળાં રહેતાં હતાં. તે વૃક્ષ ઉપર ચડવાનું કઠણ હોવાથી, તેમને વિનાશનો ભય નહોતો. એ પક્ષીઓ પોતપોતાના માળામાં રાત ગાળીને દરરોજ સવારમાં ઉઠી ઉઠી આહાર ખોળવા માટે આકાશમાં હારબંધ ફરતાં તેથી આકાશમાં પણ જાણે કમળના ક્યારા બંધાઇ ગયા હોય એમ લાસતું. આહાર કરી પાછાં આવી પોતપોતાના માળામાં બેઠેલાં બૃથ્યાંને તેઓ ભતભતનાં ફળના રસ તથા ડાંગરની વિવિધ મંજરીઓ વારંવાર ખવરાવી બાલસ્નેહથી તેમને છાતી સરસાં સંતાડીને તેમનું રક્ષણ કરતાં.

મારા વૃદ્ધ પિતા પણ મારી માતા સાથે એજ મૃક્ષમાં રહેતા હતા. દેવયોગે મારી માતાનો મારા જન્મ સમયે જ સ્વર્ગવાસ થયો. તેમને સંતાનમાં માત્ર હું જ હતો, તેથી મારા પિતા શોકની તીવ્ર વેદનાને પણ અંતરમાં ઢખાવી રાખીને, મારા ઉપર સ્નેહને લીધે મને ઉછેરવાનો શ્રમ એકલા જ કરવા લાગ્યા. અવસ્થાને લીધે તેમની પાંચો જર્જરિત થઈ ગઇ હતી. પીછાં થોડાં જ અને બસાઈ ગયેલાં રહ્યાં હતાં, અને ઉડવાની શક્તિ લગભગ જતી રહી હતી. તોપણ તે દુઃખ વેડીને, જેમ તેમ કરી, બીજાં પક્ષીઓના માળામાંથી નીચે પડી ગયેલા ઓખાના કણુ વગેરે વીણી લાવીને મને ખવરાવતા ને શેષ રહેતું તેનું પોતે ભક્ષણ કરતા.

એમ કરતાં કરતાં એક દિવસ ન્યારે પ્રભાતના રંગથી લાલ થયેલો અંદ્રમા પશ્ચિમ સમુદ્રના તટ ઉપર ઉતરતો હતો, મહિમય શળીઓવાળી સાવરણીઓ જેવાં લાંબાં સૂર્યકિરણથી ન્યારે ગગનતળ ઉપરનાં કૂલનાં ઝૂમખાં જેવા તારાને વાળી કહાડવામાં આવ્યા હતા; પાસેનાં તપોવનમાં હોમ માટે સજાગવેલા અગ્નિ-

ના ધૂમાડા આકાશમાં ચડવા લાગ્યા હતા; હિમના કણવાળો, લતાઓને નૃત્યનો ઉપદેશ આપતો, પુષ્પની સુગંધીથી નાસિકાને તૃપ્ત કરતો, શીતળ પવન બ્યારે મંદમંદ વાતો હતો; વનમાંનાં હરિણો હજી થોડાં નિદ્રાળુ હોવાથી અધીરૂં મીઠાચઢી આંખો બ્યારે ધીમે ધીમે ઉઘાડતાં હતાં; મયૂરનાં મંડળ નાચતાં હતાં; પોપટનાં ટોળાં બ્યારે પોતપોતાની મન ગમતી દિશામાં ઉડી ગયાં હતાં; માળામાં નિશ્ચિન્ત ભરાઈ બેઠેલાં બન્યાં શાન્ત હતાં ને તેથી એ વૃક્ષ બ્યારે શૂન્ય લાગતું હતું; મારા પિતા બ્યારે માળામાં જ બેઠેલા હતા ને મારી બાહ્યાવસ્થાને લીધે બળ નહિં છતાં થોડી થોડી ફૂટેલી પાંખો વડે પાસેના કાટરમાં ગયેલો હતો, ત્યારે તે વનમાં એકદમ શિકારીઓનો મોટો કાલાહલ થઈ રહ્યો. એ સાંભળતાં જ સર્વ વનચરો ત્રાસ પામી ગયાં. તે નાહ બાણે વૃક્ષોને ડોલાવતો હતો, મહા વેગથી વહેતા ગંગા પ્રવાહની જેમ તે ધુધુવાટ કરતો હતો. આવો કાલાહલ મેં કદી સાંભળેલો નહીં તેથી હું તો કંપવા જ લાગ્યો, અને ભયથી વિહવળ બની બધને આશ્રય લેવાની આશાએ પાસે બેઠેલા મારા પિતાની શિથિલ પાંખોમાં ભરાઈ ગયો.

ધીમે ધીમે એ શબ્દ વધારે વધારે સ્પષ્ટ થતો ગયો. અને શિકારીઓને હાથે હણાતાં સિંહ, હાથી, હરિણ ગેંડા ને પક્ષીઓના કળકળાટથી; હોડતા હબરો પારધીઓના ચરણના શબ્દથી; બાણનો વરસાદ વરસાવતાં ધનુષ્યના સેંકડો ટંકારથી; તરવારોના રણકારથી તથા ભસતા અસંખ્ય કુતરાઓના કઠોર સ્વરથી તે અરણ્ય બધું ભેતભેતામાં તો થરથરી ગયું. કેટલીક વારે આ ડોલાહલ શાન્ત પડી ગયો ને બળવૃષ્ટિ પછી નિઃશબ્દ બનેલા મેઘમંડળની પેઠે તે વન પાછું બ્યારે સ્તબ્ધ થયું ત્યારે મારો ભય જરા ઓછો થયો, ને હું બાલ કૈતુહલથી આ શું હશે એ બોલો આતુર બની ગયો. તેથી પિતાના અંકમાંથી જરા બહાર

આવીને ત્યાં રહે રહે જ ડોક લાંબી કરીને નજર કરી તો રવિ કિરણથી આકુળ થયેલા અન્ધકારના પૂર જેવું, બીબા વનમાંથી સામું આવતું હજારો બીલોનું એક ટોળું મેં જોયું.

તેની મધ્યમાં બધે લોહનો જ બનાવેલો હોય એવો કાળો અને અતિ કઠિન અવયવવાળો તેનો સેનાપતિ ચાલતો હતો. પાછળ શ્રમથી બહાર નીકળી ગયેલી જીભવાળા, કાઢીની કંઠમાળ વાળા; ચાળ વિનાનાં સિંહનાં બચ્ચાં જેવા અસંખ્ય કુતરા ચાલતા હતા.

તેમને જોતાં જ મને તેમનાં ફૂર કર્મને લીધે અતિ તિરસ્કાર આવ્યો, ને તેમનું જીવિત કેવળ નિંદવા યોગ્ય છે એમ હું ગણવા લાગ્યો.

એટલામાં તો પેલો સેનાપતિ શ્રમ દૂર કરવા માટે અમારા જ ઝાડ તળેની છાયામાં આવીને ધનુષ મૂકીને બેઠો. થોડીવાર વિશ્રાન્તિ લીધા બાદ એ ઉઠ્યો એટલે સર્વ સૈન્ય પણ જળપાન કરીને એની પાછળ પાછળ ધીરે ધીરે મન ગમતી દિશાએ ગયું.

પણ તે ટોળામાંના એક વૃદ્ધ બીલને કંઈ ચિંતાર મળ્યો નહિ હોવાથી તે રાક્ષસની પેઠે માંસ લેવા માટે જ અમારા વૃક્ષ નીચે થોડી વાર ઉભો રહ્યો. જ્યારે તેનો સેનાપતિ દેખાતો બંધ થઈ ગયો, ત્યારે તેણે લોહી જેવી લાલ ચોળ આંખ, અમારાં આમુષ્યને પીતો હોય અને અમારા માળા ગણતો હોય તેમ, મૂળથી તે ઉપર સૂધી ફેરવી. તેની દૃષ્ટિથી ભયભીત થયેલાં પોપટનાં ટોળાંના પ્રાણુ તો તેજ ક્ષણે બધે ઉડી ગયા: અકરણને શું અસાધ્ય છે ?

એ વૃક્ષ અનેક તાડ જેટલું ઉંચું હતું ને આકાશને અડકતી તેની શાખાઓ તેના શિખર ઉપર હતી, તો પણ બધે પગ-

શ્રીઆં ઉપર ચડતો હોય તેમ એ સંહેલાઈથી તેના ઉપર ચડી ગયો. તેણે ઉડવાની શક્તિ વિનાનાં, થોડા દિવસ થયાં જન્મેલાં હોવાથી ગભ્રે જેવાં શતાં, શીમળાનાં ફુલ જેવાં લાગતાં, થોડી પાંખો પુટેલી હોવાથી કમળનાં ફુળાં પાંદડાં જેવાં દેખાતાં, કંપી કંપીને હાલતા માથાથી જાણે ના ના કહેતાં હોય તેવાં કેટલાંક અન્યાને જાણે ફળ ચૂંટતો હોય તેમ માળામાંથી પકડી પકડીને પ્રાણથી વિમુક્ત કરી ભૂમિ ઉપર નાંખ્યાં.

મારા પિતાને આવો અણચિન્તવ્યો ઘાતક ઉપદ્રવ આવી પડેલો જોઈ જમણે કંપ થઈ આવ્યો. લયથી ચંચળ થયેલી, ને આંસુથી ભરાયેલી આંખ તે આમ તેમ ફેરવવા લાગ્યા. એમનું તાળવું સૂકાઈ ગયું. પોતાનું જ રક્ષણ કરવા અસમર્થ હોવા છતાં, મારા ઉપરના રનેહને લીધે મારા રક્ષણ માટે આકુલ બની મને લપેટી લઈ તે બિચારા બેસી રહ્યા. એટલામાં તે પાપી અને અતિ ક્રૂર ભીલે અમારા માળા પાસે આવીને કાળા નાગની ફેણ જેવો ભયંકર, દુર્ગંધ મારતો, મૃત્યુના દંડ જેવો, તેનો ડાબો હાથ લાંબો કરીને વારંવાર ચાંચ મારતા તથા મોટી ચીસો પાડતા, મારા પિતાને અહાર ખેંચી કહાડી એમના પ્રાણ લીધા. પણ માફ શરીર ઘણું નાનું હોવાથી, અંગ બધાં લયથી સંકોચાઈ ગયાથી અને આયુષ્ય બાકી રહેલું હશે તેથી, મને તો જાણે પાંખોમાં ભરાયેલો મુઠલ જોયો જ નહીં. મુઝેલા મારા તાતને લથડતી ડોક અને ઉંઘે મ્હોંએ જાણે નીચે ભૂમિ ઉપર નાંખ્યા, અને એમના પગમાં લપાયેલો હું પણ એમની સાથેજ નીચે પડ્યો. પણ પૂર્વ જન્મનું કંઈક પ્રભુકર્મ હશે તે હું પાંદડાંના એક મોટા ઢગલા ઉપર પડ્યો એમ મને જણાયું, ને તેથીજ મારાં માત્રો ન ભાંગી ગયાં. મુકાં પાંદડાંના જેવો જ મારો રંગ હતો, તેથી માફ શરીર સ્પષ્ટ દેખાય એમ ન હતું. પેલો ભીલ નીચે ઉતર્યો તે પહેલાં તો, પિતાને આવે વખતે પણ છોડી દઈ અતિશય

લયને લીધે જરા જરા આવેલી પાંખો ઉપર ટેકવતો ટેકવતો, આમ તેમ લોટતો લોટતો, મૃત્યુના મુખમાંથી બાણે નીકળેા હોઈ એમ માનતો, જરા દૂર ઉગેલા એક અતિ મહાન તમાલ વૃક્ષના મૂળમાં પેસી ગયો.

પછી લીલ વૃક્ષ ઉપરથી ઉતરીને તરત જ નીચે વેરાયલાં શુક—શિશુઓને લેગાં કરી, પાંદડાંમાં વીંટીને સેનાપતિ ગયો હતો તે જ માર્ગે ઉતાવળે જતો રહ્યો. મને હવે જીવવાની આશા આવી; પરન્તુ તુરતના પિતૃમરણ શોકથી મારું હૃદય બળી ગયું હતું, અતિ ઉંચેથી પડેલો એટલે શરીરમાં કળતળ થતું હતું, અને ત્રાસથી કંપ છુટતો હતો, તેવામાં અંગેઅંગમાં તાપ ઉત્પન્ન કરનારી સજ્જત તરસ મને લાગી. તેથી, હવે તો એ અંડાળ ઘણો દૂર ગયો હશે એમ ધારી, ડોક જરા ઉંચી કરી ત્રસ્ત નયનો ચારે બાજુ ફેરવતો ફેરવતો મૂળમાંથી બહાર નીકળી મેં જલાશય તરફ જવાનો યત્ન કર્યો.

પાંખો પૂરી આવેલી નહોતી, ને ચરણ સ્થિર રહેતા નહોતા, તેથી ઘડીએ ઘડીએ હું લથડી પડતો; વચ્ચે વચ્ચે વિશ્રામ લેવા થોભી જતો; મોટા નિઃશ્વાસ મૂકતો; વારંવાર ત્રાસમાં ડોકું ઉંચું કરતો, ને ધૂળથી રંગ દોળાતો હતો. આમ જતાં જતાં મને વિચાર આવ્યો કે આ સંસારમાં સર્વ પ્રાણીને જીવવા કરતાં બીજું કંઈ વધારે વહાલું નથી; કેમકે જેનું નામરમરણ કરવાથી સુખ થાય એવા મારા પિતા આમ મરણ પામ્યા છતાં હું હજી સભો-સભો ફરું છું! ધિક્કાર છે મને અકરણને કે હું હજી પણ જીવું છું ને ઉપકારને પણ ગણતો નથી. મારી માતાનો પરલોકવાસ થયા પછી પિતાએ પોતાના શોકનો ઉલ્લેખ શમાવી જીવતા સુધી વૃદ્ધાવસ્થાની નબળાઈને અને મહાન શ્રમને ન ગણતાં મને મોટો કર્યો તે બધું હું એકદમ ભુલી ગયો!

હું આમ વિચાર કરતો થાકી જઇને માર્ગમાં પડ્યો હતો. તેવામાં તે સરૌવરથી જરા દૂર આવેલા તપોવનમાં બાબાલિ નામના મહા તપસ્વી મુનિનો હારિત નામે કુમાર તેજ માર્ગે થઇને સ્નાન કરવા જતો હતો. તેનું અંતઃકરણ સર્વ વિઘ્નાથી વિશુદ્ધ બન્યું હતું. તેની પાછળ સમાન વયના પણ કેટલાક ઋષિકુમારો આવતા હતાં. તેની ઝગઝગતી દેહ પ્રભાતથી બાલે બાલસુર્ય ઉગ્યો હોય એમ લાગતું હતું. તેની જટા ખભે લટકતી હતી; શિખાકલાપ તેણે બાંધી રાખ્યો હતો; કપાળમાં તેણે તિલક કર્યું હતું; ડાબા હાથમાં સ્ફટિક મણિનું કમંડળ ને જમણામાં ખાખરાનો દંડ રાખ્યાં હતાં; કૃષ્ણ-ચર્મ ખસા ઉપર મૂકેલું હતું; વામસ્કંધ ઉપર ઝીણું ચમ્પાવીત ધારણ કરેલું હતું. ફર્ન, પુષ્પ અને લતાઓમાં પોતાની ચંચળ દષ્ટિ ફેરવતું એક પરિચિત હરિણ, શીંગડાં ઉપર સ્નાનમૃત્તિકા રાખીને તેની પાછળ ચાલતું હતું. એ મુનિકુમારની દષ્ટિ મારા ઉપર પડતાં જ એને દયા આવી અને પોતાની પાસે ઉભેલા એક ઋષિકુમારને એણે કહ્યું—આ પોપટના બચ્ચાને પાંખો તો હજી આવી નથી. એટલામાં એ ઠોણ બાણે કેમે આ વૃક્ષની ટોચ ઉપરથી અથવા તો બાજના ઝુબમાંથી પડી ગયું છે. હવે એનામાં થોડો જ જીવ રહેલો જણાય છે, માટે એને ઉંચકી લઈ પાણી પાસે મૂકીએ. એમ કહીને તેની પાસે મને સરૌવરને તીરે લેવરાવ્યો. પછી જળ પાસે જઈ પોતાનો દંડ તથા કમંડળ કોરે મુકી, પોતે મને ઉંચકી લાવ્યો અને મારું મ્હોં ઉંચું કરી પોતાની આંગળીથી એણે મને કેટલાંક પાણીનાં ટીપાં પાયાં; પાણીની છાંયથી મને નવરાવ્યો; અને મંદાસમાં નવા પ્રાણ આપ્યા ત્યારે, તીર પાસે ઉભેલા કમળ પત્રની શીતલ છાયામાં મને મૂકી એણે સ્નાન કર્યું. બીજા કુમારો પણ સ્નાન કરી શુદ્ધ થયા, અને ધોએલાં શ્વેત વસ્ત્ર લઈ પહેરી તેમની સાથે તે મને લઈને તપોવન તરફ ધીમે ધીમે પાછો જવા નીકળ્યો.

એ સરોવરથી અમે થોડે દુર ગયા એટલામાં મેં એક અતિ રમણીય અને ખીજો જાણે બ્રહ્મલોક હોય એવો આશ્રમ જોયો. તેની પ્રત્યેક દિશામાં ખીજો ખીચ ઉગેલાં વૃક્ષનાં વનથી તે ઢંકાઇ ગયેલો હતો. મહમત્ત કોકિલાનો કોલાહલ, તથા ભ્રમરકુળનો ગજગજાટ ચારે પાસથી સંભાળતો હતો; સમિધ, દર્ભ, પુષ્પ અને મૃતિકા લઇ સર્વ દિશાઓમાંથી આવતા મોટે સાદે પાઠ ગોખતા શિષ્યોની આગળ ચાલતા મુનિયો કંઇક કંઇક જોવામાં આવતા હતા. જળકેળશ ભરતાં થતા ધ્વનિને ત્યાંનાં મયૂરનાં ટોળાં ઉંચી ડોકે સાંભળતાં હતાં. અહર્નિશ અપાતી ધીની આહુતિથી સન્તુષ્ટ થયેલા અગ્નિ દેવે, સર્વ મુનિજનોને શરીર સહિત જ સ્વર્ગ લોકમાં લઇ જવાની ઇચ્છાથી, ઉંચે જતી ધૂમાડીની રેખાના આકારમાં જાણે સ્વર્ગભાગે જવા સારૂ ત્યાં નિસરણીનો પૂલ બાંધ્યો હતો ! તેની સમીપ આવેલા સરોવરનાં જળની મલિનતા તપસ્વીઓના સહવાસથી જતી રહી હતી. મેના પોપટ પલ્લુ વેદનો ઘોષ કરી રહ્યાં હતાં. અરણ્યના કુકડા વૈશ્વદેવમાં આપેલું બલિદાન ખાતા હતા, મુનિ બાલકોને હરિણીઓ જિહ્વાથી સ્પર્શ કરતી હતી. હવનમાં અર્ધાં બળેલાં સમિધ અને પુષ્પ અડચડતાં હતાં. પથ્થર પર ભાંગેલાં નાળીએરનાં પાણીથી ત્યાંનાં શિલાતલ ભીનાં થયેલાં હતાં. હળી ગયેલા વાનરો ત્યાંના વૃક્ષ અને અર્ધ તપસ્વીઓની લાકડીઓ પોતાને હાથે બહાર લઈ જતા તથા લાવતા હતા. ઋષિ-જનો સારૂ હરિણ પોતાનાં શીંગડાંથી વિવિધ કંઠમૂળ ખોદતાં હતાં. વૃક્ષોના કચારને વન ગળે પોતાની શૂંઢમાંના જળથી ભરતા હતા. પરિચિત મયૂરો પોતાની પાંખોથી પવન નાંખીને મુનિઓના હોમાગ્નિને સળગાવતા હતા. ઉકળતા ચોખાની મનોહર સુગંધ ત્યાં વ્યાપી ગઈ હતી, વિવિધ પુસ્તકોનો ત્યાં પાઠ ચાલતો હતો. આંગણાં લીપાતાં હતાં. મુનિગૃહો સ્વચ્છ થતાં હતાં. મંત્ર સધાતા હતા. વટકલો ધોવાતાં હતાં. માળાઓ ગુંથાતી હતી. કમંડળમાં જળ ભરાતું હતું. મલિનતા તો માત્ર યજ્ઞના ધૂમાડામાં જ હતી,

મનુષ્યનાં ચરિત્રમાં નહિ. ગીત શ્રવણનું વ્યસન મુગોનેજ હતું અને વૃત્યનો પક્ષપાત મયૂરોને હતો, ત્યાંના વાસીઓને નહિ.

આ આશ્રમના મધ્ય ભાગને શોભાવતું એક રક્ત અશોક-વૃક્ષ હતું. તેની શમખાઓ ઉપર મુનિજનોએ મૃગચર્મ તથા જલપાત્ર લટકાવ્યાં હતાં, હરિણોનાં બચ્ચાં તેની આસપાસના ક્યારાનું જળ પીતાં હતાં. મુનિકુમારોએ તેને દર્ભા અને હાર બાંધ્યા હતા. ગાયના છાણથી તેની આબુખાબુનું ભૂતળ લીધેલું હતું. બલિદાનમાં અપાયલાં ફૂલથી તે રમણીય લાગતું હતું. એ અશોક વૃક્ષની નીચે છાયામાં મેં ભગવાન જાળાલિ મુનિને બેઠેલા જોયા. તેમની આસપાસ ઘણા મહર્ષિઓ વીંટાઈ વળ્યા હતા. ભસ્મધવલ વૃદ્ધાવસ્થાએ એમનું શરીર ધોળું કરી નાંખ્યું હતું. નિરંતર ચાલતા મંત્રાભ્યાસને લીધે ઉર્ધ્વાદા રહેતા એમના હોઠમાંથી નીકળતાં અતિશ્વેત, સ્વચ્છ હન્ત કિરણોથી પોતાની આગળના ભાગને તેઓ ધોળો ધોળો બનાવી દેતા હતા. અતિ ચપળ ઇન્દ્રિયરુપી અશ્વોને અંતરમાં બાંધવાની દોરડીઓ જેવી લાંબી લાંબી નાડીઓથી એમની ડોક ભરાઈ ગઈ હતી. સ્વચ્છ રૂદ્રાક્ષની માળાના મણકાને પોતાની આંગળીઓની વચ્ચેમાં એઓ એકાગ્ર ચિત્તે નયન મીંચીને ફેરવતા હતા. ચન્દ્ર કિરણોનું બણે બનાવ્યું હોય એવું, નિર્મળ અને શ્વેત રેશમી વસ્ત્ર જેવું વદકલ એમણે ઓઢ્યું હતું. એમની પાસે એક સ્ફટિકમય કમંડળ મૂકેલું હતું. સ્થિરતામાં પર્વતનો, ગામ્ભીર્યમાં સાગરનો, તેજમાં સૂર્યનો, શાન્તિમાં ચન્દ્રનો અને નિર્મળતામાં અકાશનો બણે એ સંવિભાગ કરતા હતા.

એમને એવાં જ મને વિચાર થયો કે અરે ! તપનો પ્રભાવ કેવો આશ્ચર્યકારક છે. આ મુનિની શાન્તમૂર્તિ પશુ તપાવેલા સુવર્ણ જેવી સ્વચ્છ અને વિજળી જેવી ઝબકતી આંખના તેજને દાખી નાંખે છે. આ આશ્રમને ધન્ય છે કે એને આવા અધિપતિ મળ્યા છે. સંસારસમુદ્રને તરવાને એ સેતુ છે. તૃષ્ણા રુપી ઝાડીના એ પરશુ છે. સન્તોષામૃતના સાગર છે. શાન્તિ રુપી વૃક્ષનું

મૂળ છે. મોહાન્ધકારના સૂર્ય છે. સન્માર્ગના દર્શક છે. તપના ભંડાર છે. એમનો પ્રભાવ પણ કેવો મોટો છે ! એથીજ આખા તપોવનમાંથી વૈર શાન્ત થઈ ગયું છે અને પશુ પક્ષીઓ પણ પોતાના સ્વાભાવિક વિરોધને ત્યજી દઈ, શાન્ત બની આ વનવાસનું સુખ અનુભવતાં જણાય છે. જુઓ પેલાં ઉંચાં થતાં સેંકડો મયૂરનાં પીંછાંમાં તડકાથી રોકાયેલો સર્પ જાણે નવા ઉગેલા લીલા ઘાસમાં જતો હોય એમ નિઃશંક ભરાય છે ! આ મૃગના નાના બચ્ચાને, યાજ્ઞ વિનાના નાના નાના સિંહ સાથે રહેવાનો પરિચય થયેલો છે, તેથી એ પોતાની માતાને ત્યજીને સિંહણને ધાવે છે ! આ સિંહની ચન્દ્રકિરણ જેવી ઘોળી યાજ્ઞને હાથીના બચ્ચાં જેવે છે, ત્યારે એ પોતાની આંખો અર્ધી મીંચીને એમને આનંદથી જોલ કરવા દે છે ! અરે ! અહીંનાં તો નિશ્ચેતન વૃક્ષો પણ કૃળ, મૂળ અને વલ્કલ ધારણ કરીને વ્રત આચરતાં હોય એવાં દેખાય છે તો પછી સચેતન પ્રાણીઓની તો વાંત જ શી ?

આવી રીતે હું વિચાર કરતો હતો એટલામાં જ મને એ અશોકવૃક્ષની છાયામાં એક જગાએ મૂકીને હારિત પોતાના પિતાને ચરણરૂપથી કરી, પગે લાગી, તેમનાથી જરા દૂર પડેલા દર્બાસન ઉપર બેઠો અને તેમની આસપાસના સર્વ મુનિઓ મને જોઈને એને પૂછવા લાગ્યા કે આ પોપટનું બચ્ચું કયાંથી આવ્યું ? એણે મારી હકીકત કહી સંભળાવતાં જણાવ્યું કે એને જોઈને મને દયા તો આવી પણ એ મોટા ઝાડ ઉપર મારા જેવાને ચડવું ઘણું કઠિન એટલે એને એના માળામાં મૂકી શકાય તેમ ન હતું માટે આશ્રમે લઈ આવ્યો છું. હવે જ્યાં સુધી એને પાંખો નથી આવી ને ઉડી શકે એમ નથી ત્યાં સુધી ભલે એ બિચારું અહીંના કાંઈ વૃક્ષના પોલાણમાં નિભર્યા થઈને રહે. અમે બધાં બાળકો એને માટે કણ તથા કૃળ લાવીશું. પાંખો આવ્યા પછી ગંગતત્તળમાં જ્વાને એ સમર્થ થશે ત્યારે એને ગમશે ત્યાં જશે અથવા પરિચય પડી ગયાથી અહીંજ રહેશે.

કાદંબરી.

મહાભિનિષ્ક્રમાણુ.

(શ્રીયુત દસાઇભાઈ નાથાભાઈ પટેલ)

ઉપરના ત્રણ પસગોથી સિદ્ધાર્થની દયા ઉઠી થઈ; એટલે કે તેનો સ્નેહ સર્વદેશીય થવા લાગ્યો. શું કરવું તે પ્રશ્ન ખડો થવા લાગ્યો. વૈભવમાં રહીને સુખનો માર્ગ મળશે કે બીજી રીતે? એમ પ્રશ્નો ઉફલવવા લાગ્યા. પછી એક સમયે, જ્યારે તે શાન્ત રીતે ધ્યાનમાં બેઠો હતો, ત્યારે તેના દષ્ટિપથમાં એક આકૃતિ દેખાઇ. તે આકૃતિ એક સંન્યાસીની હતી.

સિદ્ધાર્થે તેને પ્રશ્ન કર્યો:—“ સુખનો માર્ગ છે ? ”

સંન્યાસી:—“ જ્યાં ઉષ્ણતા છે, ત્યાં શીતનો સંભવ છે; દુઃખને માટે સરળચેલાં પ્રાણીઓમાં સુખની શક્તિ છે; અને પાપનું મૂળ ખતાવી આપે છે, કે સાધુતાની વૃદ્ધિ કરી શકાય; કારણ કે આ બાબતો પરસ્પર સમબન્ધવાળી છે. ”

સિદ્ધાર્થ:—“ મારા પિતા અને કહે છે કે ધર્મના મનન માટે યુવાવસ્થા નથી; આવી વૃત્તિ વૃદ્ધાવસ્થાને શોભે. ”

સંન્યાસી:—“ ધર્મના શોધન માટે કોઇ કાળ એવો નથી કે જે અપકવ હોય. ”

સિદ્ધાર્થ:—ત્યારે હવે ત્યાગનો અને ધર્મ અહં છૂટકરવાનો સમય છે. ”

સંન્યાસી:—પ્રયત્નથી અને સત્યને વળગવાથી તું બુદ્ધ થશે. ”

આકૃતિ અદૃશ્ય થઈ, અને સિદ્ધાર્થને લાગ્યું કે સંન્યાસીનું કહેવું સત્ય છે. કારણ કે “ As the fall of a stone thr-

own into the air, as the death of a mortal. as the sunrise at dawn as the lion's roaring when he leaves his lair. as the delivery of a woman with a child, as all these things are sure and certain—even so the word of the Buddhas is true and cannot fail. (કારણ કે જેમ હવામાં ફેંકેલા પથ્થરનું પતન, જેમ નદીનું મરણ, જેમ પ્રાતઃસમયે સૂર્યોદય, જેમ ગુફા છોડતી વખતે સિંહનું ગાજવું; જેમ સ્ત્રીની પ્રસૂતિ વખતે બાળકનો જન્મ, જેમ આ બધી બાબતો નિઃશંક અને ખરચીત બને છે, તેમ બુદ્ધોની વાણી સત્ય છે, અને કદિ નિષ્કુળ નિવડતી નથી.) ”

x x x x x x

રાત્રિ પડી. ઐશ્વર્ય અને વૈભવને તજવાની રાત્રિ આવી. આગ્રક્ષણ પાકે છે, અને અશોકનાં પુષ્પ ખીલે છે, એવા અધુ-માસની રાત્રિ ધીમે ધીમે ધપવા લાગી.

મેદાનોમાં તેનું રાજ્ય પ્રસર્યું; ચન્દ્રોદય થયો. આ સમયે સર્વત્ર શાન્તિ છે. સાડું વિશ્વ નિદ્રાની શાન્તિમાં પડ્યું છે. વિશ્રામવનનાં ભુવનમાં પૂર્વ શાન્તિ છે. એક દિવાનખાનામાં સહુથી તેજસ્વી અને વિદ્યાસુ કુમારિકાઓ—એક એકથી ચડે તેવાં મોતી-નિદ્રાની શાન્તિમાં વિરાજે છે. આખા ભુવનમાં હિલચાલ નથી. સર્વત્ર નિદ્રા દેવીનું રાજ્ય છે. પણ, તે દેવીનું રાજ્ય નથી. સિદ્ધાર્થની નિદ્રા ચાલી ગઇ; ગઇ તે ગઇ—હમેશને માટે ગઇ. તે બગૃત થયો, સદાને માટે બગૃત થયો. પ્રિય પત્ની યશોધરા નિદ્રિત છે, પણ ત્હેને સ્વપ્ન આવે છે. ખડેબાકળી રોતી રોતી તે બગે છે, અને મહા પ્રયત્ને બોલી શકે છે.

(દ્રુતવિલગ્નિત.)

“ x x x x x

સુખદ ગાન જ તે તણું હું સુણી,
મધુર નીંદરમાં શમતી ઘણી;

પણ અહો ! કંઈ સ્વપ્ન જ કારમાં
અનુભવી છળોં જાગ્યોં હું તો હવાં. ”

(અનુહત્.)

વહે સિદ્ધાર્થ:-ઓ મહારી
મધુરી પદ્મની કળી !
સર્વ છે સ્વપ્ન એ રૂડાં,
દીઠાં જે ત્હેં ફરી ફરી. ”

રાણી કહે:-“ સત્ય એ નાથ !
પણ એહ વિરામતાં,
ઘોર વાણી સુણી મહેં તો:-
‘ આવી એ વેળ ’ એમ ત્યાં. ”

x . x x x x

સુણી એ ઝમકી જાગી,
સ્વપ્નનો સાર શો હશે ?
મૃત્યુ પામીશ હું ? કે-તું
મુજને છોડીને જશે ? ”

પણ સિદ્ધાર્થ તેને આશ્વાસે છે કે

(ગરબી)-“ ધીરજ ધાર્યું તું પ્રાણ !
મધુરોં ! ઓ ધીરજ ધારે;
અવિચળ પ્રેમ છે સ્થાન, સતત આશ્વાસનું ત્હારે.

ધીરજ૦

(સાખી)-ભલે સ્વપ્ન તું જ ભાવિનાં ચિત્ર ચીતરે મૂઠ,
ને દેવો હજતા ભલે નિજ આસન આરૂઠ
તકપિ તું ધીરજ ધારે.

ધીરજ૦

વિશ્વ, શકે, ઉદ્ધારનો માર્ગ જાણવા આજ
તત્પર ઉભું લેઈ કંઈ ગુઢ સમજવા કાજ,
તદપિ તું ધીરજ ધારે. ધીરજ૦

દશા આપણી પલટીને લેલે તજે નિજ સ્થાન,
સત્ય વદું છ, યશોધરા હૂતી ને છે મુજ પ્રાણ:—
હૃદય એ તું ધીરજ ધારે. ધીરજ૦

x x x x x "

“ પણ શાન્ત થા અને જો શોક આવી પડે, તો પણ
સાન્તવન મેળવજે કે આપણાં દુઃખથી પૃથ્વી ઉપર શાન્તિનો માર્ગ
હશે. જો કે બીજાં નહીં માને તોપણ તું મને સમજાશ અને
તેથી માનીશ કે મેં તને સહુથી વધારે ચાહી છે; કારણ કે જીવતાં
પ્રાણીઓને મેં એટલાં બધાં ચાહ્યાં છે. હવે રાજકુમારી, સૂઈ જા,
કારણ કે હું જાગીશ અને જોઈશ. ”

યશોધરા ફરી નિદ્રાવશ થાય છે. આ રાત્રિએ સિદ્ધાર્થના
આગળ દ્વન્દ બેઠાં થાય છે. જાણે કહેતાં હોય કે “ સિદ્ધાર્થ,
ઐશ્વર્ય પસન્દ કર કે ભિક્ષુ થા; આત્માઓ ઉપર અમર રાજ્ય
મેળવ કે ક્ષણિક આધિપત્ય ભોગવ. રાજમહેલને સ્થળે વનને તારૂં
ગૃહ બનાવ, પલંગને બદલે જંગલની કાંઈ જમીનને તારૂં શયન
કર, મિષ્ટાન્નને બદલે દુકડાઓ ખા, અને સુવર્ણ તથા રત્નજડિત
પોશાકને બદલે કૌપીન ધારણ કર; અથવા હમેશને માટે કાળચક્રમાં
પડ; હુંબ કે તર અને દુનિયાને તાર; કાપી થા કે સુખ શોધીને
ભોગવાવ અને ભોગવ. ” અનેક આનાકાની અને હૃદયમંથનપણી
સિદ્ધાર્થ તે સમ્પત્તિ, તે વેલવ, તે સત્ય અને તે પદ્ધતિને બસેડે
છે. તે સગાં અને તે સમ્બન્ધીઓને થોડાં કાળ માટે તેમને હમેશનાં

* આ અને બીજા ગુજરાતી કાવ્યોના હૃદય સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ કૃત
નૃપુરજંકારમાંથી લીધા છે.

સાથી બનાવવાની આતર-ઉત્સાહથી દુર ખસેડે છે. છેવટે ઉર્ધ્વ દષ્ટિ કરી, આકાશમાં તારાગણને જોઈને સિદ્ધાર્થ બોલે છે:—

(ગરબી)

“ મહને પ્રેરતા તારકવૃન્દ ! આ હું આવ્યો રે,
દુઃખ ડૂબ્યા ઓ જમજન ! આ હું આવ્યો રે;
તમ કાજ તણું મુજ રાજ્ય, સુખો ખહુ વિધિનાં રે,
રાજમન્દિર મુખમય સાજ, રજનિદિન સુખનાં રે;

ખધું ત્યજય; સમ્પત્તિને, સત્તાને અને રાજત્વને ત્યજય, પણ
મધુર રાણી યશોધરાને અને ંહાલા શિશુ રાહુલને શી રીતે છોડાય ?

યશોધરા નેત્રામાં છે, પતિ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસથી શાન્તિમાં
સૂતેલી છે. એક હસ્ત બાળક ઉપર છે; બાળક માતાના પાસમાં
નિશ્ચિન્ત પડેલું છે. તે નિર્દોષ આંખો પોયણીની માફક મીઠા-
ચલી છે; અને મુખ ઉપર હર્મ્યેશનું સ્નેહનું સ્મિત ફરકી રહ્યું
છે. પત્ની અને બાળક કેમ તરછોડયાં જાય ? તે થોડી ક્ષણ માટે
અબળ બન્યો; પણ પાછો સખળ થયો, અને—

(ઓપાઈ ત્રણ તાલની.)

“ કરી યશોધરાને પ્રણામ, સૂતી જે ભરનિદ્રામાં આમ;
કાંઈ ભાવ અવશ્ય ભરેલાં, નાંખ્યાં નેનો વહન પર લેલાં.
હજી અશ્રુથી ભીનું વહન, લેવા છેલ્લી વદાયનું મન;
કીધી પ્રદક્ષિણા ત્રણ વાર, શય્યા કેરી ધરી ભકિતભાર.
જોડી ધડકતે હૃદયે પાણિ, બોલ્યો સિદ્ધાર્થ અવિચલ વાણી;
‘ ફરી આ રમ્ય શય્યા માંહિ, કરે શયન કદી હું નાંહિ. ’
ત્રણ વેળ ગયો રાજન, પાછો આવ્યો વળી વેળ ત્રણ;
હેવું રાણીનું સૌન્દર્ય પૂર, હેવો પ્રેમ હેનો ભરપૂર. ”

આખરે પ્રેમની પાસે મોહ હાર્યો. પોતાની પ્રિયાના, બાળકના માતૃપિતાના, અને આખા વિશ્વના પ્રેમને લીધે જ, તે ગૃહ, પત્ની, બાળક, માતૃપિતા અને જેને આપણે અંજત ગણીએ તે સઘળાંને છોડવા તૈયાર થયો. અને—

“અન્તે બળ કરી છૂટયો શયનથી, ધાર્યો શોક પછી નવ મનથી;
આલ્યો શ્યામ રજનીમાં આલ્યો, માર્ગ જ્યોતિ અનુપનો ઝાલ્યો.”

ચત્ર સારથિ સાથે ગૃહ ત્યજ્યું, ગામ છોડ્યું, રાજ્યની હદ ઓળંગી, ગિરિ અને વનોમાં પડ્યો. કપિલવસ્તુ છોડતાંની સાથે સમ્બન્ધનું બધું છોડ્યું. શાશ્વત્ માટે નશ્વરને ત્યજ્યું અને ત્હેના સમ્બન્ધીઓને ત્યજ્યાં તે ત્હેમની સાથે ગાઢ રીતે જોડાવા માટે. વનમાં પ્રવેશ્યો, રાજકુમારને પોશાક કહાડી નાંખ્યો, મોહ પમાડનાર સુંદર કેશને પોતાની તલવારથી ઉતાર્યો, હાથમાં તુમ્બી-પાત્ર ગ્રહ્યું, કાષાય વસ્ત્ર ધારણ કર્યો, અને હૃદયનો રાજા થવાને આ રાજકુમાર જંગલમાં નિડર પગલે આગળ વધ્યો. આજથી તે શ્રમણની કોટીમાં દાખલ થયો.

કુમારને નારાજીથી મૂકીને ચાન્ન પાછો ગયો, અને રાજાને બધી હકીકત કહી. એટલે રાજાએ સિદ્ધાર્થને પાછો સમજાવી લાવવા માટે કુલશુરને અને મન્ત્રીને મોકલ્યા. તેઓએ જંગલમાં એક વૃક્ષ નીચે તેને ધ્યાનસ્થ જોયો.

તેમણે તેને સમજાવ્યું કે “આપણા કુલ પ્રમાણે કુમારે સુવા-વસ્થામાં રાજ્યોપલોગ કરવો જોઈએ. તે પ્રારણ કર્યો છે તેવો વેશ વૃદ્ધાવસ્થાને શોભે. ધર્મને માટે વૃદ્ધાવસ્થા છે, અને યૌવન ઉપલોગને માટે છે. કોઈ કહે છે કે આત્મા છે, કોઈ કહે છે કે નથી; કોઈ ઇશ્વરવાદી છે, અને કોઈ નિરીશ્વરવાદી છે. આવી રીતે ધર્મનું કંઈ નક્કી નથી, તો તું તેવા વિષયમાં ત્હાણું જીવન શા માટે શુભાવે છે ? વળી, તું ત્હારાં માતૃપિતાનો વિચાર કર; ત્હારી પ્રિયતાનો

તેં વિશ્વાસઘાત નથી કર્યો ? પ્રભને ચોખ્ખી રીતે શાસવાની ત્હારી ફરજ તું આ રીતે અઢા કરી શકે છે ? ”

સિદ્ધાર્થે જવાબ દીધો, “ ધર્મને માટે અમુક જ અવસ્થા જોઈએ એવું કંઈ નથી, ગમે તે કાળે ગમે તે પ્રદેશમાં તે મેળવી શકાય; તેને કાળ અને સ્થળ બાંધી શકતાં નથી. અને હોકો આમ કહે છે તેથી મારે આમ કરવું જોઈએ એ હું સ્વીકારી શકતો નથી. હું પોતે અનુભવ કરીશ, અને ખરું શું છે તે શોધીશ. વળી માતૃપિતાને, પ્રિયતમાને કે પ્રભનેય દુઃખી થવાનું કારણ શું છે ? દુઃખી પ્રાણીઓના અને વિશેષે કરીને મારા સ્નેહીઓના પ્રેમને લીધે જ મેં સંસાર ત્યાગ કર્યો છે. ગમે ત્યારે કાળ અમારો વિયોગ કરાવશે, અને તે વિયોગ ચિરકાળ ટકશે, પણ હું એવો માર્ગ શોધવા પ્રવૃત્ત થયો છું કે જે માર્ગને અનુસરવાથી જરાનો કે મૃત્યુનો ડર રહે નહીં, અને સ્નેહીઓની સાથે શાશ્વત સમ્બન્ધ બન્ધાય. તમે ખાત્રીપૂર્વક માનજો કે આ સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર પડે, કે આ હિમાલય પર્વત પોતાના સ્થિર સ્થાનથી ચ્યુત થાય, છતાં પણ તત્ત્વ બદલા સિવાય, ઉપલોગમાં આસક્તિ ધરીને, સંસારમાં હું કદી પ્રવેશીશ નહીં. હું જે સંકલ્પ કરીને વનમાં આવ્યો છું, તે સિદ્ધ થયા વિના હું કદાપિ ઘેર આવીશ નહીં; અને જો મ્હારો આ સંકલ્પ સિદ્ધ નહીં થાય, તો હું પ્રજ્જ્વલિત અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ. ”

તપપરીક્ષા

મેનાના જોળામાં બેસી પાર્વતીએ કહ્યું, “ મા, રાત્રે મને સ્વપ્ન આવ્યું હતું. તેમાં શ્વેત વસ્ત્રવાળા એક બ્રાહ્મણે મને કહ્યું કે હે શૈલકુમારી, નારદજીવું કહેવું સત્ય છે, માટે તપ કરવા જા; તપથી શું નથી થયું? તપબલથી વિધાતા સંસાર રચે છે, તપબલથી વિષ્ણુ સકળ જગતને પાળે છે, તપબલથી શંભુ સંહાર કરે છે, ને તપબલથી શેષનાગ પૃથ્વીનો ભાર ઝીલે છે. ”

આ સાંભળી માતાને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને ઉમા તપ કરવા જવા તૈયાર થયાં. બધાં આથી વ્યાકુલ થયાં, ઘણું તે, તો અડગ જ રહ્યાં. સુકુમાર શરીરલતાને તેમણે તપથી કસવા માંડી. તેમણે બધા ભોગ છોડી દીધા. તેમને તપના બલથી દરરોજ નવો નવો સ્નેહ ઉપજતો હતો, ને તેની ધૂનમાં તે દેહનું ભાન ભૂલી ગયાં.

દેવોએ મહાદેવજીને પાર્વતી સાથે પરણવાની વિનંતિ કરી ત્યારે તેમણે તે સ્વીકારી અને તેમની પરીક્ષા કરવા તે ગયા.

કાળકેતુ બ્રહ્મચારી વેશે હિમસુતા પાસે આવી પહોંચ્યા. ગૌરી પર દ્રષ્ટિ પડતાં જ તેમને તે મૂર્તિમતી તપસ્યા લાગ્યા. પછી પાસે જઈ તે તેમની સખીને પૂછવા લાગ્યા: “ ખડેન, આ કોણ છે? એ શા માટે તપ કરે છે? એની દેહલતા કેટલી કામળ છે! ખરે, એને તપ કરવાનું શું પ્રયોજન હશે? ”

સખી-“ મહાત્મન, આ મારી સખી, ગિરિરાજની પુત્રી છે, ને શિવને વરવા તપ કરે છે. આપને કદાચ આશ્ચર્ય તો થશે, પરંતુ તેનું મન હઠે ચડ્યું છે. તેથી તે કોઈનું ચ માનતી નથી.

આમ કંઈ શિવ મળવાના છે? એ તો પાણી ઉપર ભીંત ચણવા બેઠી છે. પણ, શંકર ક્યાળુ છુ, ને તે મારી સખીને જરૂર સહાય થશે. ”

બ્રહ્મચારી હસીને બોલ્યા, “ સત્ય, પણ તારી સખીએ શિવ-માં એવું શું બેસું છે? નથી એમની પાસે રહેવા માટે ઘર, કે ન મળે એમના શરીર પર વાઙ્! તેમને સંસારનું કે વ્યવહારનું જ્ઞાન તો છે નહીં. એ નિરન્તર સમાધિમાં લીન હોય છે. કહે, તારી સખીને શંકરથી શું મળવાનું છે? અને આ દેહલતા તો બે? આટલી સુકુમાર શરીરલતા, ને વળી શૈલરાજની કુમારી! એને એથી બીજો વર ન મળી શકે? બે એ માફ કહું માને, તો હું તેને સુન્દર, પવિત્ર, સુશીલ ને સુખદ પતિ મેળવી આપું. દ્વપ-ભૂરહિત સૈવંશુભસમ્પન્ન લક્ષ્મીપતિ વિષ્ણુ સાથે તારી સખીને મેળાપ કરાવું. ”

આ સાંભળી અત્યાર સૂધી તટસ્થ રહેલાં પાર્વતી બોલી ઉઠ્યાં—“ ચોગીરાજ, સત્ય કહું છું કે પર્વતથી ઉત્પન્ન થયેલી પાર્વતી પર્વત સમ અડગ છે. પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થનાર સોનાને હજાર વાર ગાળો છતાં તે સ્વભાવ છોડતું નથી. નારદજીનાં વચનમાં વિશ્વાસ છે. ને ઘર વસો કે ન વસો, તેની મને પરવા નથી. ભલે મહાદેવજી અવગુણોના ધામ હોય, ને વિષ્ણુ સકલગુણ-સમ્પન્ન હોય! જેનું મન જેમાં રમ્યું, તેને મન તે સુન્દર છે. મેં માફ સર્વસ્વ સ્વયંભૂને આપી દીધું છે, તો પછી ગુણદોષનો વિચાર શો? વિષ્ણુને પરણાવવા જ હોય, તો બ્રહ્માંડમાં ઘણી ય સુન્દર કન્યાઓ છે. મારી તો એજ પ્રતિજ્ઞા છે કે જન્મેજન્મ શિવનેજ વફ, નહીં તો કૌમાર્યં ધરૂં. ”

બ્રહ્મચારી—“ શૈલકુમારી; ભલે તારું મન શિવમાં લાગેલું રહે! પણ હાલમાં વિચિત્ર બનાવ બન્યો છે તેની તને ખબર

છે ? શિવજીએ કામદેવને ભસ્મ કર્યો છે; તો હવે તું તેમને કેવી રીતે પરણશે ? તારી પ્રતિજ્ઞા મિથ્યા થશે ! ”

આ સાંભળી પાર્વતી સસ્મિત બોલ્યાં—“ મુનિરાજ, આપે ઠીકે કહ્યું. આપ આજ સુધી એમ બહુતા હતા કે શિવ વિકારી હતા ? શિવે કામને ભસ્મ કર્યો, એ આપને મન ! હું તો બહુ જ છું કે શિવ યોગી છે, અજ છે, માયારહિત છે, અકામ છે ને ભોગ વિનાના છે. વળી મહાદેવજીને આવા બાણીને જ મેં તેમની ઉપાસના કરવા માંડી છે. માટે, હે મુનીશ, હયાસાગર શાંકર મારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરશે. આપે કહ્યું કે તેમણે કામને ખાળ્યો છે, એ આપની અજ્ઞતા છે. અગ્નિ પાસે શેત્ય બધું થકે નહીં, ને બધું તો તેનો નાશ થાય; તેવું જ મહેશ પાસે કામ-દેવના જવાથી થયું. આપને હું હવે પ્રજ્ઞામ કરી વિનવું છું કે આપ આપના આશ્રમે પધારો, કારણ કે આપને અમે બહુ રાક્યા છે.”

પાર્વતીની આવી વાણી સાંભળી તેમને પ્રજ્ઞામ કરી બ્રહ્મચારી થોતાના સ્થાને ગયા.

૪

વિદ્યાર્થી જીવનમાં એક પ્રસંગ

(રા. હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ, બી. એ.)

“ નારણદાસ, તમારો નિબંધ ચોથા ધોરણના વિદ્યાર્થીને શરમાવે એવો છે. તમે કેઈ દિવસ મેટ્રિકમાં પાસ થઈ શકો એમ લાગતું નથી. તમારા માળાપના વિના કારણે એવા પૈસા બગાડવા કરતાં નિશાળ છોડી કંઈ ધંધે લાગો તો વધારે સારું. તમારા પિતાને હું આજ ચિઠ્ઠી લખવાનો છું. તમારા જેવા છોકરા

અમારી સ્કૂલમાં હોય એ શરમાવા જેવું છે. તમે ઘેર એક કલાક પણ વાંચવાની તસ્દી લેતા હશે એવું મને લાગતું નથી. કોઇ પણ કામને માટે તમે લાયક હો એવું જણાતું નથી. ”

હેડમાસ્તરનો આ પ્રમાણે ઠપકો સાંભળી નારણદાસની આંખમાં આંસુ ભરાયાં. એ પાછલી બેન્ચ ઉપર બેઠેલો હતો તેથી એ જ બેન્ચ પર બેઠેલા બે ત્રણ મિત્રો સિવાય કોઇએ બહુયું નહિ. હેડમાસ્તરે ચિઠ્ઠી લખી નારણદાસના પિતાનું સરનામું પૂછ્યું. નારણદાસ નીચું જોઇ ધીમેથી સરનામું બોલી ગયો. સરનામું કરી એક પત્ર એક છાકરા સાથે નિશાળના કલાકને મોકલાવ્યો અને સિંપાઈ સાથે પહોંચાડવા સૂચના કરી. નારણદાસના પિતાનો સ્વભાવ બહુ કડક હતો. પરીક્ષા પાસે આવેલી તેથી એ પોતાના મિત્ર સાથે વાંચતો હતો. મિત્રને ઘેર આ પ્રમાણે રહેવાનું થતું હતું તેથી એના અભ્યાસ સંબંધી પિતાને કંઈ માહિતી નહોતી. પોતે સખત મહેનત કરતો હતો પણ મૂળથી અભ્યાસ કાચો રહેલો એટલે એ મહેનતનો બદલો જૂજ મળતો. વર્ષોવર્ષ પ્રમોશન મેળવી ઉપલા ધોરણમાં ચઢતો ગયો તેમ તેમ પરીક્ષામાં માર્ક ઓછા આવતા ગયા. છેક નીચલા ધોરણમાંથી પૂરેપૂરું સમજ્યા વગર ગોળી નાંખવાની ટેવ પડી હતી. આગળ જતાં આવેા અભ્યાસ વધારે ને વધારે નિરુપયોગી થતો ગયો અને મેટ્રિકમાં ગયા પછી તો અંતે બધી મહેનત નિષ્ફળ જતી જણાઈ. આવી સ્થિતિમાં હેડમાસ્તરનો પત્ર મળશે એટલે પોતાની સાચી વાત પિતા માનશે નહિ એવી એને ખાત્રી હતી. નિશાળ છોડવાનો વખત એને નજીક આવતો જણાયો.

કલાકની રજા પડી એટલે બધા વિદ્યાર્થીઓ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિમાં રોકાયા. કોઇ રમતા હતા, કોઇ નાસ્તો કરતા હતા, કેટલાક પોતાના મિત્રો સાથે જાતો કરતા આમ તેમ ફરતા હતા. નારણદાસ એકલો એક પૂણે પડતી જગા ઉપર જઈ ઉભો રહ્યો, નિશાળના બંધ મકાનનું છેલ્લું દર્શન કરતો હોય એવી એના મનની સ્થિતિ

હતી. સરસ્વતીના મંદિરના અવલોકનથી આજે એતે તૃપ્તિ થતી હોય એમ જણાતું નહોતું. એની દૃષ્ટિ કોઈ વાર દૂર રમતા બાળમિત્રો તરફ જતી અને કોઈ વાર નિશાળના મકાન ઉપર ઠરતી. વચ્ચે કોઈ કોઈ વાર કામ પ્રસંગે આમ તેમ જતા માસ્તર તરફ શૂન્ય દૃષ્ટિ પડતી હતી.

બાલમિત્રોના ત્યાગથી એને ખેદ થતો હતો. નિશાળનો ત્યાગ એને અસહ્ય લાગતો હતો. એના હૃદયમાં માસ્તરને માટે સ્થાન નહોતું. માસ્તર પ્રત્યે એને કંઈ દ્વેષ નહોતો, કાચી બુદ્ધિના છોકરાઓ માફક તેમનો ગુપ્ત અનાદર એ ઠદિ કરતો નહિ. માસ્તર તરફ માનની દૃષ્ટિથી એ જોતાં શીખ્યો હતો, પણ સ્નેહની દૃષ્ટિથી ગુરુ પ્રત્યે જોવાની એને ટેવ નહોતી, એમ કરવાનું અણુશીખંબું શિક્ષણ જવદ્વે જ નિશાળમાં મળે છે.

આવી સ્થિતિમાં પોતાના પાછલા ધોરણના એક શિક્ષક ઉપર નજર પડી. એમને જોતાંજ એને એમ લાગ્યું કે નિશાળ છોડતા પહેલાં એમને તો મળવું જોઈએ. આ વિચારમાં એ માસ્તર ઉભા હતા ત્યાં તે ગયો અને સલામ કરી ઉભો રહ્યો. માસ્તરે સલામ કરતાં પૂછ્યું, “ કેમ નારણદાસ, તું આટલો ઉદાસ દેખાય છે ? તબીબત તો સારી રહે છે ને ? પરીક્ષા પાસે આવે છે માટે અતિશય મહેનત કરી બગાડતો નહિ. ”

નારણદાસથી ઉત્તર વાળી થકાયો નહિ. અત્યાર સુધી બાળી રાખેલાં અશ્રુ એક સતત ચાલતા પ્રવાહની માફક વહેવા લાગ્યાં. તેમણે નારણદાસની પીઠ પર હાથ મૂકી એને શાન્ત થવા કહ્યું. મહા મુશ્કેલીથી જરા શાન્ત થઈ નારણદાસે પોતાની સર્વ હકીકત કહી. માસ્તરનો તેમજ પોતાના પિતાનો એવો અભિપ્રાય છે કે પોતે કંઈ પણ કામને માટે લાયક નથી, એ પણ જણાવ્યું અને બોલ્યો, “ બધા કહે છે એ ખરું લાગે છે. મારી પણ એવી ખાતરી થાય છે કે હું કંઈ કરી શકું એમ નથી. ”

માસ્તરે જવાબ આપ્યો, “ નારણદાસ, તું તારો અભ્યાસ મૂકી દઈ કંઈ પણ કામે લાગે તેમાં મને વાંધા જેવું નથી. રૂપીઆની નોકરી માટે ફાંફાં મારવા કરતાં આપણા વિદ્યાર્થીઓમાંથી થોડા ખીજે રસ્તે દોરાય એ પણ ઇચ્છિયા જેવું છે. મને ફક્ત એટલો જ થાય છે કે તું આત્મશ્રદ્ધા ખોઈને નિશાળ છોડે છે. ખરા જ્ઞાનથી કામ કરવાની શક્તિ અને યોગ્યતામાં ઉમેરો થવો જોઈએ તેને બદલે તું તારી શક્તિમાં વિશ્વાસ ખોઈ બેઠો છે. જે સંજોગોથી આ પરિણામ આવ્યું તે બેશક અનિષ્ટ કહેવાય. અને જે જે માણસોએ તું નાલાયક છે એવી તારી માન્યતાનું ખીજ મૂકી પોષ્યું તે સર્વે દોષને પાત્ર છે. તારા પિતાએ તારી એવી ખાત્રી કરી આપી હોય તો તેમની મોટી ભૂલ થઈ છે. અને તારા માસ્તરોએ તારી આ નિર્માસ્ય કલ્પનાનો નાશ ન કર્યો એ તેમની ભૂલ કહેવાય. દુનિયામાં સામાન્ય કાર્ય સૌ કોઈ કરી શકે છે, થોડી ઘણી બુદ્ધિ તો રામાં છે. એવું રીતે ખીલવીએ તો બુદ્ધિ ખીલી શકે, ખંત અને પ્રયાસથી કરવા ધારીએ તો કરી શકાય. મારો વિચાર એવો છે કે હજી થોડા મહિના તારો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો. તારી શ્રદ્ધા ડગી ગઈ છે તેને ઠેકાણે લાવવા મહેનત કર. પછી સ્કૂલ છોડવાને કંઈ વાંધો નથી. ખીજું કંઈ કામ તું કરશે તો હું ખુશી થઈશ. પણ આવી રીતે નિશાળ છોડવી એ ઇષ્ટ નથી. જા, હું હેડમાસ્તરને વિનંતિ કરીને તારા પિતાને લખેલો પત્ર મોકલવાનું બંધ રખાવું છું.”

નારણદાસને એ માસ્તર માટે પૂજ્યભાવ અને પ્રેમની લાગણી હતી. એ પોતે તેમજ તેના સહાધ્યાથી મિત્રો સૌ કોઈ એમને પોતાના વડીલ બંધુ તરીકે, સારા મિત્ર તરીકે ગણતા. માસ્તરની સલાહ પ્રમાણે કરવાનું નારણદાસે સ્વીકાર્યું. અભ્યાસમાં કાંઈ અડચણ નડે તો, પ્રસંગોપાત મળી ખુલાસા દેવાની સૂચના માસ્તરે કરી હતી.

જે માસ્તરનો કલાસ છોડ્યા પછી શિક્ષક અને શિષ્ય તરીકે બેને મળવાનો પ્રસંગ નહોતો, તે માસ્તરના સ્નેહી હૃદયે નારજીવાસમાં નવું જળ મૂક્યું. તેને પોતાનું કાર્ય કરવાની નવી શક્તિ આપી. નારજીવાસને અભ્યાસ પહેલાંના જેવો સખત લાગ્યો નહિ. પોતે સમજી શકે એ દૃષ્ટિથી વાંચતાં ધણુ જે પહેલાં સમજી શકાતું નહોતું, તે સહેલાઈથી એની મેળે સમજવા લાગ્યું. જે માસ પછી નારજીવાસ માસ્તરને ઘેર મળવા ગયો ને બોલ્યો, “ સાહેબ, હવે મને અભ્યાસમાં આનંદ લાગે છે. પહેલાં હું મહેનત કરતો હતો પણ તેમાં મને કંટાળો લાગતો હતો. હવે એવું થતું નથી. જે કલાક ઓછું વાંચું છું તો પણ પહેલાં કરતાં સારો અભ્યાસ થાય છે. જો તે દિવસે હું આપને ન મળ્યો હોત તો કોણ જાણે માફ કરી પરીણામ આપ્યું હોત. હેડમાસ્તર સાહેબે મારા પિતા ઉપર જરૂર ચીઠ્ઠી મોકલી હોત. હવે આ વર્ષે નહિ તો આવંતે વર્ષે મેટ્રિક પાસ થઈ શકીશ. ”

માસ્તરે પૂછ્યું: “ પછીથી શો વિચાર ? ” નારજીવાસે જવાબ આપ્યો: “ પછીથી તો નોકરી લેવી જ પડશે. આગળ અભ્યાસ થઈ શકે એવી અમારી સ્થિતિ નથી. ” માસ્તર કહે, “ નારજીવાસ, એમાં બહુ દીલગીર થવા જેવું નથી. આગળ અભ્યાસ પણ નોકરીને માટે જ કરવાનો છે. હિંદુસ્થાનમાં વકીલાત અને સરકારી નોકરી એ જે જ સામાન્ય રીતે આપણી દૃષ્ટિ સમીપ દેખાય છે. આગળ અભ્યાસ ન કરતાં આટલે જ તારો અભ્યાસ બંધ કરવો પડે એમ છે, તે એક રીતે મારી વાત છે. તું બી. એ. બુધી અભ્યાસ કરી પચાસ રૂપિયા કમાઈ શકે એવી સ્થિતિમાં આવે તો સરકારી નોકરીને માટે જેમ બીજાને થાય છે તેમ તને પણ કંઈક મોહ થશે. મેટ્રિકથી બંધ રાખ્યા પછી સરકારી નોકરીમાં ફક્ત બાર પંદર રૂપિયા મળી શકે એટલે એનો મોહ

તને રહેશે નહિ. તું ખીજે ધંધે સહેલાઈથી વળગી શકશે. ખીજા કોઈનું નહિ તો તારા કુટુંબનું કંટ્યાણ કરી શકે એવી સ્થિતિ લવિષ્યમાં તને કેમ પ્રાપ્ત ન થાય ? જો તારી ઇચ્છા હોય તો મારા એક બહેપારી મિત્ર ઉપર તને પત્ર લખી આપુ. એમને ત્યાં તને નોકરીમાં રાખી કામ શીખવશે. જો ત્યાં જવાનો વિચાર હોય તો હવે તારો અભ્યાસ બંધ કરવામાં કંઈ લાંબા જેવું મને લાગતું નથી. તું જે આત્મશ્રદ્ધા ખોઈ ખેડો હતો તે પાછી આવી એટલે બસ. એ જ બહુ અગત્યનું હતું. ”

નારણદાસ કહે, “ સાહેબ, પાસ થઇને બાઉં તો વધારે સારું નહિ ? ” માસ્તર કહે, “ મને એ બહુ મહત્વનું નથી લાગતું પછી સરકારી નોકરીનો મોહ ન છુટતો હોય તો જુદી વાત. મારા વિચાર પ્રમાણે તો મને એ ઘેલછા લાગે છે. પાન ખીટી વેચનાર અને ચાની દુકાન માંડનાર વીસ રૂપીઆ સહેલાઈથી કમાય છે. આપણે એ હલકું કામ ગણીએ છીએ. અને ખાર રૂપીઆ નોકરીમાં મોટાઇ માનીએ છીએ. મદ્રાસના મેટ્રિક તો ટપાલના કાગળ વહેંચવાની નોકરીને પણ સ્વીકારે છે. આપણે પણ એવું જ કરીશું. બહેપારીને ત્યાંની નોકરીમાં ફેર એટલો જ કે પ્રસંગ આવે ત્યાંથી શ્રેય થઇ શકે છે. ”

નારણદાસે ચીકી લઇ મુંબઈ જવાનું કળુલ કર્યું. જે ત્રણ મહિના તો કંઈ ગોઠયું નહિ. પછી ધીમે ધીમે ફેળવાઈ ગયો. વર્ષ આખરે માસ્તર ઉપર એનો કાગળ આવ્યો તેમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું :—

પૂજ્ય ગુરુજી,

આ પત્ર વાંચીને આપને જરૂર આનંદ થશે. આપની સલાહ પ્રમાણે હું જ્યારે પ્રથમ અત્રે આવ્યો ત્યારે મને એમ આશા નહોતી કે આટલા ટૂંક સમયમાં આવો પત્ર લખવાનો પ્રસંગ આવશે. શરૂ-

આતમાં મને એમ પણ લાગ્યું કે સરકારી નોકરીના મોહ, લોકોને છે તે મોહ કદાચ ખોટો નહિ હોય. કોઈ બહેપારીને ત્યાંથી રજા મળે તો ભવિષ્યમાં શું થાય એ ચિન્તા મને થતી હતી. હવે મને એમ થાય છે કે એ ચિન્તા કેવી અસ્થાને છે તે અનુભવ સિવાય અગર બહેપારના અનુભવીઓના સહવાસ સિવાય કદિ સમજી શકાય તેમ નથી. પાન ખીડી વેચનારની સાથે સરખામણી કરી આપે કહ્યું હતું કે દસ ખાર રૂપીઆની અધમ નોકરીમાં આપણે આનંદ માનીએ છીએ. આપણું આ વચન બહુ અયોગ્ય લાગ્યું હતું; હવે મને સંપૂર્ણ રીતે એ યોગ્ય લાગે છે. પ્રસંગ આવ્યે લક્ષાધિપતિ શેઠને માલની ગાંસડી હાથે ઉંચી કરતા બ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે મનમાં એમ થાય છે કે, આપણા કેળવાયેલા વર્ગ બ્યાં સુધી આ ધંધો હલકો અને આ નકામો એવી ભ્રાન્તિથી કંઈ કાર્યનો આરંભ કરશે નહિ ત્યાં સુધી એમનો ઉધ્ધાર થવાનો નથી. ટપાલના સિપાઈની વાત આપે કહી હતી તે યાદ આવે છે. આવી નોકરી પણ ન મળી શકે એવો સમય બ્યારે આવશે ત્યારે જ આપણા કેળવાયેલા વર્ગ ખીજી દિશાએ કામ કરશે. ઇશ્વર એ સમય સત્વર આણે એવી પ્રાર્થના કરવામાં કંઈ ભૂલ નહિ થતી હોય એમ ધારું છું.

શેઠની મારા પર કૃપા છે, મારો પગાર ચાળીસ રૂપીઆ કર્યો છે. આપનો આશીર્વાદ, આપની સલાહ અને આપના લલામણપત્રને લઈને જ આ સૌ બન્યું છે. એટલું જ કહું છું કે જે રસ્તે આપે મને દોર્યો છે તે રસ્તે ભવિષ્યમાં ખીજાને દોરવા હું સતત પ્રયાસ કરીશ.

લિ. સેવક

નારણદાસના સવિનય પ્રણામ

(કેટલીક વાર્તાઓ)

મદારી

(શ્રીયુત રણુલતરામ વાવાલાઈ મહેતા)

અગાઉ અમદાવાદમાં ધોળકાનો તખો નામનો એક ગરીબ મદારી રહેતો હતો. તે ગામે ગામ જાત જાતના ખેલ કરતો હતો. મેળો કે ગુજરી ભરાઈ હોય, ત્યારે બધાની નજરે પડે એવી જાહેર જગ્યામાં જૂની ફાટીતૂટી સાદડી પાથરતો. છોકરાંઓ અને બીજા રાહદારીઓને દિલપસંદ ખેલો કરી તેમને આસપાસ એકઠા કરતો. એક ઘરડા મદારી પાસેથી જે જે ખેલો તે શીખ્યો હતો, તેમાં સ્કેજ, પણ ફેરફાર કર્યા વિના તે ખેલો કર્યા કરતો.

શરૂઆતમાં તો લોકો ખેલકારીથી તેની સામે ટગચા કરતા. પણ જ્યારે જ્યારે હાથપર ઉભા રહીને માથું નીચે નાંખી, તે હવામાં ઉછળતો ને તડકામાં ચળકતા છ તાંબાના દડાં પગે ઉપાડતો ત્યારે; અથવા જ્યારે જ્યારે ગુલાંટ વળી એડીએ એડીએ એવી રીતે ગરદન અડકાવતો કે એનું શરીર ખરેખરે પડા જેવું બની જતું ને એવી સ્થિતિમાં ખર છરાના હાથ-આલાકીના ખેલ કરતો ત્યારે પાસે ઉભેલાઓમાંથી ‘ વાહ વાહ ’ ‘ શાખાસ ’ ના પોકાર ઉઠતા, ને યે પૈસા સાદડી પર વરસતા.

છતાં પણ બીજા બધા બુદ્ધિમણાવથી રહેનારની માફક તખો પણ મહામુશીબતે છાંદગી કહાડતો હતો. પરસેવો ઉતારીને મરી જતો તોપણ એના હહાડા કપરા જ જતા.

તેણે દોલતની વહેંચણી કે ગરીબતવંગર વચ્ચેના તફાવત સમજાવે વિચાર કર્યો નહોતો. એ તો એમ જ ધારતો કે એ આ દુનિયા ખરાબ હોય તો સ્વર્ગને સાફ હોયા વિના છૂટકો જ નથી;

અને આ આશાથી એ જીવતો. ભૂત પ્રેતના મંત્ર સાધી મેલી વિદ્યાથી ગરીબાઈ કહાડવા એણે કદિ મહેનત કરી જ નહોતી. આથી એને અવગતિએ જવાની લગારેય બીક નહોતી. તે પરમેશ્વરને કદિ પશુ શાપતો નહીં. પોતાના નશીબ આગળ પરમેશ્વરનો કંઈ ઉપાય નથી એમ માની પ્રામાણિકતાથી તે રહેતો. પરણેલો નહોતો, છતાં કોઈની ઉપર એની દાનત બગડી નહોતી.

ખરેખર એનામાં પાપ વાસના બિલકુલ નહોતી. તે કદિ નિશો કરતો નહીં, પૂર્ણ અંશે ધાર્મિક હતો, પરમેશ્વરથી ડરતો ને ભવાની માનો પરમઅકત હતો.

બ્યારે બ્યારે તે મંદિરમાં જતો ત્યારે ત્યારે માતાજીની સંપ્રુખ પગે લાંબા પડવાનું તે ચૂકતો નહીં. મનમાં ને મનમાં હરમેશ માગતો કે “ માજી, મહાદેવની મને ઉપાડી લેવાની મરજી થાય ત્યાં સુધી તમારે જોગે મને રાખો. બ્યારે હું મરી જાઉં ત્યારે તમારા વાસામાં મને લઈ લેજો. ”

૨

હવે એવું બન્યું કે વરસાદ પડ્યા પછી એક સાંજે દીલગીર બની નીચું બેતો, ફાંદેલી સાદડીમાં દડાને છરા લપેટી બગલમાં ઝાલી, તે ચાલ્યો જતો હતો ને ભૂખ્યા સૂઈ રહેલા માટે ઝાડ કે એટલો ઝોતતો હતો. એવામાં તે જ તરફ જતા એક બાબીને એણે બોલ્યો. બોલો એટલે નમનતાપ્રથી ‘ રામ રામ ’ કયાં. સાથે ચાલતા ચાલતા તેઓ વાતે વળગ્યા.

બાબીએ પૂછ્યું, “ ભાઈ, તેં આવાં રંગબેરંગી ને ફાટયાં તુટ્યાં લૂચડાં કેમ પહેર્યાં છે ? શું ભવાઈમાં રંગલાનો વેશ તું ભજવે છે ? ”

“ના મહારાજ,” તખાએ જવાબ વા.યો. “તમે મને જુઓ છો તેવો હું છું. માફ નામ તખો છે ને મારો ધંધો મહારીનો છે. જો રાજી બરાબર મળે ને હમ્મેશનો રોટલો ફટી ફડાડાય તો એના જેવો એકે ધંધો દુનિયામાં નથી.”

“તખાભાઈ,” સાધુએ આગળ ચલાવ્યું, “તમે બોલો છો તે વિચારીને બોલો. ખાખીની જીંદગી જેવું જગતમાં કંઈએ નથી. એ જીંદગીમાં પરમેશ્વર અને તેમના અસંખ્ય અવતારો તેમજ માતાજીની સેવા થઈ શકે છે. સાધુનું જીવન તે પરમાત્માનું અવિરત સ્તોત્ર જ છે.”

તખાએ ઉત્તર આપ્યો: “સાધુ મહારાજ, મૂર્ખની માફક મેં લવારો. કયો તે માટે હું દિલગીર છું. આપણા ધંધા સરખાવી શકાય જ નહીં; જો કે નાચવા ફૂંદવામાં ને લાકડી પર ટેકા-ચેલા પૈસાને બાકની ઢાંડી પર રાખવામાં ખૂબી રહેલી છે, છતાં તમારી જીંદગીને તે પહોંચી શકે તેમ નથી. મહારાજ, આપની પેઠે મને લજનો ગાવાનો વિચાર થાય છે. તેમાં એ ખસુસ માજીની આખડી મેં લીધી છે માટે તેમનાં લજન કીર્તનમાં મશગુલ બનવા મારી મુરાદ છે. ખાખી થવાને જીજ્ઞાસી મુંઝવે લગી જે ધંધાથી હું બણીતો છું તે ધંધો હું રાજીખુશીથી છોડી દેવા તૈયાર છું.”

મહારીની સાદાઈ અને લોળાઈની કારણે ખાખી ઉપર થઈ. વિવેકબુદ્ધિ ચપળ હોવાથી એને તરત એમ થયું કે તખો એક પરમેશ્વરનું માણસ છે. આથી જ એણે જવાબ આપ્યો: “તખાભાઈ, મારી સાથે ચાલો, હું તમને અમારી જમાતમાં હાથલ કરાવીશ, મહાન્તનો હું માનીતો થઈશ છું. આજ એમ જ અણુએ કે મહાદેવે તમારા કસ્ટમાણને અહીં મારો ને તમારો ભેટો કરાવ્યો.”

આવી રીતે જુઓ ખાખી થયો. જમાતના મંદિરમાં એક એક પર સરસા થવા પોતાનાં જ્ઞાન અને હોશિયારીનો ઉપયોગ કરતા

બધા ખાખીઓ શંકરની, પાર્વતીની અને ગણપતિની સેવા પૂજા આચરતા.

મહાન્ત અને તેમના ચેલાઓ પૌરાણિક રીત મુજબ મહાદેવ અને તેમના પરિવાર સંબંધી ગ્રન્થો રચતા. ગંગાદાસજી સારા દસ્કરે આ ગ્રન્થો તાડપત્રો પર ઉતારતા. શત્રુઘનદાસજી લખાણની આસપાસ મઝનાં દેખાવડાં ચિત્ર કઢાડતા.

આ ચિત્રોમાં કેટલાંક શેષશાયી ભગવાનનાં તો કેટલાંક ઝલિકાનાં તો કેટલાંક શંકરપંચાયતનનાં હતાં. અપ્સરાઓના નાચ ને ઋષિઓ સાથેના તેમના વ્યવહારનાં પણ ચિત્રો ચિતરાતાં. એક પાને માણની લવ્ય અને તેજસ્વી છબી વાઘ પર આલેખી હતી. પડખે મોર, ઉંદર ને નાગ પડયા હતા. ચમ્પર ઢોળતા ગણેા પણ હતા. માણના પગને અડકી બે માણેા ઘુંટણીએ બેઠા હતા, તેઓના આત્મા કર્મમાંથી છુટવા માણને વિનવતા હતા—અને મરે ત્યારે તેઓની મહેનત બરબાદ બંધ એમ ન હતું—મહામાયાની અતુલ શક્તિ સર્વ કરવા સમર્થ હતી.

વળી બીજે પાને અનેક લકતો અને તેમના સંકટમાં ભગવાને તેમની કેવી વ્હાર કીધી તેનાં ચિત્ર હતાં. કોઈ પાને વૈકુંઠ તો કોઈ પાને કૈલાસ તો કોઈ પર અમરાવતી તો કોઈ પર પાતાળ એવાં એવાં અનેક ચિત્ર હતાં.

ચંદનદાસજી મહામેશાં સલાહું કર્યા કરતા. પાસેની ખાણમાંથી ખ્હાણા લાવી અનેક મૂર્તિઓ ઘડયા કરતા. આથી હરરાજ તેમની દાદી, પાંપણ અને વાળ ધૂળથી લરાધ જતાં, અને એમની આંખ સૂએલી તથા આંસુનીગળ રહેતી. જાંઘીને નમતો પહોર હોવા છતાં તેમનામાં હંચુ પણ તાકાત હતી ને મ્હોં પર કરચલીઓ પડયા છતાં તે ખુશમિબાજમાં રહેતા. મહામાયા ને મહાદેવજી

આ જુદા ખાખીને પોતાની સંભાળમાં રાખતાં હોય નહીં એમ લાગતું હતું. ચન્દનદાસજીએ અર્ધનારીશ્વરની એક ફક્કડ મૂર્તિ ઘડી કહાડી. મુખ અને આંખમાં અલૌકિક તેજ પૂરું હતું. પ્હાનિ ઉઘાડી ન રહે માટે પાટલીના વળ બરાબર પડે તે માટે ઘણી જ સંભાળ લીધી હતી.

કોઈ વાર કાનજી મહારાજની અપૂર્વ બાલભાવ દર્શાવતી મૂર્તિ પણ તે ઘડતા. ભગવાનનું બાલસ્વરૂપ એવું યથાર્થ ખડું કરતા કે બેનારાઓ ભકિતમાં તત્લીન થઈ જતા.

નિર્મળદાસજી અને રઘુદાસજી અનેક ભજનો પ્રજ્ઞાપામાં બનાવતા. મંદિર અને જમાતના અનેક બનાવો પર રાધેદાસજી ખૂબરાતીમાં ભજનો બેડતા.

એક ખીજ પર સરસા થવા ચાલતી સ્પર્ધો, આવી જખ્ખર વિદ્વત્તા, ને તેથી થતાં મહાભારત કામ બેધ તખો તો ઢિંગમૂઢ જ થઈ ગયો. પોતાના અજ્ઞાન માટે તેને ઘણું લાગી આવ્યું. પીંપ-ળાના ઝાડ નીચે બેસતાં બેસતાં નિસાસો નાંખ્યો, “ અરે પરમેશ્વર ? જે માણને માફ માથું અર્પણ કરી ચૂક્યો છું તેની મારા ખાખી બિરાદરોની આફક બેધએ તેવી સેવા મારાથી થઈ શકતી નથી. હાય ! હાય ! માણ, હું તો જુડથલ ને બળુચક છું. મારાથી મોટા ઋણો લખી, મઝાનાં ચિત્રો ચિતરી કે મૂર્તિ ઘડી કે ભજનો રચી આપની સેવા થઈ શકતી નથી. અરે ! માડી ! મારાથી કંઈ જ નહીં થાય ? ”

આમ નિસાસા નાંખતો ને હેયું છોડી મૂકતો; આથી તે બહુજ ગમગીન બની ગયો. એક રાતે બધા ખાખીઓ પરવારી બેઠા હતા ત્યારે માડી અવળી વાતો કરતાં એક બાવાની વાત નીકળી. આ બાવાને ફક્ત ‘ ભોળા રામજી ’ શબ્દો સિવાય બીજું કંઈ ભજન કે સ્તોત્ર આવડતું જ નહોતું. તેના આવા અજ્ઞાન માટે તે હડધત

થતો; પણ મરી ગયો ત્યારે એના મ્હોંમાંથી પાંચ કરેણનાં ફૂલ (કારણ તેને પાંચ અક્ષર બોલતાં આવડતા હતા) નીકળ્યાં, આથી તે ભગત હતો એવું પારખું સિધ્ધ થયું.

સાધનો બોળ્યાં પણ મળ્યાં નહીં તેથી તે ઢહાડે ઢહાડે વધારે ગમગીન થતો ગયો. એક સવારે તે ઘણાજ આનંદમાં ઉંઘમાંથી ઉઠ્યો ને મન્દિરમાં દોડી ગયો. ત્યાં તે કલાકથી પણ વધારે રહ્યા ને ઘણો તડકો ચડ્યો ત્યારે બહાર આવ્યો.

તે દિવસથી જ્યારે મન્દિરમાં કેઇ ન હોય, ત્યારે તે ત્યાં હમ્મેશાં જતો. બીજાં ભણવા, વાંચવા, લખવા, ચિતરવા વગેરેમાં જે કાળ ગાળતા તે વખત એ મન્દિરમાં કહાડવા લાગ્યો. હવે તે કદિ દિલગીર રહેતો નહીં, તેમજ નિસાસા નાંખતો નહીં.

આવા ફેરફારથી સાધુઓને અબચબી ઉપજી. આમ છાનામાના બપોરે એકલો ક્યાં જતો હશે તે બહુવા તેઓ ઉત્સુક થયા.

સાધુઓની હરેક પ્રકારની ચાલચલકત વિષે વાકેફ રહેવાની મહન્તની ફરજ હોવાથી તખો એકાન્તમાં શું કરે છે તે નિરખવા તેણે ગાંઠ વાળી. તેથી એક ઢહાડે હમ્મેશ મુજબ મન્દિરમાં તખો ભરાયો હતો ત્યારે અંદર શું શું થાય છે તે ખારણની તરાડમાંથી બેવા બે માનીતા તથા વૃધ્ધ ચેલા સાથે મહન્ત ત્યાં ગયા.

મહામાયાની સન્મુખ, માથું નીચે રાખી, પગ હવામાં ઉંચા રાખી છ તાંબાના દડા તેમજ ખારે છરાથી હાથચાલાકીના ખેલ કરતો તખાને એમણે બેયો. દુનિયામાં જે ખેલોથી એણે નામના કરી હતી તે ખેલો મહામાયાની સેવાથે તે ખેલતો હતો. માણની સેવામાં આ સાદો માણસ પોતાનું જ્ઞાન અને બુદ્ધિ અર્પતો હતો, તે ન કળવાથી સાધુઓ હેઠ કરડી ' તોખાંહ, ' ' તોખાંહ ' ફફડી ઉઠ્યા.

જે સાધુએ તખાને જમાતમાં આવ્યો હતો તે તેને નિર્દોષ ધારતો હતો. છતાં આજ એને એમ લાગ્યું કે તખો ગાંડો થઈ ગયો છે. તખાને પકડી મંદિરમાંથી ઘસડી બહાર કાઢાડવા જતા હતા તેવામાં થાનકમાંથી મહામાયા નીચે ઉતરી આવ્યાં ને મદારીના કપાળ પર મહેનતને લીધે પરસેવાનાં વળેલાં ટીપાં સાડીના અંચળે લૂછી નાંખ્યાં.

પથ્થરનાં ચોસલાં પર મ્હોં રાખી લાંબા સૂઈ જઈ દંડવત કરતા મહન્ત બોલ્યા:—

“વિશુદ્ધ હૃદયના માનવી ભાગ્યશાળી છે, કારણ કે માણ તેઓને પોતાના બોળામાં રાખે છે.” જમીન પર ફરી દંડવત કરતા બીજા ચેલાઓ બોલી ઉઠ્યા:—

‘ તથાસ્તુ ! ’

૬

પ્રતાપસિંહ

(શ્રીયુત પંડિત રામસ્વરૂપ રામાં)

આજે સં. ૧૬૩૨ના આવણ માસની સપ્તમી છે. આજે એવા-
ડના રાજપૂતો ‘ જનની જન્મભૂમિસ્ત્વર્ગાદપિ ગરીયસી ’ જન્મભૂ-
મિને માટે પ્રાણ આપવાને ઉદ્યત થયા છે. અકબરની એક મોટી
સેના રાજા પ્રતાપસિંહની આજેવાની હેઠળ એવાડ પર અધિકાર જમા-
વવાને ચઢી આવી છે. મોગલ લોકો સૂર્યવંશને કલકિત કરવાને
પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આ તરફ એવાડના વીર શિરોમણિ પ્રતાપ-

સિંહ પણ પોતાના કુલની પવિત્રતાને અટલ બળથી રાખવાને માટે કમ્બર કસી તૈયાર થયા છે. સાચા ક્ષત્રિય બન્યાએએ પોતાનું ગૌરવ બળવી રાખવાનો દૃઢ સંકલ્પ કીધો છે. ચિરકાલ સુધી કમર-છીય હલદીઘાટના મેદાનમાં આજે બાવિશ હબર ચોદાઓ મેવા-ડની કીર્તિ બળવી રાખવાને માટે એકઠા થયા છે. મહારાણા પ્રતાપસિંહ એ બાવિશ હબર ચોદાઓના અધિનેતા બની પરાક્રમી મોગલ સેનાનો પ્રતિકાર કરવાને તૈયાર થયા છે.

હલદીઘાટ એક પહાડી માર્ગ છે. તેની ઉત્તર, પશ્ચિમ અને અને દક્ષિણ દિશાએ ઘણા મોટા મોટા પહાડ આવી રહેલા છે. લગભગ આ આખું સ્થાન પહાડ, જંગલ અને નાની નાની નદીઓથી ભરપૂર છે. મહારાણા આ જ જગાએ પોતાનું લશ્કર એકઠું કરી મોગલોની સામે આવી ઉભા છે. હલદીઘાટના યુદ્ધનો દિવસ રાજ-પૂતોનો મહા ઉત્સવનો દિવસ હતો. રાજપૂત વીરોએ એ ઉત્સવમાં ઉન્મત્ત થઈ પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કર્યો હતા. મહારાણા પ્રતાપ-સિંહ આ ઉત્સવમાં અગ્રણી હતા. તેમણે પ્રથમ તો આનસિંહની શોધ કરી પણ તે તો દિલ્હીના મોટા લશ્કરના મધ્ય ભાગમાં સંતાઇ બેઠો હતો. પ્રતાપસિંહ આ સેનામાં માણસોને લેદી આનસિંહની પાસે જઈ શક્યા નહિ. તથાપિ એવગર્જના સમાન ગંભીર સ્વરથી બોલ્યા, “ કાપુરૂપ, રાજપૂત કુલાંગાર, એક વખત તું મારી સમીપ આવ. ” રાજા આનસિંહે આ તિરસ્કારની તરફ ખીલકુલ લક્ષ આપ્યું નહિ. મહારાણા પ્રતાપસિંહ નિડરપણે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેઓ ત્રણ વખત મોગલ સેનાની વચમાં પેઠા. આ ત્રણે વખત તેમની જીંદગી પરમ સંકટમાં ફસી હતી. રાજપૂતોએ આ ત્રણે વખત પોતાના પ્રાણની દરકાર રાખ્યા વગર મહારાણાની નજીક આવી તેમના પ્રાણ બચાવ્યા. મહારાણાના પ્રાણ બચાવવાને માટે રાજપૂતોએ પોતાના પ્રાણ તુલ્ય ગણ્યા હતા. પણ મહારાણા તો હજીએ હઠતા નહોતા. તેમના શરીરમાં એક જગાએ ગોળી, ત્રણ જગાએ બરછી અને

ત્રણ જગાએ તલવારોના કારી ધા લાગ્યા હતા. આ પ્રમાણે સાત જગાએ ધા લાગ્યા છતાં પણ લડાઈની ધૂનમાં ઉન્મત્ત થયેલા મહારાણા હઠાળ્યા હઠતા નહોતા. તેઓ તો બસ ઘાસની માફક માણસોનાં શિર કાપતા મોગલ સેનાનો ઘાણુ કાઢવા લાગ્યા. રાજપૂત વીરોએ યુનઃ તેમના જીવનની રક્ષા કરવાને માટે પ્રયત્ન આદર્યો, પરંતુ તેમાંથી ઘણા વીરો વીરશય્યા પર સૂતા. મેવાડનું ગૌરવ સાચવનાર રાજપૂત વીરોમાંથી ઘણો મોટો ભાગ હુમ્મેશની નિદ્રામાં સૂતો. તોપણ મહારાણાનો રણોત્સાહ જરા પણ મંદ પડતો નહોતો. તેમના મસ્તક પર મેવાડનું રાજછત્ર ચોલી રહ્યું હતું. તેમના છત્રને ઝોળખી સઘળી મોગલ સેના નજીક આવી તેમને ચારે તરફથી ઘેરવા લાગી. આ છત્રને લીધે જ અગાઉ ત્રણ વાર મહારાણાની જીંદગી બેખમમાં આવી પડી હતી. તોપણ તેમણે પોતાનું રાજચિહ્ન ઉતાર્યું નહિ. આ વખતે તેમના પ્રાણની રક્ષા કરવાનું કાર્ય અસાધ્ય પ્રતીત થવા લાગ્યું. આવી સ્થિતિ બેધ ઓલાકુલતિલક આનસિંહ પોતાની સેનાને સાથે લઈ મહારાણાની નજીક જઈ પહોંચ્યા અને તેમના મસ્તક પરથી ગટ રાજછત્ર લઈને પોતાના શિર પર ગોઠવી દીધું. આ છત્ર ફેળી મોગલ સેનાએ આનસિંહને મેવાડના રાણા સમજી તેના પર મોટો હુમલો કર્યો. આ વખતે મોગલ સેનાની કિલ્લેબંધી તૂટી ગઈ અને પ્રતાપસિંહ ગમ્યા. પરંતુ વીરશિરોમણિ ઓલા આનસિંહ બચી શક્યા નહિ. તે તો સ્વામીભક્તિના ઉત્સાહમાં અપ્રતિમ શાય ખલાસી મોગલ સેનાની વચમાં પોતાના સમસ્ત યોદ્ધાઓની સાથે સહાને માટે વીર શય્યામાં સૂતા. મોગલ સેના પણ આ રાજપૂતોની પ્રશંસા કરવા લાગી. પરંતુ આ વખતે રાજપૂતોનો વિજય થયો નહિ. મોગલ સેના ચારે તરફ તીડોની માફક ઉલરાઈ ગઈ હતી. રાજપૂતોએ મરણીઆ થઈ મોગલ સેનામાંના ઘણા યોદ્ધાઓને માર્યા પણ તેમનું કળ બહુ ભારે હોવાથી ઘટાડ્યું થતી શકતું નહોતું. હલદીઘાટના યુદ્ધમાં ચૌહ હબાર રાજપૂતોના લોહીની નદીઓ

વહી. મહારાણા પ્રતાપસિંહે વિજયની આશા છોડી રણભૂમિનો ત્યાગ કર્યો.

આ પ્રકારે હલદીઘાટના સમરની સમાપ્તિ થઇ, ચૌદ હજાર ચોદાઓ માતૃભૂમિના રક્ષણ માટે પ્રસન્ન વદને કોઇ પણ જાતના સંકોચ વગર વીરશય્યામાં અનંત નિદ્રા લઇ સૂતા. હલદીઘાટ યુદ્ધનું પરમ પવિત્ર ક્ષેત્ર છે. કવિઓની રસમયી કવિતામાં તે અનંત કાળ પર્યન્ત યુધ્ધ રહેશે. ઇતિહાસકારોની પક્ષપાતરહિત પ્રભાવશાલી કલમોથી તે અનંતકાળ સુધી અનેક વાર લખાશે. મહારાણા પ્રતાપસિંહ અનંતકાળ સુધી વીરેન્દ્ર સમાજમાં આદર પામશે અને અમર પુરોની પંક્તિમાં સ્થિત થશે.

પ્રતાપસિંહ અનુચર લીધા વગર ચેતક નામના કૃષામ વર્ણથી ચમકતા અશ્વ પર ચઢી રણભૂમિને છોડી ચાલ્યા. આ ઘોડો પણ તેની તેજસ્વિતા માટે પ્રતાપસિંહની માફક રાજસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે બે મોગલ સરદાર મહારાણા પ્રતાપસિંહની પાછળ પડ્યા ત્યારે ચેતકે મહારાણાનું સંકટ દૂર કર્યું. એક નાની સરખી નદી આવતાં ચેતક છલગ મારીને ખીજે પાર ગયો. પણ મોગલોનાં ટંદુ આ નદી કૂદી શક્યાં નહિ. પરંતુ અકસોસ ? મહારાણાની માફક ચેતક પણ રણમાં ઘાયલ થઇ ચૂક્યો હતો. ઘાયલ સ્વામીને લઇને ઘાયલ ઘોડો પોતાનાથી જનતી જડપે ચાલવા લાગ્યો. મહારાણાને કાને અચાનક ઘોડાની ખરીનો અવાજ પડવા લાગ્યો. મુખ ફેરવી પાછળ જોયું તો પોતાનો જંદુ શક્તિસિંહ આવે છે. શક્તિસિંહ પ્રતાપસિંહનો થયું હતો; તે ભ્રાતૃપ્રેમનો ત્યાગ કરી બાદશાહ અકબરને જઇ મળ્યો હતો. પ્રતાપસિંહે તે રાજપૂત કુલકલંક બંધુને જોઇને ક્ષોભ અને ક્રોધના આવેશમાં ઘોડાને ઘોલાવ્યો. પરંતુ આ વખતે શક્તિસિંહે મહારાણાની વિરૂદ્ધમાં કશું કાર્ય કર્યું નહિ. તેણે હલદીઘાટમાં પ્રતાપસિંહનું અલૌકિક સાહસ અને હામ દીઠાં હતાં, પોતાના દેશવાસી

રાજપૂતની દેશભક્તિ જોઈ હતી. આ અપૂર્વ દેખાવ જોઇને તે પોતાની ભત્રીજાને જ પોતાના મુનથી ધિક્કારવા લાગ્યો. હવે તે ક્ષત્રિય લોકોને અપવિત્ર ન કરવાનો સંકલ્પ કરી અશ્રુભર્યાં નેત્રો સહિત વડા બન્ધુના પગે પડ્યો. પછી પૂછ્યું જ શું ? વિમલ-સ્વભાવ પ્રતાપ-સિંહ આગલી સર્વ વાત ભૂલી ગયા, ઘણા દિવસથી એકદુરં થયેલું વેર કોણ બાણે કયાં લીન થઈ ગયું, મહારાણાએ પરમ પ્રેમની સાથે સહોદર બન્ધુ શક્તિસિંહને છાતી સરસો ચાંપ્યો. આ વખતે ઉભય બંધુઓએ મેવાડના દુષ્ટ થયેલા ગૌરવને પુનઃ સંજીવન કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. ચેતકે માર્ગમાં જ પ્રાણ છોડ્યો. પોતાના પરમપ્રિય અશ્વનું સ્મરણ ચિરકાલ સુધી રાખવાને માટે મહારાણાએ તેના મૃત્યુસ્થાન ઉપર એક સમાધિ ચણાવી કે જે આજ સુધી “ ચેતકનો અશ્વપુતરો ” એ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

ઈ. સ. ૧૫૭૬ ના જુલાઈ માસમાં ચિરસ્મરણીય હલદીઘાટ મેવાડના ગૌરવરૂપ રાજપૂતોના રૂધિરની ધારાથી ધોવાઈ ગયો. મોગલોની સેના વિજય મેળવી રણભૂમિનો ત્યાગ કરી ચાલી ગઈ. કમલમીર અને ઉદેપુર શત્રુઓના હાથમાં જઈ પડ્યાં. મહારાણા પ્રતાપસિંહ પોતાના પરિવાર સહિત એક પહાડથી બીજે પહાડ, એક વનથી બીજે વન અને એક ગુફાથી બીજી ગુફામાં જઈ પાછળ પડેલા મોગલોથી પોતાનું રક્ષણ કરતા હતા. વરસ પર વરસ વહી જવા લાગ્યાં, પરંતુ મહારાણા પ્રતાપસિંહના કષ્ટનો અંત આવ્યો નહિ. પ્રતિ વર્ષે નવાં નવાં કષ્ટ એકઠાં થઈ પ્રતાપસિંહને ઘેરવા લાગ્યાં, પરંતુ મહારાણા અટલ રહ્યા. મોગલોની અશીનતા સ્વીકારી નહિ. ધીમે ધીમે મેવાડનું આકાશ અધિક અધિક અધારથી છવાવા લાગ્યું, ધીમે ધીમે પરાક્રમી શત્રુઓએ અનેક સ્થાનમાં પોતાનો અધિકાર જમાવી લીધો. તોપણ મહારાણા અડગ રહ્યા. તેમણે આપા રાવળના પવિત્ર વંશને કલંગ લાગવા દીધું નહિ. આ વખતે મહારાણા પ્રતાપસિંહ પર એટલું કષ્ટ આવી પડ્યું હતું કે એક

દિવસ તો વિશ્વાસુ ભીલોએ તેમના પરિવારને નિર્ભય સ્થાને લઇ
જઇ લોજન આપી તેમના પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું હતું.

પ્રતાપસિંહના આવા અસાધારણ સ્વાર્થત્યાગ અને પરમ કષ્ટ
વખતે ધીરભાવ રાખવાના ગુણોને જોઇને સહૃદય શત્રુનું હિલ પણ
પીગળી ગયું હતું. દિલ્હીના પ્રધાન રાજકર્મચારીએ એમની દેશ-
હિતૈષિતા પર મોહિત થઇને નિમ્નલિખિત ભાવાર્થની એક કવિતા
લખી મોકલી હતી. “ પૃથ્વી પર સ્થિર કોઇ પણ વસ્તુ નથી.
ધરતી અને સર્વ સંપત્તિ એક દિવસ કોણે જાણે ક્યાં
હુપ્ત થઇ જશે. પરંતુ મહાન પુરુષોનો ધર્મ કદિ પણ
હુપ્ત થશે નહિ. પ્રતાપસિંહે પૃથ્વી અને ધનનો ત્યાગ કર્યો છે
પણ મસ્તક કદિ નમાવ્યું નથી. હિન્દુસ્થાનના રાજાઓમાં કેવળ
એમણેજ પોતાના કુલના ગૌરવનું સંરક્ષણ કર્યું છે. ”

આ રીતે પ્રતાપસિંહ વિધર્મી શત્રુઓ તરફથી પણ પ્રશંસા
મેળવીને સ્વદેશરક્ષણ માટે ધુમી રહ્યા હતા. પ્રાણથી પણ અધિક
ખ્યારં સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવારનું કષ્ટ તેમને ઘણી વખત અતિ ઉઠાસ
બનાવી મૂકતું. એક દિવસ પાંચવાર ખોરાકની વસ્તુ એકઠી કરી
પણ પાંચે વાર તેને છોડી મોગલોની સેનાના ભયથી પહાડોના
દુર્ગમ સ્થાનમાં જવું પડ્યું. એક દિવસ તેમની પટરાણી અને
પુત્રવધૂએ ઘાસના ખીજની કેટલીક રોટલી બનાવી હતી, તેમાંથી
અર્ધી તો સઘળાંએ આપી પણ અર્ધી ખીજ સમયને માટે રહેવા
લીધી; પરંતુ એક જંગલી ખિલાડો તે રોટલી લઇ નાઠો. આ
જોઈ મહારાણીની એક નાની છોકરી બભરાઇને રડી પડી. થોડક
છેટે મહારાણા જગા આડા પડી પોતાની શોચનીય દશાનો વિચાર
કરી રહ્યા હતા. તેઓ પુત્રીનું રુદન સાંભળી એકાએક ચોંકી ઉઠ્યા
અને જોયું તો ખિલાડો રોટલી લઇ જવાથી પુત્રી અશ્રુ સારી
રહી છે. પ્રતાપસિંહે પ્રસન્ન વદને ઘેરની સાથે હલદીવાટ પર
પોતાના દેશી બન્ધુઓને પ્રાણ ત્યાગ કરતા જોયા હતા. પોતાના

દેશનું ગૌરવ બળવી રાખવા માટે લોહીની નદી વહેવડાવવા માટે તેમણે પોતાના અસંખ્ય યોદ્ધાઓને ઉત્તેજીત કર્યા હતા, રાજપૂતો રણમાં પોતાના બન આપવા માટે જ જન્મે છે એવો તેમનો દૃઢ નિશ્ચય હતો; તોપણ પોતાનાં કુમળાં બાળકોનો આતંનાહ સાંભળી પોતાની સઘળી હિંમત, પોતાનું સઘળું શૌર્ય, પોતાનું સઘળું સાહસ, કોણ બાણે ક્યાં જતાં રહ્યાં. બાણે સેંકડો સર્પોએ આવીને ડંખ દીધા ન હોય તે પ્રમાણે બાલિકાને રોટલાના ટુકડાને માટે રોતી બેઈ તેમનું ચિત્ત વ્યાકુલ થઈ ગયું. મહારાણા આ પીડાથી વિચલિત થયા અને પોતાનું કષ્ટ દુર કરવાને માટે પાદશાહ અકબરને નમણું આપવાનો પત્ર લખ્યો. પ્રતાપસિંહ દિલ્લીની આધીનતા સ્વીકારવાને તૈયાર થયો છે એ હકીકત બાણતાં જ પાદશાહે મહા ઉત્સાહથી આખા શહેરમાં ઉત્સવ કરવાનો ઠંઠેરો પીટાવી દીધો. મહારાણાએ પાદશાહ ઉપર જે પત્ર લખ્યો હતો તે બિકાનેરના રાબના નાના ભાઈ પૃથ્વીરાજના બેવામાં આવ્યો. તે મહારાણાના ટેક પર અચલ શ્રદ્ધા રાખતા હતા. તેથી એકાએક જ મહારાણા પાદશાહને મસ્તક નમાવવાને તૈયાર થયા એ હકીકત બાણી તેના હૃદયમાં બહુ દુઃખ પેદા થયું, અને તે જ વખતે નિમ્નલિખિત ભાવાર્થના કેટલાક દોહરા શીઘ્રતાથી પ્રતાપસિંહ પર રવાના કરી દીધા:—

“ હિન્દુઓની આશા અને શ્રદ્ધા હિન્દુભતિ પર જ નિર્ભર છે. મહારાણા આ વખતે એ સર્વનો ત્યાગ કરે છે. આપણાં સરદારોમાં ધીરતા નથી, સ્ત્રીઓમાં સતીત્વ નથી, બે પ્રતાપસિંહ ન હોત તો બાદશાહ અકબર બધાને એક પક્ષિમાં લાવત. અમારી ભતિના બહારમાં અકબર એક વ્યાપારી છે, તેણે બધાને ખરીદી લીધા છે, કેવળ હિંદુસિંહના વીરપુત્રને ખરીદી શક્યો નથી; સર્વેએ ધીરજ જોઈને નૌરોઝના બહારમાં પોતાનું અપમાન થતાં દીધું છે. કેવળ હમીરના વંશને આજ સુધી તેવું અપ-

માન સહન કર્યું નથી. દુનિયા પુછે કે પ્રતાપસિંહને કોનો આધાર છે? તો એ જ ઉત્તર મળે છે કે પુરુષાર્થ અને તલવારનો જ તેને આશ્રય છે; અને તેનાથી જ તે ક્ષત્રિયોના ગૌરવની રક્ષા કરે છે. બઝારનો એ વેપારી કાંઈ હમેશાં જીતતો રહેવાનો નથી. એક દિવસ તે પણ જરૂર આ ઢોલ છોડીને ચાલ્યો જશે. તે દિવસે સર્વે પવત્ર થયેલી જન્મભૂમિમાં રાજપૂત ખીજ વાવવાને મહારાણા પ્રતાપસિંહ કને પહોંચશે ત્યારે જ રાજપૂતોની પવિત્રતા ઉજ્જવલ થઈ શકશે. આ કારણથી સર્વે રાજપૂતો મહારાણાની તરફ એકીટશે એઈ રહ્યા છે. ”

પૃથ્વીરાજનાં ઉપલાં ઉત્સાહક વાક્યોની અસર પ્રતાપસિંહ પર વિજળીની ઝડપે થઈ. બાણે મૃત થયેલું શરીર જીવતું થયું. એય તેમ પ્રતાપસિંહનો દેહ ચૈતન્યથી છલકાઈ ઉઠ્યો. આ વાક્યોથી તે પુનઃ પોતાના દેશની પ્રતિષ્ઠાને સંજીવન કરવાને ક્ષેત્રજીત થયો. આ વાક્યોએ હબરો રાજપૂતોની મંદ થયેલી ધીર્યોમાં જીવનરસ પૂર્યો અને તેઓ ‘ હર હર મહાદેવ ’ કરતા જન્મભૂમિને માટે પ્રાણુ વિસર્જન કરવાને પુનઃ ઉદ્બુકત થયા. અકસ્માતની આધીનતા સ્વીકારવાના વિચારને પ્રતાપસિંહે હમ્મેશને માટે તેલાંજલી આપી. પણ તે અરણ્યસંકટથી અતિ દુઃખિત થવા ગયો. વર્ષાઋતુ હોવાથી પહાડોની ગુફાઓમાં રહેવું ઠંડુ થઈ ગયું, ત્યારે તેમણે મરૂ ભૂમિનો ત્યાગ કરી ક્ષિપ્ર નદીને કિનારે જવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેઓ પોતાના પરિવાર તેમજ થોડા વિશ્વાસુ રાજપૂતોને લઈ આરાવલ્લી પર્વત પરથી ઉતરી મરૂ ભૂમિના બિયામન મેદાનમાં આવ્યા. આ વખતે પ્રતાપસિંહના મંત્રી ભામાશાહે પોતાના બાપદાદાએ સંગ્રહ કરેલા ઘણા ધનને પ્રતાપસિંહના ચરમાં મૂકી દીધું. આ ધન એટલું બધું હતું કે તે વડે બાર વર્ષ પૂરું પડ્યો. હબર મનુષ્યનું પોષણ થઈ શકે. મંત્રીની કૃતસાથી સ્પષ્ટિત થઈને મહારાણા પુનઃ અલીષ્ટ કાર્યનાં સાધન એકઠાં

કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. સઘળા અનુચરો પણ શીઘ્રતાથી આવીને એકઠા થયા. મહારાજા તેમને લઇને આરાવલ્લી એળગી બહાર પડ્યા. મોગલ સેનાપતિ શાહબાજાં પોતાના લશ્કર સાથે દેવીર નામના સ્થાનમાં રહેતો હતો. પ્રતાપસિંહે શીઘ્રતાથી આવી બાઢશાહી ફોજને છિન્નભિન્ન કરી નાંખી. દેવીરના યુદ્ધમાં પ્રતાપસિંહની સંપૂર્ણ કૃતિ હેય. ધીમે ધીમે કોમલમીર અને ઉદયપૂર પણ મહારાજાના હસ્તમાં આવ્યાં. આખરે ચિતોડ, મંડલગઢ અને અજમેર સિવાય આખા મેવાડ દેશમાં મહારાજા પ્રતાપસિંહની આજ્ઞા કરવા લાગી. પ્રતાપસિંહના આ વિજયની વાત યુદ્ધ અકબરશાહને કાને પણ પડી હતી. પરાક્રમી પાઢશાહે દશ વર્ષનો લાંબો સમય, પુષ્કળ ધન અને મોટી સેનાની ખરાબી કરીને મેવાડમાં જે ભૂત મેળવી હતી તેને પ્રતાપસિંહે ફક્ત દેવીરના યુદ્ધમાં જ હારના રૂપમાં ફેરવી નાંખી હતી. આ ઘટના બન્યા પછી ફરી બાઢશાહી સેના મેવાડમાં આવી નહિ. મહારાજા પ્રતાપસિંહની વિજયલક્ષ્મી અચલ રહી, પરન્તુ આ પ્રકારે વિજય થવા છતાં પણ મહારાજા ભવનની અંતિમ દશામાં શાન્તિ પામી શક્યા નહિ. પહાડના શિખર પર ચઢતાંજ તેમની કષ્ટિ ચિતોડના કિલ્લાની કિવાલ પર પડતી હતી, ત્યારે તેઓ ઘણા ચિન્તાગ્રસ્ત થઈ જતા હતા. જે ચિતોડમાં પ્રાપ્તપારાવળ રહેતા હતા, જે ચિતોડમાં રાજપૂત-કુળગૌરવ સમરસિંહે પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા બળવવા દુષકૃતી નહીના કિનારે પૃથ્વીરાજને મદદ કરવા માટે રણમાં જવા સમરવેષ સ્વયે હતા, જે ચિતોડની સ્વતંત્રતા માટે બાઢલ, જયમદલ અને પુત્ર એ ત્રણેએ રણભૂમિમાં હસતાં હસતાં પ્રાણ સમર્પ્યા હતા, તેજ ચિતોડ આજે ઉર્જીત સ્મશાનવત્ થઈ રહ્યું છે ! આજ તેજ ચિતોડમાં અધકાર ફેલાય રહ્યો છે ! અને તેજ ચિતોડ આજે ચેતન્યરહિત બની ગયું છે ! મહારાજા પ્રતાપસિંહને આજે વિચાર-તરંગો વ્યાકુળ કરતા હતા, અને તેથીજ તેમનું હૃદય ધાયલ થઈ જતું હતું.

આ પ્રકારની હૃદયપીડાના ધાવથી મહારાણા પ્રતાપસિંહ તરૂણાવસ્થામાં જ મરણને કિનારે આવી પહોંચ્યા. તેમનું શરીર રોગોનું સંગ્રહસ્થાન બની ગયું. પ્રતાપસિંહ અને તેના સરદારોએ વિપત્તિના વખતમાં પોતાનું રક્ષણ કરવાને માટે પેશોદ્દા તલાવ પર જે પર્ણકુટી બનાવી હતી તેજ પર્ણકુટીમાં પ્રતાપસિંહનો શેષ સમય ગુજર્યો. પ્રતાપસિંહને પોતાના પુત્ર અમરસિંહનો કાંઈ ભરોસો ન હતો. તે બાણતા હતા કે કુમાર અમરસિંહ શોખીન નવયુવક છે. રાજ્ય સંરક્ષણ કરવાનો ભાર તે સહન કરી શકશે નહિ. પુત્રનો વિલાસ પર પ્રેમ બેઠને પિતાના હૃદયમાં ઘણું દુઃખ થતું હતું. અન્ત સમયે પણ તેમની એ પીડા દૂર થઇ નહિ. આ જ દુઃખને લીધે મહારાજના પાછલા દિવસો ઘણી ચિન્તાતુર દશામાં પસાર થયા હતા. તેમનો શ્વાસ રૂંધાતો બેઠ એક સરદારે મહારાણાને પ્રશ્ન કર્યો કે “ આપને એવું તે શું કષ્ટ છે કે જેથી આપ હમ્મેશાં ચિન્તાતુર રહ્યા કરો છો અને બોલી પણ શકતા નથી ? ” મહારાણાએ મહાકષ્ટથી પીડિત થઇ ઉત્તર આપ્યો કે “ આપણો દેશ ચવનોના હાથમાં ન જવા દઇએ એવી કેઇ રાજપૂતની પ્રતિજ્ઞા સાંભળવાની આશાથી ઘોર દુઃખ સહન કરવા છતાં પણ મારો દમ નિકળી જવામાં વિલંબ થાય છે. ” આટલું કહી તેમણે પર્ણકુટીની તરફ નજર ફેરવી કહ્યું કે “ સંભવ છે કે આ જગા પર ઘણા પૈસા ખર્ચાઈને મહેલ બંધાય અને જે મેવાડની સ્વાધીનતાને માટે મેં આટલું કષ્ટ સહન કર્યું છે તે મેવાડની સ્વાધીનતા એ પર્ણકુટીની સાથે સાથે જ વિલુપ્ત થાય તો તેમાં જરાએ આશ્ચર્ય નથી. ” મહારાણાના ઉપલા શબ્દો સાંભળી સર્વ સરદારોએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે “ જ્યાં સુધી મેવાડ સ્વાધીન ન થાય ત્યાં સુધી એક પણ મહેલ બંધાવવામાં આવશે નહિ. ” આટલું સાંભળી મહારાણાને ધૈર્ય આનું. ઊંઝાઈ જતા દીવાની માફક તેમનું મુખમંડળ એક વાર પ્રકાશિત થયું અને મેવાડ પોતાની સ્વાધીનતાની રક્ષા કરશે એ શબ્દનું રટણ કરતા શાન્તિથી પ્રભુને શરણ થયા.

કેઈને પણ ન નમતાં અપ્રતિમ વીરતા, અવિચળ દૃઢતા અને અપૂર્વ ઉત્સાહની સાથે મહારાણા પ્રતાપસિંહે ઘણા વખત સુધી પ્રળળ, પરાક્રમી અને સર્વ સાધનસંપન્ન બાદશાહની સાથે લડાઈ કરી અને વેર રાખ્યું. આજ કંરણે આજ પર્યંત મહારાણા પ્રતાપસિંહજી પ્રત્યેક રાજપૂતના હૃદયમાં અધિષ્ટાતા દેવતા સમાન વિરાજમાન થયા છે. જ્યાં સુધી રાજપૂતોના હૃદયમાં દેશભક્તિ રહેશે ત્યાં સુધી પ્રતાપસિંહજી પ્રત્યેના તેમના પ્રેમમાં જરા પણ ન્યૂનતા આવશે નહિ.

પ્રતાપસિંહે પોતાના દેશના સંરક્ષણને માટે પ્રળળ શત્રુના હાથથી માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરવાને માટે, જે જે મોટાં મોટાં કાર્યો સિદ્ધ કર્યાં છે તેની કથા ચિરકાળ સુધી રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં સુવર્ણના અક્ષરોથી અંકિત થઈ રહેશે. આ વાતને સેંકડો વર્ષ વીતી ગયાં છે તોપણ આજ સુધી રાજપૂતાનાવાસીઓ પ્રતાપસિંહજીની કથા જાણે કાલેજ ખની હોય તેવી રીતે સ્મરણમાં તાજ રાખે છે. જત પુરોની વીરકથાઓ કહેતી વખત રાજપૂતોનાં હૃદય ઉલ્લાસથી ભરપૂર થઈ જાય છે, તેમની નસોમાં વેગથી લોહી ટોડવા લાગે છે. અને નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારા વહે છે. વાસ્તવિક રીતે પ્રતાપસિંહે કરેલાં કાર્યો રાજસ્થાનના ગૌરવ અને મહિમાનું કારણ છે. આરાવલ્લી પર્વતની સર્વ શુક્રાઓ પ્રતાપસિંહના ગૌરવનું સ્મરણ કરાવે છે. આ ગૌરવનો વિજયસ્તંભ ચિરકાલ પર્યંત ઉંચો ઉભો રહી રાજપૂતાનાના માહિમાને પ્રકાશિત કરતો રહેશે. ભારતમહાસાગરના સંપૂર્ણ જળમાં પણ તે ડૂબી શકશે નહિ તેમ હિમાલયના સર્વથી ઉચ્ચ શિખરના પડવાથી પણ તે કંઈ ચૂર્ણ થઈ શકશે નહિ.

ભારતના વીર પુરુષો ભાગ ૧ લો
સ. સા. વ. કા. ચરિત્રમાળા

નળદમયન્તી

અસપ્રાપ્તિ માટે પાર્થ ગયો, ત્યારે પાંડવો કૃષ્ણ સાથે રહી સ્વધર્મનું પાલન કરતા હતા. યશસ્વિની દ્રૌપદી સર્વ પતિઓને તથા બ્રાહ્મણોને ને અતિથિઓને માતૃવત્ જમાડી છેવટે પોતે જમતાં હતાં, આ રીતે તેઓ ગાહસ્થ્ય બરાબર પાળતાં હતાં. પણ, તેમને બધાંને પાર્થનો વિયોગ સાલતો હતો. એટલામાં ત્યાં બહુ દમ્બ ઋષિ આવી પહોંચ્યા. તેમને મધુપકંથી પૂજી ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું, “ અક્ષતૃતથી, હે ભગવન્, કૈરવોએ મારું રાજ્ય હરી લીધું. પ્રાણથી પણ અધિક એવી પાયાંલીની ભર સલામત બેઠજત થઇ. મને સપરિવાર વનમાં કહાડયા. એમાં વળી ગાંડીવધારી અર્જુનનો વિયોગ થયો. ભગવન્, આવું દુઃખ કોઈ રાજાને થયું હશે ? મારા જેવો દુઃખી રાજા કોઈ થઈ ગયો નહિ હોય ! ”

બૃહદ્વચ—“ પૂર્વે વીરસેનનો પુત્ર નળરાજા બળવાન, સર્વ ગુણ સમ્પન્ન, અશ્વપરીક્ષક બ્રહ્મણ્ય, વેદને બહુનાર અને શૂર હતા. તે નિષધ દેશનો સ્વામી હતા. તે સત્યવાદી હતા, છતાં તેને ઘૃત ધણુ પ્રિય હતું.

તે સમયે વિદલ્લ દેશમાં લીમક નામે પરાક્રમી રાજા હતો. તેના પર પ્રસન્ન થઇને દમન ઋષિએ તેને અને તેની સ્ત્રીને પુત્રદાન આપ્યું હતું. તેથી તેમને એક કન્યારત્ન અને ત્રણ પુત્રરત્ન થયાં હતાં. કન્યાનું નામ દમયન્તી હતું, ને કુમારોનાં નામ દમ, દાન્ત ને દમન હતાં. દમયન્તી પોતાનાં રૂપ, તેજ, ગુણ ને સૌભાગ્યથી લોકમાં ખ્યાતિ પામી હતી. એના જેવી રૂપવતી નારી દેવોમાં કે યક્ષોમાં તો નહોતી જ, તો પછી મનુષ્યોમાં તો હોય જ ક્યાંથી ?

* નળ પણ નરશાહજી શો લોકમાં અપ્રતિમ રૂપને લીધે મૂર્તિમન્ત કેંદ્રપં ગણવા લાગ્યો. નળે દમયન્તીનાં રુપગુણનાં ગાન કહ્યું—
પરંપરાએ સાંભળ્યાં હતાં, તેમ દમયન્તીએ નળનાં પણ સાંભળ્યાં હતાં, તેથી યન્નેને એક બીજાને માટે કામ ઉત્પન્ન થયો હતો.

હવે એક દિવસ નળરાજાએ જાતવાન હંસોનું ટોળું જોયું. તેમાંથી તેણે એક પક્ષીને પકડયું. એટલે તેણે મનુષ્યવાણીથી કહ્યું, “ હે રાજા, તું મને મારતો ના, હું તારું હિત કરીશ, હું દમયન્તી આગળ તારી પ્રશંસા કરીશ, ને તને દમયન્તી મેળવી આપીશ. ” આમ કહી હંસ ત્યાંથી ઉડી વિદલ્લ નગરીમાં જઈ દમયન્તીના આવાસમાં ઉતર્યો. અદ્ભુત સ્વરૂપવાળા પક્ષીને પકડવા તે તેની પાસે ગઈ ત્યારે તે બોલ્યો, “ હે દમયન્તી, નિષધ-પતિ નળ મંડુકોમાં અદ્વિતીય છે. જો તારાથી તેની બાંધો થવાય, તો તારો જન્મ ને તારું આ રુપ સફળ થાય.

ત્વં चापि रत्नं नारीणानरेषु च नलो वरः ।

વિશિષ્ટાયાં વિશિષ્ટેન સંગમો ગુણવાન્ ભવેત્ ॥

તું નારીઓમાં રત્ન છે, ને નળ પુરૂષોમાં રત્ન છે; વિશિષ્ટે વિશિષ્ટનો સંગમ ઇષ્ટ છે. ” હંસે આમ કહ્યું એટલે દમયન્તીએ તેને કહ્યું “ તું પણ નળરાયને સમજાવજે, ને મને કહ્યું તેવું કહેજે. ”

બાહ દમયન્તીને મૂઝી હંસે નળ પાસે જઈ બધું નિવેદન કર્યું. અહીં દમયન્તી રાત્રિકે નળને ઝાંખતી નિશ્વાસ પર નિશ્વાસ મૂકતી, ઉઘ્વં ક્ષિ કરતી, ધ્યાનપરાયણા બની ઉન્મત્ત જેવી દેખાવા લાગી. તે ન સૂએ રાત્રે કે ન સૂએ દિવસે, ને નળ-નામનો જપ કર્યો જ કરે. દમયન્તીની આવી કશા જોઈ, તેને સુવાન થયેલી ગણી લીધે તેનો સ્વયંવર કરવાની તૈયારી કરવા માંડી.

દમયન્તીના સ્વયંવરના સમાચાર મળતાં જ દેશ દેશાન્તરથી રાજાઓ તેને પરણવાની લાલસાથી દિદમ નગરીમાં દોડી આવ્યા. કનકસ્તમ્ભ પર ઉભા કરેલા સુવર્ણ મંડપમાં દેશદેશના રાજાઓ વિરાજી ગયા. સુંદર કેશવાળા, ચાંદ્ર નાસા ને સુંદર નેત્રથી શોભતા રાજાઓ સિંહાસન પર નક્ષત્રો જેમ દીપતા હતા. સ્વયંવરમંડપમાં સકલ રાજાઓ આવી ગયા એટલે રાજાઓનાં નેત્રને અને મનને પોતાની પ્રભાથી આંજી દેતી શુભાનના દમયન્તીએ રંગમંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. રાજાઓની દૃષ્ટિ તેનાં ગાત્રમાં એટલી આસકત થઇ ગઇ કે જેની દૃષ્ટિ જ્યાં પડી તેની દૃષ્ટિ ત્યાંની ત્યાં જ સ્થિર થઇ ગઇ.

હવે દમયન્તી હાથમાં માળા લઇ પોતાને મનપસંદ પતિને શોધવા નીકળી. ફરતાં ફરતાં તેણે પાંચ આકૃતિઓને નળના રૂપ જેવી જ દીઠી. એ પાંચમાંથી તે નળને ઓળખી શકી નહીં. જેને જુઓ તેને એ નળ માનવા લાગી. આથી મનમાં દુઃખી થઇ, મુંઝવાઇ જઇ તેણે નમસ્કાર પૂર્વક દેવોને કહ્યું, “ હે દેવો, હંસનાં વચનથી મેં જે નળને મનથી વર્યો છે, તે નળ તમે મને બતાવો. મેં મન, ને વચનથી નળ સિવાય અન્યને સેવ્યો ન હોય, તો હે દેવ, એ સત્યના બળ વડે તમે મને નળ મેળવી આપો. ” આથી જે દેવો નળરૂપે દમયન્તીને પરણવા આવ્યા હતા તેમણે નળરૂપ ત્યજી દીધું, એટલે દમયન્તી નળને વરમાળ પહેરાવી શકી.

વરમાળ નળને પહેરાવાઇ એટલે સભામાં ક્ષત્રિઓ હાહાકાર કરી ઉઠ્યા. પણ દેવો અને ઋષિઓ ‘સાધુ, સાધુ,’ બોલી ઉઠ્યા. બાદ ધન્વન્તર, અગ્નિ, યમ, ને વૃક્ષે તેમને વરદાન આપ્યાં. પુત્રી યોગ્ય વરને પસંદ કરી શકી, ને દેવોની મહેબબાની થઇ તેથી ભીમક ખુશ ખુશ થઇ ગયો. તેણે નળ ને દમયન્તીનો વિવાહ મોટા સમારંભથી ઉજવ્યો. બાદ માતા પિતાની આજ્ઞા લઇ દમયન્તી પતિ સાથે નિષદ દેશ ગઇ. ત્યાં તેઓ ધન્વન્તર ને ધન્વાણીની જેમ રહેવા લાગ્યાં.

વનવાસ

દમયન્તીના સ્વયંવરમાંથી દેવો પાછા જતા હતા, ત્યારે માર્ગમાં તેમને દ્વાપર અને કલિ મળ્યા. તેમણે પૂછ્યું, “કલિરાજ, દ્વાપરને લઇને કયાં જાઓ છો ?”

કલિ—“હું દેવેન્દ્ર, હું દમયન્તીના સ્વયંવરમાં જાઉં છું.”

ઇન્દ્ર—“સ્વયંવર તો થઇ ગયો. અમારી સમક્ષ દમયન્તી નળરાજાને વરી.”

કલિ—“દેવોને મૂકી તે મનુષ્યને વરી માટે તેનો હારણ હંડ થવો જોઇએ.”

ઇન્દ્ર—“અમારી સમ્મતિથી દમયન્તી નળને વરી છે. સર્વ-ગુણસમ્પન્ન નળનો આશ્રય કોણ ન લે ? તે ચાર વેદનું અધ્યયન કરે છે, તેના ઘરમાં હસ્તેશાં દેવો યજ્ઞ વડે તૃપ્ત થાય છે. તેનામાં સત્ય, ધૃતિ, જ્ઞાન, તપ, શૌચ, ક્રમ અને શમ છે. તે અહિંસામાં રત છે, તે સત્યવાદીને હઠવ્રત છે. આવા નળને શાપવાની ઇચ્છા કોણ કરે ? અને જે મૂઠ તેનું બૂંદે ધરે, તે જ પોતાનું બૂંદે કરે, તે જ આત્માથી આત્માનો ધાત કરે.”

આમ કહી દેવો ગયા એટલે કલિએ દ્વાપરને કહ્યું, “મને નળદમયન્તી પર ઘણો ક્રોધ આવે છે. હું એ ક્રોધ સહી શકતો નથી. હું એને રાજ્યબ્રહ્મ કરીશ. તમે સત્ય માનજો કે નળરાજા દમયન્તી સાથે સુખે રહી શકશે નહીં.” દ્વાપરને આમ કહી કલિ નૈષધ દેશમાં પેઠો. તે ત્યાં બાર વર્ષ રહ્યો, પણ તેણે નળમાં એક પણ એવું છિદ્ર ન જોયું કે જ્યાંથી તે તેનામાં પ્રવેશ કરી શકે. બાર વર્ષ ખતમ થયે, દેવયોગે નળરાજા પાદ પ્રક્ષાલન કરવાનું વિસરી ગયો. આ અશૌચદ્વારા કલિએ રાજામાં પ્રવેશ કર્યો.

કેલિની પ્રેરણાથી નળના ભાઈ પુષ્કરે આવી દૂત રમવાનું તેને આવાહન કર્યું. રાજા કહેણ પાછું ઠેલી શક્યો નહીં. તેને દૂત ખેલવા તૈયાર થયેલો જોઇ મિત્રોએ અને મંત્રીઓએ તેને ઘણું ચ સમજાવ્યો, સ્વયં દમયન્તીએ તેને ઘણું કહ્યું, પણ કેલિથી બ્રહ્મ થયેલ બુધ્ધિવાળો તે દૂત ખેલવા તૈયાર થયો. નળ ને પુષ્કરનું દૂત થયું ને નળ પોતાનું રાજ્ય હારી ગયો. ત્યારે પુષ્કરે કહ્યું, “ દમયન્તી એકલી બાકી રહી છે, તેને હાવમાં મૂકો. ” તેનાં વચનથી પુણ્યલોકનું હૃદય ચીરાઈ ગયું, પણ તે શાન્ત રહ્યા.

સર્વસ્વ હારી બેસવાથી નળરાય શરીર પરનાં સર્વ આભૂષણ ઉતારી કહાડી, માત્ર એક વસ્ત્રોર વનમાં ચાલી નીકળ્યા. દમયન્તી પણ વગર બોલ્યે ચૂપચાપ પતિની પાછળ એક વસ્ત્રોર ચાલી. બન્ને ઘણા દિવસ જંગલમાં ભૂખ્યાં ને તરસ્યાં રખડ્યાં. આખરે જ્યારે ભૂખની પીડા અસહ્ય થઇ પડી, તેવામાં રાજાને એક બગલો ઉભેલો જણાયો. ઘણા દિવસની ક્ષુધા ભાગવાના આનન્દ-વિચારમાં તેણે પોતાનું એકનું એક વસ્ત્ર બગલા ઉપર નાંખ્યું, એવી આશાએ કે તે પકડી શકાય. પણ ચાલાક પક્ષી વસ્ત્ર લઇ ઉડી ગયું.

નિર્વસ્ત્ર નળરાયનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. પણ દમયન્તીએ પોતાનું અર્ધું વસ્ત્ર પતિને પહેરવા આપ્યું. આમ બન્ને જણે એક વસ્ત્ર પહેરી લીધું. દુઃખભારે દબાયેલા પતિએ પત્નીને કહ્યું, “ આ દેવકોપ છે, નહીં તો પક્ષી પણ માફ વસ્ત્ર કેમ લઇ બચ ? હે સતી, મારા પર વિધિ રૂઠ્યો છે; ને તેથી હું દુઃખી થાઉં છું. હું, તારો પતિ, તને તારા હિતની વાત કહું છું તે સાંભળ. આ અહીંથી દક્ષિણ તરફ જતો રસ્તો અવન્તી થઇ મૃદુ પર્વત ઓળંગી વિહર્ષ દેશ બચ છે. માટે તું આ રસ્તે વિહર્ષ બ. ”

આ સાંભળી બાપ ગદગદ સ્વરે દમયન્તીએ નૈવધને કહેણ વચન કહ્યાં—“ મહારાજ, આપનો સંકલ્પ સંભારી સંભારીને માફ

હૃદય ગળી જાય છે. હૃતરાજ્ય, હૃતદ્રવ્ય, વિવસ્વત, ને ક્રુષ્ણ તથા શ્રમણી પીડાતા તમને નિર્જન વનમાં સુકીને હું કેવી રીતે જઈ શકું ? મહારાજ, યાક, ક્રુષ્ણ ને ચિંતાથી તમે પીડાઓ છો, તેવે સમયે ઘોર વનમાં તમારી કલાન્તિ દૂર કરનાર મારા સિવાય બીજું કોણ છે ? વૈદ્યોનાં મત છે કે સર્વ દુઃખમાં ભાર્યાં સમુદાયિય અન્ય નથી. મારું આ વાક્ય તમે સત્ય માનજો. ”

નળ—“ સુમધ્યમે, તારું કથન ખરાબર છે. હું તને ત્યજવા ઇચ્છતો નથી. તું શા માટે આટલી બધી અધીરી થઈ રહી છે ? ” આમ કહી તેણે અર્ધવસ્ત્રા પત્નીને મીઠાં વચનથી વારંવાર સાન્તવન આપ્યું. એક વસ્ત્ર પહેરીને વનમાં રખડતે રખડતે ક્રુષ્ણ, તૃષ્ણ ને શ્રમણી, પીડાતાં તે એક વિશ્રામસ્થાને જઈ ચડ્યાં. ત્યાં વિવસ્વત, મહિન, શ્રાન્ત રાજા દમયન્તી સાથે જમીન પર સૂઈ ગયો. સુકુમારી, તપસ્વિની, કલ્યાણી દમયન્તી પણ દુઃખથી થાકી જઈ પતિની બાજુમાં સૂઈ ગઈ ને ભર ઉંઘમાં પડી. પરંતુ શોકથી વલોવાઈ રહેલા ચિત્તવાળા નળને ઉંઘ આવી નહીં. તેને તર્ક વિતર્ક ઉઠવા લાગ્યા—“ આમ કઈ તો શું ? આમ ન કઈ તો શું ? મારું મરણ શ્રેય છે કે પરિજનનો ત્યાગ શ્રેય છે ? મારામાં લાગેલી આ સંતી મારે લીધે દુઃખ વેઠે છે. મારા વગર કદાચ તે એના પિતાને ઘેર જાય ખરી. એ મહારાજા ભકિતવાળી છે, પતિવ્રતા છે. તે યશસ્વિનીની ઉપર માર્ગમાં કુદૃષ્ટિ કરવાની કોઈની છાતી નહીં ચાલે; એટલું એનું તેજ છે. માટે હું એને અહીં ઉંઘતી મૂકી ચાલ્યો જઈ. એ બિચારી મારી સાથે દુઃખી શું કામ થાય ? મને અહીં નહીં જુઓ એટલે એ વિદર્ભ નગરીમાં જશે, ને સુખી થશે. ” આમ બિચારી નળે વસ્ત્રનો અર્ધો ભાગ કાપી લીધો. બેભાન જેવો નળ અર્ધવસ્ત્રા સુન્દરીને મૂકી નાઠો. વળી મુનઃ પાછો આવી તેની પાસે ઉભો રહી તે રોયો—રડી રડી જાણ્યો, “ મારી પ્રિયને વાસુ કે આદિત્ય એમ શકતો નહીં, તે આજે અહીં

જમીન પર અનાથની જેમ સૂતી છે. એ ચારુહાસિની જાગશે ત્યારે કેવી ઉન્મત્ત બનશે ! એ સતી એકલી વાઘવરૂવાળા વનમાં કેવી રીતે રહી શકશે ? હે મહાભાગે, આદિત્ય, કુદ્ર, અગ્નિ ને અશ્વિન ને વાયુ તારૂં રક્ષણ કરો, તું ધર્મથી સમાવૃત છે. ” આમ બોલી અપ્રતિમ રૂપવાળી દમયન્તીને મૂકી કલ્પિનો ભ્રાત્રી નળરાજા આવ્યો. તે જાય જાય, ને પાછો આવે. છેવટે તેને એકલી મૂકી તે ગહન વનમાં ચાલી નીકળ્યો.

વિયોગિની દમયન્તી

નળ રાજા ગયા, ને થાક ઉતર્યો એટલે દમયન્તી જાગી. નિર્જન વનમાં ભતાં ને જોતાં તેણે ભયભીત થઈ રૂઢન કરતે નૈષધપતિને બોલાવવા માંડ્યો, “ હા નાથ, હા મહારાજ, હા સ્વામીન મને કેમ ત્યજે છે ? નિર્જન વનમાં હું ડરું છું, હું મરી જઈ છું મહારાજ, તમે તો ધર્મજ્ઞ ને સત્યવાદી છો, તો તમારે પગલે ચાલનારી તમારી ભાયાને મૂકી તમે કેમ જતા રહ્યા ? તમે દેવો સમક્ષ જે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તે પૂરી કેવી રીતે કરશો ? પરિહાસ આટલો બધો ન હોય ! હું ડરું છું, માટે પરિહાસ છોડી દઈ દર્શન દો. વૃક્ષ પાછળ સંતાઈને તમે મારી સાથે કેમ બોલતા નથી ? હે પાર્થિવ, મને આશ્વાસન આપવા તમે કેમ આવતા નથી ? અરેરે, ભૂખ્યા, તરસ્યા ને થાક્યા પાક્યા સાચંકાળે તમે અહીં આવશો, ને મને નહીં જુઓ તો તમને શું શું થશે ? ” આમ બોલી આવેશથી પ્રદીપ્ત બની તે રોતી રોતી દુઃખથી આમ તેમ દોડવા લાગી. ઘડીમાં તે ઉઠે, ઘડીમાં પડે આખડે, ઘડીમાં ભયથી છુપાઈ જાય, તો ઘડીમાં આક્રન્ધ કરે. આવી રીતે ઉન્મત્તની જેમ દોડતી, પડતી, આખડતી બાલાનો પગ એક ભૂખ્યા અજગરના મુખમાં પડ્યો. તેણે તેને પકડી કે તેને નળરાજાનો વિચાર આવ્યો-“ હા નાથ, મને અનાથની જેમ

અજગરે આ વનમાં પકડી છે. તમે એ કેમ બાણતા નથી ? તમે થાકી જશો, ભૂખ્યા થશો, ને જ્વાળા પામશો, ત્યારે, હે નરશાર્દૂલ, તમારો શોક હવે કૌણ દૂર કરશે ? ”

એટલામાં એક પારધીએ દમયન્તીને અજગરના મુખમાં પડેલી ને રૂદ્ધ કરતી જોઈ. તેણે વેગથી દોડી આવી, તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર વડે અજગરને ચીરી નાંખી એ તપસ્વિનીને મૂકાવી. અર્ધ વસને લીધે ઉરનો ખુલ્લો રહેલો ભાગ, તેની કાન્તિ, તેનું પૂર્ણચન્દ્ર શું વદન જોઈ પારધી કામાન્ધ બન્યો. જ્યારે સત્યનું કંઈ ન ચાલ્યું ત્યારે પોતાના શીલનું રક્ષણ કરવા તેણે રાષથી ઉપકારક પારધીને શાપ દીધો, “ મેં મનથી પણ નૈવધનાથ સિવાય અન્ય કોઈનો વિચાર કર્યો ન હોય, તો આ હુદ્ર કામાન્ધ પારધીનું પતન થાવ. ” આટલું બોલતાંમાં તો વ્યાધ મૃતવત્ જમીન પર પડ્યો.

વ્યાધનો નાથ કરી વૈદહી ભયંકર શૂન્ય વનમાં માર્ગ કાપવા લાગી. નળને શોધતી તે સતી એકલી વનમાં રખડવા લાગી, અને પતિયોકથી રાંધેલો જીડો, “ અરેરે, નાથ, હું મર્યો જેવી થઈ ગઈ, તોય તમે મારી સાથે કેમ બોલતા નથી ? મહારાજ, મહારણ્યમાં હું એકલી, આપની દમયન્તી, આપને બોલાવી રહી છું : કેમ તમે બોલતા નથી ? ” થોડી વાર પછી વાઘને જોઈ, ‘ આ શાર્દૂલ મારા તરફ આવે છે, ચાલ હું તેની પાસે જઈ. ’ એમ વિચાર કરી તેની પાસે જઈને કહેવા લાગી કે આપ સૃજોના અધિપતિ છો, આ વનના પ્રભુ છો. હું વિદર્ભરાજની પુત્રી દમયન્તી એકલી, શોકભારે ઢબાવેલી મારા પતિને શોધી રહી છું; તો મને આશ્વાસન આપો—મને કહો કે તમે મારા પતિને દીઠા છે ? જો ન દીઠા હોય તો મને ખાઈ જાવ, અને આ હારણ્ય દુઃખમાંથી મને છોડાવો. ” આવી રીતે માર્ગે જે મળે તેને, પશુ, પક્ષી કે વૃક્ષને કે શિલાને નળરાયના સામાચાર પૂછતી તે રખડવા લાગી.

રખડતે રખડતે તે એક નગરીમાં જઈ ચડી. અર્ધ વસાવટાકિત, વિહ્વલ, કૃશ, દીન, ને છૂટા કેશવાળી સ્ત્રીને ઉન્મત્તની જેમ નગરના રસ્તામાં દોડતી જોઈને ગામનાં બાલક પાછળ પડ્યાં. પ્લાવરી ફરતી તે રાજમહેલ આગળ જઈ ચડી. તેને જોઈ રાજમાતાએ ધાત્રીને કહ્યું, “પેલી બાઈને મારી પાસે બોલાવી લાવ.” અશ્રુપૂર્ણ નયનવાળી ને વિલાપ કરતી દમયન્તીને રાજમાતાએ આર્ત સ્વરે કહ્યું, ‘હે કલ્યાણી, તું મારી સાથે રહે; મને તારા પર પરમ પ્રીતિ થઈ છે; ને મારા માણસો તારા પતિની શોધ કરશે.’ આથી તે ત્યાં રહી. રાજમાતાએ તેને સન્માનપૂર્વક શેઠ વાતવું જોઈ ન આવે તેવી રીતે પોતાને ઘેર રાખી.

નળની શોધ.

દમયન્તીને ત્યજી નળરાય વનમાં રખડતો હતો, તેવામાં તેણે દાવાનળ સળગતો જોયો. તેમાંથી અવાજ આવ્યો, “હે નળ, મને બચાવી પુણ્યસ્થાનક નામનું સાર્થકય કરો.” “હરે મા, ” એમ કહી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી નળરાજાએ દમયન્તી એક મોટા નાગને બહાર કહાડ્યો. એટલે નાગે કહ્યું, “હું કુર્કોટક નાગ છું. તમે અહીંથી થોડે દૂર જાવ. હું તમારું શ્રેય કરીશ.” એટલે નળરાજા તેને મૂકી દશ પગલાં દૂર ગયા, એટલે નાગ તેમને ડર્યો. તેના હંશથી રાજાનું સુન્દર રૂપ કુરૂપ થઈ ગયું. હવે નાગ બોલ્યો, “રાજન્, તમને માણસો જાણી શકે નહીં, તેટલા માટે મેં તમને આવું વિરૂપ આપ્યું છે. તમે અહીંથી ત્રુપપૂર્ણ રાજા પાસે અયોધ્યામાં જાવ. એ રાજા અક્ષવિદ્યામાં નિપુણ છે. તમે ત્યાં આશ્રુક તરીકે રહેજો. પછી તમને તમારું મૂળ રૂપ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય, ત્યારે તમે આ વસ્ત્ર પરિધાન કરજો.” આમ કહી નાગ અન્તર્ધાન થઈ ગયો, ને નળ અયોધ્યા જઈ ત્રુપપૂર્ણ પાસે સન્માનમાં રહેવા લાગ્યો.

નળરાજા હાથે, અને દમયન્તી સાથે વનમાં ગયો, એ બંધી લીમક રાજાએ નળની શોધમાં બ્રાહ્મણો દેશદેશ મોકલ્યા. તેમની શોધમાં ફરતે ફરતે સુદેવ નામના પુરોહિતે એદિપુરમાં રાજા મહેલમાં દમયન્તીને બેઠા. તેણે બેયું કે પૂર્ણચન્દ્ર સી એ સ્થામા જાંખી પડી ગઈ હતી, જેમ અગ્નિશિખા ધૂમાડાથી જાંખી પડી જાય છે તેમ. મૃણાલિને ઉખેડી નાંખી હોય, ને એ જેવી કરમાઈ જાય, તેવી દમયન્તી કરમાઈ ગઈ હતી. નદીમાંથી જળ સૂકાઈ જાય, ને તે જેવી દીન દેખાય, તેવી પતિશોકથી આકુલ વ્યાકુલ થયેલી 'વૈદલી' દેખાતી હતી. નળરાયની પત્ની પતિવિચોગથી ત્રાસ પામેલા પક્ષી જેવી, હસ્તિની શૂંઠથી ચુંચાયલી પશિની જેવી, ને નીલ વાદળ છવાઈ ગયેલી નવીન ચન્દ્રદેખા જેવી જણાતી હતી. નારી પાસે નકંઈ ભૂષણ ન હોય તો પણ પતિ તેનું ભૂષણ છે, ને તે શોભતી છતાં—સુંદર છતાં—પતિ વિના શોભતી નથી.

બાઈ જેવા દ્રિજ સુદેવને બેઠા દમયન્તી રોઈ પડી. એટલામાં રાજમાતા પણ સમાચાર મળવાથી આવી પહોંચ્યાં સુદેવને બેઠા સુનન્દા તરત જ તેને—દમયન્તીને—પિછાની શકી. તેણે તેને રોતે રોતે બેટીને કહ્યું, “તું મારી ખ્હેનની પુત્રી છે. અરેરે આજ સુધી હું તને ઓળખી પણ શકી નહીં.” બાઈ તે પિતૃગૃહે ગઈ. ત્યાં એક રાત્રિ ગયા બાઈ તેણે માતાને કહ્યું, “મને જીવતી રાખવાની ઇચ્છા હોય, તો નરવીર નળને લાવવાનો યત્ન કરો.”

આથી માતાએ દુઃખી થઈ રાખને કહ્યું, “દમયન્તીએ લજ્જા મૂકીને સ્વયં મને કહ્યું છે કે મારા પતિની શોધ કરાવો. માટે નળરાયને શોધવા ફત મોકલો.”

દેશદેશાન્તરમાં મોકલવા તૈયાર કરેલા ફતોને દમયન્તીએ કહ્યું, “ફતો, તમે જ્યાં જ્યાં જાવ, ત્યાં ત્યાં આંખ પ્રગ્ન કરજો, ‘હે શઠ, હું’ ગહન વનમાં ઉઘી ગઈ હતી, ત્યારે મને

અર્ધવસ્ત્રા મુકાને તમે કયાં જતા રહ્યા ? તે બાલા હજી પણ તમારી પ્રતીક્ષા કરી રહી છે. એના શોકનો વિચાર કરી તમે પ્રત્યુત્તર આપો. વળી, મર્તવ્યા રક્ષણીયા ચ પત્ની હિ પતિના સદા । તો હે ધર્મજ્ઞ, તમે તમારો એ ધર્મ કેમ ઉવેજ્યો ? તમે યશસ્વી, પ્રસન્ન, કુલીન, ને ક્યાણુ છો, તો શું મારાં ભાગ્યનો ક્ષય થયો કે તમે વિના કારણે મને ત્યજીને ચાલ્યા ગયા ? ”

તેના ઉપરોક્ત પ્રશ્નોની ટહેલ નાંખતા ફૂતો નળરાયની શોધમાં દેશેદેશ ફરવા લાગ્યા. પછી દીર્ઘ કાલ બાદ પછાદ વિષે આવીને દમયન્તીને કહ્યું, “ મેં અયોધ્યા નગરીમાં ભાંગાસુરિ પાસે જઈ મારી ટહેલ નાંખી. પણ રાજા ઋતુપર્ણે મને કંઈ જવાબ ન આપ્યો. પરન્તુ અશ્વવિદ્યા બાણનાર, મિષ્ટ ભોજન, ખનાવનાર કોઈ બાહુકે રોતે રોતે જવાબ આપ્યો, ‘ કુલીન ત્રી દુઃખમાં પણ પોતાનું રક્ષણ કરે છે. કુલીન ત્રી પતિથી ત્યજાયા છતાં તેની પર કદિ રોષ કરતી નથી ને ચરિત્રકવચથી પ્રાણ બાંધી કરી રહે છે. હે ભામિની, દુઃખ તથા વૈષમ્યથી મૂઠે તને ત્યજી, તેથી તારે કોષ કરવો જોઈએ નહીં. પ્રાણ ટકાવી રાખવા ઇચ્છનારનાં વસ્ત્ર પક્ષી લઈ ગયું—આ દુઃખથી વ્યથિત થયેલા મનવાળાએ, હે શ્યામા, તારો ત્યાગ કર્યો, તો તારે કોષ કરવો જોઈએ નહીં. હે સતી, રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયેલા, શ્રીહીન, ક્ષુધિત, ને દુઃખી પતિ પર કોષે ભરાવું ઉચિત નથી. ’ બાહુકનાં આવાં વચન સાંભળી હું ત્વરાથી અહીં આવ્યો છું. હવે શું કરવું તે તમે જાણો ને મહારાજ જાણે. ”

પછાદની બીના સાંભળી તેનાં નેત્ર જલથી ભરાઈ ગયાં. તેણે સુદેવને બોલાવીને કહ્યું, “ સુદેવ, અયોધ્યા નગરીમાં જઈને રાજા ઋતુપર્ણને નિવેદન કરો કે ભીમકુમારી દમયન્તીનો સ્વયં-વર ફરી આવતી કાલે થવાનો છે. ”

ચુકેવે અયોધ્યા જઈ ઋતુપર્ણને જણાવ્યું કે નળરાયની પત્ની દમયન્તીનો સ્વયંવર આવતી કાલે થવાનો છે. વિપ્રનું વચન સાંભળી રાજાએ બાહુકને બોલાવી કહ્યું, “ ભાઈ બાહુક, મારે તારું કામ પડ્યું છે. આવતી કાલે નળની દમયન્તીનો સ્વયંવર છે. મારે એમાં જવું છે. કદાચ તેને મેળવવાનું મારા ભાગ્યમાં હોય. માટે તમારી અશ્વવિદ્યા આજે સફળ કરો. ”

આ સાંભળતાં બાહુકનું હૃદય ચીરાવા લાગ્યું, “ શું દમયન્તી કદાપિ આવું કરે ? દુઃખથી ભાન ભૂલી કદાચ એમ કરે પણ ખરી ! કદાચ મને મેળવવાની આ તેની ચુકિત પણ હોય ! અરેરે, બિચારી દમયન્તી પણ શું કરે ? મેં પાપભુક્તિએ એને કગો દીધો, એનો ઉચ્છેદ કર્યો. સ્વભાવ ચંચલ છે, ને મારો દોષ દાક્ષ છે,—આથી દુઃખભારે નિઃસ્તેજ થઈ તેણે પુનર્વિવાહ કરવાનો ઇરાદો પણ રાખ્યો હોય !—સંભવ છે—ના, ના, એ એવું તો કદાપિ કરે નહીં; હું એને અન્યાય કરું છું. દમયન્તી પુનર્વિવાહ કરે ? હશે, જો હોય તે હોય. વાત સત્ય છે કે અસત્ય તે ત્યાં ગયે નહીં થશે. ” આવી વિચારમન્યના પછી બાહુકે રાજાને કહ્યું, “ આપણે ખુશીથી આવતી કાલે વિદલ નગરીમાં પહોંચીશું. ”

બાહ અશ્વશાળામાંથી બે ઉંચા, સૂકા, તેજસ્વી અશ્વને પસંદ કરી બાહુકે રથ તૈયાર કર્યો. એટલે બન્ને વિદલ દેશ જવા નીકળ્યા. રથ આકાશ માર્ગે નહીં, પર્વત, વન, સરોવર વગેરે ઓળંગતો એયરની જેમ પવન વેગે માર્ગે ગાપવા લાગ્યો. રથના વેગથી રાજાને હર્ષ થયો. પણ એટલામાં તેનું ઉત્તરીય પડી ગયું. તે લાવવા માટે તેણે બાહુકને રથ રોકવા કહ્યું. પણ એટલામાં રથ તો એક ચોળન દૂર નીકળી ગયો, ને તેણે રથ રોકવાની આનાકાની કરી. ત્યારે રાજાએ કહ્યું, “ બાહુક, કોઈ કાંઈ સર્વજ્ઞ નથી. તમને એક

વિદ્યા આવડતી હશે, તો બીજાને બીજી આવડતી હશે. હું સંખ્યા ગણવાની વિદ્યા જાણું છું. ” આમ કહી, તેણે પાસેના ઝાડ પરનાં ફળની સંખ્યા કહી. એટલે બાહુકે રથ ચલાવ્યો. બાંદ રાજાએ એક શાખા પરનાં ફળની સંખ્યા કહી, ને બાહુકે તે મેળવી જોઈ. રાજાની અક્ષવિદ્યાથી તેને આશ્ચર્ય થયું. બાંદ ત્યાં ને ત્યાં જ બન્નેએ એક બીજાની વિદ્યા શીખી લીધી. બંન્નાં બાહુકને બીજી વિદ્યાનું જ્ઞાન થયું કે તેના શરીરમાંથી કલ્પિ ભાગી ગયો. પછી તેઓ બીજે દિવસે વિદલ નગરી પહોંચ્યા.

હવે દમયન્તી બોલી, “ સારી પૃથ્વીને ભરી દેતો રથધોષ સૂચવે છે કે નિષધેશ આવે છે. એમના વિના રથની આવી ગજના હોઈ શકે નહીં. ખરે, હવે મને તે મળશે, ને નિઃસન્દેહ મને તેમનો સુખસ્પર્શ થશે. મેઘનાદ કરતો રથ નળરાયનો નહીં હોય, તો તેના ગુણનું સ્મરણ કરતી હું રાત્રિદિન તેને ઝંખતી તેની પાછળ મારો દેહ પાડીશ. ” આમ કહી વિલાપ કરતી તે નળરાયનાં રથમાં દર્શન કરવા મહેલની અગાશીએ ચડી. પણ તેણે તો નેષધને ન જોતાં બાહુકને જોયો. પણ તેની કેટલીક એટાઓથી શંકા આવતાં તેણે કેશિનીને મોકલી. તેણે આવીને બાહુક સમખન્ધી જે હમીકત કહી તે પરથી દમયન્તીને લાગ્યું કે ઘણે ભાગે એ બાહુક જ નિષધરાય હશે. તેથી તેણે પિતાની આજ્ઞા લઈ બાહુકને અન્તઃપુરમાં બોલાવ્યો.

નિર્દન

બાહુકે અન્તઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો, ને દમયન્તીને શોકદુઃખથી દબાયેલી જોતાં જ તે રોઈ પડ્યો. પછી કાષાય વચ્ચવાળી મલિન દમયન્તીએ ગદ્ગદ સ્વરે પૂછ્યું, “ બાહુક, તમે કદિ એવા ધર્મશ પુરુષ વિશે સાંભળ્યું છે કે જેણે ભર ઉંઘમાં સૂતેલી પોતાની સતી સ્ત્રીનો વગર વાંકે ગહન વનમાં ત્યાગ કર્યો હોય ? ”

બાહુક—“ નિર્દોષ, શ્રમમોહિત પ્રિય ભાથોને નિર્જન વનમાં પુણ્યશ્લોક નળરાજા વિના ખીજું કોણ ત્યજે ? ”

હમયન્તી—“ મેં સાક્ષાત્ દેવોને ઉવેખી જેની સાથે લગ્ન કર્યું, તે નાથે મને-તેને પગલે ચાલનારી તેની સહધર્મચારિણી સ્ત્રીને-કેમ ત્યજ ? ” આમ તે જેમ જેમ બોલતી ગઈ તેમ તેમ તેની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલવા લાગી. તેને શોકાતો બેઠા બાહુક બોલ્યો, “ મારૂં રાત્ર્ય ગયું પણ તેનું કારણ હું નહોતો. કલિએ મારૂં રાત્ર્ય હરાવરાવ્યું. મેં તેનો ત્યાગ કર્યો તે પણ કલિને લીધે. મારા આટલા તપનાં તાપથી તે હવે મને છોડીને ચાલ્યો ગયો છે, ને હવે હું તેના વિનાનો બનીને અહીં આવ્યો છું. હું તારે માટે જ અહીં આવ્યો; બાકી અહીં આવવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી. અરે નારી, આવા અનુરક્ત પતિને છોડી, તું ફરી પરણવાને તૈયાર થઈ છે એ શું ? તારા ફૂતો દેશેદેશ ઘોષણા કરે છે કે હમયન્તી ફરી સ્વયંવર કરે છે. તને વરવાના હેતુથી તો ભાંગાસુરિ વહેલો વહેલો અહીં આવ્યો છે ! ”

આ સાંભળી હમયન્તીએ હાથ બેડી તેને વિનંતિ કરી, “ આપને મેળવવાની આ મારી ચુકિત હતી. એક દિવસમાં આપ વિના કોઈ અયોધ્યાથી અહીં આવી શકે નહીં એ હું બહુતી હોવાથી, મેં ઋતુપર્ણને કહેવરાવ્યું હતું કે હું ફરી પરણું છું. હું આપના ચરણનો સ્પર્શ કરી પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે મેં કદાપિ મનથી અસત્ય વિચાર કર્યો નથી. તમે એ સત્ય પર શ્રદ્ધા રાખો કે પુનર્વિવાહની વાત માત્ર તમને મેળવવા ઉરાડી હતી. ભૂતસાક્ષી, સદાગતિ ભગવાન સૂર્યનારાયણ મારા પ્રાણ હરો, જો હું અસત્ય બોલતી હોઉં તો. સર્વનાં અન્તઃકરણના સાક્ષી અન્દ્રમુ મારા પ્રાણ હરો, જો હું અસત્ય આચરતી હોઉં તો. ત્રણ લોકને સાક્ષી રાખી તમે સાક્ષી પૂરો કે હું જે કહું છું તે સત્ય છે. ” એટલે.

અન્તરિક્ષમાંથી વાયુદેવ બોલ્યા, “ નળ, હું તને સત્ય કહું છું કે તે પાપ કરતી નથી. ”

વાયુની વાણી સાંભળી આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઇ, દેવોએ હુંદુભી વગાડ્યાં, ને શીતલ સુખદ પવન વાવા લાગ્યો. આ બેઠ નળરાબાએ હમયન્તીને શુદ્ધ માની નાગનાં વસ્ત્ર પરિધાન કર્યાં, એટલે તેનું બાહુકરૂપ અદશ્ય થયું ને તેને પહેલાંનું રૂપ પ્રાપ્ત થયું. સ્વરૂપવાળા પતિને બેઠ વૈદર્ભીએ તેને આલિંગન દીધું, ને તે ખુબ રોઇ. નળે પણ તેને આશ્વાસન આપ્યું. બાહ બન્નેએ એક બીબને પોતાનાં વિતકની વાત કરી. બીબે દિવસે બન્નેને રાબાએ અભિનંદન આપ્યું. રાબા ઝડતુપણું પાછો ગયો. ને પુણ્યશ્લોક નળે પોતાનું રાબા જીતી લઇ હમયન્તી સાથે સુખે પ્રભાપાલન કરવા માંડ્યું.

૮

ધર્મને માટે અદ્ભુત બલિદાન

(ગુરુ ગોવિંદચિંહના બે કુમારોનું મૃત્યુ)

(રા. કલ્યાણજી વિકૃલજલાઇ મહેતા.)

આનંદગઢનો કિલ્લો છોડતી વખતે ગુરુ સાહેબનાં માતૃશ્રી તેમજ તેમના કેવળ નવ અને સાત વર્ષના બે સુકુમાર પુત્રો પણ સાથે હતા. બહાર નીકળતાંની સાથે જ બ્યારે મુગલ સેનાએ ગુરુ સાહેબ પર એકાએક હુમલો કર્યો, ત્યારે તેમનાં માતૃશ્રી અને પેલા બે કુમારો ગુરુ સાહેબથી વિખુટાં પડી ગયાં, તે પછી ગુરુ સાહેબના ઘરના એક ઘણા લાંબા વખતના પ્રાણહારસોઈઆની સાથે કેટલાક શીખો તેમની ડાળીને બચાવી ઘણે દૂર

લઈ ગયા, અને તે જુના નોકરને બરોસે તેમને છોડી, તેઓ ગુરુ સાહેબની શ્રેષ્ઠમાં પાછા ફર્યા હતા.

અઘારી રાત્રિ અને બિયાબાન-સૂમસાન જંગલ; તેમાં કોઈ પણ ઠેકાણે એક પક્ષીની પાંખના ફફડાટનું ચિહ્ન સરખું પણ જણાતું ન હતું. આવે વખતે ચાર મજૂરો ગુરુ સાહેબની માતાની ડોળી ઉઠાવી ચાલતા હતા. સાથમાં નવ અને સાત વર્ષના બે બાળક અને પેલો બ્રાહ્મણ રસોઈઓ હતા. ક્યાં જવું અને શું કરવું તેનો કંઈ પણ નિશ્ચય ન હતો.

હાદીમાએ બ્રાહ્મણ દેવતાને પૂછ્યું, “ મહારાજ, આપણે ક્યાં જઈએ છીએ ? ”

બ્રાહ્મણ ઉત્તર આપ્યો, “ ક્યાં જઈએ છીએ તેનું તો કંઈ નક્કી નથી, પણ હું ધારું છું કે જ્યાં સુધી કંઈ નિશ્ચય થાય નહિ, અથવા તો ગુરુ સાહેબ તરફથી કંઈ સમાચાર મળે નહિ ત્યાં સુધી આપ મારા શુકામમાં સ્વસ્થ રીતે રહી શકશો, અને ત્યાં આપને કોઈ પણ રીતની તકલીફ પડશે નહિ. હું ગુરુ મહારાજના ઘરનો પુરાણો સેવક છું, અને તેમના પિતાના સમયથી આપની સેવા ચાકરી કરતો આવ્યો છું. મારા પર વિશ્વાસ રાખવામાં આપને કોઈ રીતે આગળ પાછળ બેવું પડે તેમ નથી. ”

આવી રીતે સમજાવતો મનાવતો એ બ્રાહ્મણ આ લોકોને પોતાને ઘેર લઈ આવ્યો. ઘણે દૂરથી આવેલાં આ યાત્રીઓએ કંઈક ખાધ પીને આરામ લીધો. બે દિવસ સુધી એ લોકો અહીં આનંદપૂર્વક રહ્યાં, પણ ત્રીજે દિવસે બ્રાહ્મણ દેવતાની દાનત બકલાઈ ! હકીકત એવી હતી કે ગુરુ સાહેબની માતા પાસે એક ઝવેરાતની પેટી હતી, જેમાં ઘણાં મૂલ્યવાન રત્નનાં આભૂષણો હતાં. આ મહા કેટલાક લાજની કિંમતનો હતો. માતૃશ્રી રાત્રિએ તેને યોગિકા નીચે મૂકી સૂઈ રહેતાં. બ્રાહ્મણ દેવતાની નજર આ પેટી પર પડી

ચૂકી હતી. એક દિવસ રાત્રે તેણે પેલી પેટી માતૃશ્રીના માથા નીચેથી સરકાવીને ઉઠાવી લીધી, અને ઘરમાં કોઈ સ્થળે છુપાવી દીધી. “ એક નિઃસહાય અળખા શું કરી શકનાર છે ? એ માલ હું સહજમાં ઓઢિયાં કરી જઈશ. ” આવા વિચારમાં ને વિચારમાં તે પ્રાદાણ સતલર સુખનાં સ્વપ્ન અનુભવવાં લાગ્યો.

અહો સુવર્ણ ! તારા મહિમાને પણ ધન્ય છે ! ! મોટા મોટા સત્પુરુષોને પણ તે નીચે ગડબડાવી પાડ્યા છે ! ! !

પ્રાતઃકાળે માતૃશ્રી જગીને જુએ છે તો પેટી મળે નહિ ! તેઓ ઘણાં વ્યાકુળ થઈ ગયાં, અને આમ તેમ શોધ કરીને તેમણે પેલા પ્રાદાણ દેવતાને તે સંબંધે પૂછ્યું. ઉત્તરમાં તેઓ બોલી ઉઠ્યા, “ હું તો જાણતો પણ નથી કે આપની પાસે અમુક ચીજ હતી કે નહિ ? મારે આપની ચીજોની લાંબગડજ શી ? ”

આથી તો માતાજી વધારે આશ્ચર્યચકિત થયાં, અને બોલ્યાં, “ મહારાજ, આ મુકામમાં બીજું તો કોઈ આવતું પણ નથી, તેમ બાળકોએ ઉઠાવીને કંઈ તેને ફેંકી ચે દીધી નથી, કારણ કે તેમણે તે દીઠી જ નથી, તો પછી પેટી જાય ક્યાં ! આ તો મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે. ”

પ્રાદાણ દેવતા તડુકીને બોલ્યા, “ તો શું મેં લઈ લીધી ? કેમ ન લઈ ? જીવતું જોખમ વેઠી આપને અને આપનાં બાળકોને મારે ઘેર લાવીને રાખ્યાં તેનું આ ફળ ? આજ બે પેઢીથી આપની નોકરી કરી રહ્યો છું, તેમાં એક રતિની ચીજ પણ કદિ પાછી કરી નથી, મેં આજે મારે માથે આ ચોરીનું આળ ! હોય ! સમય પહોંચ્યો છે ! ! શું તમને ખબર નથી કે તમે સર્વને ઘરમાં રાખીને મેં કેટલું બધું જોખમ માથે વહોરી લીધું છે ? એ કોઈ બાદશાહના અધિકારીને એની ખબર થાય તો મારે અને

તમારો સર્વનો બન કેટલી વાર ટકી રહે ! મેં આટલું બેખમ ખેડી તમને બધાને મારે ત્યાં આશ્રય આપ્યો, અને પરિણામે ઉલટું ચોરીનું લાંછન ! ! ખન્ય છે ! ! આજ વખતે બે થાણા પર બધને હું તમારા સર્વનો પતો આપું તો કહો કેવું થઈ રહે ? બાદશાહી થતુનાં તી પુરૂષોની કેવી ગતિ થાય છે તેનો કદિ તમે વિચાર કર્યો છે ? ”

આ સંભળી માતાજી બહુ ડરી ગયાં, અને અત્યંત વિકળ થઈ બોલ્યાં, ” મહારાજજી મેં તો આપને કંઈ પણ કહ્યું નથી, માત્ર એટલું જ કહેતી હતી કે બે આપને તેની કંઈ પણ ખબર હોય તો તે કહો અથવા તો તેની શોધખોળ કરો, ખેર, ગઈ તો બલે, જવા દો. ફરીથી તેની ચર્ચા કરવામાં કંઈ સાર નથી. આપ કૃપા કરીને શાન્ત થાઓ, અને મારા જેવી અજ્ઞાન અબળાથી બે આપનો કંઈ પણ અપરાધ થઈ ગયો હોય તો ક્ષમા કરશો ? કારણ કે આ સમયે આપ મારા રક્ષક પિતા છો. તે આપ જ બે મને આવી રીતે ભયભીત કરશો તો પછી મારું ઠેકાણું કયાં રહેશે ? ” આવાં આવાં વચન કહી સંભળાવી તેમણે બ્રાહ્મણ દેવતાને કાંઈક શાન્ત પાડ્યા. માતૃશ્રી ઘણું ચતુર હતાં, તેમણે તેની ઉપયુક્ત અભાવ-સૂચક વાણીથી સમજી લીધું કે પેટી તો તેણે જ ચોરી છે; પણ આ અવસર કશું પણ કરવાનો કે સંભળાવવાનો ન હતો, અને તેથી જ તેઓ શાન્તિથી બેસી રહ્યાં.

માતૃશ્રીના તો આવા હાલ હતા, પરંતુ પેલો દુષ્ટ બ્રાહ્મણ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે “ બે બે લોકો અહીંયાં રહેશે તો બે માલ મને પક્ષી થકશે નહિ, અને આજે નહિં તો બે કિવચે પણ સંભળો લોક ખુલ્લો થશે; માટે સૌથી સારો સ્ત્રોત હવે બે છે કે ચહેરના કોલવાળને તેઓ અહીં છે એવી ખબર આપી દેવી. આમ થવાથી બે લોકો ઠેકાણે પહોં જશે, અને હું આનંદમાં કિવસ ગુબારી શકીશ. ”

એવો વિચાર કરી એ નરાધમ એકદમ કોટવાળ પાસે પહોંચી ગયો, અને તેને ખબર કરી કે “ રાજવિદ્રોહી ગુરુ ગોવિંદસિંહનો પરિવાર ભાગી આવી મારે ત્યાં ગુપ્ત રીતે રહ્યો છે. મેં તેને આશ્રય તો આપ્યો છે પણ એવી મતલબથી કે તેને પકડાવી દેવો. પરિવારમાં ગુરુ સાહેબની માતા અને તેમના પુત્રો છે, જેઓ હમણાં પણ મારે ત્યાં જ છે. હવે આપને જે ઉચિત લાગે તે કરો. હું બાદશાહની રૈયત હોઇને નિમકહરામ બની શકતો નથી, અને તેથી પ્રસંગ જોઇ આ ખબર કરું છું.”

આ વૃતાન્ત સાંભળી કોટવાળ સાહેબે તરત જ પોતાના નોકરો સાથે તેને ત્યાં આવીને જડતી લીધી અને ગુરુજીની માતા તથા તેમનાં બે બાળકોને પકડી લેવામાં આવ્યાં. પકડતાં જ માતૃશ્રી પ્રથમ તો કંઈક આશ્ચર્યચકિત અને ભયભિત બન્યાં. પણ જ્યારે તેમને પૂર્વ હકીકતનું સ્મરણ થયું ત્યારે તેઓ ઠઠતાપૂર્વક માત્ર એટલું જ બોલ્યાં કે “ ગુરુ તેગબહાદુરની પત્ની અને ગોવિંદસિંહની માતા પણ કેવી રીતે મરવું તે સારી પેઠે જાણે છે.” વળી કોટવાળને કહ્યું કે “ તે જ્યારે અમને પકડયાં છે તો આ દુષ્ટને પણ પકડ; એણે મારી જવાહીરની પેટી ચોરી છે, એની જડતી લેવાથી તરત જ તેનો પતો લાગી જશે.”

પછી કોટવાળે જ્યારે ઘરની જડતી લીધી ત્યારે એક અનાજના કુંડામાં સંતાડેલી પેલી પેટી મળી આવી, બ્રાહ્મણ દેવતાને પણ કેદ કરી, માતાજીને ડોળીમાં બેસાડી અને ગુરુ સાહેબનાં બે નાના બાળકોને પહેરામાં રાખી કોટવાળ સર્વને ઘણા પર લઈ ગયો. અને તેણે રીપોર્ટ લખી પોતાના હાકેમ સરહિંદનાં સુબા ઉપર રવાના કર્યો. સુબાએ જવાબ મોકલ્યો કે “ સવારોની સાથે પૂરતો બદોબસ્ત રાખી એ લોકોને એકદમ આ તરફ મોકલી આપો.” આ પ્રમાણેનો હુકમ મળતાં કોટવાળે બાર સવારોની દેખરેખ નીચે તેમને સુબા પાસે મોકલાવી દીધાં.

તેઓ સુખા પાસે પહોંચ્યાં એટલે તેણે તેમને એક કિલ્લાના ધુરજમાં રાખ્યાં. અને હવે તેમનું શું કરવું તેના વિચારમાં તેણે આખી રાત ગાળી. બ્રાહ્મણ દેવતાને તેણે જતો કર્યો, અને પેઢી જવાહીરની પેટીમાંથી ઉમદા ઉમદા માલ પોતે રાખી કેટલોક કેટલાં વાળને આપ્યો. સરહિંદનો એ સૂબો ગુરુ ગોવિંદસિંહથી અનેક વાર હાર ખાઈને પરમ કષ્ટ પામ્યો હતો. હવે ગુરુ સાહેબનો નિઃસહાય પરિવાર પોતાને કબજે પડ્યો છે અને વેર વાળવાનો ખરેખરો વખત મળ્યો છે. એવું વિચારી તે દિવાન, મુસાહિબ, કાજી વગેરેને એકઠા કરી તેમની સલાહ પૂછવા લાગ્યો. સર્વેએ કહ્યું કે હાવ તો બહુજ સરસ હાથ આવ્યો છે, આ વખતે ગોવિંદસિંહના હૃદય પર એવો તો ફટકો લગાવવો જોઈએ કે તે ફરીથી માથું ઉચકી શકે જ નહિ. પ્રથમ તો એ લોકો પાસે દીન ઇસ્લામ કબુલ કરાવવો. અને જો તેઓ તેમ ન કરે તો તેમને કતલ કરાવવાં જોઈએ. આવું શરેહનું પણ ફરમાન છે.” આવી રીતે મસલત કરી પેલા બે બાળકોને સુખાએ પોતાના દરબારમાં બોલાવી મંગાવ્યા.

એ બંને બાળકોને જ્યારે માતૃશ્રીથી વિખુટા પડવાનો સમય આવ્યો ત્યારે તેઓ ઘણાં બુદ્ધિમાન હોવાથી તેમને આગળ ઉપર ગુજરનાર અત્યાચારનો કંઈક કંઈક આલ્સ થવા લાગ્યો. તેમણે પૌત્રાને ગળે વળગાડી તેમનાં મુખ ચુમ્યાં અને શિર ઉપર હાથ મૂકી કહ્યું, “બેટા કોઇ પણ રીતે ગભરાશો નહિ. તમારા ધર્મ પર મુસ્તાફ અચળ રહેજો. અકાલ પુરૂષ તમારો રક્ષક છે.” આટલું કહી તેમણે બાળકોને વિદાય કર્યો. તેઓ ચાલવા માંડતાં માતૃશ્રીથી આંસુ રોકી શકાયાં નહિ. તેઓ બ્યાકુળ થઇ આકેન્દ કરવા લાગ્યાં. પછી “જો બાળકો પર કંઈ આપત્તિ આવશે તો જરૂર પ્રાણ કાઢીશ,” એવી દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા કરી થોડી વારે તેઓ કંઈક શાન્ત થયાં.

બંને સુકુમાર બાળકો જેમાંનો મોટો નવ અને નાનો સત વર્ષની વયનો હતો, તેઓને સુખાના દરબારમાં લાવવામાં આવ્યા.

આ બંને બાળકો બધે સિંહનાં બચ્ચાં ન હોય તેમ તદ્દન નિર્ભય-
પણે અને નિઃશંકાથી રીતે, આમ તેમ બેતા, કોઈને પણ
માથું નમાવ્યા સિવાય દરબારમાં જઈ ખડા થયા. તેમની સુંદર
અને સુકોમળ આકૃતિ બેઠે સઘળાંનાં હૃદય ભરાઈ આવ્યાં.

બ્યારે જો બંને બાળકો દરબારમાં આવી હાજર થયા, ત્યારે
કાજ અને સલાસદોની સલાહથી સરહિંદના સૂબાએ મોટા કુમાર
જોરાવરસિંહને પૂછ્યું, “ કેમ જોરાવરસિંહ, તું મુસલમાન થવાનું
પસંદ કરે છે કે ? જોરાવરે કંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ, અને
મૌન ઉભો રહ્યો.

વળી સૂબાએ પૂછ્યું, “ કેમ, તું કંઈ સાંભળતો નથી ? મેં
શું કહ્યું ? ”

જોરાવર—શું કહ્યો છો ?

સૂબા—હું એમ કહું છું કે તારે મુસલમાન થવું પડશે,
અને અમારો બાદશાહી ધર્મ કબૂલ કરવો પડશે.

જોરાવર—કંઈ કારણ ?

સૂબા—અમારા ધર્મગ્રંથોનો એવો હુકમ છે કે, જેમ બંને
તેમ બીજા ધર્મના લોકોને પોતાના ધર્મમાં લાવવા. કહે શો જવાબ
દે છે ? તને અમારો ધર્મ મંજૂર છે ?

જોરાવર—અમારો ધર્મગ્રંથ કહે છે કે, પોતાનો ધર્મ છોડવો
નહિ. તેથી હું મુસલમાન થવાને કબૂલ નથી.

સૂબા—શું ? ખરેખર તું અમારો ધર્મ નહિ જ કબૂલ કરે ?

જોરાવર—ના, કદિ પણ નહિ.

સૂબા—સાંભળ, જો તું મુસલમાન બની જઈશ તો ચહેન-
શાહના દરબારમાં તું મોટો ઇજતદાર ગણાઈ. તેઓ તને પોતાની

પાસે બેસાડશે, ઘણા ઘણા ઉમદા પોષાક અને અવેરાતનાં કરેલાં પહેરવા મળશે; હાથી, વેાડા, તથા સેંકડો ગુલામ તારી તાબેદારીમાં હાજર રહેશે, અને ચઢાય તેટલી ખુબસુરત કુમારિકાઓ સાથે તું લગ્ન કરી શકીશ. હવે વિચાર કરી બે, શું આટલી મોજ લોગ-વવાની તક મળે છતાં પણ તું મુસલમાન થવાને ખુશી નથી ?

બોરાવર—અમારા ગુરુનો એવો ઉપદેશ છે કે, “ ધર્મ છોડવાથી કદાચ સ્વર્ગની પાપ્તિ થતી હોય તોપણ તેને નરક સમાન બાણવી. ” આથી તમારી એ મોજને હું નરક સમજું છું.

સૂળા—અરે, છોકરા ! શું તું પાગલ બની ગયો છે કે આમ છકી છકીને વાતો કરે છે ? મુસલમાન નહિ થઈશ તો શું બન ગુમાવીશ ? .

બોરાવર—બન કેવી રીતે ગુમાવીશ ?

સૂળા—અમારા ધર્મગ્રંથનો એવો હુકમ છે, કે ઈસ્લામ ધર્મ કબૂલ ન કરે તેને મારી નાખવો.

બોરાવર—ત્યારે શું મારી સાથે યુદ્ધ કરવામાં આવશે ? ચલો આ રહ્યો મારો હાથ, આપો તલવાર, ગુરુનો બચ્ચો યુદ્ધમાં બન જવાથી હરે તેમ નથી !

સૂળા—અરે છોકરા ! તું બીલકૂલ લોળો છે ? યુદ્ધ કરવું જ નહિ પડે, જલ્લાહની તરવારથી તારૂં શિર કાપીને ફેંકી દેવાશે ! માટે હજી પણ જરા વિચાર કર અને સમજી બ. બે આ આપત્તિ-માંથી બચવાની ઇચ્છા હોય તો મુસલમાન થા, અને સર્વ એક-આરામ લોગવ, નહિ તો જરૂર ફાંસી થશે.

બોરાવર—બેર, શું મારા હાથમાં તલવાર નહિ આપે, અને એવી જ રીતે મારું માથું કપાળી મારી નખાવીશ ! હાં ! કીક છે,

માતાજી કહેતાં હતાં, કે મારા હાથા ગુરુ તેગબહાદુરજી પણ એવી રીતેજ માયાં ગયા હતા, પણ તેમણે મુસલમાન થવાનું કબૂલ કર્યું નહતું. અરે પાપી ! જરા સાંભળ, હું તેજ ગુરુનો પૌત્ર છું, હું પણ તેવી રીતેજ કતલ થઈશ છતાં મુસલમાન તો નહિ જ થાઉં !

સૂખા—મૂર્ખ છોકરા, તારા મગજમાં સેતાન લરાયો છે કે શું ? આ નાની સરખી જીંદને ખાતર જીવ કાં ખુએ છે ?

જોરાવર—જો તું સમજદાર છે તો તારી જીંદ કેમ નથી છોડતો, અને શા માટે મને જખરહસ્તીથી મુસલમાન બનાવવા ચાહે છે ?

સૂખા—અરે નાહાન ! શું મેં તને જણાવી દીધું નથી કે એવું અમારા ધર્મગ્રંથનું ફરમાન છે ?

જોરાવર—તો પછી ફરી ફરીને તું મને પણ શા માટે પૂછે છે ? શું મેં તને કહી દીધું નથી, કે અમારા ધર્મગ્રંથનું એવું ફરમાન છે અને ગુરુની એવી શિક્ષા છે, કે ચાહે તે થાય, ગમે એટલું કષ્ટ સહી મરવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ “ ધર્મ છોડવો નહિ. ”

સૂખા—નાહક શું કરવા બન ગુમાવે છે ?

જોરાવર—નાહક તારા જેવા અધર્મીઓ મરશે, હું તો મારા ધર્મને માટે, સત્ય શ્રી અકાલ પુરૂષના નામ પર મરું છું અને કંઈ નાહક નથી. એવી રીતે મરવાનો મને ગુરુનો પણ ઉપદેશ છે. મારા કેટલાય પૂર્વજો એને માટે પ્રાણ અર્પી ચૂક્યા છે, અને મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી પણ હજારો યવનોનો સંહાર કરી હજી પણ તેનીજ ખાતર પ્રાણ પાચરવા તૈયાર છે.

તેમના કૃળમાં જન્મ ધરીને, તેવા પિતાનો પુત્ર થઇને હું
પ્રાણપર્ણ કરવાથી હું તો મને ધિક્કાર છે !

સૂખા—તું ઘણું હઠીલો છે. ઠીક, તને હું ફરીથી એક
કલાકની મહેતલ આપું છું. ખુબ વિચાર કરી સમજીને જવાબ દેજે.

આવું કહી સરહિંદના સૂખાએ નાનો કુમાર ફેતેહસિંહ જે
કેવળ ૭ વર્ષનો હતો તેને એકાન્તમાં લઇ જઇ પૂછ્યું, “ કેમ,
છોકરા, તને પણ તારા ભાઈની પેઠે મરવું કબૂલ છે કે મુસલમાન
થઈશ ? ”

એ વીર બાળકે પણ એજ જવાબ આપ્યો કે “ હું મુસલ-
માન શા માટે થાઉં ? હું તો ભાઈનેજ અનુસરીશ. ”

આ જવાબથી સૂખો જરા આશ્ચર્યચકિત થયો. એકાન્તમાં સર્વ
સલાસદ અને કાજીઓ સાથે તે ફરીથી વિચાર કરવા લાગ્યો, અને
બોલ્યો, “ ન જાણે ગેાવિંદસિંહની શિક્ષામાં એવી તે શી બદ્દુઈ
અસર છે, કે તે નાદાન છોકરાઓને પણ આટલા બધા જુસ્સા વાળા
અને ધર્મ ચુસ્ત બનાવી દે છે ! ”

એક સલાસદ—ગમે તેમ હો, પણ એની તાલીમ છે તો તારી-
ફને લાયક !

બીજો સલાસદ—અરે શું કહો છો, આ છોકરાઓનું કામ
એકને મારી તો અઘલજ બહેર મારી ગઈ છે.

ત્રીજો—અરે ! આ છોકરાઓએ તો એવું કરી બતાવ્યું છે.
કે જે કરવું મોટા મોટા જવાંમદોને માટે પણ મૂકેલ અંધ પડે !

ચોથો—આવા છોકરાઓને હેરાન કરવા એ માણસાઈથી
વિરૂદ્ધ છે.

જુળી કોઈ પાંચસો સલાસદ બોલી ઉઠ્યો, “ એ છોકરાઓ કોઈ માણસ નહિ પંજુ પીર છે, પીર. ”

આ પ્રમાણે સભામાં તરેહ તરેહની વાતો થવા લાગી.

એટલામાં એક લાંબી દાઢીવાળા કાળુ સાહેબે કહ્યું કે “ ગમે તેમ હોય પણ આખરે સાપનાં બચ્ચાં તરફ દયા હોયજ નહિ, જો તે પાક દીન ઇસ્લામ કબૂલ ન કરે તો તેમને કતલ કરવા એજ મુન્નાસિબ છે. શરેહનો પણ એવોજ હુકમ છે. ”

ઘણા વિચારને અંતે આખરે સૂબાએ કહ્યું, “ ઠીક, તેમને એક-દમ કતલ ન કરાવી દેતાં, આખરની ઘડી સુધી દીનઇસ્લામ કબૂલ કરવાની તક આપવી જોઈએ. કોઈ એવી સુકિત શોધી કઢાડવી કે જેથી મોતને સમીપ ઉભેલું દેખાડી તેને મુસલમાન થવાનું કહી શકાય અને એમ થતાં સંભવ છે કે મરણ લયથી છોકરાઓ કદાચ સમજી પણ જાય. છતાં છેવટે તે નહિજ માનશે તો શરેહના હુકમ પ્રમાણે તો વર્તવાનું છેજ. ”

આનો વિચાર કહી, સવે એવા નિશ્ચય પર આવ્યા કે બંને ભાઈઓને પાસે પાસે ઉભા રાખી, તેમના પગથી માંડીને આરે તરફથી ઇંટોની ભીંત ચણવી શરૂ કરવી, અને વચમાં વચમાં તેને મુસલમાન થવાનું કહેતા જવું. ચણાતાં ચણાતાં અંતમાં બ્યારે ગળા સુધી આવે, છતાં પણ જો ન માને, તો હિવાલને છેક માથા સુધી વધારી લેવી. અને તેમને જીવતા જ દાટી દેવા!!

ધિક્કાર છે ! નરખિયાશાઓ, તમારી સુકિતને અને ફીટકાર છે તમારી નીચ વૃત્તિને ! !

આ નિશ્ચય આખરનો ઠયો અને તરતજ એ નિઃસહાય સાંત અને નવ વર્ષના બાળકોને બોલાવી ઉભા કરવામાં આવ્યા. તેમને ઉકત શિક્ષાનું સ્વરૂપ સમજાવી પૂછવામાં આવ્યું, “ કહો, તમે સારી રીતે વિચાર કરી બેસો? હવે દીનઇસ્લામ કબૂલ કરશો? ”

ઉત્તરમાં મોટા કુમરે કહ્યું “ ઘણા વખત પહેલાંથી જ વિચાર તો કરી મૂક્યો છે, મોત કબુલ છે, પણ ધર્મ તજવો કબૂલ નથી ! ”

હવે સુખાએ ઇસારો કર્યો, અને એ બાળકોને ભીંતમાં ચણી લેવાની તૈયારી થઈ રહી ! શહેરના કોટની એક ભીંત પાડી નાખી તે પર એ બે બાળકોને ઊભા કરવામાં આવ્યા અને ચણુતર શરૂ થયું !

ન્યારે ધુંટણુ સુધી દિવાલ પહોંચી ત્યારે જોરાવરને પુછવામાં આવ્યું, “ જો તું મુસલમાન થવાનું કબૂલ કરીશ તો હજી પણ બચી શકે તેમ છે. ” ઉત્તરમાં તેણે કહ્યું, “ વારંવાર મિથ્યા પ્રલાપ શા માટે કરો છો ? મને મારા ઇષ્ટ દેવનું ધ્યાન ધરવા દો. ”

ચણુતર કૈમર સુધી આવી લાગ્યું ! સધળા સભાસદો ચકિત થઈ પૂતળાં જેવા ઉભા ઉભા આ હૃદયવિહારક દ્રશ્ય જોઈ રહ્યા હતા ! સુખાએ ફરીથી પૂછ્યું, “ કેમ છોકરા હજી પણ જો તારો વિચાર બદલાયો હોય તો જાન બચે એમ છે. ”

જોરાવર—“ અરે, નરાધમ, ચૂપ રહે, બકવાહ નહિ કર. ”

હવે તેણે ઇસારો કર્યો અને ચણુતર કમરથી ઉપરના ભાગમાં વધવા લાગ્યું. નાનો કુમાર ફતેહસિંહ પવન વિના સ્થિર રહેલા દીપકની માફક, પ્રસન્ન મનથી ઉભો ઉભો પોતાના મોટા ભાઈના દ્રઢ ઉત્સાહપૂર્ણ મુખ તરફ જોઈ રહ્યો હતો.

જોરાવરે પોતાના નાનાભાઈ તરફ જોઈ કહ્યું, “ કેમ ભાઈ, શા હાલ છે ? કંઈ ચિંતા તો નથી ને ? નાના ભાઈએ ઉત્તર આપ્યો, “ નહિ ભાઈ, કશી પણ ચિંતા નથી, સત્ય શ્રી અકાલ પુરૂષના ચરણમાં હવે જલદી જ પહોંચી જઈશું, તેથી અત્યાનંદ થાય છે; કારણ કે પિતાજીએ કહ્યું હતું, કે જે દિવસે આપણે સર્વ લોક એ અકાલ પુરૂષનાં ચરણકમલને પ્રાપ્ત થઈશું તે દિવસ ધન્યભાગ્યનો હશે. ”

મોટા ભાઈએ પૂછ્યું, “ કહે ભાઈ, પિતાજીનાં ક્યાં વચનો તને આ સમયે શાન્તિ આપી રહ્યાં છે ? ”

ફતેહસિંહ બોલ્યો, “ ભાઈ ! સાંભળો:—

ચિત્ત ચરણ કમલકા આસરા, ચિત્ત ચરણ કમલ સંગ જોડિયે ।

મન લોચે બુરાઈયાં ગુરુ, શબ્દી યહ મન હોડિયે ॥

બાંહ જિન્હા પકડિયે, સિર દીજિયે બાંહ ન છોડિયે ।

ગુરુ તેગબહાદુર બોલિયા ઘર પડ્યે ધર્મ ન છોડિયે ॥

ચિંતા તાકી કીજિયે, જો અનહોની હોય ।

યહ મારગ સંસાર મેં, નાનક થિર નહિ કોય ॥

(એનો ભાવાર્થ એવો છે કે:—

ચિત્તને સાચો આશરો પ્રભુના ચરણકમલનો જ છે, તેને પ્રભુના ચરણ-કમલ સાથે જોડવું. મનમાંની બુરાઈઓને ગુરુના શબ્દો-ગુરુના શિક્ષણ વડે કહાડી નાંખવી. મનને જીતવું. માથું આપવું પણ જેની બાંહે ધરી હોય તે કદિ છોડવી નહિ. ગુરુ તેગબહાદુરજીનું વચન છે કે ગમે તે સહન કરવું, પણ ધર્મ છોડવો નહિ.

ચિન્તા તો જે આ સંસારમાં કદિ ન બન્યું હોય તેવું બને તેની કરવાની છે. ગુરુ નાનક કહે છે કે આ સંસારનો માર્ગ જ એવો છે કે કોઈ સ્થિર રહેતું નથી ? ”)

આ સાંભળી કુમારે કહ્યું, “ ધન્ય છે, ધન્ય છે ! ”

ચલ્લતર પ્રથમની પેઠે બરી જ હતું. દિવાલ છાતી સુધી જઈ પહોંચી. વળી સૂખાએ પૂછ્યું, “ કહો છોકરાઓ, બે હજી પણ મુસલમાન થવાનું કબૂલ કરતા હો તો દિવાલ તોડી તમને બહાર કાઢી શકાય તેમ છે.

કુમારે ઉત્તર આપ્યો, “ચૂપ રહે, પાપી, કહીએ છીએ કે
મારંવાર વાહ ગુરુના ધ્યાનમાં વિદ્ય ન નાખ.”

દિવાલ ગળા સુધી આવી પહોંચી ! ફરીથી સૂખાએ ભેરથી
ચિડાઇને કહ્યું, “અરે છોકરાઓ, હવે માનો, હજી પણ
વખત છે.”

ઉત્તરમાં કુમાર એટલું જ બોલ્યા, “ધિક્કાર છે, ધિક્કાર
છે તને !” બંને લાઇઓ ના ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા. દિવાલનું
અણુતર કામ ચાલું જ રહ્યું ! થોડે થોડે કરતાં તે નાક સુધી આવી
પહોંચ્યું ! બાળકોએ પહેલેથી જ આંખો બંધ કરી દીધી હતી !
મસ્તક ઉપર પણ દિવાલ ફરી વળી ! પ્રથમ જરા ગુંગળાટ, પછી
કંઈક મૂર્છા ને છેવટે એકદમ અંધકાર ! ! ધન્ય ! ધન્ય ! આવા વીર
આત્માઓને ! સો સો વાર ધન્ય છે આવી આદર્શ શિક્ષાને ! ! અને
ધિક્કાર છે પેલા નરાધમ અને હૃદયશૂન્ય નરપિશાચને, કે જેમણે
નિઃસહાય બાળકોને આવી કુર રીતે મારી નાખ્યા !

જ્યારે બંને બાળકોને મારી નાખવામાં આવ્યા છે એવો વૃત્તાન્ત
માતૃશ્રીને કાને આવ્યો કે તરત જ તેઓ મણિ વિનાના નાગની પેઠે
મૂર્છિત થઈ ધરણી ઉપર હળી પડ્યાં, અને ગાંડાની માફક, જે
જુરજ પર તેમને રાખવામાં આવ્યાં હતાં તેના પરથી પડતું મૂછીને
તેમણે પ્રાણ તજ્યા ! હા ! ગુરુ ગોવિંદસિંહના નિઃસહાય પરિવારને
આ પ્રમાણે અંત આવ્યો.

મહાન શીખ ગુરુઓ.

માસ્તર નંદનપ્રસાદ

સ્વ. રણછતરામ વાવાભાઈ મહેતા

૧

રવિવાર છે, નિશાળમાં રબ છે. નન્દનપ્રસાદને આજે મગજમારી નથી. છ છ દિવસ થયાં લખવા વાંચવાના કરેલા મનસુખા આજે અમલમાં મૂકવાના છે. આજનો દિવસ વીતી જશે તો પછી પાછી આવતાં રવિવારે વાત જવાની અને વચમાં વળી છ દિવસનો ગાળો વધવાનો. આવડી ભયંકર ચિન્તા છતાં આજે કોણ જાણે કેમ માસ્તર સાહેબ સ્તબ્ધ જેવા છે. રાહ જ બેસ્યાં કરે છે. વાંચવા માટે એકઠાં કરેલાં પુસ્તકો ટેબલ પર ખડકાઇ પડયાં છે. પૂઠાં પરનાં નામો તેમનું ચિત્ત-તેમની દૃષ્ટિ માત્ર આકર્ષવા શણગારથી સજ્જ છે. રોજનીશીમાં લખેલી અથવા ‘ ફાઇલ ’ કરેલી ટિપ્પણીઓ, નિબંધો કે વાર્તાઓ કે કાવ્યોમાં શરીરી થવા તલપાપડ થઇ રહી છે. પણ વ્યગ્ર નંદન કોઇની પરવા કરતો નથી. તેના શેખસલ્લી મગજમાં આજે બુદ્ધિઓ ઉઠતા નથી. તેમની કલ્પના સ્વપ્નોની મનોહર સૃષ્ટિપરેપરા આજે રચતી નથી. તેની મહેચ્છાઓ આજે ભવિષ્યને વર્તમાન કરવાં દોડતી નથી. તેની લાગણીઓ આજે કોઇ સુન્દર કે પુણ્ય વસ્તુ માટે વહેતી નથી.

કયાં છે એના મુખ. પર પથરાઇ રહેતી ગંભીરતા ? સુખનતા ? સંસ્કારિતા ? સૌમ્યતા ? મ્હાન તેજસ્વિતા ? આજ કયાંથી આવી છે વ્યગ્રતા ? કાલિમા ? નિસ્તેજતા ? નિરુત્સાહિતા ? પિશાચતા ? શી ગડમથલમાં ચૂંચાયા છે ?

ખુરશી પરથી ઉઠી ગાદી તકીએ પડયા પણ ત્યાંએ ચેન નહીં, ત્યાંથી માસ્તર સાહેબે ટહેલવા માંડયું. નદી પરથી આવતા ઠંડા પવનનો કંટાળો આવ્યો. પડયા બિછાનમાં. “ કાન્તના સહદેવ ! આપણી સરખી

અવસ્થા છે ” એવું બબડયા. આમ તેમ આળોટયા. ઝોસીકાં માથા તળે મૂક્યાં; ત્યાંથી લઇ પગ તળે મૂક્યાં; વળી ઉંચાં છાતી ઉપર રાખ્યાં, પડખે ગોઠવ્યાં પણ સ્વસ્થતાની વિજળી ક્યાંએથી શરીરમાં ન આવી. પગ પછાડયા; હાથ અકાળ્યા; રોવાનું મન કયું પણ આંસુ સૂકાઇ ગયાં હતાં. પથારીમાંથી સફાળા ઉઠ્યા; ‘ બૂકડેસ ’ માંથી ‘ કુવ્યમાધુય ’ કહાડયું, અનુક્રમણિકા પરથી ‘ અતિજ્ઞાન ’ શોધી વાંચ્યું. “ સહદેવ ? કઈ સુરા હું પીઉં ? ”

૨

શહેરના કોટની રાંગે રાંગે નંદનપ્રસાદ આલ્યા જતા હતા. પગ ચાલતા હતા કે તેમનું આખું શરીર ચાલતું હતું ? ગતિમાં નહોતો વેગ, નહોતી સ્વસ્થતા. લક્ષ્યહીન, નિરુદ્ધિત ગતિ હતી. ઉત્સાહ નહોતો; પણ હતાશ યન્ત્રણા દરેક પગલામાં જણાતાં હતાં. માસ્તર સાહેબના નિઃશ્વાસમાંથી ઉંડી મર્મવેદના નીકળતી હતી. દુનિયા પોતાનાં તાનમાં ગુલતાન હતી કે પોતાનું દુઃખ રોવામાં મશગુલ હતી. રસ્તાએ અને કોટે અનેક આસ્માની સુલતાની બેઠ હતી, પ્રણયગોષ્ઠિ સાંભળી હતી, ક્યાદાનના પ્રસંગો ઉજવ્યા હતા; વિયોગ, ચોરી, લૂટ, મારફાડ, ધાડ, લડાઇ, હલ્લો, કાપાકાપી પણ અનુભવ્યાં હતાં. ધૂળ આખરે પત્થરની જ દીકરી. બધું પત્થરનું જ હતું. લાગણી ક્યાંથી હોય ? શા માટે નંદનપ્રસાદને આશ્વાસન આપે ?

એવામાં ખંડીએર મસીદ આવી. સ્વયંચલ પૂતળાની પેઠે નંદન તેમાં ગયો. ત્યાંની મલિનતા, દુર્ગંધ, અસહમાનોની હરિદ્રતા; ધર્મના વતાવરણની ન્યૂનતા; કાળે વર્તાવેલો કેર; આદિએ તેને પાછો ધકેલ્યો. આલ્યો અસહનના રસ્તા પર. ગરીબા ફેરવતા કે દોડાદોડી કરતા કે અપશબ્દોની લ્હાણી કરતા છોકરાઓ તેની ગલિનો નિરોધ કહી શક્યા નહીં. રસ્તે હબરો રાહદારી જતા. છોકરાંઓ હમ્મેશ રમતાં. કોને કોની હરકાર હોય ?

રોતા ભાઈને છાનો રાખવા એક છોકરી ઘડીમાં મંદિરનો ઘંટ વગાડતી તો ઘડીમાં પાંચીકા ઉછાળતી. ઘંટ વાગે એટલો વખત છાનો રહેતો છોકરો, ખેન રમતી એટલે ભેરથી લેંકડા કહાડતો. આ તમાશાથી માસ્તર સાહેબ મંદિરમાં ગયા. હંતુમનનાં દર્શન કરવા હાથ ભેડવા ગયા પણ બધે આચકો લાગ્યો હોય તેમ એક-દમ સ્તબ્ધ ઊભા. મનમાં ને મનમાં બબડવા લાગ્યા, “જહાનમમાં બધો આ અંગ્રેજી લણતર, બધામાંથી ઉઠાડી મૂકી શ્રદ્ધા. આ મૂર્તિઓ પથરાથી વધારે ઉપયોગી મને, ગમે તેટલો પ્રયાસ કરું છું, છતાં લાગતી જ નથી. બુગુપ્સા થાય છે એમને ભેતાં. મંદિરોમાં નથી મળતી સ્વસ્થતા કે પ્રેરણા! ક્યાં જઈ હૃદયની ચાતના શમાવું? મંદિરોની ક્રિયાઓ ખાલિશ કીડાઓ લાગે છે. અંગત અનુભવ નથી, બાત માહિતી નથી, છતાં મંદિરો દુરાચારના અખાડા છે એવું વર્ણોથી માનું છું. મંદિરોમાં જતો નથી મંદિરોના દેવો પડો ખાડામાં. ”

૩

“ આ તે કાંઈ ઝોઝી દુર્દંશા છે ? ક્યાં અમારે ઇશ્વર સાથે યોગ સાધવો છે ? લાખો અને કરોડો મંદિરોમાં એક પણ અનુકૂલ નથી. ભટકું છું, ભટકું છું, પણ ક્યાંએ મન કેળવતું નથી. બધું દટંતર કેમ નથી થઈ જતું ? મંદિરો, પ્રાદ્દણો, ખાવાઓ જમીનમાં રેંસાઈ કેમ નથી જતા ? ધરતીકંપનો એક આચકો બધાને પૃથ્વીના ઉદરમાં લઈ લે તો એમના કોયલા થશે તો ભવિષ્યમાં કોઈ સાહસિક પ્રજાનાં કારખાનાં ચાલશે, “ ફેસિલ ” થશે તો કોઈ વૈજ્ઞાનિકનો ઉદર નિર્વાહ કરાવશે. પણ મને કેમ સતાવે છે ? કેમ મને આશ્વાસન નથી દેતાં ? કેમ મને નિરાંતે ઠરવા નથી દેતા ? કેમ મારું લોહી ઉછરતું નથી રાખતાં ?—બધું આ પ્રાદ્દણોનું કારસ્થાન છે. ધર્મનો રાખ્યો છે એમણે ધબરો. મ્યુનિસિપાલિટી જેટલું અને જ્યારે પાણી આપવું હોય તેટલું અને ત્યારે આપે છે.

પ્રાદ્યલે પછુ ધર્મ એવી જ રીતે આપે છે. ઘરાક પ્રમાણે દૂધમાં દૂધવાળો એાછું વ-તું પાણી ઉમેરે છે, તેમ પ્રાદ્યલુ ખરી ખોટી ક્રિયા કરાવે છે. ન સંસ્કૃત આવડે એને કે ન આવડે અમને. બધી પૂજામાં ગણેશ અને દેવીનાં સહસ્રવાર આવાહન અને વિસર્જન. સાચી, ઉંડી, અધ્યાત્મ રહસ્યવાળી ક્રિયાઓ કરનાર કોઈ મળે તો મનના મેલ ધોવાય. પછુ તેવા ક્યાં છે ? જીંદગીમાં જે ભાવ, જે ઉર્મિ, જે મહેચ્છા, જે કલ્પના, પછી પાપ કે પુણ્યનાં ભયાં છે તે નિરાળાં અને ધર્મની ક્રિયાઓ નિરાળી. જન્ને વચ્ચે ન મળે સંવાદ કે એક રાગ. છતાં એવું નભાવી લેવું. કેવું દાસત્વ ! છૂટ, સ્વતંત્રતા, વ્યક્તિવિકાસ એ બધી ભ્રમણા છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં બંધનો છે, દિવાલો છે, બેડીઓ છે, પાંજરાં છે. ”

૪

અંતરમાં ઉન્મત્ત જેવા, કેન્દ્રભ્રષ્ટ જેવા માસ્તર સાહેબ ચાલ્યા જતા હતા. ભાડબુંબને ત્યાં ધાણી કૂટે તેમ વિચારો કૂટતા હતા. સાબુવાળા પાણીમાં બરૂ મારફત કૂંક મારવાથી ઉડતા ફીણના પર-પોટા જેવા વિચારો ઉડતા હતા, એક બીજામાં ભળી જતાં ભાંગી જતા. વાંદરાની પેઠે વિચારો ફૂદતા. વિષયોની જે ડાળ હાથ આવતી તે પર દોડાદોડ કરતા. એવામાં મુસલમાનોનું ચ્હાખાનું આવ્યું. દુકાન ઘરાકોથી છલાછલ ભરાઈ ગઈ હતી.

“ ખુદા કહેત મુસલમાન થયો હોત, તો રહેત કશી પ્રીકર પછી ? ખાવા પીવાની પંચાત મુંઝવત તો નહીં. મળે ત્યારે મીર અને નહીં ત્યારે ફકીર થઈ મઝા કરત. કાલની ચિન્તાથી બળત નહીં. આજનો લ્હાવો આજે માણી લેત. જીંદગીની પૂરેપૂરી રહેલ એક દિવસ ભોગવી લેત. હંથામાં સળગતી હોળી નથી ભસ્મ કરતી, કે નથી ભોગ ભોગવવા દેતી, કે નથી હોલવાતી. વોરો થયો હોત તો દિવાસળી વેચત, સ્લેટ પેન વેચત, ખાલી ઘાસલેટના ડખા એકઠા

કરત. લોખંડની નકામી પડેલી ચીપો ટીપો ટીપો કામની કરત, ખૂટ વેચત, સીવા વેચત, કાગળ વેચત, ચોપડી વેચત, ખીલા વેચત, સિંગાપોરની સફર કરત, ઉભણીએ જાત, નાટક જીવત પણ માસ્તર તો ન થાત. અંગ્રેજી લખત નહીં ને દુઃખી થાત નહીં.

“ જન્મતી વંચત પસંદગી કેમ નથી કરવા દેવામાં આવતી ? જો હું અંગાળમાં જન્મ્યો હોત, તો વધારે સુખી હોત. કવિતા, વાર્તા કે નાટક લખી, અથવા વિજ્ઞાનનાં અન્વેષણો કરી ‘ નોબેલ ’ પારિતોષક તો મેળવત; રાજા મહારાજા કહેવાત; બેરિસ્ટર થાત, સમર્થ વકતા થાત, પ્રભાવશાળી તંત્રી થાત, અને ભારતવર્ષ આખું ધ્રુજવત, સિમલામાં કે લંડનમાં અંગ્રેજોને નિરાંતે ઉઘવા દેત નહીં. હાઇકોર્ટનો જજ થાત, યુનિવર્સિટીનો વાઇસ-ચેન્સેલર થાત, કૌન્સિલનો પ્રમુખ થાત, ધારાસભામાં જઈ વિરોધત, સિમલાના સેક્રેટરીએટમાં મોટો અમલદાર થાત. એ બધું ન થાત તો સી. આઇ. ડી. માં અમલદાર થાત અને કોઈ અસાધ્યતા ફેલાવનાર (Anarchist) ની ગોળીથી સ્વધામ જાત. ગ્રહ વાંકા હોત તો અસાધ્યતા ફેલાવનાર (Anarchist) થાત, મોટરમાં જઈ ધાડ પાડત, ગામ ભાંગત, કોઈનું ખૂન કરત, અને ફાંસીએ જાત નવી અંગાળી પલટણમાં જાત. કૂટખાલની મેચ રમત; રંગભૂમિ પર નાટક કરત; રામકૃષ્ણ મઠનો સાધુ થઈ યુરપ અને અમેરિકાને વેઠાંતી બતાવત. મેદાનમાં ફરત, દામમાં બેસત કે મોટરમાં સહેલ કરત. કાંઈ નહીં તો આસામમાં ચઢના બગીચાનો ‘ કુલી ’ થાત. પણ આ નિર્જીવ ગુજરાતમાં માસ્તર તો ન થાત.

“ પંખખમાં જન્મ્યો હોત તો લશ્કરમાં રહેત, યુદ્ધમાં ઉતરત, વિક્ટોરિયા ક્રાસ મેળવત, રંગૂનમાં કે હોંગકોંગમાં સિપાઈગિરિ કરત, બ્રિટિશ કોલમ્બિયા જાત, આયર્સમાળ થાત, ગુરૂજી સ્થાપત, કે તિબેટ જોડે વેપાર કરત પણ માસ્તર તો ન થાત.

મહારાષ્ટ્રમાં જન્મે હોત તો ટિળક મહારાજની જે યોલાવત, કેસરીની ઢળગું છાત્રું કહાડત, ફેંચુંસન ડાલેજમાં પ્રોફેસર થાત, નિષ્કામ કેમ? મહામાં, ભારત સેવક સમાજમાં જાત; સ્વદેશી રાષ્ટ્ર વિશે બાપણો કરત, નાટક લખત, વાર્તા લખત, અલ્પપતિના મેળા માટે પદો રચત, રંગભૂમિ પર હુમ્મેટ કે પુટસ થઈ અભિનય કરત, સંગીત યાળા કહાડત, સરકસ લઈ હિન્દુસ્તાનમાં ફરત, વનિતા વસ બંદારની દુકાન કહાડત, સુમંધી સામાનનું મોદું કારખાનું કહાડત, પૈસા ફંડ ઉઘરાવત, લડાઈમાં જઈ મરાઠા લોકોને જય યોલાવત, વડોદરા-ઈંદોર-ગ્વાલિયરનો દિવાન થાત, માળી થઈ ફૂલ ઉગારાવત, નાણિક કે પંદરપુરમાં ગેર થાત, વિધવાશ્રમ કહાડત; ઘાટી જન્મત તો તો મુંબઈમાં ચાલોમાં નોકરી કરત, મિલમાં જાત, પોલીસ થાત, રામોશી થાત; મહાર જન્મત તો સિન્દની સિકારસથી લસકરમાં જાત, ઉજડ જમીન ખેડી ખેડુત થાત, દરજી થાત, સુથાર થાત, બુકબાઈન્ડર થાત; કોળી જન્મે હોત તો મુંબઈમાં માછલાં લાવી વેચત, રોજ દરિયામાં રખડત, પણ બુજરાતમાં માસ્તર તો ન થાત.

“ વિદ્યાવતમાં જન્મે હોત તો હિન્દુસ્તાનનો વાંધસરોય થાત, એંગ્લેસેડર થાત, કાયઝર થઈ આખું મુરખ કંપાવત. ઘડે-ગોળા બનાવત, વિજ્ઞાની અને વશળની મહદથી લક્ષ્યાધિપતિ થાત, સાહિત્યદ્વારા ધનાઢય થાત-કીર્તિ પામત, ‘ મિથનરી ’ થઈ લાખો ખિસ્તી કરત, ઉત્તર ધ્રુવ ખોળત. અમેરિકામાં જન્મે હોત તો હિંકન કે બૂકરટી વાંચિંગન, એમસન કે થોરો થાત; મેક્સિકોના કે હક્ષિષ્ અમેરિકાના કોઈ સંસ્થાનનો પ્રમુખ થાત; શિલિપિતોને સ્વરાજ્ય માટે લાયક થવાની તાલિમ આપત; મુનિવર્સિટી સ્થાપત; વેદાંત, જૈન, ઝરવોસ્તી, ઇસ્લામ પ્રમોતું અવલુચનલ કરત; કંઈ કંઈ થાત, પણ બુજરાતમાં માસ્તર તો ન થાત. પરમેશ્વરનો ભુદમ જોઈ નથી. ખૂબ માછલા વિના ફેંકે છે છલોને મમે ત્યાં ”

ઉન્મત્ત પ્રલાપનો અંત જ આવત નહીં. આવા તરંગના ઘોડા પર ઘોડા ઉછળ્યા જાત. મીયાં બહુ ખીલ્યા હતા. કેમાન છટકી ગઈ હતી. શેખસલ્લીઓને કશાનું ભાન નથી હોતું. ચકરડી ઘુમરડી લીધી કે એ અને એમની દુનિયા ભમવા લાગવાની. વિચારમાંને વિચારમાં કેટલો રસ્તો! કાપી નાંખ્યો તેની માસ્તર સાહેબને ફામ રહી નહીં દરવાજો આવી પહોંચ્યો. ભાગોળની બજારમાં ધમાલ હતી અને નહીં હતી. નન્દનપ્રસાદની નજર પડી ચોપડી વેચનાર ઉપર. ગયા તેની દુકાને. ચોપડીઓ ઉથલાવવામાં કલાક ગાળ્યો. નાનાલાલ માસ્તરની ચંપાની વાર્તા, કેવડાની વાર્તા, હીરાની વાર્તા, માણેકની વાર્તા, એવી એવી ચોપડીઓ લીધી. ચાલ્યા ત્યાંથી પાછા વિચારના ઘોડા. “સાહિત્ય સેવા નવરાત્રું” કામ. અમારે માસ્તરોને ઓછી મગજમારી છે કે વળી સાહિત્યની મગજમારી કરીએ ?

x x x x x

બધા ગુજરાતીઓને એકદમ બહાદુર થવું છે. ચાહોમ કરી કેસરીયાં કરવાં છે. ઇતિહાસમાં નામ અમર કરી જવું છે. વીર-રસની કવિતા જોઈએ છીએ. અમે વીર નથી તો પછી વીરરસની કવિતા ક્યાંથી લખવી ? નથી પકડતાં આવડતી તરવાર, કે ખંધુક કે પિસ્તોલ. તોપનો ધડાકો સાંભળતાં જ શરીર ઠંડુગાર થઈ જાય છે. અંગ્રેજી ભણતરે હોળીનાં તોફાન જડમૂળથી કાઢી નાંખ્યાં છે, અખાડા ઉભજડ કર્યાં છે. અમારી જાતનું રક્ષણ નથી કરી શકતા તો પછી બહાદુરી બીજા માટે ક્યાંથી પ્રગટાવીએ ? અમારી વાણીઆ મૂંછ નીચી. બાપ થઈને નહીં પણ દીકરો થઈને ખાવાનું. સ્વતંત્રતા, સ્વાવલંબન, સામર્થ્ય, બધું મૃગતૃષ્ણા છે. એ મેળવવા અમારે મથવાનું નથી. અમારા બાપદાદાના ગુલામ થઈ અમારે રહેવાનું છે. ગુલામગિરિમાંથી છૂટવા પ્રયત્ન કરવો એ સંસારનું અપમાન કરવા જેવું છે.

આવું આવું છતાં એ અમારે વીરરસ બેઠએ છીએ. ઠીક, અંગ્રેએ અને હિન્દીઓના મુદના પ્રસંગો લઈએ તો ગાજ્રોહી ગણાઈએ. હિન્દુમુસલમાન લઈએ તો મુસલમાન અને હિન્દીઓના રાષ્ટ્રીય ઐક્યમાં એ વિશેષ આવે, ધર્મનાં ઝનુન બગી પૂનરેશ ચલાવી લોહીની નદીઓ વહેવડાવે. હિન્દુ હિન્દુના પ્રસંગો લઈએ તો પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચે વેમનસ્ય થાય. આટ આટલું છતાંએ વીરરસની કવિતા રચીએ છીએ. વિવેચકો તેને વિદ્યાર્થીઓના નિરંકુશ પ્રલાપ કહે છે. હાલરડાં તો હવે ગવાતાં બધે થતાં બધે છે એટલે ઝોળીમાં બાળકને વીરરસ સાંભળવાની તક રહી નથી.

“ આખી ‘સાક્ષર’ આલમ સામી છે છતાં શૃંગારની કવિતા લખાય છે, અને વંચાય છે.

“પ્રેમ°કર્તા વિના પરણવાનું. પ્રણય નહીં પછી વિરહ શા? અને મિલન શા? મુસલમાન કે અંગ્રેજ જન્મ્યો હોત તો કંઈ કંઈ લાવણીઓ અને ગજલો ઇસ્કની ગાત. આ દાસત્વ, આ બંધન તો ન હત. પાંખો કપાઈ તો નહીં બત. ફાવે ત્યાં ઉડી શકત. યા અલ્લા! પરવરદિગાર! કયારે તોડીશ બેડીઓ અને સાંકળો?”

૬

માસ્તર સાહેબ ધૂનમાં ને ધૂનમાં ચાલ્યા જતા હતા. ફારના પીઠાની દુર્ગંધથી વિચારમાં વિશેષ પડ્યો. અન્તરમાં વળેલાં ચક્ષુ પાછાં બહાર બેવા લાગ્યાં.

“અમારું બ્યસત વાંચવાનું. ચોપડીઓ વાંચીએ, વર્તમાન પત્રો વાંચીએ, માસિકો વાંચીએ, ઉકતાં વાંચીએ, સૂતાં વાંચીએ, બજારમાં વાંચીએ, ન્હાતાં વાંચીએ, ચાલતાં વાંચીએ, રબમાં મળતા જઈએ ત્યાં વાંચીએ, ફરવા જઈએ ત્યાં વાંચીએ, દૂનમાં વાંચીએ, ટ્રામમાં વાંચીએ, મોટરમાં વાંચીએ, એરોપ્લેનમાં વાંચીએ, વાંચીએ નહીં લોનાટક બેઠએ. પણ આંખ માત્ર અમારો સોબતી;

બધો લ્હાવો એનાથી માણવાનો. સંગીતમાં મુજરાત એટલું બધું ઉસ્તાદ કે ન પૂછે વાત. સંગીતપ્રિય કણ જ નહીં. એટલે એ બિચારો સ્વતંત્ર. હુકાળ ઝાછો પડે છે કે ફૂલ થાય અને પરિમલથી પ્રાણેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરે ? ‘ ઓટો મોહિની, ’ હીરાનું કે ખસનું અત્તર, સેન્ટ કે અરબબ, ફૂલની જોટ પૂરવા ક્યાં તહેનાતમાં નથી ? અમારામાં મુગધ નહિ, અમારા વસ્ત્રમાં નહીં, દેહમાં નહીં, ભૂમિમાં નહીં, વાતાવરણમાં નહીં, એટલે સેન્ટ છાંટી પરિમલ ફેલાવીએ. હાય પરાધીનતા ? એમાં એ પાછું ‘ ટેસ્ટ ’ પ્રમાણે. જે ‘ સોસાઇટી ’ માં લમીએ તેના મિબબ પ્રમાણે સેન્ટ વાપરવું. એ નવી પરતંત્રતા. દુનિયામાં સ્વતંત્રતા જ નથી; મુક્તિ નથી. ”

૭

એવામાં આવી પહોંચ્યું યુરપીઅન જીમખાના. “ આ પોલીસ કોઇ દિવસ આપણને સલામ કરવાનો નહીં પણ આવવા દે. ગોરી ચામડી. ક્યા પાપે કાળા જન્મેલા ? રોજ સાંજે ઑફિસમાં મડમ તેડવા આવત, જીમખાનામાં ટેનીસ રમત, બિલીઅર્ડ રમત, બાલમાં નાચત, ચિકારે જાત, બ્યાં જાત ત્યાં પહેલી હારમાં ખુરશી મેજવત, રેલ્વેના પ્લેટફોર્મ પર વગર પાસે જાત, બધાની સંલામો ઝીલત, અમલ ચલાવત, સદતનતનો બધો ભાર એક માથા ઉપર વહેત, રાજદ્રોહ શોધી કહાડત, તુંદ મિબબ રાખી ચૈને ગાળો દેત, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય માટે હિન્દીઓને નાલાયક ઠેરવત, મોટા મોટા દરબારો ભરી ફાળ બેસાડત, આ બધું થાત પણ એ કિન કહાંકિ મીઠાં કે પૈામ મેં જૂતી ? મોકેલે ! મોકેલે ! તેં અંગ્રેજી વિદ્યા ન કાખલ કરી હોત તો અમે કેટલા સુખી હોત. અમે તમારે પાણિનીનાં સૂત્ર, શાંકરભાષ્ય, રઘુવંશ, શિશુપાલવધ, રસજંબાવદ, અમરકોશ, ચરક, ભાગવત, મહાભારત, યોગદર્શન માનવધર્મસાસ, અમરક-

ચતક, લોજમખ, ભતુંહરિનાં ચતકો, બૃહત્જાતક, ગ્રંથલાખ સાથે માથું ફેરવ્યા કરત. સ્વરાજ્યની વાતો નહીં કરત. રાષ્ટ્રીય ભાવના કલ્પત નહીં. બાળલગ્ન અટકાવવાની, વિધવાવિવાહ કરવાની, નાતો તોડી એકાકાર કરવાની ચળવળ કરત નહીં. સ્વદેશીની હાકલો પાડત નહીં, ઈંગ્લેન્ડ અને બીજા પરદેશોના માલ સામે જકાત નાંખવાની હીમાયત કરત નહીં, આફ્રિકામાં, ફિલ્પમાં, મિયાનામાં, કોલમિયામાં જેટલો જુદમ પડત તે સહત-ત સહેવાત તો સમૂળગ્ય નાશ પામત, પણ 'સત્યાગ્રહ' થી અમલદારોને પબવત નહીં.

૧૦

શાન્તિદાસ

(સ્વ. દિ. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ)

ચરોતરમાં મહેમદાવાદથી પાંચ સાત ગાઉ ઉપર પાટીદારની વસ્તીનું એક જૂનું ગામ છે. મૂળ એ ગામ નરવાનું હતું, પણ પચાસ પોણોસો વસતી નરવા તૂટ્યા છે, ને નવી સરવે પ્રમાણે ખાતાબંધી વહીવટ ચાલે છે.

ગામમાં ઉજળીઆત વસ્તી સારી છે; આશરે બસો ઘર પાટી-દારનાં છે. બીજાં વાણીઆ પ્રાહણ તથા વસવાયાનાં છે. અમના લોકો મહેનતુ ને સંપીલા છે. ગામમાં ઘણું દેવું નથી. સાહુકાર વાણીઆ ધીરધાર કરતાં વેપારનો ધંધો વધારે કરે છે. ગામનો ચોરા દેસતે બાંધેલો મોટો વિશાળ છે. હિંદુઓનું દહેઠું પણ છે, ને ધર્મશાળામાં પ્રટેમાર્ણ તથા અધુસંત ઉતરે છે; તેથી કેક કાનમ લગી ગામની આબરૂ પણ સારી છે.

કણ્ઠીની વસ્તીમાં મોટું ને મોભાવાળું ઘર શાન્તિદાસ પાટીદારનું છે. તેમના આપને સાત દીકરા હતા, તે બધા હાલ જૂઠા જૂઠા રહે છે. સાતે દીકરાને વાડી વસ્તાર સારો થયો છે. શાન્તિદાસને છ દીકરા છે, તેમાંના પાંચ મોટા ધંધે વળગી ગયા છે, પણ નાનો બિખારીદાસ નોકરી જોળે છે. આશરે દશેક વરસ ઉપર શાન્તિદાસની વહુના મનમાં એમ આંધું કે મારા દીકરામાંથી નાનો દીકરો અંગ્રેજી ભણે ને સરકારી નોકરીએ વળગે તો કેવું સારું. વખતે ટોપીવાળાની મહેરબાની થાય, તો ચઢતાં ચઢતાં એ તો કુમાવિસદાર થઈ જાય, ને આપણે ઘેર આપણા પરગણાની હાકેમી આવે. શાન્તિદાસના મનને આ વાત બહુ ભાવી નહીં. હાલ અઢારે વર્ષ અંગ્રેજી ભણતર ભણવા માંડે છે. તેમાં ધણા અધવચ મૂકી દે છે, ને થોડા જ ઠેઠ લગી પહોંચે છે; વળી જે થોડા ભણી ઉતરે છે તેમને બધાને કુમાવિસદારી મળતી નથી એ વાત શાન્તિદાસ સારી પેઠે સમજતા હતા; પણ છોકરો છેલ્લા જોળાનો હતો ને આટલી ઉમ્મરે ઘરના બધરાને નાખુશ કરવું એ પણ ઠીક નહીં, એમ એમણે વિચાર્યું. વળી એમના હૈયામાં એમ પણ ખરું કે પરમેશ્વરને કરવું હોય ને છોકરાનું નશીબ ઉઘડે તો છોકરાની માના કોડ પૂરા પડે ને ઘડ-પણમાં આપણા સુખમાં મણા ન રહે. એટલે પહેલાં તો જરા જોરાનું કહું ગણકાર્યું ન ગણકાર્યું એમ કંઈ; પણ છોકરાની માએ એ વાતની કેડ મુકી નહીં, તેથી હારીને અંતે તે હા ભણ્યા. સારું મુદત જોઈને અંગ્રેજી ભણાવવા બિખારીદાસને અમદાવાદ વિદ્યાય ક્યાં. અંગ્રેજી વિદ્યા ભણવી સહેલી નથી. તેમાં વળી સરકારના કાયદા; વળી તેમાં ધોરણ ને ફોરણ, ને પરીક્ષાઓ, તેથી ભણતોં ધણા દહાડા લાગ્યા, તેથી કોઈ કોઈ વાર શાન્તિદાસને અકળામણ પણ આવે. દર માસે આધાખાઈ નથા ફીના દશ બાર રૂપિયા અમદાવાદ મોકલવા પડે તે મોટા કબીલદાર આદમીને ભારે પડતા. પણ મંત લીધું તે પુરું કરવું; હવે અધુરું ભણતર મૂકવાથી કાંઈ

હાલુ નથી એમ સમજી તે કાંઈ બોલતા નહોતા. સાત વરસે બિખારીદાસ મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ થયો; તેની ખબર આવતાં શાન્તિદાસને ઘણું સાફ લાગ્યું ને છોકરાની માં તેથી વધારે હરખાયાં ને કહે કે “હું કહેતી નહોતી કે મારો બિખો નામ કાઢશે? કાંઈ પૈસા ઉગારે કામ થાય? બ્યારે મૂળાના પૈતા જેવા ખરબ્બા છે ત્યારે મારો છોકરો નાગરના છોકરાને ટક્કર મારે તેવો થયો છે.”

એ પ્રમાણે બિખારીની માં સૌ આગળ કુલાય. બિખારીની પરીક્ષા ઉતર્યાના સમાચાર આવ્યા એટલે તેમણે ગામમાં ગોળ વહેંચ્યો, માતાને વધામણાં દીધાં ને બ્રાહ્મણો જમાડયા, અને સૌ લોક તેને બોલાવવા આવ્યા. તેઓ શાન્તિદાસને કહે કે, હવે બાપા અધુરું ના રાખશો, હવે તો બિખારીદાસને મુંબાઈ મોકલો, બે પૈસા દેવું થશે તો જરબાજરીનો રાટલો ખાઈ પેટે પાટા વાળી દેવાશે; પણ હવે તો એને મુંબાઈ મોકલો.”

એમ બધા ઘણો આશ્રહ કરીને કહેવા લાગ્યા. શાન્તિદાસ ખાતા પીતા ગૃહસ્થ હતા, તેમની જેતી મોટી હતી તથા ઠોરકાંકણ મસ હતાં, ને દાણાદુણી પણ ઘણું રાખતા પણ નગદ પૈસાનું બહુ જોર એમની પાસે નહોતું, એટલે મુંબાઈ મોકલવાનું તેમનું મન હચમચું થતું હતું. પણ છોકરાનો, તેની માનો તથા આખા ગામનો આશ્રહ જોઈ તેમણે પણ અતે નમતું મૂક્યું, ને બિખારી-દાસને મુંબાઈ બણવા રાખવાનો વિચાર નક્કી કર્યો, ને ખર્ચ સાફ ગામના શાહુકાર વનમાળીદાસને ત્યાંથી પ્રથમ રૂપિયા સોનો ઉપાડ કર્યો. વિદાય થતા પહેલાં બિખારીદાસને કારે બોલાવીને કહ્યું કે “ભાઈ, મારી પાસે પૈસો નથી. મુંબાઈ તો હૈંદ્રપુરી જેવું છે, ત્યાં ભાતભાતની જણશે મળે છે. તરફે તરફના શોખ ત્યાં થઈ શકે છે; માટે તું જો નીતિથી રહી નીચું માથું ધાલી અભ્યાસમાં જ મન રાખવાનું કબૂલ કરે તો હું મોકલું, નહીં તો ખર્ચ વેઠવાનું મારું ગળું નથી, માટે એ વિચાર આપણે માંડી વાળો.”

બિખાએ પોતાના બાપના પગે હાથ મૂકીને કહ્યું કે, “ભા, હું એક પાઇ પણ નકાસું નહીં ખરચું. અદાર વરસનો થયો ને શું હું સમજતો નથી કે આપણા ચોરડામાં શું છે ને શું નથી ?”

સરકારી કૉલેજ ઉઘડતાં બિખારીદાસ સુંબાઈ જઈ તેમાં દાખલ થયા ને અભ્યાસ શરૂ કર્યો. થોડા દહાડા તો બાપની શિખામણ અને પોતાનું વચન હૃદયમાં રાખી બિખારીદાસે ખુબ મહેનત કરી. પછી જૂના થતા ગયા ને છોકરાઓનો સહવાસ વધવા માંડયો. ત્યાંના પારસીઓના ચળકતા ખૂટ જોઈ એમનું મન વારંવાર એમ થતું કે આપણે એવા ખૂટ હોય તો કેવું સાફ ! એવા મનના ઉછાળા ઉપરાઉપરી થાય, ને બિખારીદાસ તેને દાખી દે; પણ વળી પાછું ફરી ફરીને ખૂટનું મન થાય. એમ કરતાં કરતાં કેટલા દહાડા વહી ગયા. પણ છેવટે બિખારીદાસનું મન રોક્યું રહ્યું નહીં. વિચાર કર્યો કે ‘આપણે વરસે દહાડે ત્રણસે રૂપિયા ખર્ચીએ છીએ, તેમાં ત્રણ ચાર રૂપિયાના વિલાયતી ખૂટ લેવામાં કંઈ વધી જવાનું નથી. બીજી ગમે તે રીતે કસર કરીશું તો એટલા ઉગરશે; એટલે બાપનું મન પણ રહેશે, આપણું વચન પણ જળવાશે, ને આપણા જીવને ફાવતી વસ્તુ પણ મળશે.’ એમ વિચાર કરી તેમણે વિલાયતી ખૂટની એક જોડ લીધી. તે પહેરીને “ચમચમ” કરતા ફરે, ને ખૂટ સાચું જોઈ મલકાઈ મલકાઈ બચ !

ચાર મહિને કૉલેજ બંધ થઈ ત્યારે બિખાભાઈ પાછો ગામે આવ્યા. સચુંજાહું, ગામલોક, સૌ બળે ગાઉ એમને લેવા સોયું આવ્યું હતું. ભાગોળે આવ્યા ત્યારે બિખાભાઈ ગાડામાંથી ઉતર્યા; પણ ઉતરતા પહેલાં પેલા વિલાયતી ખૂટ કહાડી પહેર્યા, ને “ચમચમ” કરતા સૌથી આગળ ચાલ્યા. સૌ કહે, “કેમ ભાઈ આવ્યા કે ? ચારા છો ? કુચળ છો ?” ત્યારે એ હળવે રહી કહે, “હા-હા.” ગામના છોકરા પણ એમને જોવા આવ્યા હતા, કેમકે એ ગામમાંથી

મુંબઈ બધુવા સાર આ પહેલાં કેમ ગયું નહોતું, ને બિખાલાઈ મુંબઈ જઈ આવ્યા એ થોડી નવાઈ હતી.

ગામમાં આવ્યા પછી સાંજ સવાર હવા ખાવા બિખારીદાસ નીકળે ત્યારે પેલા ખૂટ પહેરીને જાય. તે જોવાને ગામના બધા જુવાનીઆ નીકળે. શાન્તિદાસના ઢીકરા તથા બીજા ઢીકરાઓના ઢીકરા મળી આશરે પંદર વીસ માણસ ઘરમાં હતાં. થોડા દિવસ વિત્યા નહીં એટલામાં તેઓએ પોતપોતાની મા પાસે એવા ખૂટ સાર કંકાસ કરવા માંડ્યો. શાન્તિદાસના ભાઈઓના ઘરમાં પણ ખૂટ વાસ્તે કલેશ થવા લાગ્યો. ગામના કણબી, વાણીઆના છોકરાઓને પણ આવા ખૂટનું મન થયું. બધા છોકરાઓની માઓ પોતપોતાનાં છોકરાઓ બહાની તાણ કરે; પણ ભાચકાઓ એ માને નહીં. એમ બધાં સારાં ઘરમાં થોડો થોડો કંકાસ પેડો. નિતની કળકળથી ભાચકાઓ છેવટે હાથો. એકે એકે સો એવા ખૂટ મંગાવવા લાગ્યા. ફર ફેરા જ્યારે છુટી પડે ત્યારે બિખારીદાસ મુંબઈથી પાછા આવે; ને હર વેળા જ્યારે આવે ત્યારે ગામના છોકરાની પચીસ ત્રીસ વિલાયતી ખૂટની એડો લેતા આવે ! એમ જે ત્રણ વરસ વીતી ગયાં, ને ગામમાં બીજી પુણ્ય વધી હોય કે નહીં, પણ ખૂટની પુણ્ય તો ઘણી વધી ! ગામમાં વિલાયતી ખૂટની ત્રણસો એડ થઈ. સાંજે બધા જુવાનીઆ ખેતરે કે તળાવે ફરવા જાય ત્યારે એ ખૂટ પહેરીને જાય; ને એવા ખૂટવાળા છોકરાની હારની હાર આગળ પાછળ હર વેળા ગામમાં ફરતી દેખાય; તેથી કેટલાક લોકો માંહોમાંહે વાંત કરે કે “ ગામની શોભા સારી વધી. ” ત્યારે વળી બીજા કહે કે “ એમાં શું કમાયા ? ગામ વહેણું બિખ માગશે. ”

વિલાયતી ખૂટ લાંબા ટકતા તથી, ને વરસ દહાડાની માંહી ફાટી જાય છે, એટલે જતે દહાડે એમ થયું કે બિખાલાઈ જવા નીકળે તે દહાડે તેમને ગામ લોક દોહસો બસો ખૂટના પેસા વળ-

ગાડે. આ પ્રમાણે બૂટનો ચાલ જખરો થતો ગયો, ને ગામને માથે રૂપિયા એક હબરનો વરસ દહાડે વેરો ચોટયો !

એક વાર બિખારીદાસ ઉનાળાની છુટીમાં ગામ પાછા આવ્યા હતા, ને આંગણમાં ખાટલો ઢાળી પાછલે પહોરે બેઠા હતા. શાન્તિદાસ બાપા ચોટલે હાથમાં રૂપાની નેહવાળો હુકકો ઝાલી રાખી “ ગુડ ગુડ ” કરતા હતા. બીબ થોડા પાટીદાર ને ગામલોક પણ ત્યાં સહેજ બેઠા હતા ને વાતો કરતા હતા. વનમાળીદાસ પારેખ પણ ત્યાં આવ્યા હતા.

વનમાળીદાસ—બાપા, નવરાશે આપણું ખાતું આંખ તળે કાઢો તો ઠીક.

શાન્તિદાસ—કેમ વાંચ ?

વનમાળીદાસ—આંકડો જરા વધતો બય છે તે તમને ખબર હશે.

શાન્તિદાસ—લીધું વ્રત પુરું કરવું બેઠ્યો. છોકરાને મુંબઈ મોકલતા પહેલાં શી રીતે હતું ?

વનમાળીદાસ—ત્યારે તો સો પચાસ લહેણા રહેતા.

એમ વાતો ચાલી હતી તેવામાં ઢશવીશ મોચી લેગા થઇ આવીને ફાળીયાં ઉતારી રડવા લાગ્યા કે “ બાપા, હવે તો બહુ થયું; હવે તો ખમા કરો તો સાફ. ”

શાન્તિદાસ—શું છે ? વાત તો કહો.

મોચીઓ મધ્યેના એક મોચી કે જેનું નામ સોમલો હતું તેને તેમણે કહ્યું, “ સોમલા, તું ઠાઉકો છે, તું વિગત માંડીને વાત કહે. તમારે શું બેઠ્યો છીએ ? ને તમારે શું દુઃખ છે ? સગી મા હોય તેને પણ કહીએ તો દુઃખ બધું. ”

સોમલો—હુઃખ તો ઘણું છે; પણ વાંકે મરી જઇએ છીએ; પણ રોગ પ્રમાણે ઉપાય થાય તો કળ વળે; એ તમારા હાથમાં છે. બાપા, તમે ઉપાય કરો તો થાય, નહીં તો એકે ઉપાય નથી, ને અમારે જીવ્યાનો આરો નથી.

શાન્તિદાસ—કરાર શે તું બોલ. મારા હાથમાં હશે તો હું ઉપાય કયાં વગર નહીં રહું.

સોમલો—બાપા, હુઃખ તો બહુ છે. અમારા મોચીનાં તમારા ગામમાં વીશ ઘરાં છે. જ્યારથી ગામ વસ્યું ત્યારથી અમે તમારી પછવાડે વસ્યા છીએ, ને તમારે શરણે પડ્યા છીએ. અમે આજ લગી ગામ લોકના ભેડા ને કોસ શીવતા ને અમારો ગુજારો કરતાં વળી એકાદ વીધું જમીન હોય તે ખેડીએ પણ ખરા; એમ કરી કહાડા કાઢતા. પણ આ બે વરસથી અમારું પુરું થતું નથી ને છોકરાં ભૂખે મરે છે. બિયો બાપો જ્યારથી મુંબઈ ગયા ત્યારથી અમારા હુઃખનું મંડાણ મંડાયું. એ એક ખૂટની ભેડ લાવ્યા એટલે અમને લાગ્યું, ઠીક છે, એમાં શું માંડી. પછી હવે તો ગામમાં લગભગ એવી ચારસો પાંચસો વિલાસતી ખૂટની ભેડ ખપે છે. અમે વરસમાં સો સો ભેડ શીવીએ, એટલે મજૂરીના ૫૦-૭૫ રૂપીઆ કમાઈએ, ને અમારા દસ બાર ઘરનો નિભાવ એથી થાય. હવે આ ખૂટ આવ્યા એટલે એ ભેડો ખપતી નથી. હવે પારસણોની પેઠે અહીંનાં બધાં ઘેરાં ભેડીએ મૂકીને ખૂટ પહેરશે તો ઘેરાંનાં પગરખાં શીવવાનું કામ પણ અમારું જશે, ને જેટલા થોડા રોટલા રહ્યા છે તે પણ નહીં રહે. અમારો ગુજારો તો ગામલોક ઉપર હતો, પણ ગામલોક તો ખૂટ પહેરે એટલે આ દશાં આવી. અમારું છોકરાંને પેટ ભરી રોટલા પણ મળતા નથી. બે અમદાવાદનાં કે પીંબ આપણા અહીંના ગામના ખૂટ હોત તો અમારામાંથી ત્યાં જઈ કોઈ શીખી આવત; અથવા ન શીખત તો અમે ભૂખે મરત; પણ અમારી નાત કે ધણવાળા પીંબને રાજી

મળત, પણ આ તો વિલાયતી ખૂટ. એટલે અમારો એકે ઉપાય નથી, ને અમારે કોઈ પણ રીતનું મન વાળવાનું નથી, ને આમ ને આમ ચાલશે તો ભધાં મરી પરવારીશું.

ભિખારીદાસ—કેવા બેવકુફ લોક છો! તમારે વાસ્તે શું અમે ખૂટ નહીં પહેરીએ? માણસને ગમે તે પહેરવાની છુટ છે. સાહેબ લોકો ખૂટ પહેરે છે, સુંબઘમાં ઘણી વસ્તી ખૂટ પહેરે છે, તે સૌ ગાંડા લોક હશે? બેવકુફ લુચ્ચા લોક!

સોમલો—ગાંડા કે ઘેલા, પણ ભૂખે મરીએ, ત્યારે શું કરીએ? ભિખારીદાસ—ભૂખે મરો છો તેમાં કોનો વાંક છે? ખીંને ધંધો કરો.

સોમલો—અમો મોચી તે ખીંને ધંધો શું કરીએ?

ભિખારીદાસ—દુનિયામાં ઘણા ધંધા છે, ગમે તે કરો.

સોમલો—શું અમો કુંભારનું કામ કરીએ, ફરજનું કામ કરીએ, કે લવારનું કામ કરીએ, કે સોનીનું કામ કરીએ કે હાલમનું કરીએ? શું કરીએ, કહો ભિખાખાખા.

ભિખારીદાસ—ત્યારે મજૂરી કરો. મજૂરીમાં શું આવડવું છે?

ભિખારીદાસ—ત્યારે પૂરું ન થાય તો પરગામ જઈ વસો.

સોમલો—આ ગામમાં અમારી વીસ પેઢી થઈ, ને હવે ઘરબાર મૂકીને ક્યાં જઈએ? અહીંનાં ઘર શી રીતે ઉપાડી જઈએ? નાત બાત, લેવું દેવું, બધું અહીં રહ્યું, ને પરગામ શી રીતે જવાય? ખાખા, આટલું બધું અમને કહો છો, ત્યારે તમને વિલાયતી ખૂટ ન પહેરો તો શું સત્યાનાથ વળી બય? જોઈ મજૂરી કરે, ખીંને ધંધો કરે; ગામ છોડી બય, તે કરતાં પાટીદાર વિલાયતી ખૂટ ન પહેરે તો શું બગડે?

શાન્તિદાસ વચમાં બોલ્યા, “ બિખા, તું છાનો માનો રહે, આ મોચી કહે છે તે વાત બાણવા જેવી છે. જીવાની આવેડા કરી એને તરછાડીશ નહિ. ”

એટલામાં ગામના પારેખ જગજીવનદાસ આવ્યા. તે કહે કે “ આ શી ભાંજગડ ચાલે છે ? ”

શાન્તિદાસ—મોચી રાડ પાડતા આવ્યા છે કે, ગામમાં ખૂટ આવ્યા, તેથી અમે ભૂખે મરીએ છીએ.

જગજીવનદાસ—હા, મોચી મને કહેતા હતા, ને બીજાં વસવાયાં પણ થોડી થોડી ખૂમ પાડે છે. પુલ્લખો કુંભાર કહે છે કે, એણીખરના વરસે મોચી લોકોએ મારી નાખે સમૂજગી લીધી નથી. ખસવો દરજી કહે છે કે, મોચી લોકની શીલાર્થ બોણ મને મળી નથી. એ રીતે છે માટે આપણે ચાર જણ મળીને વિચાર કરીએ તો સાર.

શાન્તિદાસ—કહો તો બધા કાલે મળીએ.

જગજીવન—હીક, હું બધાને કહાવીશ, ને રામનાથમાં કાલે પાછલા પહોરે મળીશું.

બીજે કહાડે શાન્તિદાસ બાપા, ભાઈ ભત્રીજા, ગામના બીજા પાટીદાર, જગજીવન પારેખ, નાથાભાઈ મોદી, જીગજીવન તલાટી, તુળશીદાસ મહેતા વગેરે બધું ગામ રામનાથ મહાદેવમાં ભેગું થયું. ત્યાં વસવાયાં પણ વણ તોડયાં પેટનાં બળ્યાં ભેયાં થયાં હતાં. સોમલો મોચી તથા બીજા મોચી, તથા દરજીના ને કુંભારના આગેવાનો આગળથી આવ્યા હતા. બધાએ પ્રહેલાં તો મોચીની વાત સાંભળી. ત્યાં બિખાભાઈ ગયા હતા. તેમણે અંગ્રેજી વિદ્યાનો આધાર બતાવીને એક મોટી બેરીની આસપાસ હતી તે

ઉપરથી એક લાંબું ભાષણ કરવાની તૈયારી કરી હતી. તે ઉભા થયાં, અને બોલવા લાગ્યા; પણ એમના બાપ અને કાકા કહે, “ એસ એસ, તું ભણી આવ્યો તે બહુયું. હજી તો અમારું ખરું ખાત્ર છે ! જ્યારે બે પૈસા કમાય, ને દુનિયા કેમ ચાલે છે તે સમજે ત્યારે તારું ભાષણ બહાર કાઢજે.” બધાં વસવાયાંની વતી જગલ-વન પારેખ પ્રથમ બોલ્યા. તે કહે કે, “ આ યૂટની મહોકાણે આઠ દશ મોચીનાં ઘરનો ધંધો બંધ પડ્યો છે, ને તેમને ખાવાપીવાની બહુ વેળા પડે છે. મોચી નરમ થયા એટલે તેમની ઘરાકીવાળા કુંભાર, દરજી વગેરે પણ નરમ થયા છે; ને બે પૈસા જેના લેણા દેણા છે તે શાહુકારનું લેણું હુમવા વખત આવ્યો છે; અને ધક્કો આખા ગામને લાગશે. કોઈએ એમ ન સમજવું કે, એમાં મારે શી લેવા દેવા છે; બધાંનું સાઈ હોય તો આપણે સ્વાઈ, ને નરતું હોય તો આપણે નરતું. હું અમદાવાદ ગયો હતો, ત્યાં પણ આવાં ને આવાં રોટણાં છે. સોનીનાં ઘરેણાં વિલાયતથી તૈયાર થઈ આવે છે, ને તે એવાં આંખને ગમે તેવાં હોય છે કે, આપણા ખરા દાગીનાને કોરે મૂકે; એટલે સોનીનો ધંધો ખાર આની ગયો છે. હુદારનો ધંધો તો બિલકુલ બંધ પડી ગયા જેવો જ છે. હુદાર મનુરી કરે તેને અંગ્રેજી કારખાનામાં રોજ સારો મળે છે; પણ અંપુ, કાતર અને ખીલા કરનારાનો તો બિલકુલ રોજગાર બંધ પડ્યા જેવો જ છે. વિલાયતી કાપડ કરોડો રૂપિયાનું આવે છે, તેથી સાળવી, વણકર, છીપા, બાંધણીગર વગેરેનો ધંધો ગયો છે. લોક ઘણાં હુગડાં પહેરે છે તેથી દરજી ને ધોળી શહેરમાં તાજાં દેખાય છે. પણ એકંદર કારીગર તથા વેપારીને પરદેશી માલ આવવાથી અથાગ નુકસાન થયું છે ને હજી તો કયાં ? શહેરમાં કોઈ ધણી ધોરી નહીં એટલે વિટંબણા બારે પડે છે. આપણે બધા મળીને કરીએ તો બહોબસ્ત કરવા સમર્થ છીએ; મારે મારી ધ્યાનમાં આવે છે કે, આપણે આપણા ગામ પૂસ્તો ઠરાવ કરીએ તો ઠીક.”

શાન્તિદાસ—શેા ઠરાવ ?

જમલુવન—હાંહ તો એટલો કરે કે ગામમાં કોઈ પરગામના ખૂટ ન પહેરે. એટલું થાય તો મોચીનું દુઃખ ટળે.

શાન્તિદાસ—કેમ ભવાનીદાસભાઈ, શું ધાર્યું ?

ભવાનીદાસ—હા, હા. સો ફેરા એવો બંદોબસ્ત કરવો બેઠ્યો.

નાથાભાઈ મોદી—આપણે પણ કબૂલ છીએ, કેમ તુળશીરામ મહેતા ?

તુળશીરામ મહેતા—આપણે સો ફેરા કબૂલ.

ભુગલદાસ તલાટી—વારૂ, બેરાંને ઘેર પૂછ્યું ? છોકરાં ઘેર કંકાસ કરશે, તો તેમની માઓ તેમની કુમક કરશે તેનું શું ધાર્યું ?

શાન્તિદાસ—છોકરાં અને તેમની માઓ જખ મારે છે.

બધાં કહે, “ વાહવાહ, બાપા, વાહવાહ. ત્યારે ચાલો, આપણે મંદિરમાં તુલશી ઉપાડો. ” બધા મંદિરમાં ગયા, ને ઠાકોરજી આગળ તુલશી ઉપાડી સઉએ જૂઠા જૂઠા સમ ખાધા કે “ પરદેશી ખૂટ લાવીએ તો ઠાકોરજી અમને પૂછે, ” ને પછી બધા વેરાયા.

ગામ સંપીછું હતું; લોક લાંબી નજરવાળા હતા, તોપણ આ વેળા ઠરાવ પાળવામાં થોડી આનાકાની થઈ; ને પછી ઘેર ઘેર થોડી કચ કચ પણ થઈ; પણ શાન્તિદાસે પોતાને ઘેર પહેલ કરી બિખારીદાસને બેડા પહેરાવ્યા. એમ પટાપટ ચાલતાં, અંતે બધા ગૃહસ્થોએ સોગન પાળ્યા, ને છ મહિને મોચી પાછા આગળ જેવા ખાતાપીતા થયા, ને બીજા કારીગર પણ તાબ થયા.

એવામાં નદીઆલથી એક ઢહાડો મોટમ ખારોટ આવ્યો હતા, તેમણે આ વાત ચોરે બેઠે સાંભળી. તે મનમાં બહુ હરખાયા ને હરખના માયો પોતાની મેળે શાન્તિદાસ બાપાને જોઈ કહેવા

આવ્યા કે “ બાપા, ગામમાં આગેવાન હોય તો તમારા જેવા હોભે. ખરા ઇનના સમે તમે ગામની હિમાયત કરીને ગામનું દુઃખ ટાળ્યું છે. તમારા ઘરનો ધર્મ જગ બાણે છે. તમોએ આપણા ગામનું ને દેશનું અભિમાન કરી અઠારે વર્ષનો ટેક ને ઇજ્જત રાખ્યાં છે. આગળ સરકાર હરખારમાં તમારૂં ઘર રૈયતને કુમક કરતું; હાલ સરકાર તરફથી તો શાન્તિ છે, પણ લોકોનું મન નવા નવા પહેરવેશથી છકી ગયું છે, તેથી કારીગર માત્રને તથા અતિ આખા દેશને બહુ વિપત પડે છે. એ વિપતમાં તમારા જેવાની હિમાયત છે ને ઓથ છે, તો દેશનું સહાકાળ લાલું જ થશે. તમારા જેવા અમારા વંશમાં કુળ-દીવા ધણા થભે, ને ઇશ્વર તેમને તમારા જેવી મતિ સહાય આપશે ”

(દિ. બા. અ. સા. દેસાઈનાં ભાષણો અને લેખો)

૧૧

લક્ષ્મણ

ભારતવર્ષના સાહિત્યમાં બ્રાતૃભક્તિનું મૂર્તરૂપ બેવું હોય તો આપણને ભગવાન વાલ્મીકિની દિવ્ય કૃતિ તરફ દ્રષ્ટિ કરવી પડશે. મા, બાપ, પત્ની, રાજપાટ, એશઆરામ, સમ્પત્તિ, ને દુન્યવી સમસ્ત સમૃદ્ધિનો ત્યાગ કરી ભાઇની પાછળ ફકીરી લેનાર અને બાર બાર વર્ષનાં અનાહારી તપ તપી, નૈષ્ઠિક પ્રહસચર્યાનું પાલન કરનાર લક્ષ્મણ વિના બીજું કોણ હોઈ શકે? દુનિયાના સાહિત્યમાં ભરત ને લક્ષ્મણ અદ્વિતીય છે. બન્નેની બ્રાતૃભક્તિ અચલ, અવિકારી અને પૂરતમ છે. એ મહાત્માઓમાંથી લક્ષ્મણના જીવનનું પુણિત દમરણ કરી હૃદયની મલિનતા ધોઈએ.

તુલસીદાસજીએ કહ્યું કે સુમિત્રાના પુત્રનું નામ લક્ષ્મણ એટલા માટે રાખવામાં આવ્યું હતું કે તે સર્વ લક્ષણયુક્ત હતા. દશરથ રાજાને ચાર પુત્ર, રામ, ભરત, શત્રુઘ્ન અને લક્ષ્મણ. તેમાં રામલક્ષ્મણ, ને ભરતશત્રુઘ્ન એમ બે જોડ બંધાઈ હતી. ભગવાન વિદ્યામિત્રના યજ્ઞનું રક્ષણ કરવા રામચન્દ્રજીની સાથે લક્ષ્મણ ગયા હતા. એ મહર્ષિ પાસેથી ખર્ચે ભાષ શસ્ત્રાસ્ત્ર શીખ્યા હતા. અને જનકપુરમાં ધનુષભંગ પછી ચારે ભાઈનાં લગ્ન થયાં, તેમાં લક્ષ્મણને ઊર્મિલા સાથે પરણાવવામાં આવ્યા.

લક્ષ્મણનું જીવન ભક્તજીવન છે, એને સ્વતંત્ર જીવન જ નથી. જેમ વૃક્ષધારે વેલ, સૂર્યોધારે કમલ તેમ રામચન્દ્રાધારે લક્ષ્મણ. જ્યાં શરીર, ત્યાં તેની છાયા, તેમ જ્યાં રામચન્દ્રજી ત્યાં લક્ષ્મણ. એક પક્ષ પ્રસંગ એવો નથી કે જ્યાં લક્ષ્મણજી વડીલ ભાઈ રામચન્દ્રજીની છાયામાંથી રહેજ પક્ષ અળગા કરાયા હોય. તેથી તેમનું જીવન રામચન્દ્રજીના જીવન સાથે ગૂંથાયલું છે; એનું નિરાળું અસ્તિત્વ જ નથી.

૧

પરણી આવી અયોધ્યામાં ઊર્મિલા સાથે લક્ષ્મણ રહેતા હતા. દિવસો આનંદમાં જતા હતા. તેવામાં મોટાભાઈનો રાજ્યાભિષેકનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. હૃદયેશ્વર વડીલ બંધુના ભાવિ રાજ્યાભિષેકના આનંદથી લક્ષ્મણની છાતી વેંત વેંત ઉછળતી હતી. એ દિવસની આડે માત્ર રાત જ રહી. સવારમાં વહેલા ઉઠી, સ્નાન કરી, પંચોપવીસી પરવારી, એ મંજલ સુહૃતની પ્રતીક્ષા કરતા તે માતા પાસે ગયા. એટલામાં કૈકેયીના પ્રેરણાથી બહાર આવી, બાલસૂર્યનાં કિરણમાં અશુભ મને, હૃદયે વફને રામચન્દ્રજી લક્ષ્મણ પાસે આવ્યા. ભાઈને મુવરાજ બનાવવા ઉત્સુક ભાઈએ સૂચક દૃષ્ટિથી મોટા ભાઈ તરફ જોયું. રામે જવાબ દીધો, “લક્ષ્મણ, ખુશ ખબર છે.

પ્રભુની કૃપાનો અનુભવ કરવા અને બાહુબળ પર જીવવા હું વનમાં જઈ છું. પિતાજીની અને માતા કૈકેયીની આજ્ઞા છે કે મારે ચૌદ વર્ષ વનમાં ગાળવાં, અને તે દરમિયાન ભરત રાજકાજ કરે. ”

ભાઈને અન્યાય થતો, અને રઘુકુલની રીતને લાંછન લાગતું જોઈ તે બોલ્યા “ વડીલ બન્ધુ, એમ નહીં થાય. જ્યાં સુધી આપનો આ સેવકમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી હું આપને અન્યાય નહીં થવા દઉં. મારા જીવતાં છતાં રામચંદ્રજીનો રાજ્ય હક્ક કોણ ઉઠાવી શકે તેમ છે? વળી આપણા કુળની રીત પણ આવી નથી; હમેશાં વડીલ પુત્ર જ યુવરાજ થાય છે. પિતાજી કામાંધ થયા છે, અને તેથી માતા કૈકેયીના ભરમાવ્યા ભરમાયા છે. પણ તેથી ‘શું’ આપણે આ અન્યાય થવા દેવો ? ”

રામ—“ ભાઈ, શાન્ત થા. હું જ વનવાસ પસન્દ કરું છું. આપણને તો વન કે રાજ્ય બેમાંથી કોઈ વિશેષ નથી, વિશેષ છે માતા પિતાની આજ્ઞા, ને પિતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન. ચૌદ વર્ષ તો ચાલ્યાં જશે, ને હું સાબો સમો પાછો આવીશ. હું તો તને મળવા, અને જતાં જતાં કંઈક કહેવા આવ્યો છું. તું માતાપિતાની સેવા કરજે, જનકીને આશ્વાસન આપજે, ને ભરતને રાજ્ય ચલાવવામાં મદદ કરજે. ”

લક્ષ્મણ—“ જો આપ વનમાં જ જાઓ તો મારાથી શી રીતે અહીં રહેવાય? જ્યાં તમે ત્યાં તો હું. માળાપની સેવા ભરતશત્રુઘ્ન કરશે, તે સુશીલ ને ડાહ્યા છે. રાજ્ય પણ તે મારા વિના ચલાવી શકશે. જનકીજી આપથી વિષ્ટાં પડશે એવી કલ્પના જ કેમ કરી શકો છો? એટલે આપની સાથે આવવામાં મને કંઈ અતરાય નથી. ”

શ્રમ—“ ભાઈ, એમ શા માટે ? મારી સાથે તું આવે એમાં મને વાંધો શો હોય ? મને તો તેથી સુખ જ છે. પણ ઊર્મિલાને શું શું થશે ? એને દુઃખી કરવાનો તને કે મને શો અધિકાર છે ? ”

લક્ષ્મણ (શરમાઈને)—“ એની પણ વિશેષ ભાંજગડ નથી. મારી ખાત્રી છે કે એ મને જરૂર રબ આપશે, હું તેને ઝોળખું છું. આપ વનમાં જશો ને હું તેની પાસે રહીશ તેથી શું તે સુખી થશે ? ના તે દુઃખી થશે. પણ આપની સેવામાં હું હાજર રહીશ તો તે જરૂર સુખી થશે. ”

રામ—“ ઠીક. ઊર્મિલાની ને સુમિત્રાબાની રબ લઈ આવ. મારી ના નથી. ”

લક્ષ્મણને નિસ્તેજ અને ગમગીન રહેર આવતા એઈ ઊર્મિલા સફાળી તેમની પાસે જઈ પૂછવા લાગી, “ નાથ આ શું ? આજ તો મહોત્સવ. જેઠાના રાજ્યલિપેકના દિવસે આપનું સુખ-કમલ મ્હાન કેમ ? ”

લક્ષ્મણ—“ બહાલી; વડીલ ભાઈને વિધિએ વનનું રાજ્ય આપ્યું છે. પિતાની ને કૈકેયી માતાની આજ્ઞા છે કે તેમણે ચૈત્ર વર્ષ વનવાસ લોગવવો; ને તે દરમ્યાન રાજ્ય કરે ભરતણ. તે વનમાં જવા તૈયાર થયા છે. ”

ઊર્મિલા—“ ને આપ ? શું એમણે આપને સાથે લેવાની ના પાડી તેથી આપ નિસ્તેજ છો ? કે શું આપને એમ નિશ્ચય આપ્યો કે હું આપને વનમાં નહીં જવા દઉં ? એમ હોય, તો આપ મને સમજાવો. હું બધું છું કે જેઠાની સેવા એ તમને જીવન સર્વજી છે; ને તેથી તેમણે વિના આપ કદિ સુખી ન જ હો. અને જાણ સુખી ન હો તો હું પણ સુખી ન જ હોઈ. આપ વનમાં નહીં જાઓ તો આપણે બન્ને દુઃખી થઈશું, ને જશો તો બન્ને સુખી થઈશું. ”

લક્ષ્મણ—“ ધન્ય છે, મારી ઊર્મિલા, ધન્ય છે તારી ઉદારતાને ઊર્મિલા આથી અન્ય રીતે વિચારી જ ન શકે એ મને વિદિત છે. છતાં, તને પતિથી વિયુક્ત કરવાનો મને શો અધિકાર છે ? તું મારે સુખે સુખી છે, તો હું પણ તારે સુખે સુખી થઈશ. ”

ઊર્મિલા—“ માટે જ હું આપને જેઠા સાથે વનમાં જવા વિનવું છું. ”

લક્ષ્મણ—“ ઊર્મિલા, વિચાર કર. પતિવિરહ, ને તે ય દિવસનો નહીં, માસનો નહીં, વરસનો નહીં પણ ચૌદ વરસનો ! ને તેને અન્તે પતિને પુનઃ મળવાની શી આત્રી ? પુનઃ વિચાર કર. તારી કમલિની જેવી કોમળ જાત આ બધું શી રીતે સહેશે ? ”

ઊર્મિલા—“ નાથ, એ તો આપ વનમાં જઈને આવશો ત્યારે જોઈ શકશો. હા, આપનો વિયોગ દુઃસહ તો નિવડશે જ. પણ તેથી, જેના આપણે દાસનુદાસ છીએ, જે આપણો હૃદયેશ છે, જેની સેવાએ આપણું પરમ જીવન કર્તવ્ય છે, તેને કેમ મૂકીએ ? આપણો વિરહ મોટો કે આપણી ભક્તિ મોટી ? જેને જીવનનું પરમ કર્તવ્ય ગણ્યું છે તેનું પાલન કરવામાં વિયોગ સહેવો પડે તો તે ય ખુશીથી કેમ ન સહેવો ? એથી તો આપની ભક્તિ, ને મારો આપ પરનો અનુરાગ મહત્તર થશે. જાઓ, સ્વામી, જેઠાની સાથે વનમાં જાઓ, ને તેમની સેવા ઉઠાવો. માફ મન પણ સાથે થવા લલચાય છે. પણ મારે તેને રોકવું પડે છે તે માત્ર એક જ પ્રયોજને-આપણે સાથે હોઈએ તો જેઠા આપણી સેવા મુક્તભાવે સ્વીકારે નહીં-કરાવે પણ નહીં. નહીં તો હું આપની ને સીતાજીની સેવા કરવા લાગ્યાણી થાઉં ! એમ પણ કર્મની મતિ ! હશે, આપ જેઠાની સેવા કરવામાં લમ તપાવે, હું મારે અહીં રહી રહી આપના બપ જાવતી પ્રાણનાં ચરણમાં લીન થવાનું તપ તપીશ. મારી અચલ સદા છે કે આપણુ વિરહ તપ તરફ જોઈ પ્રભુ આપણને જરૂર પુનઃ મેળવશે. ”

પત્નીની ઉત્સાહક રજા મેળવી લક્ષ્મણ માતા પાસે ગયા. ધન્ય છે એ સાધ્વીને કે પોતાના હૃદયમાંથી હૃદયનાથને સ્વહસ્તે બહાર કહાડી રામચન્દ્રની સેવાની વેદી પર ચડાવ્યા. ઊર્મિલા, દેવી, તારું નામ પ્રાતઃસ્મરણીય સતીઓમાં નથી તેથી શું ? તારું સ્થાન તેમનાથી ચ ઉચ્ચતર છે. તે તારા પગની રજા બરાબર પણ નથી. તારું સ્થાન એકલ છે; તારી સાથે વિરાજી શકે એવી એક પણ નારી આ પૃથ્વીએ હજી સુધી ધારણ કરી નથી.

સુમિત્રા (લક્ષ્મણને આવતા બોધ) —“ બેટા, રાજ્યભિષેકને બહુ વાર નહીં હોય, તું કેમ રામ પાસે ગયો નથી ? ”

લક્ષ્મણ —“ માતાજી, બહુ વાર તો નથી. વડીલ ભાઈ અને હું વનમાં જઈએ એટલી જ વાર છે. એટલે ત્યાં મારા હાથે હું તેમને વનના રાજા બનાવીશ. ”

સુમિત્રા —“ લક્ષ્મણ, હું શું સાંભળું છું ! આજે રામને સુવરાજપદ મળનાર છે, ત્યાં વનની વાત શી ? શો ઉત્પાત મચ્યો છે ? ”

લક્ષ્મણ —“ માતાજી, વડીલ બન્ધુને પિતાજી અને કેટલીએ ચૌદ વર્ષ સુધી વનવાસ કરવાની આજ્ઞા કરી છે. મારે પણ સાથે જવું છે. પણ તે કહે છે કે સુમિત્રાબાની અનુજ્ઞા સિવાય હું તને લઈ જઈશ નહીં. ”

સુમિત્રા —“ લક્ષ્મણ, બેટા, મન કુપ્પ થાય છે, કાંતાં રામ-લક્ષ્મણની બેડીને ખંડિત કરવાનું કામ હું કરીશ નહીં. ચોટા ભાઈ પિતા સમક્ષ છે. એ તારા શિરોમુખ છે. તો ભલે, તું મેંજની સાથે જા. મારા આશીર્વાદ છે: તમારું અટન તમને સુખદાયક નિવડે. બેટા, માની આટલી વાત માંડ રાખજો. વનને આરોગ્ય વધુજો, રામને પિતા જેવા આજુબો, બનકીને માતા માળજો, ને વનને

રાજ્ય ગણજો. બા, તાત, સુજો બા, જો વધુ જિમિલાની સમ્મતિ હોય તો.”

૨

રામ લક્ષ્મણ બનકી ગંગા ઉતરી ચિત્રદ્રુટમાં પહોંકુટીમાં રહેવા લાગ્યાં. ત્યાં તો ભરત અયોધ્યાવાસીઓને, માતાઓને, ને કુલશુર વસિષ્ઠને લઈ લાઈને પાછા લાવવા આજ્ઞા પણ સાથે જિમિલા નથી. તેને આવવાનું પ્રયોજન પણ શું હતું ? તેને તો એકજ પરમ કર્તવ્ય હતું—પતિનાં ચરણકમલનું અહોનિશ ધ્યાન. લક્ષ્મણે પણ પ્રિય પત્નીને હૃદયના ગુહાગારમાં આસન પર પધરાવી દ્વાર દઈ દીધાં હતાં. તેમણે તે દ્વાર વનવાસ દરમ્યાન પુનઃ કદિ ઉઘડ્યાં જ નહીં. તેમને ખાતરી હતી કે જિમિલા એ આસન પર જ છે.

ભરતને આવતા જોઈ લક્ષ્મણને શક ગયો કે કદાચ કેકેયીના પ્રપંચને વશ થઈ ભરતજી અમને પજવવા આવતા હશે. તેમણે રામને કહ્યું, “ વડીલ બન્ધુ, બુઝો, ભરતજી આવતા જણાય છે. શું એય પણ કુટિલ થઈ ગયા ? સાથે લશ્કર દેખાય છે. મોટા-બાઈ, શું કરીએ ? ધનુષ લઈ તૈયાર થાવ. ”

રામ—“ બાઈ લક્ષ્મણ, ભરતનું હૃદય તો તીર્થરાજના જેટલું વિશાળ ને પવિત્ર છે; આકાશ જેટલું ગંભીર અને નિર્મળ તેનું મન છે. એ પ્રપંચ કરે જ નહીં. જરૂર એ આપણને મળવા આવતો હશે. તેને આપણે વિયોગ સાલતો હશે. અને તેમ નહીં હોય, કદાચ તે આપણને કદ દેવા આવતો હોય, તો તેથી પણ શું ? બાઈમે માટે બાઈ સહન નહીં કરે ? બાઈ લક્ષ્મણ, તું મારો ગુરુ છે. હુનિયાનો ત્યાગ કરી, સ્વર્ગની રાણી જેવી જિમિલા-દેવીને એકલી મૂકી, તું મારી પાછળ આવ્યો તો શું સૂચવે છે ? બાઈમે માટે તે શું નથી આપ્યું ? માટે જ ભરત ભલે આવે, ”

બધાં મળ્યાં. પિતાનાં મરણનો શોક હલકો પડ્યો. પણ રામ-ચન્દ્રજી પાછા ન જ ફર્યા. ને ભરતજીએ નંદિગ્રામમાં વાનપ્રસ્થ્યમાં રહી રામની વતી રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું. હવે ત્રણે જણ ચિત્રકુટ છોડી, વિન્ધ્ય ઓળંગી દંડકારણ્યમાં પેઠાં. ત્યાં તેમણે ગોદાવરીને તીરે પંચવટીમાં વાસ કર્યો.

૩

લક્ષ્મણની સર્વ શક્તિઓ ભાઈની અને ભાણીની સેવા કરવા એકે પછે થઈ રહી હતી. ન ખાવું, ન પીવું, ન ઉંઘવું, કે ન આરામ લેવો. પોતાને માટે તો બાણે કે આ દુનિયામાં કંઈ કરવાનું જ નહોતું. આ તેમનું ઉગ્ર તપ હતું. દશે ધન્ધિયોને ભાઈની સેવામાં એકાગ્ર કરી રાતદિવસ તેમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેવું એ સમાધિની દશા નહીં તો બીજું શું ? એમની ખાવાપીવાની, બેસવા-ઉઠવાની, હરવાફરવાની, વગેરેની સગવડ લક્ષ્મણ જ કરતા. તેમને ખાવા માટે ફળ લાવે, પણ પોતે ખાય નહીં. રામસીતા ઉંઘે ત્યારે પોતે પર્ણકુટીની બહાર આખી રાત બગતા તેમનું રક્ષણ કરે. આમ નિરન્તર બાર વર્ષ પર્યન્ત લક્ષ્મણે પોતાની બાતને-તનને, મનને, આત્માને-વડીલ ભાઈની સેવામાં સમ્પૂર્ણ અર્પી દીધી. આ બધા વખત હરમ્યાન ભૂલ્યે ચૂક્યે તેમણે હૃદયના પેલા ગુહ-ગારનાં દ્વાર-જેમાં ભિભિલાનું આસન હતું તેનાં દ્વાર-ખોલ્યાં નહીં, અને એ દેવીનું દર્શન કરવા પણ લોભાયા નહીં. મન્ય છે તને લક્ષ્મણ ! તું અદ્વિતીય છે. સ્નેહરાગી, હૃદયદેવી, અમૃતસરિતા, સમસ્ત વિશ્વના સૌન્દર્ય ને માધુર્યની સાક્ષાત્ મૂર્તિ તારી પોતાની હોવા છતાં જે નેષ્ટિક પ્રહસ્યર્થ-બાર બાર વર્ષનું જે પ્રહસ્યર્થ તેં પાછું તેની ઝાંખી નથી થતી સમસ્ત પૃથ્વીમાં ! કવિકેવિદોએ ને સાહિત્યકર્તાએ તને હનુમાન કે શીખપિતામહની સાથે નથી મૂક્યો એ ઉચિત જ છે.

આમ પંચવટીમાં કેટલાય દિવસ વહી ગયા. એક ત્રિવસ એક સુગંધા લક્ષ્મણ પાસે આવી બોલી, “ અરે પુણ્યતમા, આપ કોણ છો? દેવ છો? નાગલોકમાંથી આવ્યા છો? આ ભૂમિ તો રાક્ષસોની છે. તેમાં આપ કેમ? ”

લક્ષ્મણ—“ હું નથી દેવ કે નથી નાગલોકનો. અયોધ્યાના મહારાજ દશરથના વડીલ રાજકુમાર શ્રી રામચન્દ્રજી પત્ની સાથે ગોદાવરી તટ પર પંચવટીમાં રહે છે, હું તેમનો અનુજ છું. તેમનો સેવક છું. જ્ઞેન, તમે કોણ છો? અને આમ એકલાં શા માટે ફરો છો? રક્ષણ જોઈતું હશે તો આ જમણો હાથ તૈયાર છે. ”

સુન્દરી—“ આપને રાક્ષસોથી રક્ષણ કરવાની તસ્દી નહીં પડે. પણ, જો રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા હો, તો આપના સૌન્દર્યે મને મનમથથી પીડાતી કરી છે. દુષ્ટ કામદેવથી માફ રક્ષણ કરો તો આપ વીર ખરા! ”

લક્ષ્મણ—“ બાલે, આ તારી શી વિચિત્ર દશા! માનવીનું આટલું અધઃપતન હોઈ શકે નહીં. જરૂર તું માનવી નથી, રાક્ષસ-કુલોત્પન્ના છે. ”

સુન્દરી—“ હા, હું માનવી નથી, રાક્ષસી છું. અને તેથી જ મને મનસ્વી-સ્વચ્છન્દ-વ્યવહાર કરવાની છૂટ છે. અને માટે જ વિનાં લજ્જાએ હું આપને વિનવું છું, લગી લગી માણું છું-મને આપની દાસી બનાવો. ”

લક્ષ્મણ—નિર્લજ્જ, તું બાણ છે કે લક્ષ્મણ પોતાની બાતને માલિક નથી? મેં માફ સર્વસ્વ મોટા ભાઈની સેવાને અપ્યું છે. તેમની આજ્ઞા મને શિરોધાર્ય છે. એમનો આ દાસ એમની આજ્ઞા ઉઠાવવાનું જ માત્ર સમજે છે. હું તારાં વચન સમજી શકતો નથી. તારાં વચન મને સ્પર્શ કરી શકતાં નથી. માટે બ, યથેચ્છ બ. ”

શૂરપંચુઆ રામ પાસે જઈ તેમને ને સીતાને વિનવવા લાગી કે મને લક્ષ્મણની સ્ત્રી બનાવો. રામે તેને એક રીતે સમજાવી કે લક્ષ્મણ તો વિવાહિત છે, પણ તેણે માન્યું જ નહીં. છેવટે તેમણે લખી આપ્યું, ‘ આ બાંધનાં નાક કાન છેદી લેજો. ’ આવી રીતે લક્ષ્મણ પર મોહિત થયેલી રાવણની જાહેન શૂરપંચુઆએ પોતાને જ હાથે પોતાનાં નાક કાન ગુમાવ્યાં. આ પ્રસંગે પણ પોતાના મતને ખંડિત કરે તેવી એક પણ ભૂમિ લક્ષ્મણના હૃદયમાં ઉઠી નહીં. બાંધની આજ્ઞા જ માત્ર તેમને શિરોધાર્ય હતી.

પંચવટીમાં મારીચ સોનાનો મૃગ ઘડને સીતાજીની વાડીમાં આવ્યો. રામ, સીતાનું રક્ષણ કરવાનું કામ લક્ષ્મણને સાંપી માયાવી મૃગને પકડવા યા તો મારવા તેની પાછળ પડ્યા. મૃગ મસયો, ને તેણે રામના સ્વરમાં નિઃશ્વાસ મૂક્યો, “ હા લક્ષ્મણ, હા સીતા. ” જાનકીને ફાળ પડી. જરૂર પતિનું મરણ થયું હશે, આં તો પતિ દુઃખમાં હશે. તેમણે દિયેરને કહ્યું, “ તાત લક્ષ્મણ, તમારા બાંધનો આત્મસ્વર છે એમ મને સ્પષ્ટ થાય છે. તમે જાઓ, તેમની મદદ. ”

લક્ષ્મણ—“ જાનકીજી, ફિકર કરતાં મા. મારા બાંધ કેવા વીર છે તે હું બાણું છું. એમને સંકટમાં મૂકનાર દુનિયામાં કોઈ જન્મ્યું નથી. મને તો બાંધની આજ્ઞા છે કે મારે પશુકુટીથી ખસવું નહીં ને આપનું રક્ષણ કરવું. ”

સીતા—“ અરે રે, આજ્ઞાનું તે વળી ચંત્રવત્ પાલન ? તમારા બાંધ સંકટમાં છે એ સ્પષ્ટ છે. છતાં તમે જવાની ના પાડો છો. શું તમે આવી સેવા કરવા વનમાં આવ્યા છો ? ”

લક્ષ્મણ—“ કેવી સેવા કરવા આવ્યો છું, તે કહેવાનો મને અધિકાર નથી. અને આપની નિર્ભળ ભુલિ કોણ બાણે આવે

આટલી કલુષિત કેમ થઇ છે તે મને સમજતું નથી. હું આપને પગે પડી વિનવું છું કે તર્કવિતર્ક ન કરો, ને મારા ભાઇના બાહુબળમાં વિશ્વાસ રાખો ”

સીતા—“ અરે દિયેરીઆ, ધીરજ કેવી રીતે રાખું ? મારી ખુદ્દિ તો જેવી ને તેવી જ છે. પણ આજે તારી ખુદ્દિ મલિન થઇ લાગે છે. નહીં તો અહોનિશ અમારી સેવામાં તત્પર રહેનાર તું આજે તારા ભાઇની બહારે કેમ ન ધાય ? કયો પાપનો કીડો સળકયો છે ? ”

લક્ષ્મણ—“ માતાજી, વધારે ન તાવો. આ વનદેવતા, આ દેવી ગોદાવરી, આ ભગવાન સૂર્યદેવ, ને આ સચરાચર વાયુદેવની સમક્ષ કહું છું કે હું આપનો સેવક છું. આપની ચરણરજ મસ્તક પર ચડાવવાની લાયકાત મેળવવા મથી રહ્યો છું. માટે ધીરજ રાખો. ભાઇ હમણાં મૃગને મારી પાછા આવશે. એવા માયાવી મૃગો મરતી વખતે આવી માયાવી ખૂંચો પાડે એ સમ્ભવિત છે. માટે ભય મૂકો ને સ્વસ્થ થાવ. જાઉં તો પછી તમારું શું થાય ? ”

સીતા—“ શું જોલે છે, લક્ષ્મણ. તું મારી ચરણરજ ધરો છે ? ઉર્મિલાની ચરણરજ છોડીને આવ્યો તે આટલા જ માટે ? સેવા-ભાઇની સેવા-તે આનું નામ ? સમજી, સમજી એકથી આનન્દ ન થયો ? ખેર, તારા મનોરથ સિદ્ધ નહીં થાય. હું જાતે જઇશ, પતિને શોધીશ. તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હશે તો ગોદાવરી મૈયાનું શરણ લઇ, તેમની પાછળ સિધાવીશ. ”

આ વખતેથી લક્ષ્મણનું હૃદય ચીરાઇ ગયું. સર્વસ્વ અર્પણ કરી, ઉર્મિલાની મૂર્તિને હૃદયના એક ખૂણામાં બાર બાર વખતે સુધી બંધીવાન કરી, નિરંતર સેવાને અન્તે આ ઉપાલમ્ભ ! નારી, તારી શી ચંચળતા ! અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે, ધડકતે હૃદયે, મૂળતે

આવાળે લક્ષ્મણે ઉચ્ચાર કર્યા, “ શી વિચિત્રતા ! પણ, મારા અધિકાર કમ કરવાનો છે, ફલનો નહીં. મનુષ્યની દષ્ટિ અદ્ય ખડો જ ભેધ શકે છે; એમાં સીતાજીનો વાંક શો ? મારાં તપની ન્યૂનતા કે તેમને મારી વિશુદ્ધિની હજી પણ ખાત્રી થઈ નથી. (પ્રકટ) માતાજી, આ વચન છે તો વળથી ય કઠણ. વિધિ બલવાન છે. જાઉં છું. સંભાળજો. પર્ણકુટી બહાર પગ ધરતાં ના. આ હું રક્ષાનું કુંડાળું દોરું છું. મેં સ્વને સમ્પૂર્ણ ત્યજી કંઈ અનન્ય ભાવે ભાઈની સેવા કરી હોય તો તે પુર્યે આ કુંડાળામાં દુરિચ્છાથી પ્રવેશ કરનાર ભરમ થજો. ”

૪

લક્ષ્મણ ગયા, સીતાને શવણ હરી ગયો. ને બન્ને ભાઈ શૂન્ય પર્ણકુટીએ પાછા આવ્યા. તેઓ જનકીની શોધમાં પંચવટી, ગોદાવરી, ને દંડકાવન ખુંદી વળ્યા, ત્યાંથી પંપા સરોવરે ગયા, અકપ્યમૂક પર્વત પર રહેતા મુગ્ધીવના મિત્ર બન્યા. મુગ્ધીવે સમને કહ્યું, “ અમે-હું ને મારા પાંચ મંત્રી અહીં બેઠા હતા ત્યારે એક મુન્દરી આકાશ માર્ગે વિલાપ કરતી વિમાનમાં જતી હતી. તેણે કેટલાક અલંકાર અમારી ઉપર ફેંકેલા તે આ રહ્યા. જુઓ, ને પારખી કહાડો કે યુવતી સીતાજી જ હતાં યા નહીં. ”

રામચન્દ્રજીએ ધરણાં હાથમાં લઈ લક્ષ્મણને કહ્યું, “ ભાઈ, જો આ કુંડળ, ને જો આ કેયૂર. તને નથી લાગતું કે આ આભૂષણ જનકકુમારીનાં જ છે ? ”

લક્ષ્મણ—“ મોટાભાઈ, ક્ષમા કરશો. હું નથી પિછાનતો જનકીજીનાં કુંડળ, કે કેયૂર. નિત્ય તેમનાં ચરણને અભિવંદન કરવાથી માત્ર તેમનાં હૃદયને પિછાનું છું. ”

હજી મધ્ય મહા આટઆટલાં વર્ષોમાં એક વાર પણ લક્ષ્મણે સીતાજી કેવાં છે, તેમણે શું પહેર્યું છે વગેરે જોવાની ઇચ્છા

કરી નહીં ? આનું નામ નૈષ્ઠિક પ્રહાયયૈ ! ભગવાન વાલ્મીકિ, આપે અમને શાં શાં રત્ન વારસામાં નથી આપ્યાં ?

રામે વાલીને મારી સુગ્રીવને કિષ્કિન્ધાનો રાજા બનાવ્યો, તેના વાનરસૈન્યની સહાયથી સીતાજી લંકામાં છે એવી ભાળ મેળવી, અને તેમને સત્વર પાછાં લાવવા વાનરસૈન્ય સાથે લંકા પ્રયાણ શરૂ કર્યું. દરિયો ઓળંગી બધા લંકા ગયા. રામરાવણનું વિશ્વવિકિત યુદ્ધ શરૂ થયું. રાવણના પુત્રો, પ્રધાનો, ને ભાઈ કુમ્ભકર્ણુ રણમાં રગદોળાયા. બાકી રહ્યા માત્ર યુવરાજ ઇન્દ્રજિત ને રાવણ.

ઇન્દ્રને જીતનાર, દેવોને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવનાર, ને લંકેશનો જમણો હાથ મેઘનાદ રણે ચડ્યો. વાનરસૈન્યમાં મંત્રણા થવા લાગી,—કોણ જુઝશે એ દેવોના શત્રુની સામે ? બાર બાર વર્ષનાં ઉપવાસ, બગરણ કયાં હોય, ને નૈષ્ઠિક પ્રહાયયૈ પાખ્યાં હોય તે જ ટકી શકે મદમત ઇન્દ્રજીત સામે. સમસ્ત વીરોની દષ્ટિ ઠરવા લાગી માત્ર એકજ માનવી પર—ભગવાન શ્રી રામચન્દ્રજીના એ નમ્ર હાસાનુદાસ લક્ષ્મણ પર. લક્ષ્મણે બીડું ઝડપ્યું. ગાન્ધર્વો, આળે સંગીત લલકારો; દેવો, આળે દુંદુભીનાદથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરો; ઋષિઓ, આળે હર્ષ પુલકિત થાવ, બાર બાર વર્ષનાં લક્ષ્મણનાં એ અશ્રુતપૂર્વ તપ આળે સાર્થક થવાનાં છે. ઇન્દ્રજીત ને લક્ષ્મણનું પ્રચડ યુદ્ધ જમ્યું. બાપડો મેઘનાદ આખરે પડ્યો. લક્ષ્મણનો જય થયો; પાપ પર પુણ્યનો, અધર્મ પર ધર્મનો, અસત્ય પર સત્યનો વિજય થયો.

રાવણકુલનું નિકંદન થયું, વિલીપણને લંકા મળી ને સીતાજીને અગ્નિ વડે શુદ્ધ કરી રામચન્દ્રજી તેમની અને લક્ષ્મણને લઈ પુષ્પક વિમાને ચડ્યા. આળે લક્ષ્મણની છંદ્રી ઉઠાળા મારી ચ્હી છે. માતા સીતાએ નિષ્કારણ આરોપેલા દોષનું આળે નિવારણ થયું છે. આળે લક્ષ્મણનું જીવન સફલ થયું. મન્ય છે લક્ષ્મણના

મોનને, પોતાનું નિર્દોષપણું સાબિત કરવા તેમણે એક પણ ઉચ્ચાર કયો નહોતો. માત્ર કાર્યથી, તપથી-દંડકા, નકબમૂક, કિંકિની, શમેશ્વર ને લૂંકા સુધી રખડી રખડી, કઠોર રક્ષણ સાથે યુદ્ધ કરી, ધન્દ્વજિતનો સંહાર કરી-તેમણે સીતાજીને ખતાવ્યું કે પોતે નિર્મળ હતા.

પુષ્પક વિમાન અયોધ્યા પહોંચ્યું. ભાઈઓ, માતાઓ, વધુઓ, ગુરુજનો સઘળાં એક બીજાને ભેટયાં. પણ, એમાં ચં ઊર્મિલા તો જણાતી જ નથી. તે પોતાના ચોરડામાં પતિનાં સ્વરૂપ કમલમાં ધ્યાનરથ જ હતી. આખરે જો તપસ્વી હૃદય ભેટ્યાં, અને અંધારુ બની પ્રભુને ધન્યવાદ દેવા લાગ્યાં.

૧૨

બાળપ્રભુ દેશના ફાંકી

સિદ્ધી બેહર એક કસાએલો વીર હતો, તેણે મૂળ પુણ્ય વળવ પૂરું બતાવી નહોતી. તેથી બાકશાહે તેને શિવાજી મહારાજ બપર ચડાઇ કરવા મોકલ્યો હતો, ને અણુલક્ષ્મણને તેની મદદે જવા કહ્યું હતું. ઘણી મોટી સેના લઇને સિદ્ધી બેહર તમા અણુલક્ષ્મણ પન્હાલગઢની તળેટીમાં શિવાજી મહારાજની તપાસ કરતા આવી પહોંચ્યા. આ વખતે મહારાજ ગઢમાં હતા. આ વખતે સિદ્ધી બેહરને મળી કે તરત જ તેણે ગઢને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધો અને મહારાજની બપર અંદર ન જાય તેનો સમ્પૂર્ણ ભાર રાખ્યો.

આ વખતે કિલ્લામાં બપર ચારે બાજુએ સિદ્ધી બેહર લીધો છે. મહારાજને કેવી રીતે ખ્યાલવા તેના વિચાર સર્વ સ્વરૂપ લાગ્યા. સિદ્ધી બેહરની વીરતા મહારાજને બપર કિલ્લા હતી, તેથી

તેઓ સમજવા લાગ્યા કે આ વખતે શિવાજી મહારાજ શત્રુના હાથમાં સપડાઇ ગયા. મહારાજને પોતાના જીવની ઠરકાર નહોતી. શત્રુઓનો નાશ કેવી રીતે કરવો તેનો જ તે વિચાર કરતા હતા. તે સારી પેઠે બાણતા હતા કે જ્યાં સુધી હું બહાર નહીં નીકળું ત્યાં સુધી શત્રુનો પરાભવ થનાર નથી. તેથી તેમણે પોતાના વિશ્વાસુ સરદારને બોલાવીને પૂછ્યું કે “આપણે આપણો બચાવ કેવી રીતે કરવો? શત્રુઓ કિલ્લામાં આવી શકવાના નથી એ વાત નક્કી છે, પણ આપણે કિલ્લામાં રહીશું ત્યાં સુધી તેઓનો પરાજય કરી શકીશું નહીં.” આખરે ઘણો વિચાર કરી નક્કી કર્યું કે મહારાજે રાંગણના કિલ્લામાં જતા રહેવું. બાલપ્રભુ દેશપાંડે સૌથી પહેલા વર્ગનો વિશ્વાસુ સરદાર હતો; તેથી તેણે આવા કઠિન વખતમાં પણ શિવાજી મહારાજ સાથે જવાની હઠ કરી; શિવાજીએ તેની હઠ જોઇ તેને સાથે લીધો.

થોડી સેના લઈ મહારાજે રાત્રે પન્હાલનો કિલ્લો છોડ્યો. આની ખબર સિદ્દીને પડી. તે અબુલકજ્જલને જગાડી, મોટું સૈન્ય લઈ મરાઠાઓને પકડવા તેમની પાછળ પડ્યો. જ્યારે શિવાજી અને બાલપ્રભુને ખબર પડી કે શત્રુઓ તેમની પાછળ પડ્યા છે, ત્યારે તેઓ એક ખીણમાં ઉભા રહ્યા. તેઓ બાણતા હતા કે શત્રુની મોટી સેના સામે તેમનાથી થઈ શકવાનું નથી; પણ બાલપ્રભુને વિશ્વાસ હતો કે આ ઘાટીમાં શત્રુઓને રોકી શકાશે; અને તેટલી મુદતમાં મહારાજ રાંગણના કિલ્લામાં સહીસલામત પહોંચી જશે; તેથી તેણે મહારાજના ચરણને સ્પર્શ કરી કહ્યું, “મહારાજ, આપ અહીંથી જતા રહો, કારણકે એક એક ઘણુ એક એક યુગ બરાબર બચે છે. હું થોડા સૈન્ય સાથે અહીં રહું છું, અને શત્રુઓને મારા પ્રાણ જતા સુધી આ ઘાટીમાં ફાંપલ થવા નહીં દઉં.”

શિવાજી મહારાજ બાલપ્રભુની વાતને મળતા થયા નહીં. તેના ગળામાં હાથ નાંખી તે બોલ્યા, “બાલ, હું તમને બધાંને

છોડીને જવા ઇચ્છતો નથી. મારે માટે તમે અહીં મરો, અને પ્રાણ બચાવવા હું એકલો નાશી જઈ એ કેમ બને? હું કદિ જઇશ નહીં. ? ”

શિવાજી મહારાજનું આવું બોલવું સાંભળી તેમના ચરણ પકડી બાળપ્રભુએ કહ્યું, “ મહારાજ, ‘ સો મરો પણ સોનો પાળનાર ના મરો. ’ એ કહેવત ખોટી નથી. માટે આપ સત્વર ચાલ્યા જાવ. અત્રે વધુ રોકાવામાં માલ નથી. આપ જુઓ છો કે શત્રુ આવી પહોંચ્યા છે. ” હાથાર થઇ બાળના ગળામાં હાથ નાંખી મહારાજે કહ્યું, “ રાંગણના કિલ્લામાં પહોંચી તમારી મદદે લશ્કર મોકલીશ. ને સહીસલામત પહોંચ્યો છું એ જણાવવા તોપના પાંચ અવાજ કરીશ. ” એટલું કહી થોડાક અંતરકાલ લઇ મહારાજ નીકળ્યા. ”

હવે બાળના હવમાં હવ આવ્યો. તેણે પોતાનાં માથાસને બે ભાગમાં વહેંચી, ઘાટીની બન્ને બાજુ ઉભા રાખ્યા. તેમને ઉત્તેજિત કરવા તે આવેશથી બોલ્યો, “ મારા બહાલા સૈનિકો, આપણા પર કેવી મોટી જવાબદારી છે તે તમે જાણો છો. તમારી સ્વામીભક્તિ જોવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. શત્રુઓ તમારા કરતાં વધુ પ્રમાણમાં છે તો ભલે; તમારી તલવાર આગળ તે ટકી શકવાના નથી એવી મને ખાત્રી છે. માટે શત્રુઓને આજે બરાબર બતાવી આપો કે મરાઠાઓ સત્યનિષ્ઠ ને નિમકહલાલ છે. શત્રુઓને સમજણ પાડો કે સિંહને પકડવો સહેલ છે પણ શિવાજીને પકડવો સહેલ નથી. ચાલો તૈયાર થાઓ, અને શત્રુનો પરાજય કરો. જુવો, શત્રુ આવી પહોંચ્યા છે. તમારી દરેક જણની આગળ આ બાળ છાતી કહાડી ઉભો રહે છે. ” આમ કહી બકરાંના ટોળામાં વાઘ તૂટે તેમ એ વીરસ્ત્ર શત્રુ પર ફૂંદી પડ્યો. મરાઠાઓએ પણ મરતાં સુધી શત્રુને આગળ નહીં વધવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેઓ પર્વતની અડગતાથી ઘાટીમાં ઉભા. અણુઅણુ પહેલો

હલ્લો કર્યો. પણ તે મરાઠાઓની સમશેર આગળ પાછો પડ્યો. બીજો હલ્લો સિદ્ધી જેહરે કર્યો તેમાં બાળને જે ઘા થયા, પણ તેના વીરત્વ આગળ સિદ્ધીને પાછા હઠવું પડ્યું. ત્રણ કલાક સુધી લંચકર યુધ્ધ થયું છતાં મહારાજના પહોંચ્યાનો બિલકુલ જવાબ આવ્યો નહિ; તેથી બાળને મનમાં ઘણી ચિન્તા થવા લાગી. એટલામાં શત્રુઓએ ત્રીજો હલ્લો કર્યો. આમાં બાળના ઘણા માણસો કપાઈ ગયા. ઉપરાન્ત તેને પણ દશવિંશ ઘા પડ્યા. છતાં શત્રુઓથી એકડગલું પણ આગળ વધી શકાયું નહિ. એટલામાં એક એવો ઘા બાળ ઉપર થયો, કે તેનો હાથ તેને મૂકીને ચાલ્યો ગયો. છતાં હિંમત ન હારતાં બાળ પ્રયત્ન કરવાં લાગ્યો. દરમિયાન ઘડાઘડ પોતે અવાજ સંભળાયા. સાંભળતાં જ બાળના હવને કળ વળી. તેણે સિદ્ધીને કહ્યું, " મેં મારે કર્તવ્ય કર્યું છે. સ્વામીનો જીવ બચ્યો છે. હવે શરીરનું જે થવું હોય તે થાય. જેહરે, બા, સુશીથી બા, મેં મારા પ્રભુને સુખ રૂપે પારેલા રાખ્યો પહોંચાણી દીધા છે. " આટલું બોલી બાળ બેહોશ બની જમીન પર પડ્યો; તેના પ્રાણે શરીરનો ત્યાગ કર્યો.

બાળનું અપ્રતિમ શૌર્ય જોઇ જેહરે તાબજીવ થયો; તેના મુખમાંથી એકાએક ઉદ્ગાર નીકળ્યો, " બાળ, તું ખરો શરવીર છે. ખરો સ્વામીભક્ત છે. તું અહીં તારા સ્વામીને જેટલો બહાલો કર્યો, તેટલો જ મારે તેથી મધારે બહાલો હવે હાથરને થયો છે. "

જેહરે પ્રજાપતિ સંતોષે મિત્ર મિત્રોને જણાવ્યું.
 પ્રજાપતિ મિત્રોને જણાવ્યું કે મિત્રોને તે જણાવ્યું.
 પ્રજાપતિ મિત્રોને જણાવ્યું કે મિત્રોને તે જણાવ્યું.
 પ્રજાપતિ મિત્રોને જણાવ્યું કે મિત્રોને તે જણાવ્યું.
 પ્રજાપતિ મિત્રોને જણાવ્યું કે મિત્રોને તે જણાવ્યું.
 પ્રજાપતિ મિત્રોને જણાવ્યું કે મિત્રોને તે જણાવ્યું.

ફૂલનું મૂલ્ય

(કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર)

(અનુવાદક:—જયેશ્વર કાલિદાસ મેઘાણી)

શિયાળાના દિવસો હતા. કડકડતી શીતમાં ફૂલો સૂકાઈ ગયેલાં. ફૂલોમાં અને બગીચામાં ફૂલઝાડ બધાં શિશુહીન માળાપ જેવાં ઉઠાસ ઉભાં હતાં.

પણ પેલું સરોવર કોનું? એ સરોવરની વચ્ચેવચ્ચ એકજ કમળ ઉઘડેલું. એ તો સુહાસ માળીનું સરોવર. એવું ફૂલ તો વસન્તમાં પણ ન ખીલે.

સુહાસ એને જોઈને બહુ આનન્દથી છલકાઈ ઉઠ્યો. એના મનમાં થયું કે “ રાજાજીને આજે આ ફૂલ ભેટ કરી આવીશ. ફૂલોના શોખીન રાજાજી આજે અકાળે આ કમળ જોઈને મને મોં માગ્યાં મૂલ્ય આપશે. ”

વાયુનો એક હિલોળો વાયો; કમળે બાણે ખુશખુશાલ બનીને છેલ્લો હિંચકો ખાધો; માથા ઉપરથી એક કોમલ બોલતી ગઈ. માળીએ માન્યું કે મંગળ શુકન થયાં.

સહસ્ર પાંખડીનું એ ફૂલ લઈને સુહાસ રાજમહેલની સામે વાટ જોઈ ઉભો છે. રાજાજીને સમાચાર કહેવરાવ્યા છે. હમણાં જ રાજા બોલાવશે. મૂલ્યનો લોભી સુહાસ એ ફૂલનું શું શું જતન કરી રહ્યો હતો! એની પાંખડી ઉપરથી ઝાકળનું એક બિન્દુ પણ સુહાસે નીચે પડવા ન દીધું.

એટલામાં જ રસ્તે એક આઠમી નીકળ્યો. કમળને ભેતો ભેતો એ પુરૂષ પાસે આવ્યો. સુદાસને પૂછ્યું, “ કૂલ વેચવાતું છે ? ”

“ રાજાજીને ધરવાતું છે. ”

“ મારે તો એ રાજાના પણ રાજાને ધરવા મન છે. આજે બુદ્ધદેવ પધાર્યા છે. બોલો, શું દામ લેશો ? ”

“ એક માસા સુવર્ણની આશા કરીને બહાર નીકળ્યો છું. ”

“ કબૂલ છે. ”

ત્યાં તો નોખત ગડગડી. શરણાઈનો સૂર આવ્યો. કુંકુમ ચંદનના થાળ માથે મેલીને રમણીઓનું વંદ ગીતો ગાતું ચાલ્યું આવે છે. રાજા પ્રસન્નજીત પણ ચાલતા ચાલતા બુદ્ધદેવને દર્શને ઉપડયા છે. નગરની બહાર પ્રભુ પધાર્યા છે.

કમળ ભેંધને રાજા હર્ષ પામ્યા. મનમાં થયું કે પ્રભુના પૂજનમાં આજે પુષ્પની ઉષ્ણ હતી, તે પૂરી થયો. રાજાજીએ પૂછ્યું, “ શું મૂલ્ય લઈશ, સુદાસ ? ”

સુદાસ—“ મહારાજ, કૂલ તો આ સર્જને રાખી લીધું. ”

“ કેટલી કિંમતે ? ”

“ એક માસા સુવર્ણ. ”

“ હું દસ માસા દઉં. ”

રાજાજીને માથું નમાવીને પેલો પુરૂષ બોલ્યો, “ સુદાસ, મારા વિશ માસા. ”

રાજાજીનું મ્હોં લહેવાઈ ગયું. તેમનું હૃદય જરા દુભાયું. પેલો પુરૂષ બોલ્યો, “ મહારાજ ! હું અને આપ બન્ને પ્રભુ બુદ્ધના દર્શને ચાલ્યા છીએ. મારે પણ આ પુષ્પ પ્રભુને ચરણે જ ધરાવાતું છે. આ પુષ્પને માટે આજ આંહી આપણે રાજા પ્રજા રૂપે નથી ઉભા. બે ભક્ત રૂપે ઉભા છીએ. રોષ કરશો મા, હે સ્વામી ! આજે ભક્તિનાં પર દુનિયાદારીની માર્યાદા માનતાં નથી. ”

હસીને રાબજી બોલ્યા, “ હે ભક્તરાજ ! હું રાજી છું. સુખેથી માગણી કરો. તમે વિશ માસા કહ્યા તો મારા ચાળીશ.”

“ તો મારા ”

એ બોલવા બચ ત્યાં તો સુદાસ બોલી ઉઠ્યો, “ માફ કરજો મહારાજ ! માફ કરજો સર્જન ! મારે આ ફૂલ વેચવું જ નથી. એટલું કહીને એણે દોટ મૂકી. નિરાશ ભક્તો જોઈ રહ્યા.

સુદાસ માળી ફૂલ લઈને નગર બહાર નીકળ્યો. એકલો ઉભો વિચારે છે કે જે યુદ્ધદેવને ખાતર આ ભક્તો આટલું દ્રવ્ય ખર્ચે, એ પુરૂષ પોતે કેટલા ધનવાન હશે ! કેટલા દિલાવર હશે ! એને ફૂલ આપું તો કેટલું બધું દ્રવ્ય મને મળશે !

પદ્માસન વાળીને, વડલાને છાંયડે યુદ્ધ બેઠેલા. ઉર્જવળ લલાટ, મોં પર આનન્દ, હોઠમાંથી બહારે સુધા ઝરે છે. જેવો વાદળાંનો ઘેરો ગંભીર ઘરઘરાટ, એવોજ એ તપસ્વીની વાણીનો નિર્મળો નાદ.

સુદાસ સ્તબ્ધ બનીને ઉભો. એના મોઢામાંથી એક ઉચ્ચાર પણ નીકળતો નથી. એ તો જોઈ રહ્યો છે, પેલા સાધુ સામે ! ધનહીન, વસ્ત્રહીન, ઉપવાસી એ સાધુ ! આ ભિખારી એને શું આપવાનો હતો ?

લોચ ઉપર બેસીને સુદાસે એ તપસ્વીના પગ આગળ કમળ ધરી દીધું. વડલાની ઘટામાંથી પંખીઓએ ગાન કર્યું, વાસુની એક લહરી વાઈ, કમળની પાંદડીઓ ફરફરીને હસવા લાગી. સુદાસને શુકન ફળ્યાં.

હસીને યુદ્ધ મીઠી સ્વરે સવાલ કર્યો, “ હે વત્સ ! કાંઈ કહેવું છે ? કાંઈ જોઈએ છે ? ”

ગફગફ સ્વરે માળી બોલ્યો, “ કાંઈયે નહીં. તમારી ચરણરજની માત્ર એકજ કણી ”

કુરુખાનીની કથાઓ

પ્રાત્તાણુ

(કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર)

(અનુવાદક:-ઝવેરચંદ કાલિદાસ મેઘાણી)

સરસ્વતી નદીના કિનારા ઉપર એક દિવસ સાંજ પડતી હતી. કિનારે જાતમઝપિનો આશ્રમ હતો.

જંગલમાં છાણાં લાકડાં લેવા, ફળફૂલ વીણવા ગયેલા બટુકો પાછા આવી પહોંચ્યા. તપોવનની ગાયો ચરીને આશ્રમે આવી કિલકિલાટ કરતા બ્રહ્મચારીઓ નહાઇ ધોઇને ઋષિજીની આસપાસ પોતપોતાનાં આસન પાથરી ટપોટપ બેસી ગયા. વચમાં હોમનો અગ્નિ પ્રકટાવેલો. અનન્ત આકાશમાં પશુ એ સાંજને ટાણે, કોઇ મહા શાન્ત મહર્ષિની આસપાસ, નાના સુકુમાર તારાઓની મંડળી, શિષ્યમંડળીની માફક ચુપચાપ કેમ બેઠે હવન કરવા બેસી અઇ હોય !

હોઆગ્નિમાં જેમ ઘી હોમાતું ગયું તેમ અગ્નિની બવાળાઓ તપોવનની ઉપર ઝબૂકી ઊઠી. અરણ્યમાં આઘે આઘે કેટલે ય આઘે એ બ્યોતિનાં કર્શન કરીને વટેમાર્ગ ચાલતાં હતાં. એવે સમયે આશ્રમને બારણે આવીને એક બાળક લપાતો લપાતો ઉભો રહ્યો. નાના નાના હાથની ગુલાબી હથેલીઓની અન્દર અર્ધાં લીધેલું. પાસે આવીને એ બટુકે ઋષિજીને ચરણે હાથમાંનાં ફૂલફળ ધરી દીધાં; બહુ જ લક્ષિણથી પ્રણામ કર્યા.

ઋષિએ એ નવા અતિથિની સામે સ્નેહમય નજર કરી. કેલકિલકટે બાળક બોલ્યો, “ ગુરુદેવ, માફ નામ સ્વત્યકામ, કૂશક્ષેત્ર માફ ગામ. મારી માએ મને બ્રહ્મવિદ્યા શિખવા મોકલ્યો છે. ”

હસીને પ્રદ્યુષિ મીઠી વાણીમાં બોલ્યા, “ કલ્યાણુ થાઓ તારું. હે સૌમ્ય ! તારું જોત્ર કયું, બેટા ? તને ખબર નહીં હોય કે પ્રદ્યુષ-વિદ્યા તો માત્ર પ્રાદ્યુષના બાળકને જ શીખવાય. ”

ધીરે સ્વરે બાળકે કહ્યું, “ મારા જોત્રની તો મને ખબર નથી, મહારાજ ! હું મારી માને જઈને પૂછી આવું ? પૂછીને તરત જ પાછો આવીશ. ”

આતુર બાળક એટલું કહીને ગુરુને નમન કરી ચાલી નીકળ્યો. —સાંજે જ ચાલી નીકળ્યો, જંગલ વીધીને ગયો. વનમાં પશુની ત્રાડો અને થરથરાવી ન શકી. આશ્રમમાં જઈને બાણુવાની સ્ત્રી જોની આતુરતા !

નદીને કિનારે ગામ હતું. ગામને છેડે પોતાની માતું ઝુંપડું હતું. બાળક ત્યાં પહોંચ્યો. ઘરમાં ઝાંખો દીવો બલે છે, અને એની મા, જખાલા, બારણામાં ઉભી ઉભી દીકરાની વાટ જુએ છે.

છાતી સાથે આંખીને માએ પૂછ્યું, “ ઋષિએ શું કહ્યું, બેટા ? ”

સત્યકામ—“ માડી ! ઋષિજી તો પૂછે છે કે તારું જોત્ર કયું ? પ્રદ્યુષવિદ્યા તો પ્રાદ્યુષને જ બણાવાય. બોલ, માડી ! આપણું જોત્ર કયું ? ”

એ સાંભળીને માતાનું મોં શરમથી નીચું પડ્યું. કોમળ કંઠે એ ડુઝી નારી બોલી, “ બેટા ! મારા પ્રાણુ ! તારી મા જીવાન હતી. ગરીબાઈની પીડામાં પડી હતી. તારે કોઈ બાપ હતો જ નહીં. દેવતાઓની મેં બહુ પ્રાર્થના કરી. દેવતાઓએ કંપા કરીને તને મારે પેટ જન્મ આપ્યો. તારે જોત્ર કયાંથી હોય, બહાલા ? તારે બાપ જ ન હતો. ”

તપોવનમાં ખીજ દિવસનું સવાર થયું. એ વૃદ્ધ વડલાને છાંયડે વૃદ્ધ ઋષિજી બેઠા છે. એમને વીંટળાઇને પીળાં વસ્ત્રવાળા બટુકો બેસી ગયા. તાબુ સ્નાન કરેલું તેનાં જળબિન્દુઓ એ બટુકોની જટામાંથી ઝરતાં હતાં. તપોવનના પ્રણયની નિર્મળ કાન્તિ એ કુમારોનાં મ્હોં ઉપરથી ફિરજો કહાડતી હતી. વડલા ઉપર પંખીઓ ગાય, ચોપાસનાં ફૂલો ઉપર ભમરા ગાય, સરસ્વતીનેા પ્રવાહ ગાય, ને આશ્રમના કુમારો બધા એક સાથે શાન્ત સ્થામ-વેદની ગાથાઓ ગાય. એ ચતુરંગી ગાન કેવું ! એકલી બેઠી બેઠી કુદરત ચોતારું કોઇ વાજાંત્ર બબલી રહી હોય તેવું.

તપોવનના અનેક બટુકો બ્યારે કુદરતના વાજાંત્રની સાથે સૂર મેળવી સંગીત ગાઇ રહ્યા છે, ત્યારે સરસ્વતીને તીરે આદ્યો આવતો પેલો સ્તત્યકામ શાં શાં રૂઢન રહી રહ્યા છે ? એના મનમાં થાય છે, “ રે ! હું ગોત્રહીન મારે કોઇ બાપ નહીં ! જગતમાં કેવળ હું એક આકાશમાંથી ખરી પડેલો તારો ! હું માત્ર સ્તત્યકામ ! અર્થ-હીન એક શબ્દ ! આ મારા જેવા જ અનેક કુમારો અહીં ગાન કરી રહ્યા છે. ઋષિ એમને ખોળામાં બેસાડે છે, છાતી સાથે દાબે છે, ચુંબન કરે છે. બટુકોની આ મંડળીમાં પગ મૂકવાનું મારે માટે બંધ ! હું ગોત્રહીન ! ”

શરમાતો શરમાતો એ બાળક આવે ઉલો રહ્યો. ઋષિજીની નજર પડી. તેમણે સ્તત્યકામને બોલાવ્યો, “ અહીં આવ, બેટા ! કહે, તારું ગોત્ર કયું, હે સુન્દર બાળક ! ”

બાળકે નીચું વળેલું મસ્તક ઉંચું કર્યું. કાળી કાળી અને બે મોટી આંખોની પાંપણો આંસુથી ભીંજાણી. એ બોલ્યો, “ મહારાજ, માએ રડીને કહ્યું કે મારે કોઇ પિતા નહોતો. માએ દેવતાની બહુ ભક્તિ કરેલી, એટલે દેવતાઓએ એ ગરીબ માને પેટ મને જન્મ દીધો. મારે કોઇ ગોત્ર નથી, હે શુર ! ”

બટુકોની મંડળીમાં હસાહસ ચાલી. મધપૂડા ઉપર પથરાને ઘા થાય ને જેમ માખીઓ ગણગણી ઉઠે, તેમ વિદ્યાર્થીઓમાં કેલાહલ ફેલાયો.

કોઇ મસ્કરી કરતો કરતો સત્યકામની સામે હસે છે.

કોઇ કહે છે, “ અરરર ! એને બાપ જ નહીં. ”

કોઇ બોલ્યો, “ ધિક્કાર છે. એને ગોત્ર જ ન મળે. ”

કોઇ કહે, “ શું મ્હોં લઇને એ અહીં પાછો આવ્યો ? ”

કોઇ કહે, “ ગુરુજી એની સાથે કાં વાતો કરે ? ”

સત્યકામની આંખોમાંથી અશ્રુની ધાર ચાલી. મસ્કરી સાંભળીને એના માથામાં એકજ અવાજ ગાળ રહ્યો, “ હું પિતાહીન, હું ગોત્રહીન. ”

ઋષિના કાન મંડાયા છે પેલા બટુકોના ટીખળ તરફ, ઋષિની આંખો ચોંટી છે આ નબાપા બાળકના સુંદર અહેરા તરફ: પ્રજ્ઞાપિંતું હૃદય વિચારે છે “ ધન્ય છે, સત્યવાદી બાળક ! ”

આસન ઉપરથી આચાર્ય ઉભા થયા. બાહુ પસારીને એમણે એ રડતા બાળકને આલિંગન કર્યું. વેદીની પાસે એને ખેંચી લીધો, ને કહ્યું, “ તું ગોત્રહીન નહીં, તું પિતાહીન નહીં, તું અપ્રાદાણ નહીં, હે બેટા ! તું જ શુદ્ધ પ્રાદાણ, તારા ગોત્રતું નામ સત્ય-ગોત્ર. એ નામ કહિ ભૂલીશ નહીં, હો તાત ! ”

સ્તબ્ધ બનીને બટુકો જોઇ રહ્યા. શરમમાં ને શરમમાં એમનાં મ્હોં નીચાં નમ્યાં. તપોવનમાં એક પ્રજ્ઞાચારી વખ્યો. ગુરુદેવનો સૌથી વધારે બોલ્યો એ સત્યકામ !

કુરબાનીની કથાઓ

પાટણ

(શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી)

કાકની વિચારમાલા થોડી પલમાં તૂટી. એકદમ પૂર્વ દિશામાં ઉપાનું આગમન થયું; પૂર્વ દિશા લાલરંગે રંગાઇ ગઇ; અંધકાર ઓગળી તેનો ધગધગતો રસ ચારે ગમ પથરાઇ જવા લાગ્યો, કાકે ઉંચે જોયું, અને સામે નજર નાંખતાં જાણે તેનો શ્વાસ રૂંધાઇ જતો હોય તેમ લાગ્યું.

તેણે સરસ્વતીનાં સપાટા અંધ વહેતાં લાલ થઇ રહેલાં પાણી જોયાં; પાટણની ખાઇઓ ખુદલી મૂકેલી હોવાથી તેનાં પાણી કોટની ત્રણ તરફ પ્રસરીલાં જોયાં; અને તપ્ત સુવર્ણની હોય એવી જલની મેખલામાં કોઈક અસરનો અમર દેહ ઓપે તેમ પાટણને ઓપતું જોયું. તેનો ચોરસ કોટ ચોમેરથી જલતરંગે વિંટાલ્યો હતો. તેને મથાળે, અંદ્રૂત કોતર કામે કરેલા કાંગરા સફેદ સંગેમરમરનું હતા, સામે ભીમનાથના ઓવારાનાં સો પહોળાં પગથીયાં જાણે સ્વર્ગે ચડવાની સીડી હોય, એવો ભાસ કરાવતાં. ઓવારાની યે ખજુએ આરસનાં યે નાનાં મન્દિરો અચેતન દારપાલની ગરજ સારતાં. વચ્ચે મેડીવાળો મોટો ફરવાળો નકશીથી અને નાના મોટા ધુમ્મટ શણગાર્યો હતો. અંદરથી તાડનાં ઝાડની ઘટા કોટના કાંગરા પર ઝાલર મૂકી હોય તેમ, સમીરની લહેરમાં નાચતી હતી. પાટણ, પૃથ્વી ઉપર ઇન્દ્રપુરી ઉતારી હોય, એવું લાગતું હતું. પણ જાણે એટલેથી તેની મહત્વાકાંક્ષા વિરમી ન હોય એમ વિશ્વકર્માની કળાને વિસરાવે એવાં સુંદર, જુદા જુદા રંગનાં, સેંકડો મન્દિર-શિખરો, કોટના કાંગરાથી પણ ઉપર વધી, અમરાવતીને જ ઉપાલંબવા ગગન લેહી, સ્વર્ગનાં દાર આગળ પોતાની

પતાકાઓ ફફરાવી રહ્યાં હતાં. આ શિખરો પર શોભતા સોનેરી કળશો ઉગતા સૂર્યના લાલ ઝળહળાટમાં અંગારા સમા ચમકી રહ્યા હતા. પાટણના કવિઓ કહેતા કે પાટણના શૂરાઓની સમ-શેર અને મન્દિરોના કળશ, એ બેનાં તેજ સૂર્ય પણ ઝાંખો થતો. એ વાત કાકને સત્ય લાગી. માત્ર સૂર્યનારાયણને વધારે નહીં દુલવવા માટે કળશનાં તેજ ધમઓએ ઢાંક્યાં હતાં; અને સમશેરની ચમક ડાહ્યા મંત્રીઓની બુદ્ધિએ આવરી હતી.

જે દશ્ય કાંકે બેયું તેનું આજે નામ નિશાન પણ રહ્યું નથી. હાલનું પાટણ મુસલમાનોનું સ્થાપેલું શહેર છે; હાલની સરસ્વતી પણ કાલે કૂરી જાદી વહે છે. શૂરવીર સોલંકીઓનું અણહિલવાડ પાટણ હાલના શહેરની પશ્ચિમે ઘણા ગાઉ સુધી વિસ્તાર પામી રહ્યું હતું. આજ માત્ર જૂનાં ખંડિયેરમાં હેમાચાર્યની પોષધશાળા, અસલી અણહિલવાડ જે પાછળથી પાટણનું એક પર થઇ રહ્યું હતું તેનો અપભ્રંશ ધારતું એનાવાડા કરીને એક નાનું ગામ એને તેથી દૂર, પાટણના વેપારીઓનો કહેવાતો ધીંકાંટો-આટલાં જ તે પ્રતાપી શહેરની શાખ પૂરે છે. જે સરસ્વતી આજે પૂર્વથી પશ્ચિમ સીધી વહે છે, તે પહેલાં હાલના ધુમડી દરવાજા આગળ થઇ, હિંગળાજ્યાચરના એવારા આગળથી સીધી રાણીની વાવ તરફ વહેતી હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે. ભીમનાથનો એવારો રાણકી વાવની ઉત્તરે હતો.

આ સપાટ થઇ જતાં ખંડિયેરો હજારો માણસો ચાંપીને બચ છે, અને તેમને જાન પણ નથી રહેતું કે આ ઇંટ મટોડાં નથી પણ પૂનિત સ્મરણ ચિહ્નો છે; પથરો નથી, પણ પ્રતાપી નગરનાં પૂજ્ય અસ્થિ છે; માત્ર રખડતા ઇતિહાસ-સંશોધકોને નિહાળવાનાં ક્ષેત્ર નથી, પણ ગુર્જરોના પ્રભાવ, બુદ્ધિ અને શૂર આદરેલા અશ્વમેધનું મહાતીર્થ છે. નષ્ટ થયેલાં સામ્રાજ્યોની આ સ્મશાનભૂમિ છે.

લાલ ઉપા સોનેરી થતાં શહેર વધારે સ્પષ્ટ થયું; સોને મહેલા કળશે ફરીથી સોને મઢાયા. કાંક આ ભવ્યતા એક ચિત્તે જોઈ રહ્યા.

તુળનાં નાથ

૨

બાગલાણુ

(શ્રીયુત નંદશંકર તુળનાશંકર મહેતા)

સૃષ્ટિમાંનાં ઘણાં રમણીય સ્થળો જ્યાં અપ્સરાઓ પણ રમવા આવે, તથા સ્વર્ગવાસીઓને વાસો કરવો ગમે, એવા એક રણિયામણુ સ્થળમાં એક કિલ્લો બાંધેલો હતો, અને તેની નીચે એક સુંદર નાનું શહેર વસેલું હતું. એ શહેરની ચોતરફ ઉંચા ઉંચા પહાડોનો કોટ થઈ રહેલો હતો; અને તેમાંનાં ઘરો વચલા પોલાણમાં ચઢતાં ઉતરતાં ઘણાં જ ખુબસુરત હારખંધ બાંધેલાં હતાં આ શહેરનું પહાડોને લીધે પરમેશ્વર તરફથી રક્ષણ થયેલું હતું, તો પણ તેનો વધારે બચાવ કરવા સારૂ તેની આસપાસ ફરતો ઘણો મજબૂત પથ્થરનો કોટ હતો, અને તેની સાથે વળી એક ઉંચી ટેકરી કે જેની નીચે સઘળું શહેર આવી રહ્યું હતું, તે ઉપર એક કિલ્લો બાંધેલો હતો. એ શહેરનું નામ બાગલાણુ હતું, ને તે દેવગઢના રાજા રામદેવના તાબામાં હતું. કિલ્લો ઘણો મજબૂત તથા શોભિત હતો, અને તેમાં રહેવા સારૂ ઘણો વગ હતો. વળી તેની આસપાસની જગા પણ એવી શોભાયમાન હતી કે તેનું યથાસ્થિત વર્ણન કોઈ મોટા કવિની કલ્પનાશક્તિથી પણ થઈ શકે નહીં. ચોતરફ

ઉંચા ઉંચા પહાડો હતા અને તેઓ સૂર્યોદય અથવા સૂર્યાસ્ત થતી વખતે એવા તો મનોહર લાગતા કે તે જોવાને જેટલો શ્રમ તથા પસો ખર્ચ કરીએ તેટલો સઘળો વળી જાય. તેઓના ઉપર ઝાડી હતી, અને સાગ, આંખા, વગેરે ઝાડો નાટકશાળાની બેઠકની પેઠે એક ઉપર એક ઉગેલાં હતાં તે જોઇને આંખને આનંદ તથા સન્તોષ ઉપજતો હતો. એ ઝાડીઓમાં વાઘ, રીંછ વગેરે રાત્રી પશુઓ નિરકુંશ અમલ ચલાવતાં હતાં, અને તેઓના રાજ્યપદ વિશે તકરાર લેનાર માણસ ત્યાં કવચિત જ આવતું હતું. નાનાં મોટાં પક્ષીઓ ઘણા ભરપૂર નાદથી તે સ્થળને ગજવી મૂકતાં, અને તેઓનાં સુન્દર રંગબેરંગી પીછાંનો ઝળકાટ તડકામાં પડતો તે જોઇને ઇશ્વરની લીલાથી મન વિસ્મિત થયા વિના રહેતું જ નહીં. વળી ઠેકાણે ઠેકાણે નાની નાની નદીઓ વહેતી હતી, અને જ્યારે તેઓ ઉંચી જાએથી ઉતરતી, અને પથરા ઉપર અથડાતી, નાના છોડવા તથા ફલોને છૂંકતી, તથા પહાડોના ધસારાથી કાળા નાના કાંકરાઓમાં રમેતી આગળ ચાલતી, ત્યારે તેમની સ્થિતિ જોઇને આપણને આપણી ખાલ્યાવસ્થા યાદ આવ્યા વિના રહેતી નહીં. બીજી કેટલીએક નદીઓ ઉંચા ટેકરાઓ ઉપરથી નીચે પડતી તેના મોટા ઘોઘવાથી ગર્જના થઇ રહેતી, અને તેના ઉપર ડીણના જે ગોટા આવતા અને તેના ઉપર જ્યારે સૂર્યનાં કિરણ પડતાં ત્યારે વર્કીભવન થઇને તેઓમાંના સાત જૂઠા જૂઠા રંગ છૂટા પડીને ઇન્દ્રના ધનુષ જેવો આકાર ત્યાં થતો તે ઘણો જ આશ્ચર્યકારક લાગતો હતો. એવા ઘોઘવા નીચે પડીને આગળ વહેતા, કેટલાક નીચે પડી ત્યાં એકઠા થઇ રહેતા, એટલે ત્યાં નીતરું કાચ જેવું તળાવ બનતું, અને કેટલીએક નદીના બુસ્સાથી જમીન ઘસાઇને ત્યાં મોટી મોટી ખાઇઓ થતી, અને તેમાંથી તે વીજળીને વેગે દોડતી. જ્યારે ચોમાસામાં અઃપાઠ મહિનાનાં વાહળથી ઘેરા ઘટા થઇ રહેતી, તથા વિજળીના ચમકારા અને મેઘગર્જનાના કડાકા થતા ત્યારે ને જગાનો દેખાવ ખરેખરો દબદબા ભરેલો તથા ભયાનક થઇ

રહેતો હતો. વાદળાં તો બાણે આપણા પગ નીચે ગોટા ને ગોટા અથવા દુમસની પેઠે પથરાયલાં દેખાતાં હતાં, અને તેઓ પીગળીને પાણીનાં ટીપાં થઇ નીચે પડતાં તે આપણને લાગતું જ નહીં. વિજળી ઝાડ અથવા ટેકરીઓની ટોચથી ખેંચાઈ આવીને પડતી તે વખતે પથરોના ફાટવાથી તથા ઝાડોના પડવાથી મોટા મોટા અવાજ થતા હતા. વળી ગર્જનાના શબ્દ પણ એક પહાડ ઉપર અથડાઈ બીજા ઉપર પડતા, અને ત્યાંથી અથડાઈ ત્રીજાને લાગતા, અને એવી રીતે થયાથી ગડગડાટના કડાકા ને કડાકા કેટલીકએક વાર સુધી પહોંચ્યા જ કરતા. વરસાદ પણ ત્યાં એટલો બધો વરસતો કે તેનો ખ્યાલ મેદાનોમાં વસનારાઓથી થઇ શકે નહીં. એ સઘળું પાણી એકઠું થઇ નદીઓમાં વહેતું તેથી તે સઘળાં ઝરણુ ભરપૂર થઇ જતાં હતાં. ઉનાળાના સખત તાપથી ઝાડ બળી ગયલાં હોય, તથા પહાડો જે ખાવા ધાતા હોય તેમ દેખાતા હોય, ત્યાં સઘળે લીલું કુંભર થઇ રહેતું. ઝાડો ઉપર આકાશમાંથી વૃષ્ટિ રૂપી અમૃત પડતું, તેથી તેઓ સજીવન થઇ, પ્રકુલિત બની શોભાયમાન દેખાતાં, તથા પાણીનો પુષ્કળ મારો હોવાથી સઘળે ઠંડક ઠંડક થઇ રહેતી, તથા શીતળ વાયુથી અગણિત ફૂલોની સુગંધ ઘસડાઇ આવતી. ‘ કુંગરા દૂરથી રણિયામણા ’ એ કહેવત તે વખતે ખોટી પડતી, અને તેઓ આધેના કરતાં પાસેથી વધારે રણિયામણા દેખાતા હતા. એવી જગાએ જે કિલ્લો હતો તેની છેક અન્દરના ચોરડામાં જે જણ બેઠાં બેઠાં વાત કરતાં હતાં.

(કરણવેલો)

અંધકારનું સામ્રાજ્ય

(શ્રીયુત ગોવર્ધનરમ માધવરામ ત્રિપાઠી)

અંધકારની સેના ચારે પાસ ઘણા ભેરથી ધસારો કરતી હતી અને દશે દિશા તેનાથી છવાઈ ગઈ હતી. ઘોડેસ્વારો વેગથી સ્વારી કરતા હોય અને ઘોડાની ખરીઓના ડાબલાના ડાબકા જમીન પર ફેલાતા હોય તેમ કાળરાત્રિ ગાજતી હતી. અનેક તરવારો અથડાતી હોય તેમ પવનને બળે અનેક ઝાડનાં પાંદડાં તથા ડાળો અથડાઈ અવાજ કરતાં હતાં. મોટા બાણવાળી ઉગ્ર બળથી બાણ ફેંકતા હોય અને તેના સુસવાટ ચારે પાસ મચી રહ્યા હોય તેમ પવન સુસવાટા નાંખી રહ્યા હતા અને વૃક્ષો વચ્ચેના, પાંદડાં વચ્ચેના, આંતરા વચ્ચે થઈને ધસી આવતાં, ચીસો નાંખતો હતો. ચારે તરફ યુદ્ધનાં ભયંકર વાજાં વાગી રહ્યાં હોય અને યુદ્ધની ભુમમાં ખરોખર ન સંભળાતા સ્થળે સ્થળે તેનો નાદ સ્ફુરતો હોય તેમ સર્વ પાસ તમરાં નિરંતર બોલતાં હતાં. ઘનાઈ ઘવાઈ, કોઈ હાથ ખોઈ, કોઈ પગ ખોઈ, પડેલા યોદ્ધાઓ દોડતા, લડતા યોદ્ધાઓના પગ તળે કચરાતાં છુંદાતાં દુઃખીથી અશરણ બની હૃદયવેધક ચીસો પાડી ઉઠતા હોય તેમ હરણ, સસલાં અને અનેક ગરીબ પશુઓ, બોડમાં ઉંઘતાં પ્રાણીઓ શોધી ખાનાર વડ્ડે જેવાં કૂર, ચોર પશુઓના પંખમાં પોતાને અથવા નરને કે માદાને કે બચ્ચાને ફસાયલાં ઢેખી, ઉંડાણ-માંથી કારમી ચીસો નાંખતાં હતાં. આખા જંગલમાં શિકારી અને શિકારની દોડાદોડ મચી રહી હતી અને સિંહવાઘના પંખ ધબ ધબને પડતા હતા અને ગરીબ પ્રાણીઓના કેમળ માંસમાં ખુંખી જતા હતા. શિયાળનાં ટોળાં ચારે પાસથી કાયર યોદ્ધાઓ નાસતાં નાસતાં ચીસો પાડે તેમ રેતાં હતાં. શ્વરા સ્વારો પેઠે

વાધ, નાનાં ઝાડ અને ઘાસ ઉપર ફાળ ભરતા, વેગથી ચાલ્યા જતા હતા અને ચોમાસાના પૂર પેઠે ઠેકાણે ઠેકાણે ધુધવાટ કરતા હતા. સેનાના નાયક જેવો મૃગપતિ સિંહ અંધરાત્રે રસ્તા વચ્ચે બેઠો બેઠો-મોઢું વાદળ ગાજતું હોય-તોપ ધડુકતી હોય-તેમ મહા ગર્જના કરી રહ્યા હતા. એ ગર્જના સાંભળતાં વાધ સરખાં પ્રાણી ચુપ થઈ લપાઈ જતાં હતાં, હાથીઓ અને પાડાઓ ખરાડા પાડતા પાડતા નાસાનાસ કરી મૂકતા હતા, ઝાડ ઉપર સૂતેલાં પક્ષીઓ બગી ઉઠતાં હતાં અને કંપતાં કંપતાં કાન માંડતાં હતાં, આખા જંગલમાં અને આઘેના સુન્દરગિરિનાં કોતરોમાં વિકરાલ પડકા બિડી રહ્યા હતા, અને ધોરી માર્ગ પર એક ઠેકાણે એકલો બેઠો બેઠો આવી મહાગર્જના કરતો મહોન્મત્ત સિંહ પશુ માત્રમાં પોતાની આણુ વર્તાવતો હતો અને આખા જંગલમાં ખૂણેથી ખૂણે સર્વત્ર તેની હાક વાગીરહી હતી. અગ્નિના અંગારા ઘેઠે તેની આંખો રાતા તેજથી ચળકતી હતી અને આઘે સુધી તીવ્ર ભયંકર કટાક્ષ નાંખતી હતી. ફૂર પશુઓનો આ મહારાજ ઘડી ઘડી ચાળ ફેંકતો હતો અને તે વિંઝાતી તેના સ્વરથી ચમકતાં તમરાં પણ ચુપ થઈ જતાં હતાં. જે રસ્તાને એક છેડે આ વનરાજ આવી રીતે વિરાજતો હતો તે જ રસ્તાને બીજે છેડે તે જ સમયે, કાળજી કહ્યું ન કરે તેવે સ્થળે તે સમયે મનસ્વી મનરાજ સ્વસ્વ-તીચન્દ્ર ત્રિલેટા આગળ વચ્ચોવચ એકલો પડ્યો પડ્યો નિર્ભય અને નિઃશંક મૂર્છાસમાધિ સાધતો હતો.

આ પ્રસંગે આખા જંગલમાં પેસવા કોઈ માનવીની છાતી ચાલે એમ ન હતું, અને ખરા શૂરવીરો પણ રાત્રિસમયે આ ભયંકર જનાવરોને છ'છેડવા હિમ્મત ધરતા નહોતા. આખા જંગલમાં માત્ર જનાવરોની કારમી ચીસો સાંભળાયાં કરતી અને ખહારવટી-આઓ રાવણું ત્રા તે પણ મનહરપુરીની બાળુના વડમાં ભરાતા. સ્વસ્વતીચન્દ્ર પડ્યો હતો તે જગા વડથી થોડે છેડે હતી અને

વડ નીચે ઉઠતો શોર બકેર પણ અંધારામાં કાન ઉપર અફળાતો ત્યારે ઓછો ભયંકર નહોતો લાગતો. આકાશમાં તારાનાં ઝુંડ ઝબુકતાં હતાં, તે પણ ભયંકર પ્રાણીઓની આંખો જેવાં વિકરાલ પ્રકાશવાળાં લાગતાં હતાં, અને જંગલનો આ ઠાઠ ભેધ નબળો પોચો માણસ તો ભયથી ગાંડો થઇ જાય. સરસ્વતીચન્દ્રની મૂર્છા વળી, તોપણ ઉઠવાની કે બોલવાની તેનામાં શક્તિ રહી ન હતી. રસ્તાની ધૂળમાં ચતોપાટ પડેલો હતો, તેને કંઇક શુદ્ધિ આવતાં, પ્રથમ કાન સચેત થવા પામતાં, સિંહની ત્રાડતી ગર્જના અને તેની સાથે જ બીજાં પ્રાણીઓની ચીસો એકદમ એ કાનમાં ઢોસી આવવા લાગી, અને આંખો ઉઘડતાં એ ગર્જનાઓથી ગાજતો વીંઝાતો ત્રાસ વર્ષાવતો અંધકાર અને અંધકારસાગરને પેલે કિનારે ચાંચી-આઓની તરવારોની અણીઓ પેઠે ચળકતા ચમકતા તારાઓ દષ્ટિમાં ઉપરા ઉપરી ઉભરાવા લાગ્યા. સરસ્વતીચન્દ્રના પંડિત વિચાર નાસી ગયા; કવિતા તો પાસે આવી જ નહીં; જ્ઞાનમાર્ગ તો સૂઝ્યો જ નહીં; માળાપ, કુમુદસુન્દરી, અને ચન્દ્રકાન્ત પણ એના મનની દષ્ટિ-મર્યાદામાંથી ખસી ગયાં; મરણ-કાળે સહુને મૂકી એકલાં જવાનું તેવી જ રીતે આ મહાભયપ્રસંગે પણ સરસ્વતી-ચન્દ્ર એકલો અનાથ ભોંય નાંખેલા જેવો કાળરાત્રિના ઘોર ભયભીરવનું ઉગ્ર સ્વપ્ન જેવા લાગ્યો. ઉઠવાની શક્તિ નહીં તો નાસવાની શક્તિ ક્યાંથી હોય ? નાસીને પણ આ અભણ્યા જંગલમાં અંધારે કંઈ દિશાએ જવું ? ગમે તો ભૂખ અને અશક્તિથી અથવા ગમે તો કોઈ ભયંકર પ્રાણીના મુખમાં આહુતિ પેઠે પડી, સંસારને છેલ્લા નમસ્કાર કરવાનો પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ લાગ્યો.

x x x x x

એવામાં રસ્તાની એક બાજુ પરની ઝાડીમાં કાંઈક ખડખડાટ થયો, અને થોડી વારમાં એક મહાન્ અજગર-કાળો નાગ-કુંદવાડા મારતો ઝાડીમાંથી રસ્તા ઉપર દાખલ થયો, અને પુવારાના પાણી

પેઠે ઉછરતો ઉછરતો સુરસ્વતીચન્દ્ર પડયો હતો એણી પાસ રચુરના—અટકે નહીં એવા—મોબ પેઠે આંચો. સુરસ્વતીચન્દ્રના અશકત શરીરમાં એના ધસારાએ અને કુફવાડાએ અચિન્તી લેશ શકિત આણી અને ઉઠાયું તો નહીં પણ નાગ આવતો હતો તે તરફ દષ્ટિ ફેરવી અને ચમ્પૂત જેવા નાગને એણે દીઠો અને તેની સાથે આંખો આકાશ ભણી હતી તેવી કરી દીધી. સગાસ્નેહીના વિચાર, પશ્ચાત્તાપ દીનતા, શોક અને આંસુ એ સર્વ સંસારના પદાર્થોને વિજળીની ત્વરાથી ત્યાગ કરી દીધો, અને મહામંગળસમય જેવા મરણકાળને વાસ્તે સુરસ્વતીચન્દ્ર આંખના પલકારા જેટલી વારમાં સર્વ અને સાવધાન થઈ ગયો. આ સર્પ પોતાને ક્યારે ડસે છે તેની વાટ ધડકતા હૃદયથી જેવા લાગ્યો. સર્વ સંસારનું હવે અવસાન આવે છે સમજી, ક્ષોભ તજી, તે શાન્ત થઈ ગયો. વિચારનો અવકાશ મળ્યો, ઉપજેલું મરણભય, અવકાશ જતો રહ્યો તેની સાથે, જતું રહ્યું. માત્ર આત્મરક્ષણની સાહજિક વૃત્તિ સૂર્ય ગયા પછી પણ સૂર્યનાં કિરણ રસથી તેમ હજી રહી હતી અને એ વૃત્તિએ પણ એવું જ શીખવ્યું કે નાગની પાસે સચેતન દેખાવા કરતાં જડ દેખાઈ, બંધ તે રસ્તે તેને જવા દેવો એ જ સાફ છે. મહાસર્પ દોડતો દોડતો આંચો તે ક્ષણે સુરસ્વતીચન્દ્ર આવાં કારણથી હાલતો ચાલતો બંધ થઈ સ્તબ્ધ બની, શ્વાસ રૂંધી, પડી રહ્યો. સર્પ આડો, અવળો, વાંકો થતો તેની પાસે આંચો, અને પોતાના માર્ગના અવરોધ કરતો એને દેખી એની ચારે પાસે પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યો, અને અન્તે પ્રથમ હતો તે પાસ આવી તેની છાતી પર ચડી ગયો. સાપ પાંચ છ હાથ લાંબો, ચાર પાંચ આંગળ જડો, અને વિકરાલ હતો. તારાના તેજમાં એની તીવ્ર આંખો, ધોળી મૂછો, અને કાંચ-ળીમાંના પટા આભાસ ધરવા લાગ્યા. પોતાની પહોળી મોટી પાંદડા જેવી અગ્રક્ષ્ણા ઉંચી કરી કંપાવવા માંડી સુરસ્વતીચન્દ્રની છાતી પર નાગરાજ ડાલવા અને ભયાનક ડાકલી વગાડવા લાગ્યો. સુરસ્વતીચન્દ્રના ધૈર્યની સીમા આવી ગઈ, અને સાપ કરડયો હોય એવી જ

વૃત્તિ આ દેખાવ જોઈ એને થઈ ગઈ. તેના હોઠ, નખ, અને હાંત કાળા પડ્યા હશે તે તેા અધારામાં શું જણાય પણ તે સર્વમાં શીત વ્યાપી ગયું, કાન ખડેરા થઈ ગયા, શરીરમાંથી લોહી ફટકી ગયું, અને આત્મા શબ જેવા શરીરમાં માત્ર સાક્ષી રૂપે રહ્યો. પાંચ સાત મિનિટ સુધી વિષમય પ્રાણી આ શરીર ઉપર આમ તેમ ફર્યું અને એના ભાર નીને ચગદાતા ગયા તેમ તેમ શરીરના અવયવ એક પછી એક મરી ગયા જેવા થયા. અન્તે એકદમ પુછડું જોરથી સ્વસ્વતીચન્દ્રના મોં પર ઝાપટી, શરીર ઉપરથી ઉતરી, સાપ સામે રસ્તે ચાલ્યો ગયો. તે પળે “ ઓ કરડયો ! ” એવી વેદના સ્વસ્વતીચન્દ્રના રહેલા ભાનના અંગારામાં વિષ પેઠે વ્યાપી ગઈ અને તેની સાથે એ અંગારો હોલવાઈ ગયો. જંગલ પાછું હતું તેવું થઈ ગયું; સ્વસ્વતીચન્દ્રના હૃદયના ધબકારા પણ બંધ થઈ ગયા; એને ધારણ કરનારી રાત્રિચિતામાં અધિકાર ભડભડ લાગવા મંડ્યો; અને જંગલસ્મશાનમાં પ્રાણીખંધુઓની પોકેપોક ચારે પાસ ગાળ રહી અને આકાશને ભેદવા લાગી. કંઠણમાં કંઠણ કાળબ્ધ ચીરી નાંખે એવી મરણપોક જેવી સિંહ-ગર્જના બીબા સર્વ નાદને ડૂબાવી દઈ, એકલી સંભળાવા લાગી; અને દશે દિશાએ ભોર શૂન્ય અન્ધકારમાં યમને જોળે પડેલા સ્વસ્વતીચન્દ્રની પ્રાણયાત્રાના અવસાનના સાક્ષીભૂત થવા, એ સૂતો હતો ત્યાંથી ફરતા બે ત્રણ ગાઉ સુધીમાં, કોઈ માનવી આ ભયંકર પ્રહરે હશે એવી કલ્પના પણ થવાનું કારણ ન હતું. ચારે પાસનું જંગલ, પૃથ્વી, આકાશ, અને સર્વ દિશાઓ એકદમ આ પુરુષના પ્રાણને વાસ્તે પોકારતી હતી અને એ પોકાર અધિકારમાં પડ્યા પામી ગાળ ઉઠતો હતો.

(સ્વસ્વતીચન્દ્ર ભા. ૨)

મહાશ્વેના

(શ્રીયુગ છગનસાત હરિસાત પંડ્યા)

તે બાણુની દક્ષિણ મૂર્તિની સામે, પ્રહ્લાસન રચીને તથા પાશુપતવ્રત ધારણ કરીને બેઠેલી તેણે એક કન્યા બેઠ. તે સર્વ દિશાઓને ડુબાવી દેતા, પ્રલય કાળે ઉભરાયલા ક્ષીરસમુદ્રના પૂર જેવા શ્વેત, અતિ દીર્ઘ કાલથી સંચિત તપઃસમૂહની સમાન ફેલાતા, અને વૃક્ષોની વચ્ચે વચ્ચે ગંગાજલની પેઠે ભેગા થઈને વહેતા, પોતાની દેહપ્રભાના પ્રવાહ વડે, વન-ગિરિ સહિત તે પ્રદેશને બાણે ગજદંતમય બનાવી દેતી હતી; અને બેનારનાં ચક્ષુમાં થઈને તે પ્રભાપ્રવાહ અંદર પેસવાથી, તેના મનને પણ બાણે શ્વેત કરી દેતી હતી ! તેના શરીરની આસપાસ અતિ ધવલ પ્રકાશ પ્રસરવાથી, તે બાણે સ્ફટિક ગૃહમાં બેઠી હોય, ક્ષીરસાગરમાં ડૂબી ગઈ હોય, નિર્મલ ચીનાઈ વસ્ત્રથી ઢંકાય ગઈ હોય, દર્પણતલમાં ઉતરેલી હોય, કે શરદ્ભેદની તળે સંતાઈ ગઈ હોય તેમ તેનાં અવયવ પરિપૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ દેખાતાં ન હતાં. અંગ સુજવાનાં દ્રવ્યાત્મક સાધન મૂકીને તેને બાણે કેવલ શ્વેત ગુણથી જ ઉત્પન્ન કરેલી હતી ! શંભુના દક્ષિણ મુખની હાસચ્છવિ બાણે ખડાર નીકળી બેઠી હોય; રુદ્રને ચોળવાની વિભૂતિ બાણે શરીર ગ્રહણ કરીને આવી હોય; નીલકંઠના કંઠનો અન્ધકાર છેદવાનો યત્ન કરતી બાણે પ્રત્યક્ષ ચંદ્રપ્રભા હોય; દેહ ધારણ કરીને આવેલી બાણે પાર્વતીની મનઃશુદ્ધિ જ હોય; હરવૃષભના દેહની કાન્તિ જ બાણે પૃથક્ નીકળેલી હોય; દેવાલયનાં વૃક્ષોની પુષ્પસમૃદ્ધિ જ બાણે પશુપતિની પૂજા કરવા આવી હોય; ક્ષ્માની તપઃસિદ્ધિ જ બાણે ભૂતળ ઉપર ઉતરી હોય; આદિ યુગના પ્રભાપતિની કીર્તિ જ સપ્ત લોકમાં ભ્રમણ કરવાથી થાકીને વિશ્રામ લેવા આવી હોય; આવતા

કૃતયુગની ખીજકલા જાણે યુવતી રૂપે રહેલી હોય; શરીરવાળી જાણે મુનિજનોની ધ્યાનસમ્પત્તિ હોય. રાત્રી ઉન્મૂલન કર્યાના ક્ષોભમાં નીચે પડી ગયેલી જાણે કૈલાસની લક્ષ્મી હોય; શેષ સર્પના શરીરની શોભા જાણે પાતાલ છોડીને બહાર નીસરી આવી હોય; બલરામની દેહપ્રભા જાણે મદિરાનો મદ ચડવાથી ગળી પડી હોય, અને શુકલપક્ષની પરંપરા જાણે ભેગી કરીને આણી હોય એવી તે શોભતી હતી ! તેના શ્વેત વર્ણને લીધે, સર્વ હંસો સાથે જાણે તેણે સંવિભાગ કરેલો હતો; ધર્મના હૃદયમાંથી જ તે જાણે ઉત્પન્ન થયેલી હતી; શંખમાંથી જાણે કોતરી કહાડેલી હતી; મુક્તાશ્નમાંથી જાણે બનાવેલી હતી; મૃણાલનાં જ જાણે તેનાં અવયવ રચેલાં હતાં; હાથી ઠાંતના કડકાથી જ જાણે તે ઘડેલી હતી; ચન્દ્રકિરણના કુચાથી જાણે તે સ્વચ્છ થયેલી હતી; અમૃતના ટ્રીણથી તે ધવલ બનેલી હતી; પારાની ધારાથી જાણે તેને ન્હવરાવેલી હતી; રૂપાના રસનું જાણે તેને મહાન કરેલું હતું; ચન્દ્ર મંડળમાંથી જાણે તે કોતરેલી હતી; અને ધવલતાની જાણે સીમા હતી. સ્કંધ સુધી લટકતી, ઉદયાચલ ઉપર ગયેલા સૂર્યભિન્નમાંથી બાલકિરણોની પ્રભા લઇને જાણે બનાવેલી, ચમકતી વિજળીના તેજ જેવી રાત્રી, તથા થોડી વાર સ્નાન કર્યાથી વિરલ વિરલ રહેલા જલકણને લીધે જાણે પ્રણામ કરવાથી જગદીશ્વરના ચરણની ભસ્મ તેમાં ચોંટી હોય એવી જટા તે કન્યાના મસ્તકને શોભાવતી હતી. સૂર્યરથના અશ્વોની ખરીઓ વડે ખોદાયલા નક્ષત્રોના ચૂર્ણ જેવી શ્વેત ભસ્મ વડે તેનું લલાટ શોભતું હતું. અતિ નિર્મળ, આમળા જેવડા મોટા મોટીના ઢાણાનું અક્ષવલય તેણે કંઠમાં પહેરેલું હતું, તેથી તે પરિવેષ સહિત ચન્દ્રમંડળયુક્ત પૂર્ણિમાની રાત્રિ જેવી શોભતી હતી ! પાર્વતીના સિંહની ચાળનું જ જાણે બનાવ્યું હોય તેવું, ચામર જેવી સુંદર આકૃતિવાળું, કંઠપલતાના વલ્કલનું તે કન્યાએ ઉત્તરીય રચેલું હતું. પગ સુધી પહોંચતું શ્વેત રંગનું રેશમી વસ્ત્ર તેણે પહેરેલું હતું. ચોખ્ખ કાલે આવનાર, નિર્વિકારી

તથા વિનયી શિષ્યના જેવું યૌવન પણ તેની સેવા કરતું હતું! સ્વચ્છ લાવણ્યે પણ જાણે પુણ્ય કર્યાં હોય તેમ તેનો પરિગ્રહ તેણે કીધો હતો! સુંદર લોચનવાળું રૂપ પણ આપણ રહિત, દેવાલયના મૃગની પેઠે તેની સાથે જ રહેલું હતું! તેનો જમણો હાથ, જેની અંગુલિયો ઉપર શંખની સૂક્ષ્મ વીંટીઓ આવી રહી હતી, ત્રિપુડ કરતાં ચોંટેલી ભસ્મ વડે જે શ્વેત થયેલો હતો, તે વડે એ કન્યા, ઉત્સંગમાં પોતાની પુત્રીની સમાન આવી રહેલી દન્તમય વીણા વગાડતી હતી, જેથી તે પ્રત્યક્ષ ગન્ધર્વવિદ્યા જેવી શોભતી હતી. ગીતસ્તુતિ વડે તે કૈલાસનાથને વીણાથી રીઝવતી હતી, અતિમધુર ગીત વડે આકૃષ્ટ થયેલાં, તથા કર્ણુ નિશ્ચલ રાખીને જાણે ધ્યાન કરતાં, -મૃગ, વરાહ, વાનર, ગજ, સિંહ, વગેરે-વનચરોનાં ટોળાં, તે સંગીતચુકત વીણારવ સાંભળતાં હતાં. દેવગંગાના જેવી તે સ્વર્ગમાંથી ઉતરેલી હતી. ચિત્રેલી હોય તેમ તેનું સ્થાન અચલ હતું. જાણે કિરણમય હોય તેમ શરીરની કાન્તિથી તે ભૂતલને રંગતી હતી. તે મમત્સૈ, અનહંકાર, તથા મત્સર રહિત હતી. આકૃતિ તેની અલૌકિક હતી. અને દિવ્ય સ્વરૂપને લીધે વય કળી શકાતું નહોતું. તે છતાં પણ જાણે લગભગ અઢાર વર્ષની હોય એવી તે દેખાતી હતી.

કાદંબરી

બાળુ

(બાળુ બંકીમ ચંદ્ર)

(મહાભારતમાંથી અનુવાદ)

જનમેજય યોદ્યા, “ હે મહર્ષે ! આપે કહ્યું હતું કે કેલિ-યુગમાં બાળુ નામનાં એક પ્રકારનાં મનુષ્યો પૃથ્વી પર આવિ-ર્ભૂત થશે. તેઓ કયા પ્રકારનાં મનુષ્યો હશે, અને પૃથ્વી પર જન્મ ધારણ કરીને શું શું કરશે તે સાંભળવા મને ઘણી ઉત્કંઠા થઈ છે. આપ અનુગ્રહ કરીને તેનું સવિસ્તાર વર્ણન કરીઓ.”

વેશમ્પાયન યોદ્યા, “ હે નરશ્રેષ્ઠ ! હું તે જ વિચિત્રબુદ્ધિ, આહારનિદ્રાકુશળ, બાળુ લોકની કથા કહું છું, આપ શ્રવણ કરીઓ. હું તે જ ચરમાલંકૃત, ઉદારચરિત્ર, બહુભાષી, મિષ્ટાન્ન-પ્રિય, બાળુ લોકનું ચરિત્રકીર્તન કરું છું, આપ શ્રવણ કરીઓ. હે રાજન્ ! જેઓ વિચિત્રવસ્ત્રધારી, વેત્રહસ્ત, અલંકૃતકેશ અને હોલબૂટધારી હશે તેઓ જ બાળુ. જેઓ વાગ્ચુદ્ધમાં અબોધ, પરભાષાપારદર્શી, માતૃભાષાવિરોધી હશે તેઓ જ બાળુ. મહારાજ એવા અનેક મહાબુદ્ધિસમ્પન્ન બાળુઓ જન્મ લેશે, કે જેઓ માતૃભાષામાં વાતચીત કરવામાં અસમર્થ હશે; જેમની હશે ઇન્દ્રિયો સ્વતંત્ર અને તેથી જ અપવિત્ર હશે. જેમની કેવળ રસેન્દ્રિય પણ પરબ્રહ્મતિનું એકું ખાવાથી પવિત્ર હશે, તેઓ જ બાળુ. જેમના ચરણ માંસઅસ્થિવિહીન શુષ્ક કાષ્ઠ સમાન હોવા છતાં જેઓ પલાયનમાં વીર, હસ્ત દુર્બળ હોવા છતાં હૈમિની પકડવામાં અને વેતન ગ્રહણમાં સુષુદુ, ચર્મ કોમળ હોવા છતાં પણ સાગરપારનિર્મિત ખાસ પદાર્થોના પ્રહારમાં સહિષ્ણુ, સંક્ષેપમાં જેમની ઇન્દ્રિયમાત્રની આ પ્રમાણે પ્રશંસા કરી શકાય તેઓ જ

બાળુ, જેઓ વિના ઉદ્દેશે સંચય કરશે, સંચયને માટે ઉપાર્જન કરશે, ઉપાર્જનને માટે વિદ્યાધ્યયન કરશે, વિદ્યાધ્યયનને માટે પરીક્ષાપ્રશ્નની ચોરી કરશે તેઓ જ બાળુ.

“ મહારાજ ! બાળુ શબ્દ માનાર્થે વપરાશે. જેઓ કલિયુગમાં ભારતવર્ષમાં રાજ્યાભિષિક્ત થઈને અગ્રેજ નામે પ્રસિદ્ધ થશે તેઓ ‘ બાળુ ’ શબ્દથી કારકુન અને વેપારી સમજશે. નિર્ધન લોક બાળુ શબ્દ પોતાના કરતાં વધારે ધનવાન માણસો માટે વાપરશે. સેવક લોકો ‘ બાળુ ’ શબ્દનો અર્થ શેઠ કરશે; પરંતુ એ સઘળાથી પણ જુદા કેવળ ‘ બાળુ-જીવન ’ ગાળવાની અભિલાષા ધરાવનાર કેટલાંક મનુષ્યો જન્મશે. હું કેવળ તેમનાં જ ગુણકિર્તન કરું છું. જેઓ વિપરીત અર્થ કરશે તેમનું આ મહાભારત શ્રવણ નિષ્ફળ જશે, અને તેઓ ગોજન્મ અહણ કરીને બાળુ લોકોનું ભક્ષ્ય બનશે.

“ હે નરાધિપ ! બાળુ લોક દ્વિતીય અગત્ય સમાન બનીને સમુદ્રરૂપી વારુણીનું શોષણ કરશે, કાવ્યનાં પાત્ર એ લોકોનાં જળપાત્ર બનશે. અગ્નિ એ લોકનો આજ્ઞાધિન થશે, ‘ તમાકુ ’ અને ‘ ચિરૂટ ’ નામનાં એ અભિનવ ખાંડવવનનો આશ્રય લઈને રાત્રિદિવસ એ લોકોના મુખમાં જ લાગી રહેશે, જે પ્રમાણે એમના મુખમાં તે પ્રમાણે જઠરમાં અગ્નિ સદા પ્રજ્જ્વલિત રહેશે. એમના સંગીત અને કાવ્યમાં પણ અગ્નિદેવ વિરાજમાન રહેશે. વાયુનું જ એ લોક ભક્ષણ કરશે. સભ્યતાને ખાતર તે કઠોર કાર્યનું નામ રાખશે ‘ વાયુસેવન. ’ ચન્દ્ર એમના ઘરમાં અને ઘરની બહાર સદા વિરાજમાન રહેશે—કદાચ ધુંધટમાં ઢંકાયલો પણ રહેશે. કોઈ (એટલે મોટે સુધી ભટકશે) પ્રથમરાત્રિએ કૃષ્ણ પક્ષનો ચન્દ્ર અને શેષ રાત્રિએ શુકલ પક્ષનો ચન્દ્ર બોશે, કોઈ એનાથી વિપરીત પણ કરશે. સૂર્ય એમનાં દર્શન કરી શકશે નહીં. યમ એમને ભૂલી જશે.

“ હે નરશ્રેષ્ઠ ! જેઓ કાવ્યરસાદિથી વિમુખ, સંગીત પર એટલી પ્રીતિ ધરાવનાર કે દગ્ધ કોકિલાનો જ આહાર કરી જનાર, અને જેમનું પાંડિત્ય કેવળ નિશાળ અને કૌલેજના ગ્રંથોમાં જ બંધાયેલું હશે, તે છતાં જેઓ પોતાને અનન્તજ્ઞાની તરીકે ઓળખાવશે તેઓ જ ખાળુ. જેઓ કાવ્યમાં કંઈ પણ સમજતા ન હશે, છતાં કાવ્યપાઠમાં અને સમાલોચનામાં પ્રવૃત્ત થશે તેઓ જ ખાળુ. જેઓ રૂપમાં કાર્તિકેયના કનિષ્ઠ જ્ઞાતા, ગુણમાં નિર્ગુણ પદાર્થ જેવા, કર્મમાં જડભરત જેવા, અને વાતોમાં સરસ્વતી સમાન હશે તેઓ જ ખાળુ. જેઓ ઉત્સવને માટે દુર્ગાપૂજન કરશે, ગૃહિણીની પ્રસન્નતા માટે લક્ષ્મીપૂજન કરશે તેઓ જ ખાળુ. જેમનું ગમન તરેહ તરેહનાં વાહનોમાં, શયન હોટેલોમાં, પાન શરાબનું અને આહાર માંસથી ભ્રષ્ટ હશે તેઓ જ ખાળુ. જેઓ મહાદેવસમાન માદકપ્રિય, બ્રહ્માસમાન પ્રજ્વેત્પાઠન-પરાયણ અને વિષ્ણુસમાન લીલાપટુ હશે તેઓ જ ખાળુ.

“ હે કુરુકુલભૂષણ ! વિષ્ણુ સાથે એ ખાળુ લોકનું સાદસ્ય વધારે રહેશે. વિષ્ણુની પેઠે એ લોકો અનન્તશય્યાશાયી થશે. વિષ્ણુની પેઠે એમના પણ દશ અવતાર થશે. જેમકે કારકુન, માસ્તર સુધારક, ઑફિસ મેનેજર, ડાક્ટર, વકીલ, મેજસ્ટ્રેટ, જમીનદાર, એડિટર, અને નિષ્કર્માં. વિષ્ણુની પેઠે એ લોક સઘળા અવતારોમાં અમિતબળ-પરાક્રમથી અસુરગણોનો વધ કરશે. કારકુન અવતારમાં દક્ષતરફી અસુરનો વધ, માસ્તર અવતારમાં વિદ્યાર્થીનો વધ, સ્ટેશન માસ્તર અવતારમાં ટિકીટહીન મુસાફરનો વધ, સુધારક અવતારમાં મિષ્ટાન્નાભિલાષી પુરોહિતનો વધ, મેનેજર અવતારમાં અશ્રેષ્ઠ વેપારીઓનો વધ, ડાક્ટર અવતારમાં રોગીનો વધ, વકીલ અવતારમાં અસીલનો વધ, મેજસ્ટ્રેટ અવતારમાં ન્યાય માગનારનો વધ, જમીનદાર અવતારમાં રૈયતનો વધ, એડિટર અવતારમાં આખરફાર લોકોનો વધ, અને નિષ્કર્મોવતારમાં તળાવનાં માછલાંનો વધ કરશે.

“ મહારાજ ! પુનઃ શ્રવણ કરીએ. જેમનું વચન હૃદયમાં એક, કથનમાં દશ, લેખનમાં સો અને કલહમાં સહસ્ર થશે તેઓ જ બાળુ. જેમનું બળ હાથમાં એકગણું, મુખમાં દશગણું, પૃષ્ઠે શીતગણું, અને કાર્યકાળે અદશ્ય થશે તેઓ જ બાળુ. જેમની બુદ્ધિ બાહ્યકાળે પુસ્તકમાં, યૌવનકાળે બાટલીમાં, અને ઘડપણમાં નવી ગૃહિણીના અંચળમાં હશે તેઓ જ બાળુ. જેમનો ઇષ્ટ દેવતા અગ્નેજ, વેદ અગ્નેજ વર્તમાનપત્ર, અને તીર્થ ‘ નેશનલ થીએટર ’ હશે તેઓ જ બાળુ. જેઓ મિશનરી આગળ ખ્રિસ્તી, કેશવચન્દ્ર પાસે બ્રાહ્મ, પિતા પાસે હિન્દુ, અને ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ સમીપ નાસ્તિક હશે તેઓ જ બાળુ. જેઓ પોતાને ઘેર જલપાન કરે, મિત્રોને ત્યાં મધપાન કરે અને સાહેબને ત્યાં ધક્કામુક્કી સહન કરે તેઓ જ બાળુ. જેમને સ્નાન-સમયે તેલની સાથે ઘૂણા, આહાર સમયે પોતાની આંગળીઓ સાથે ઘૂણા અને વાતચીત સમયે માતૃભાષા સાથે ઘૂણા હશે તેઓ જ બાળુ. જેમનો ચત્ત કેવળ વસ્ત્રપરિધાન કરવામાં, તત્પરતા કેવળ ઉમેદવારીમાં, ભક્તિ કેવળ ગૃહિણીમાં અને ક્રોધ કેવળ સફાઈ પર હશે તેઓ જ નિઃસંદેહ બાળુ.

“ હે નરનાથ ! મેં હમણાં જેમની કથા કરી, તેમના મનમાં એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે કે, “ અમે તાંબુલચર્ચણ કરીને, ગાદી તકીઆનું અવલંબન કરીને દ્વિભાષામિશ્રિત વાતો કરીને અને તમાકુસેવન કરીને ભારતવર્ષનો પુનરુદ્ધાર કરીશું. ”

જનમેજય કહેતા હતા, “ હે મુનિપુંગવ ! બાળુ લોકોનો જ્ય થાઓ ! આપ અન્ય પ્રસંગ આરંભીએ. ”

અંકીમ નિબંધવાલિ

લોભિયાને દીધેલી ભુલથાપ

પાત્રો:—કરમચંદ, વખતચંદ, હકમચંદ, ગંગાપ્રસાદ

પ્રવેશ ૧ લો

સ્થળ:—દીલ્લીમાંની એક સરાઇ

કરમચંદ—લોભિયાઓ જે દુઃખ દે છે તે તો જેને તેમની સાથે પ્રસંગ પડ્યો હોય તે જ જાણે. મુસાફરીમાં સહેલ કરવા સારૂ આપણે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ફરવા નીકળ્યા, પણ ગામે ગામે જોવા લાયક ઠેકાણાં ખતાવવા આવનાર લોભિયાઓ તરફથી જે પીડા ખમવી પડી તેથી આપણી તો ખાતરી થઇ કે દુનિયામાં લોભિયા છે ત્યાં સુધી મુસાફરીમાં સુખ હોઈ શકે જ નહીં.

વખતચંદ—કરમચંદ, ખરૂં કહો છો. અજમેર, જયપુર, ભરતપુર, આગ્રા, અલીગઢ એ શહેરોમાં જોયું તો ઘણું, પણ લોભિયાઓએ મહેનત માટે, ઇનામ માટે બક્ષિસ માટે, તથા હસ્તુરીને બહાને, ફલાલીને બહાને, ભાડાને બહાને, કકડે કકડે જે પૈસા કહડાવ્યા તે આપતાં જીવ એટલો દુઃખી થયો કે એટલા પૈસા સામટા ડાંગો મારી છુટી લીધા હોત તો વધારે સારૂ થાત એમ લાગે છે.

કરમચંદ—આ દીલ્લી તો ઠગની નગરી છે, માટે, દીલ્લી જોયા વિના જ ચાલ્યા જવું કે બીજા શહેરના લોભિયાઓનું વેર દીલ્લીના લોભિયા ઉપર વળાય. આપણો તો બધો ઉત્સાહ ભાગી ગયો છે. કેમ હકમચંદ શું કરવું?

હકમચંદ—તમે ટો બહા બાયલા છો. દીલ્લીના ઠગડી પણ આ બહો ગાંજ્યો બાય એમ નહીં. ઘભડાશો નહીં. માટે તમને

ડીલ્લી બટલાવવું, અને લોમિયાને એક પાઇ પૈસુ વઢારે લેવા કેવી નહીં.

વખતચંદ—આ બોલડું કયાંથી બોલવા માંડ્યું ?

હકમચંદ—એ ટો બાજુ શડુ ઠંધ.

પ્રદેશ બીજો

સ્થળ:—કુતુબમિનાર.

ગંગાપ્રસાદ—હજુર, દેખો યહ કુતુબમિનાર હયે. કુતુબુદ્દીનશાહ બાદશાહને બનવાયા. એસા મિનારા સારી જહાં મેં નહીં હયે. યે ઇસકી સામને હયે તો લીમસેનકી ગદા હયે. તમામ લોકોની જિતની ઉપર હયે છતની જમીનકી અંદર હયે. લીમસેનને સબકુ મારે બાદ કેઇ ના રહા તો ગદા યહાં આકે જમીનમેં ગાડદી.

(સર્વ મિનારા ઉપર જઇ પાછા આવે છે)

વખતચંદ—મિનારા ઉપરથી લબ્ય અને મનોહર દેખાવ દેખાયો. પણ, આ લોમિયો એટલું બોલ બોલ કરે છે કે ચિત્તમાં અંદર મનન કરવાનો કે અફ્સુસતાથી આનંદ પામવાનો અવકાશ જ મળતો નથી.

કુરમચંદ—આ સળંગ લોહાનો થાંભલો કેવો વિચિત્ર છે ? અમર થવાની નિષ્ફળ આશાએ લોકોએ એના પર કેવાં નામ કેતર્યાં છે ?

ગંગાપ્રસાદ—એ પત્થરકી કમાન હયે. ઇસકી દુસરી બાજુ દુસરા મિનારા હોને વાલા થા. એ સામને મકાન હયે વો પ્રિથિરાજ રાજાને બનવાયા. (મિનારાનો નોકર આવીને સલામ

કરે છે.) ચે. ચહાં મિનારેકી ચોકી કે દિયે નોકર રહતા હયે. આપ જેસે બડે આદમી આવે—

હકમચંદ—પણ હજી બહું જોવા ટો ડ. ગંગાપ્રસાદ, એ ટો બહુ. પણ આ બેમાંડી મિનાડો કયો અને ગડા કંઈ ટે ટો કહે.

ગંગાપ્રસાદ (ચમકીને)—મહારાજ, ચે મિનારા હયે. ઓર ચે લોહોકી ગદા હયે.

હકમચંદ—હં ! ટાડે એમાં શું મોટું જોવાનું ? આપડે ટો જાણ્યું કે ઉંચી છે ટે ગડા હયે. મિનાડા ટો બડે ઉંચા હોય. ખીલ્લું કાંઈ જોવાનું છે કે ?

ગંગાપ્રસાદ—દુસરા તો હજુર કુછ નહીં હયે. ચે દેખનેકુ સળ લોગ આતેં હયે.

હકમચંદ—ભોમિયો પસંડ કડવામાં આપડી બડે ભૂલ જ કાય છે.

કરમચંદ (જખતચંદને)—મિનારાના રખેવાળને બક્ષિસ આપ-જાની વાત ભોમિયે ફરી સંભારી જ નહીં હો !

પ્રવેશ ત્રીજો

સ્થળ—રસ્તો (ગાડીમાં)

ગંગાપ્રસાદ (કોચ બૉક્સ ઉપરથી વાંકો વળીને આવેથી મસીદ બતાવીને)—ચે કાલા મસજીદ દેખને જોજા હયે.

જખતચંદ—સાધારણ મસીદ સિવાય ખીલ્લું તો કાંઈ જણાતું નથી.

હકમચંદ—એમાં કાંઈ સાડું સાડું જોવાનું છે કે ?

ગંગાપ્રસાદ—દેખનેકા તો એસા કુછ હયે નહીં. લેકીન બહુત પુરાના મસજીદ હયે.

હકમચંદ—ટાડે ટો લાઈ ચલાવ અગાડી. અહીંની જ જોવાય છે ટે બસ છે.

પ્રવેશ ચોથો

સ્થળા:—હુમાયુની કબરનો રોજો

હકમચંદ (વખતચંદને)—કાળી મસીદ આગળ ભોમિયાની હાર થઈ તેથી આ મસીદમાં આપણને પૂછયા વિના જ લાવ્યો.

ગંગાપ્રસાદ—હજુર, એ હુમાયુકી કબર હયે.

વખતચંદ—મકાન લવ્ય અને જોવા લાયક છે. મસીદ રાતા પત્થરથી બાંધી છે, અને પત્થરમાં વચ્ચે વચ્ચે આરસપહાણના પત્થર ગોઠવ્યા છે.

હકમચંદ—ઉપર આરસપહાણનો સુંદર ધુમ્મટ છે તે જોયો ?

મુઝાવર (સલામ કરીને)—હજુર મેં મુઝાવર હું.

હકમચંદ—ધુમ્મટ કેવો શડશ છે ? શું કહ્યું ગંગાપ્રસાદ ! આ કબરની હુમાયુ છે ?

ગંગાપ્રસાદ—નહીં, મહારાજ, હુમાયુકી કબર.

હકમચંદ—આપડી બલા જાણે કે હુમાયુ એટલે શું ને કબર એટલે શું. વાડુ, સમજાવ ટો ખડો. હુમાયુનો માયનો શો ?

ગંગાપ્રસાદ—હજુર, માયાના તો ખબર નહીં હયે. લેકીન હુમાયુ બાદશાહ થા.

હકમચંદ—ટે ગમે ટે હશે. પણ ટને માયાનો ખખડ નહીં ?

મંગાપ્રસાદ—નહીં હાનુર.

હકમચંદ (પોતાના સાથીઓ તરફ જોઈને)—જોયું કેની ? આ લોભિયા લોક ટો કંઈ જ બાણુટા નહી. કોણ બાણુ કોણ એવા શોદી આપે છે ! (લોભિયા તરફ જોઈને) વાડુ, ટે ખાડશાહ કાં છે ? ડખાડ ટો ખડો, જોઈએ ટો ખડા કે ખાડશાહ કેવો હોય ?

મંગાપ્રસાદ—મહારાજ, હુમાયુ ખાડશાહ તો ગુઝર ગયા. ચકાં તો ઇસ્કી કબર હયે. લાસ દાટી હુઈ હયે.

હકમચંદ—અડડડડ, મડડુ ડાટેલું છે ? ટાડું નખોડ બાય, અગાઉ ઠી કેમ ના બોલ્યો ? મશલમાનના મડડામાં ટે શું જોવાનું હડું ? અને ટેના પર ઈધને ટે જવાય ? ચાલો ભાઈ, અહીંઠી જલડી ચાલો. આ ડીલ્લીના લોક ટો અડઠા મશલમાન જેવા. ટે આબડછેટ સમજતા નહી.

કરમચંદ (વખતચંદ)—લોભિયો તો બિચારો ગભરાઇ ગયો છે, ગુંચવાઇ ગયો છે, આલો બની ગયો છે, નિરાશ થઇ ગયો છે.

પ્રવેશ પાંચમો

સ્થળ:—માર્ગ (ગાડીમાં)

કરમચંદ—પેલાં આલે ખડેર શેનાં દેખાતાં હશે ?

મંગાપ્રસાદ—ફર દિખતા હયે વો પુરાના દીલ્લી હયે.

હકમચંદ—ટાં અશલ કેટલાં ઘડ હશે ?

ગંગાપ્રસાદ—હજુર, ઘર કિતને વો તો માલૂમ નહીં, લેકીન-

હકમચંદ—ટાડે ટો ભાઇ, મુંગો મુંગો અગાડી ચલાવ. હું શું ડેખાડવાનો હટો ? અમાડી આંખો ફૂટી ગઇ છે ?

પ્રવેશ છઠ્ઠો

સ્થળ:—કિલ્લો

વખતચંદ—અહો ! આપણે મુગલ બાદશાહોના મહેલમાં આવી પહોંચ્યા. હિન્દુસ્થાનના શહેનશાહોના મહેલનો આ કિલ્લો બનાવ્યો છે, અને જનાનખાનાને ઠેકાણે સોલજરોના ઘેરેકસ કર્યા છે. આંખ કરતાં મનને આ દર્શન વધારે કુતૂહલ કરાવે છે.

કરમચંદ—પણ, આ ભોમિયો વાચાળતા ખંધ કરે ત્યારે કેની ? બતાવવા લાયક સુંદર જગાઓ બોધ પાછો તે ઉલ્લાસમાં આવ્યો છે, અને આશાવાન થયેલો જણાય છે.

વખતચંદ—આ રમણીય અને વિશાળ મકાન તમામ સફેદ આરસપહાણથી ખાંધેલું છે.

કરમચંદ—સોનેરી અને બીજા કીમતી પથ્થરોની ગોઠવણથી મકાન કેવું દીપી ઉઠે છે ? એની બીંતો જુઓ, છત જુઓ.

ગંગાપ્રસાદ—હજુર, યે દીવાન-એ-ખાસ હયે. ઉંચા જૈસા પથ્થર હયે ઉરકે ઉપર મોરતખ્ત થા.

હકમચંદ—એ દીવાનેખસ અને મોડટખસ હિન્દુ છે કે મસલમાન અને જીવટા છે કે ડાટેલા ટે પહેલું કહેજે.

કરમચંદ (વખતચંદને)—ભોમિયાના પેટામાં પાછું તેલ રેડાયું. પણ હજી તે ઉલટમંદ જણાય છે.

ગંગાપ્રસાદ (ખુશ ચહેરો રાખીને)—નહીં હજુર, હિન્દુ મુસલમાન એસા નહીં એ તો—

હકમચંદ—ટાડે પાઠશી કે ફિરંગી હયે.

ગંગાપ્રસાદ—નહીં, નહીં, એ તો ઉમરાવોંકા દરબાર બરનેકી જગા થી, ઉરકુ દીવાન—એ—ખાસ કહતે થે. એર મોરતખ્ત બાદ-શાહ કેા બેઠને કે લિયે મોર પંખી માફક તખ્ત થા.

હકમચંદ—ટાડે લાંબાં લાંબાં નામ ન કહેટાં પહેલેહી એમજ કહેવું દુ' ને. વાડુ, એ મોડ ટો જીવટો હયે ?

ગંગાપ્રસાદ—મોર સચ્ચા નહીં.

હકમચંદ—મોડ પછુ સાચો નહીં ! જવા ડે, જવા ડે સાઇ, દુ' ટો ડીલ્લીમાં થું બઢાવવા જેવું છે ટે બજુટો જ નથી.

કુરમચંદ (વખતચંદને)—લોમિયાનો હયામણો ચહેરો ભેયો ?

ગંગાપ્રસાદ (બધાને ખીજી બાલુએ લઇ જઈ એક દિશા તરફ આંગળી કરી) : હે—ખીએ હજુર, યે મોતી મસજીદ.

હકમચંદ (કુરમચંદને) આ નાની પછુ મનોહર મસીદને મોતીની ઉપમા ખરેખર યોગ્ય જ છે. (ગંગાપ્રસાદને) ગંગાપદ-શાહ, મેં સાંભડયું નહીં. આ કોનું ઘડ છે ?

ગંગાપ્રસાદ—ઘર નહીં હયે.

હકમચંદ (પાછા હઠીને)—ટાડે ઘોડ ટો નહીં ?

ગંગાપ્રસાદ—નહીં. એ તો ફકત મસજીદ હયે. ઇસકા નામ મોતી મસજીદ.

હકમચંદ—પછુ એ મકાન બાંઠયું શા માટે ?

ગંગાપ્રસાદ—હજુર, ઓ તો ખાંધને વાલા બાને.

હકમચંદ—ટે જા, ટેને પૂછી આવ. જીવે છે કેની ?

ગંગાપ્રસાદ—તોખાહ, તોખાહ. મર ગયે ઢાઇસો બધું હુવે.

હકમચંદ—શા આજહઠી મડી ગયો ?

ગંગાપ્રસાદ—ઓ તો માલૂમ નહીં હયે. નહીં કહ સકતા હું.

હકમચંદ—શીટલા નીકળ્યા હયે ?

ગંગાપ્રસાદ—ભગવાન બાને. કયા ખિમારીસે મર ગયા ઓ નહીં બાનતા હું.

હકમચંદ—કે પછી મુઝાડો ના ઠયો હોય ?

ગંગાપ્રસાદ—હજુર મેં કસમ ખાકે કહતા હું કે મેરેકું ખબર નહીં હયે. મર ગયા તો કુછ તો ઉસકુ હુવા હોયગા હી.

કરમચંદ (વખતચંદને) ગંગાપ્રસાદ, ખાપડામાં હવે તેજી જ રહી નથી. ખીબજોને બક્ષિસ અપાવવાનું તે ભુલી ગયો છે અને પોતાને માટે માગવાનું એને સાંભરતું હોય એમ લાગતું નથી.

ગંગાપ્રસાદ—હજુર, મેરેકુ રજા હયે ?

હકમચંદ—હયો આ ટમાડી મહેનટનું.

(ગંગાપ્રસાદ લઇને સલામ કરીને બાજ છે).

હકમચંદ—આઠ આના લઇને ગયો. નહીં તો આ ચાર રૂપિયાથી-ઓછું લે એવો નહોતો.

કરમચંદ—પહેલાં કેવો નમી નમીને સલામ કરતો હતો ! અને જતી વખત તો પોલી જ સલામ કરી.

ગર્દભ

(બાલુ ખડીમ ચંદ્ર)

હે ગર્દભ ! મેં પ્રદાન કરેલા આ નવીન તુલ્યસમૂહનું ભક્ષણ કરીએ.

હે મહાભાગ ! આપની પૂજા કરવાની મને ઇચ્છા થઇ છે, કારણ કે આપ સર્વત્ર નજરે પડો છો; એટલા માટે હે વિશ્વવ્યાપિન ! મારી પૂજા ગ્રહણ કરીએ.

મને પૂજ્ય વ્યક્તિની શોધ માટે વિવિધ દેશોમાં અને વિવિધ સ્થળોમાં પરિભ્રમણ કરતાં જણાયું છે કે આપ સર્વત્ર જ વસેલા છો, ને સઘળા જ આપની પૂજા કરે છે; એટલા માટે હે ભંજકર્ણ ! મારી પૂજા પણ સ્વીકારીએ.

હે ગર્દભ ! કેણુ કહે છે કે આપનું પદ કુદ્ર છે ? દરેક સ્થળે હું આપને ઉચ્ચ પદ ઉપર ભેઠ શકું છું. તમે ભક્ત મંડળીથી વીંટળાઇને ઉચ્ચાસન પર બેસી મોટી મોટી પૂજીઓ આરોગ્યા કરો છો.

તમે જ ન્યાયાસન પર વિરાજમાન થઇને આમ તેમ મહાકર્ણુદયનું સંચાલન કરો છો; તેમાંની ઉંડી ગુફાઓ ભેઠને વક્રીલ નામના કવિઓ તેમાં નાનાવિધ કાવ્યરસ રેડી રહે છે, ત્યારે તમે શ્રવણતૃપ્તિના સુખથી વશીભૂત થઇને નિદ્રાધીન થઇ જાઓ છો.

હે બુહનુમંડ ! ત્યારે તે જ કાવ્યરસથી આર્દ્ર થઇને તમે હયાળુ બની અસીમ હયાતા પ્રભાવથી રામાનું સર્વસ્વ કાળાને આપો છો, અને કાળાનું સર્વસ્વ ધનાને આપો છો; આપની હયાનો પાર નથી.

હે રજકગૃહભૂષણ ! કોઈ કોઈ વખતે મારા જોવામાં આવે છે કે તમે પૂછડું છુપાવીને સરસ્વતીમંડપમાં કાષ્ઠાસન પર વિરાજમાન થઈને દેશી બાળકોને ગર્હભલોકની પ્રાપ્તિનો ઉપાય દર્શાવો છો. બાળકો ગર્હભલોકમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ‘ મેટ્રિકમાં પાસ થયો, મેટ્રિકમાં પાસ થયો ’ એમ પોકારતાં મહાગર્જના કરી મૂકે છે; જે સાંભળીને હું ભયભીત થઈ બાઉ છું.

હે પ્રકાશકોહર ! સંસ્કૃત પાઠશાળામાં કુશાસન પર વિરાજમાન થઈને, તૈલસિંચિત લલાટપ્રદેશમાં ચંદનની નદી તાણીને હાથમાં ઢંડ ધારણ કરીને તમે જ શોભી રહો છો. તમે કરેલાં શાસ્ત્રનાં વ્યાખ્યાન સાંભળીને હું તમને અનેકવાર ધન્યવાદ આપું છું; એટલા માટે હે મહાપયો! મેં પ્રદાન કરેલાં કેમળ તૃણાં-કુરો ભક્ષણ કરીએ.

લક્ષ્મીની કૃપા તમારા ઉપર છે-તમે ન હોત તો બીજા કોઈના ઉપર પણ કમલાની કૃપા થાત નહીં. તમારી પાસેથી તે કદિ ખસતી જ નથી.

x x x x x x

વિદ્યાતાએ તમને તેજ આપી નથી, એટલા માટે તમે શાન્ત છો; વેગ આપ્યો નથી, એટલા માટે સુધીર છો; બુદ્ધિ આપી નથી એટલા માટે વિદ્વાન્ છો; અને બોલો ન વહો તો ખાવા પામતા નથી, એટલા માટે તમે પરોપકારી છો; હું આપનાં યશોગ્લાન કરું છું. આપ ઘાસ આરોગીએ. મને સુખી કરીએ.

અંકીમ નિર્મલાવલિ

વરઘોડો

(શ્રીચુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ ઇનશી)

ઘોડો મહા મહેનતે ખોળી કહાડયો હોય એમ લાગતું. સિક્ક-
ઢરના “ જૂસેફેલસ ” કે નેપોલિયનના જગબંદર ઘોળા ઘોડાને
લાયકાતમાં શરમાવે એવો આ હતો. ડૉન કિવોટના “ રોઝીના-
ન્ટ ” થી પણ એ ચડતો લાગ્યો. તેને એક આંખ હતી, અને
જીભુંતાને લીધે લટકતા હોઠેમાંથી સતત લાળ ટપકતી. તેની
ખાંધે સાજ અને પગે ઘુઘરીઓ હતી, પણ ‘ આ પળે મરૂ કે
ખીજ પળે ’ એવો ઇરાદો તેની કાઠી, અને તેની ઉભા રહેવાની
દબ પરથી દેખાઈ આવતો. થોડી ઘણી માખીઓ પણ ખિચારાને
પજવતી; દહતાથી-શાન્તિની સ્થિરતાથી શામળશા જેવાનો ભાર
વહેવાના ગર્વમાં જાણે, એક પૂરી દેખતી આંખ મીંચી તે ઉભો.
શેઠ આવ્યા. મ્હોડામાં પાનનો ટૂંચો, આંખમાં કાજળનાં
ખિલાડાં, ભૂજોળની લબ્યતાવાળું પણ જરીના જમાપાધડીમાં
ઝગમગતું શરીર, મ્હોડા પર ખુપ અને હાથમાં નારિયેળ!
શું સૌન્દર્ય! શી છટા! પરદેશીઓને કહીએ કે આવો અને જુઓ.
છે તમારે ત્યાં આવો કલાનો આદર્શ? ગમે તેવા પણ અમે શ્રેષ્ઠ
તે શ્રેષ્ઠ.

શેઠ ઓટલાની ઠેર પર ઉભા-ઘોડાને ઓટલાની ઠેર પાસે
આણ્યો. પણ કાં તો શેઠનું સ્વરૂપ જોઈ અથવા કાળકામાતાના
સ્મરણથી ઘોડો ચમક્યો હોય-કે કાં તો જનવરની લક્ષ્મી પવિત્ર
ભાવનાની દૃષ્ટિથી શેઠના કૃત્યને ઠપકો આપી, સુધારાની હિમાયતીથી
હોય-કે કાં તો પોતે સંન્યસ્ત અવસ્થામાં આવી રહ્યો હોઈ શેઠને
પણ તેમ સૂચવતો હોય: ગમે તે કારણ હોય, પણ જ્યાં શેઠ

ઘોડા પરથી પગ ઉંચકે કે ઘોડો ફૂં કરે, ડોકી હલાવે, કે ખાંધ ખંખેરે. શેઠ તો બિચારા જ્યારે જ્યારે પરણવા જતા ત્યારે ત્યારે જ ફક્ત ઘોડે બેસવાનો મહાવરો રાખતા હોવાથી ઘોડાની આ દગલ બાજુથી ખેંચી, તરત પગ પાછો ખેંચતા. શેઠે, એક વાર-બે વાર-ત્રણ વાર-સાત વાર ભગીરથ પ્રયત્ન આ. ઘરડા ઘોડાને પલાણવા કર્યા; પણ હતા ત્યાં ને ત્યાં! આખરે બે જણે અશ્વરાજને મ્હોડા આગળથી ઝાલ્યો, બે જણ પુછડાંની તપાસ રાખવા પીઠ પાછળ ઉભા રહ્યા, અને શેઠને કહ્યું, “ ચાલો શેઠ! હવે ફિકર નથી. ”

લોકો બધા એકીટશે જોઈ રહ્યા, અર્જુને મત્સ્ય વિંધ્ય ત્યારે પણ આટલી એકાગ્રતા દ્રુપદના રાજ દરબારમાં નહીં દેખાઈ હોય. બેફિકર થવાનાં વચનોથી શેઠે હિંમતને બે હાથે પકડી. અરે હા! પણ બન્ને હાથમાં તો નાળિયેર હતું-શેઠે પગ ઉઠાવ્યો-હમ્મેશ કરતાં વધારે-અને મૂક્યો અશ્વરાજની વૃદ્ધ પીઠે, પણ બાત ઘોડાની અને તેમાં પુરાણો, પછી પૂછવું શું? તરત ફરી ગયો, મ્હોડું શેઠ તરફ કર્યું, કાન ઉંચા કર્યા. શેઠ ગભરાયા-જીવ બ્રહ્માંડની લગોલગ જઈ પહોંચ્યો. પાછળ હઠયા-હાથ છોડી જીવ બચાવવા નાળિયેર જતું કર્યું-પાછળ હઠતાં એકદમ પાઘડી ભીંતમાં અથડાઈ-ખસી-આગળ આવી-પડી ગઈ. વરરાજ તાજ નષ્ટ થયા. લોકોમાં હાહાકાર કે પછી હ-હહકાર વ્યાપ્યો. શેઠે ઉંચું જોયું-દયાર્દ્રતાથી લોકો તરફ જોયું-તિરસ્કારથી ઘોડા તરફ જોયું-ગૌરવથી કીચડમાં પડેલી પાઘડી સામે જોયું-ઠપકામાં, મિબજમાં આકાશ તરફ-ધંધર સોયું જોયું. કોણ બાણે શું દેખાયું, પણ એકદમ તેમના હોઠ ખેંચાયા અને આખી મેદનીમાં પહોંચે એવો સૂર તેમના ગળામાંથી નીકળ્યો. “ એ—એ—એ. ”

લોકો બધા વીંટાઈ વળ્યા. ઘણાં ખરાંબે મ્હોડે રૂમાલ કે ખેસ દીધા, અને લાગ્યું કે તે શરમમાં હોયું જોઈએ. શેઠ કેમ રડયા તે

કોઈ સમજ્યું નહીં. શેઠ રડતે રાગે કહ્યું કે “ કીલાની બા સાંભરી. ” પછી મહામહંનતે શેઠને ઠીક કયો અને ચાર મજબુત સાજનીઆઓએ ઉંચકી અશ્વરાજ પર બેસાડયા. ઘોડાને દેશ બુદ્ધિ થઈ હોય એમ મને લાગ્યું. તેની આંખો ઘડપણના પાખંડથી ભરેલી લાગી.

શેઠને ઘરડે ખભે, નીકળતાં નીકળતાં, વળી એક તરવાર મૂકી. રખે ઘોડા પરથી પડી-બચ-કે મ્યાનમાંથી નીકળી તરવાર વાગે-કે હાથ-માંથી નાળિયેર સરી જાય એવી અનેક ફિક્કરમાં વરરાબલ કેમે કરીને બેઠા. આખરે બેન્ડના અવાજથી તાલબદ્ધ થઈ વરઘોડો નીકળ્યો.

આખરે અમે વહેવાઈને ઘેર આવ્યા. વહેવાઈનું ઘર જરા નીચા-ણમાં હતું, એટલે ત્યાં જતા પહેલાં ઢોળાવ ઉતરવાનો હતો. તાસાં-વાળા તાનમાં, અને સાજનીઆઓ ગુલતાનમાં ઢોળાવ ઉતર્યા-ઉતર્યા અને પાછા ફર્યા. ઉપર ઢોળાવ શરૂ થાય ત્યાં કોઈ પર્વત પર ફિરસ્તો ઉભો હોય તેમ-શેઠ અને એમનો ઘોડો ઠમકીને ઉભાં હતાં. ઘોડો બળવો કરવાની તૈયારી કરતો હોય તેમ, નિશ્ચલતાથી, એક જ પગ ઢોળાવ પર મૂકી-દુનિયાને દબાવતો, શેઠને ગભરાવતો ઉભો હતો. અરે ઘોડા ! જમાનાની અસર તારા પર પણ !

બે ચાર જણ દોડી ગયા, અને ઘોડાને પકડી ખેંચવા માંડ્યા. પણ તે વળી એકનો બે થાય ? શેઠ કહે કે ઉતરી પડું. લોકો કહે વળી એમ તે ઉતરાય ? બે ત્રણ જણે લગામ ઝાલી, અને એકે પાછળથી બે ત્રણ સપાટા ઘોડાને જડાવી દીધા. ઘોડો હિંમત હાર્યો-બળવાનો ધરાદો છાડ્યો. ત્યાગવૃત્તિથી-માર ન સહન થવાથી, તેણે ગતિ સ્વીકારી; ડગલાં લીધાં એક, બે, ત્રણ. ઉપર શેઠ ગભરાયા-ઢોળાવને લીધે ઘોડાની ડોક પર નમ્યા. ઘોડાનાં આગલા પગ ધૂંલ્યા-તેણે જોખમદારી છોડી-તેના આગલા બે પગ મરડયા-વંખ્યા-અને શુભેચ્છાકર્ષણના પ્રભાવે તે સર્યો; નીચે ઉભા હતા ત્યાં એ અને ડોકે વળગેલા શેઠ એમ ઝપાટા બંધ ઉતર્યા-આખરે નીચે

અટક્યા. સ્વાર્થી સાજનીઆઓ જોઈ રહ્યા-- મદદે દોડતા પહેલાં આ દશ્ય ફરી નહીં જોવા મળે એવા વિચારે તેને હૃદયમાં ઉતાર્યું. આખરે શેઠને ઉંચક્યા અને હવે વહેવાઈનું ઘર આવ્યું હતું એટલે પગે જ તે ત્યાં પહોંચ્યા.

૫

ભારતવાસીઓનું મનુષ્યત્વ

(બાળ્ય બંધીમયંદ્ર)

પુષ્પો પણ ખીલ્યાં--હસવા લાગ્યાં. તંત્રી સાહેબ ! મને એક વિચાર આવ્યો ! પણ વિચાર આવ્યો ન આવ્યો એટલામાં તો તે ખીલેલાં ફૂલને જોતાં વાર જ ભમરાનાં ઝુંડનાં ઝુંડ--હાજરો પતંગીઆં, મધમાખીઓ અને ખીજાં અનેક પ્રકારનાં રસશોધક રસિકોનાં ટોળેટોળાં મારા ખારણા આગળ આવીને હાજર થયાં. પછી ગણુ ગણુ, લણુ લણુ, ઝણુ ઝણુ, ગનન ગનન કરીને તેઓ મને ત્રાસ આપવા લાગ્યાં. તેમને મેં ઘણુંયે સમજાવ્યાં કે ' સફ-ગૃહસ્થો ' આ સભાસ્થાન નથી, સમાજ નથી, એસોશિયેશન નથી, લીગ, સોસાયટી, કલબ એવું કંઈ જ નથી; આ તો માત્ર કુમલા-કાન્તની પર્ણકુટી છે. આપને જો ગનનન ગનનન કરવું હોય-તો ખીજે કોઈ ઠેકાણે જાઓ. હમણાં હું કોઈ ઠરાવ પસાર કરાવવા તૈયાર નથી, માટે આપ કોઈ ખીજે ઠેકાણે સિધારો; પણ એ ગણુ-ણુ લણુણુ કરનારા ગૃહસ્થો કોઈ રીતે જવાને કબૂલ થયા જ નહીં. ઉલટા તેઓ પુષ્પના છોડ ઉપરથી ઉડીને મારી પર્ણકુટી પર હુમલો કરવા લાગ્યા. આપને પત્ર લખવાનું કામ તો હમણાં જ થરૂં કર્યું એટલામાં તો કાજળ જેવો એક ભમરો ભૂઉં કરીને

ઘરમાં હાજલ થયો, અને મારા કાન પાસે આવીને ગણગણવા લાગ્યો. મને તેના પર ક્રોધ આવ્યો. એટલે તે મારા કાનમાં ગણગણવા લાગ્યો:—

“ હે વિપ્ર ! મારા ઉપર આટલો ગુસ્સો શા માટે ? હું શું એકલો જ ગણગણું છું ? આ હિન્દુસ્તાનમાં જન્મીને હવે ગણ-ગણીએ નહીં તો બીજું કરીએ શું ? કયો હિન્દુસ્તાની ભણભણાટ નથી કરતો ? કયા હિન્દવાસીએ ભણભણાટ છોડીને બીજો ધંધો શરૂ કર્યો ? તમારામાં જેઓ રાજા મહારાજા છે અને આન-રેખલો છે તેઓ કાઉન્સિલમાં બેસીને ગણગણાટ નથી કરતા ? જેમને રાવ બહાદુર અથવા સર થવાની અભિલાષા છે તેઓ શું સાહેબ લોકની પાસે બેસીને ભણભણાટ નથી કરતા ? જેઓ માત્ર નોકરીની જ ઉમેદ રાખે છે તેમના ભણભણાટનો તો પાર જ નથી. હિન્દુસ્તાનના શિક્ષિતો કે જેઓ થોડાં વર્ષ સુધી અંગ્રેજી શીખ્યા છે, તેઓ તો હાથમાં સિક્કારસની ચિઠ્ઠીઓ લઈ દરવાજે દરવાજે ભણભણાટ કરતા ફરે છે. તેઓ મચ્છરની માફક ખાતાં પીતાં, ઉઠતાં બેસતાં; હાલતાં ચાલતાં, રાત દહાડો, સવાર બપોર ને સાંજ, હરઘડી ભણભણાટ જ કર્યા કરે છે. જેઓ નોકરી ન કરતાં સ્વતંત્રપણે વકીલ બારિસ્ટર તરીકે ધંધો કરે છે, તેઓ સનદી ભણભણાટ કરે છે. સાચા જૂઠાના સાગરસંગમમાં પ્રાતઃસ્નાન કર્યા પછી જ્યાં લોકડાના અથવા સળીઆના પાંજરામાં માથે ‘ નીગ ’ પહેરીને હાથકોટના જડ્ડો, છદ્દા જડ્ડો, સળ જડ્ડો, કેપ્પુટીઓ, સુનસફો વગેરે બેઠા હોય ત્યાં જઈને ભણભણાટનો પુવારો છોડી મૂકે છે. કેટલાક એમ સમજતા હોય છે કે ભણભણાટ કરવાથી દેશનો ઉદય થશે, તેથી તેઓ નાના મોટાને એકઠા કરીને ગણગણવા માંડે છે. દેશમાં દુષ્કાળ પડ્યો, ચાલો લાઇ જરા ભણભણીએ. આપણા લોકોને ઘણી ઉંચી નોકરીઓ આપવામાં આવતી નથી, માટે ચાલો આપણે બધા એકઠા થઈને ગણગણાટ કરીએ. અમુક ગૃહસ્થની મા મરી ગઈ, ચાલો લાઇ

તેના સ્મરણાર્થે જરા લણુલણીએ. કેટલાકને તો આથી પણ સંતોષ નથી થતો. તેઓ તો કાગળ, ખડીઓ અને કલમ લઇને દર અઠવાડિયાએ, દર મહિને કે દરરોજ લણુલણાટ કર્યો જ કરે છે.

“ હે કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી ! હું તમને સત્ય વાત કહું છું. તમે લોકો જે ગણુગણાટ લણુલણાટ કરો છો તે અમને પણ પસંદ નથી આવતો. જુઓ અમે જીવડાં છીએ તોપણ અમે માત્ર ગણુગણાટ જ કરીને બેસી રહેતાં નથી. અમે મધ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ અને અમારો ડાંખ વાપરવાનો અભ્યાસ કરીએ છીએ. તમને નથી આવડતું મધ મેળવતાં કે નથી આવડતો ડાંખ વાપરતાં ! ફક્ત ગણુગણાટ જ કરો છો ! તમને એકેય કામ કરતાં તો આવડતું જ નથી, માત્ર બાયડીઓની માફક સવારસાંઝ છેડો વાળીને રડતાં કકળતાં જ આવડે છે. હવે તમે જરા બકબકાટ અને લખાપટી છોડીને ઉપયોગી અને વ્યાવહારિક કામ કરવા માંડો તો ઠીક. તેમ કરશો તો જ તમારું શ્રેય થશે. મધ મેળવતાં શીખો. જરા ડાંખનો ચટકો લગાવતાં શીખો. તમારી જીભ કરતાં અમારો ડાંખ વિશેષ સામર્થ્ય ધરાવે છે. તમારાં વાગ્યાણથી કોઇ મરતું નથી પણ અમારા ડાંખને તો તમે બધા જ હરહરમેશ ડરતા રહો છો. સ્વર્ગમાં જેમ ઇન્દ્રનું હથિયાર વળે છે, પૃથ્વી ઉપર જેમ અંગ્રજોનું હથિયાર તેમની તોપ છે; તેમ આકાશમાર્ગમાં અમારો ડાંખ પણ એક પ્રબળ હથિયાર છે, માટે માફ કેહેવું એમ છે કે મધ એકહું કરતાં શીખો. કામમાં લક્ષ પરાવો અને જો તમારી જીભમાં થતી ચળને લીધે તમારું લક્ષ કામમાં ન જ પરાવાતું હોય તો બહેતર છે કે તમે તમારી જીભને કાપી નાંખો. તેમ કરશો તો જરૂર કામમાં ચિત્ત પરાવાશે અને ખાલી ગણુગણાટ કરવા ઉપરથી તમારું મન ઉઠી જશે. ”

આટલું બોલીને ભ્રમરાજ ભૂઉઉઉ કરીને ઉડી ગયો.

ખંડીમ નિખંધાવલિ

નાતનો જમાણવાર

(શ્રી રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ)

લોજનનું સ્થળ શેરીમાં ખુદ ધરતી માતા ઉપર હતું. માણસે બાંધેલાં મકાન પૃથ્વી જેટલાં પવિત્ર હોતાં નથી તે માટે રસ્તામાં જમવા બેસવાનું આર્ય ધર્મનાં શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે એમ ભદ્રે ભદ્રે ઘણી સભાઓમાં સાબિત કર્યું હતું, અને જડવાદી સુધારાવાળાની શંકાના ઉત્તરમાં તે એ પ્રમાણ આપતા હતા કે પૃથ્વી પર ગંગા વગેરે નદીઓ વહે છે, અને ઘરમાં તેવી નદીઓ વહેતી નથી માટે પૃથ્વી વધારે પવિત્ર છે. આ આર્યસિદ્ધાન્તનો સાક્ષાત્કાર આ પ્રસંગે થઈ રહ્યો હતો. સામસામા ઘરના ખાળકુવામાંથી વહેતી અનેક ગંગાઓ લોજનસ્થળને પવિત્ર કરી રહી હતી. ભૂદેવોની સગવડ ખાતર કેટલાક પ્રવાહ આડા લઈ જવામાં આવ્યા હતા, અને કેટલાક અટકાવવામાં આવ્યા હતા, પણ તેથી તે સ્થળે વ્યાપી રહેલી પવિત્રતા જતી રહી નહીં. એ જલપ્રવાહમાં કેટલાક મેલ હતો ખરો પણ સનતાન આર્ય ધર્મના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જલ સર્વને પવિત્ર કરે છે તેથી લોજનસ્થળની શુદ્ધતા અકલંકિત હતી. સ્થળની રમણીયતામાં જે કંઈ ન્યૂનતા હતી તે પૂરી કરવા ભૂદેવોએ ત્યાં સ્નાનવિધિનો આરંભ કર્યો. આ સ્નાનવિધિ એક સ્થળે બેસીને કે ઉભા રહીને નહીં પણ ફરતાં ફરતાં કરવામાં આવતો હતો. ભૂદેવોની પવિત્રતા જન્મથી અને બાલિથી સ્વતઃસિદ્ધ છે, જલ તેમને વધારે પવિત્ર કરી શકતું નથી, માત્ર શાસ્ત્રવિધિનું અનુસરણ કરવા સાથે જલનો ત્વચા ઉપર સ્પર્શ થવો જોઈએ. અપોશન જેમ દેવોની આહારશક્તિના પ્રમાણમાં બહુ થોડું છતાં તેમના ઉદરનું પૂરણ કરે છે તેમ કુંડાદિને લીધે પ્રાણજ્યોતના શરીરનો વિસ્તાર ઘણો હોવા છતાં તથા તે ઉપર મેલ એકઠો થવાનાં કારણો ઘણાં છતાં યોગાપર પાણીથી તેમની

સ્નાનક્રિયા પૂરી થાય છે. એ સિદ્ધાન્તને અનુસરી ભદ્રંભદ્રે અને ઘણા ભૂદેવોએ અકેક લોટી ભરીને પાણી લઈ પોતાના આખા શરીરને પાણી ઘસી ઘસીને લીનું કયું, તથા સૂર્ય જેવું ઉજ્જ્યું ને ચળકતું કયું. જે અફ્સુત કસર આર્થ ધર્મના અનુસાથીઓને જ આવડી શકે છે તેને બળે એક હાથ પનાનાં પંચીયાં પણ તેમણે આટલા પાણીમાં લીનાં દેખાતાં કર્યાં. પરંતુ કેટલાક જીવાને પાણીના વધારે શોષીન હતા, અને તેમણે ફરતાં ફરતાં ઘડા પોતાના શરીર પર ઠાલવ્યા. આથી લોજનસ્થાનમાં નદીઓ સાથે સરોવરો અને સાગરનો પણ દેખાવ થઈ રહ્યો.

સ્નાનવિધિ થઈ રહ્યા પછી આસનની તૈયારીઓ થઈ. પતરાળાં તરે એટલું જ્યાં પાણી હતું ત્યાં સહેજ સાજ સ્વચ્છતાના ઉપાય લીધા પછી જગાની સગવડમાં કોઈ જાતની ખામી રહી નહીં પરંતુ માણસોની સગવડ એટલી બધી સહેલાઈથી થઈ બધે તેમ ન હોતું. લોજનના મહા પ્રકરણ માટે ભૂદેવો ત્વરાથી ઠામ પસંદ કરવા લાગ્યા, અને તે રોકી લેવા લાગ્યા. આ સ્પર્ધામાં વિરોધ થવા લાગ્યો અને કલહ વધતાં વધતાં ‘ પતરાળી-પતિ ’ મહારાજઓના ‘ ઠામરાજ્યોના ’ સીમાડાની તકરાર જંગી થઈ પડી. કંપવૃક્ષનાં પુષ્પ ઉછાળતા હોય તેમ પૃથ્વી પરના ભૂદેવો મુખમાંથી ટુંકારા તથા અપશબ્દની પરંપરા કહાડી ચારે તરફ ફેંકવા લાગ્યા, અને નાતરૂપી આકાશ-ગંગામાં જલક્રીડા કરતા હોય તેમ ઠામે બેઠેલા તથા ઉભેલાના હાથ પગ તથા કેશ ખેંચવા લાગ્યા. જે ઠામે બેસી ગયા હતા અને ત્યાં ચોંટી રહેવા બેટલા સામર્થ્યવાળા હતા તેમને સ્થાન-ભ્રષ્ટ કરતાં ભારે યુદ્ધ ઠેર ઠેર બમ્યાં. રણભૂમિમાં ઝૂઝતા યોદ્ધાઓના નાદ તથા તેમને પાનો ચડાવનાર ભાટચારણોના હોકારાથી એવો શોરભકોર થઈ રહ્યો, અને શેરીઓમાંથી દોડી આવેલાં ફતરાંના અવાજ સાથે તે એવો ભળી ગયો કે લડાઈ કોના કોના વચ્ચે થાય છે, ક્યાં ક્યાં ચાલુ છે અને ક્યાં ક્યાં બંધ પડી છે તે બધું અશક્ય થઈ પડ્યું.

આ ઝમડામાં કંઈ પણ ભાગ ભદ્રંભદ્ર લીધો ન હતો, અને તેમણે પોતાનો ઠામ બે શેઠાકૂપની વચમાં આવેલા ખૂણામાં એવો પચાંદ કર્યો હતો કે કોઈ જોડે સીમાડાની તકરાર થવાનો સંભવ રહે નહીં. સ્નાન કરી ઠામે આવતાં કેટલાક અસ્નાત મનુષ્યોનો સ્પર્શ થવાથી અને કેટલાક અસ્નાત મનુષ્યોની છાયા શરીર ઉપર પડવાથી ભદ્રંભદ્રને ફરી ફરી સ્નાન કરવું પડ્યું. આ રીતે પુનઃ પુનઃ વિભોથી પ્રતિરોધ પામતાં છતાં અન્તે સર્વ વિઘ્ન પાર ઉતરી ઠામે આવી પહોંચતાં આસનને પાંચ સાત જલબિન્દુના પ્રોક્ષણથી પરિપૂર્ણ થુદ્ધ કર્યું, અને તે પર ઉપવિષ્ટ થયા. પરન્તુ તે જ ક્ષણે પગ તળે સૂતરનો કોરો તાંતણો આવેલો જેવામાં આવતાં તેમનાથી એકદમ સંપેદ આશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર થઈ ગયો. સ્થાનેથી ઉઠી શોક કરતા સ્નાન કરવા ગયા. અને હર્ષવાક્યો ઉચ્ચારતા થુદ્ધ થઈ પાછા આવ્યા. એક કલાકમાં સર્વ મળી અગીયાર સ્નાન કર્યા પછી ભદ્રંભદ્ર આસને સ્વસ્થ થઈ મુખ મલકાવતા બેઠા. આર્યોચિત સ્નાનશુદ્ધિના થયેલા વિજયથી અથવા ભોજન વેળાના સામીપ્યના વિચારથી અથવા એવા બીજા કોઈ કારણથી તેમનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયેલું હશે, કારણ કે આસપાસ મચી રહેલા જંગનો જે દેખાવ નજરે પડતો હતો તે સંતોષની વૃત્તિ ઉપજાવે એવો નહોતો. આ જંગ વિશે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાની તેમની ઇચ્છા જણાતી નહોતી. મેં ઘણા પ્રશ્ન કર્યા ત્યારે બોલ્યા,

‘કેટલું ખાવું એ જ ખરેખરી ચિન્તાનો વિષય છે, ક્યાં ખાવું એ વિશે સુજો કદી ચિન્તા કરતા નથી. ભોજન પેટમાં બાય છે, ભોજનનું સ્થાન પેટમાં જતું નથી. પેટને માત્ર ભોજનનો જ ભાર ઉંચકવો પડે છે, માટે સુજો તે પર જ લક્ષ રાખો છે. અન્ન દેવ હોઈ દેશકાલના નિયમથી અતીત છે, માટે અન્નનું સંચય કરવામાં સુજો દેશકાલની ગણના કરતા નથી. જ્યાં ભોજન મળે અને જ્યારે ભોજન મળે ત્યાં અને ત્યારે સુજો આહાર

કરી લે છે. સ્થાન નહીં પણ પાત્રન સિદ્ધ કરવામાં સુસૈની કુશળતા છે. ’

મેં કહ્યું, “ મહારાજ, આપને વચ્ચે અટકાવવા એ ઉચિત નથી, પણ આ મહાન સિદ્ધાન્ત બરાબર સમજી લેવા જોઈએ. ‘ સુસૈ ’ એટલે સાડું જાણનારા તેમજ સાડું ખાનારા એવો અર્થ આપ કરો છો ? ”

“ જાણવું તે ખાવું છે, અને ખાવું તે જાણવું છે. જાણવાથી જ ખાઈ શકાય છે અને ખાવાથી જાણી શકાય છે. માટે અન્ન કે ધન ખાઈ શકે તે સુત્ર કહેવાય છે. એ કામ કઠણ છે માટે શાસ્ત્રમાં માત્ર બ્રાહ્મણને જ જ્ઞાનનો અને લોજનનો અધિકાર આપ્યો છે. તો પછી અમુક સ્થાને જ લોજન કરવું એવો આગ્રહ કરવાથી એ અધિકાર ઓછો થાય છે, અને પૂરેપૂરો લોગવી શકાતો નથી. શાસ્ત્રે સ્પષ્ટરૂપમાં હોવાથી એકલા વલ્લભરામ જ શાસ્ત્ર જાણે છે એમ તો તેમની પેઠે હું છેક નથી કહેતો, પણ હું તથા વલ્લભરામ-અને વખતે બીજા કેટલાક-સિવાય બીજા કોઈ શાસ્ત્ર જાણતા નથી એ તો સિદ્ધ છે. તેથી ગમે ત્યાં લોજન કરવાના આ શાસ્ત્રોક્ત અધિકાર વિશે અજ્ઞાન હોવાથી સુધારાવાળા અને પાશ્ચાત્ય લોકો સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય સાચવવાના નિયમને બહાને લોજનસ્થાન અમુક પ્રકારનાં હોવા વિશે અને અમુક પ્રકારનાં ન હોવા વિશે ગમે તેટલો આગ્રહ કરે પણ આર્યો સ્વધર્મ છોડી કદી એવો પરધર્મ સ્વીકારશે નહીં. ”

લોજનના પદાર્થ આસન સમીપ આવી પહોંચતા જોઈ ભદ્રંભદ્ર બોલતા બંધ થઈ ગયા. આર્યોના ધર્મ બરાબર સમજાવવાનું કાર્ય એકાએક અધુરું મૂકી પીરસનારના ધર્મ બરાબર બજવાય છે કે નહીં એ અવલોકન તરફ તેમણે લક્ષ પ્રેર્યું. પીરસનારના આગમનથી જુદેવોમાં સર્વત્ર શાન્તિ ફેલાવા માંડી

હતી અને વિગ્રહ કરતા વિપ્રો ઠામનાં સુખદુઃખ ભૂલી જઇ પરમાર્થ બુદ્ધિ ધરી ગમે તેમ કરી ભક્ષણવ્યવસ્થાને અનુકૂળ થવાય એવી રચનામાં ગોઠવાઇ ગયા. પીરસનારને સર્વત્ર આવકાર મળ્યાથી ભદ્રંભદ્રને વિશેષ સત્કાર કરવાનો ધર્મ તેમના ચિત્તમાં સ્ફુર્યો નહીં. તે સ્ફુરે એવી આવશ્યકતા હતી. પરંતુ ભાષણ કરવામાં કાલક્ષેપ કરી મુખનું લોજનબળ ઓછું કરવું એ અનિષ્ટ હતું, તેથી ભદ્રંભદ્ર આતુર આકૃતિથી જ ચિત્તમર્મ પ્રકટ કર્યો જતા હતા. એક પીરસનાર અમારા ઠામ પાસે આવ્યા વિના ચાલ્યો જતો હતો તેથી અધીરો થઇ હું તેને બોલાવવા શબ્દોચ્ચાર કરતો હતો પણ ભદ્રંભદ્રે મને અટકાવી કહ્યું, “ ઉચ્ચારેલો અર્થ તો પશુઓ પણ સમજે છે. પંડિતો વગર કહેલું કળી શકે છે, એ આર્યત્વરહસ્યનું તને કેમ વિસ્મરણ થાય છે ? ”

પીરસનારને પંડિત કહી શકાય કે નહીં એ વિશે મને શક હતો, પણ એવામાં લોજનવ્યવહાર એકાએક શરૂ થઇ ગયો અને વાદવિવાદમાં ભદ્રંભદ્રનું મન ચોંટે તેમ નહોતું. વળી, પીરસનારે પશુબુદ્ધિ અગર પંડિતબુદ્ધિ વાપરી;—ભદ્રંભદ્રના શબ્દ તેણે સાંભળ્યા, અને ઉચ્ચારેલું અગર નહીં ઉચ્ચારેલું તે સમજ્યો તથા અમારી ઇચ્છા તત્કાલ પૂર્ણ થઇ.

હર્ષપ્રાપ્તિનું પહેલું અંગ મૌન છે, અને બીજું અંગ ઉત્કોશ છે. આ વાક્યનું તાત્પર્ય મારા સમજવામાં આવતું નહોતું. આ જ સાક્ષાત્કારથી મને તેનો અનુભવ થયો. લોજન ઉપર તૂટી પડતા વિપ્રો પ્રથમ તો નિઃશબ્દ બની ગયા, અને થોડીક વાર સુધી સડકા અને સબડકા સિવાય બીજા કંઈ અવાજ સંભળાતા નહોતા. કેટલીક વારે ‘ મૂકજો ’ ના ઉચ્ચાર કંઈ કંઈ ઉઠવા લાગ્યા, અને ધીમે ધીમે એ ઉચ્ચાર સર્વવ્યાપી થઇ ગયો. એન્જનમાં નાંખેલા કોયલા કેટલીક વાર રહ્યા પછી

વરાળનો અવાજ જોરથી નીકળવા માંડે તે પ્રમાણે ભૂદેવોના થેટમાં મિથાન્નનો કંઈક જમ'વ થયેથી સર્વત્ર વાચાલતા પ્રસરી. 'મૂકજો' ની સાથે વાનીઓનાં નામ દેવાવા લાગ્યાં. પીરસનારાને નામ દઈ સંબોધન થવા લાગ્યાં. પીરસનારા પ્રતિ સત્કારવચનો, સ્નેહવચનો અને વિશ્વસિવચનો ઉચ્ચારાવા લાગ્યાં. પીરસનારા સમીપ આવતાં પ્રથમ અનુગ્રહ થવા માટે જમનારા વચ્ચે રકઝંક થવા લાગી. એક બીજના હક સંબંધી જમનારા ભૂદેવોમાં તકરાર થવા લાગી. પીરસનારાએ કરેલા નીવેડા વિશે અસન્તોષ અને ઉપાલંભ પ્રકટ થવા લાગ્યા. પીરસનારા પર પક્ષપાતના આરોપ થવા લાગ્યા. ટુંકારા અને અપમાન વાક્યો ભૂદેવોમાં પરસ્પર પ્રવર્તિત થઈ અન્તે પીરસનારા પ્રતિ ઉદ્દિષ્ટ થવા લાગ્યાં. ગાલિપ્રદાન અને ગાલિગ્રહણ પ્રચલિત થઈ રહ્યાં. પીરસનાર ક્રુપિત થઈ જમનારાને છાંટા ઉડે એવી રીતે પ્રવાહી પદાર્થો રેડવા લાગ્યા અને સર્વ પદાર્થો થોડા પત્રાળીમાં, થોડા કાદવમાં અને થોડા જમનારાના શરીર પર પડે તેમ ફેંકવા લાગ્યા. સ્પર્શનો પ્રતિપ્રેધ હોવાથી જમનારા ભૂદેવો પીરસનારા પર માત્ર રોડાં ફેંકી પ્રહારની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા લાગ્યા.

પીરસનારાના માંહોમાંહેના ઝગડા, વર્ગાવર્ગીની તકરારો, વાનીઓ પીરસવાની ષસંદગી, અને અનુક્રમ વિશેના વાદવિવાદ, એક બીજને અપાતાં ઠપકાનાં વચન, ચાલાકીની સ્પર્ધામાં કહેવાતાં તિરસ્કારવાક્યો, વિજળીના તારની ગોઠવણો ન હોવાથી દૂર સંદેશા મોકલવા માટે પાડવામાં આવતી ખૂમો, એ સર્વથી થતો ઘોંઘાટ વળી પૃથક્ હતો. સાગરમાં ઘણી તરફથી નદીઓ આવી મળે તેમ છૂટી છવાઈ લડાઈઓના અવાજ મહાન્ કોલાહલમાં આવી મળતા હતા. એક સ્થળે પીરસનારાને કોઈએ 'મહારાજ' કહી સંબોધન કર્યાથી ઉઠેલું યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું. એક સ્થળે એક જમનાર પર પીરસનારે પોતાને અડક્યાનો આરોપ કર્યાથી

યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું. એક સ્થળે એક જમનારના દાદાના મામાએ પચાસ વર્ષ પર જમાડેલી નાતમાં ઓછું ધી વાપર્યાનો આરોપ ખીજા જમનારે કર્યોથી તેમનું યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું.

શેરીમાં આવવાના જ્યાં જ્યાં માર્ગ હતા ત્યાં ત્યાં ઢેડ વાઘરી અને ભિખારીઓનાં ટોળાં ટમટમી રહ્યાં હતાં. કેટલેક ઠેકાણે નવેણુમાંનાં બળતાં લાકડાં સામાં ધરીને તેમને પાછા હઠાવવામાં આવતા હતા, કેટલેક ઠેકાણે છૂટી લાકડીઓ ફેંકી તેમના હુમલા પાછા વાળવામાં આવતા હતા, અને કેટલેક ઠેકાણે માત્ર અતિશય બિલતસ ગાલિપ્રદાનથી તેમને ધસી આવતા રોકવાનો પ્રયત્ન થતો હતો.

હું અને ભદ્રંભદ્ર આ સર્વ રમ્ય દેખાવ શાન્ત ચિત્તે જોતા હતા અને કંઈ પણ ખલેલ થવા દીધા વિના લોજનનું કાર્ય ચલાવ્યા જતા હતા. એવામાં એક ઠેકાણે કનાત પાડી નાંખી એક અધીરી થઇ રહેલી ગાય અંદર પેઠી અને નાતની વચ્ચે દોડવા લાગી. તેને હાંકી કહાડવા પાડેલી ખૂમોથી ગાય ભડકી અને પતરાળાંને તથા પતરાળાંના અધિપતિઓને ઉથલાવી પાડવા લાગી. જમવાનું મૂકી નાસી જવાનો નિષેધ હોવાથી શબ્દોચ્ચાર સિવાય ભૂદેવોને રક્ષણોપાય રહ્યો નહીં. પીરસનારામાંના ઘણા ખરા પાસેના ઓટલા પર ચડી ગયા અને બાકીના ગાયને ભડકાવી તથા દોડાવી ગમ્મત કરવા લાગ્યા.

ગૌમાતાની આ રીતે અવગણના થતી જોઇ ભદ્રંભદ્ર અપ્રસન્ન થયા. આર્યત્વનું દષ્ટાંત આ વખતે આપણું આવશ્યક ધારી તે ગૌમાતાની વાટ જોતા બેઠા. ગૌમાતા સમીપ આવતાં ભદ્રંભદ્રે ઠામેથી વાંકા વળી તેમનું પુછડું ઝાલ્યું અને આંખ તથા કપાળ પર તેનો સ્પર્શ કરવા પોતાનું ઠોકું લાંબું કર્યું. પરંતુ આમ કરતાં ભદ્રંભદ્ર સ્વસ્થાનેથી ખસી ગયા અને જમીન

પર કાઢવમાં ઢળી પડતાં અટકવાનો પ્રયત્ન કરતાં પુછડે લટકી રહ્યા. પગ જમીનને અડકે નહીં તે સારૂ ટુંટિયું વાળી તેમણે પગ ઉંચા લઇ લીધા અને એવી સ્થિતિમાં ગૌમાતા તેમને લઇ દોડવા લાગ્યાં અને ભદ્રંભદ્ર માણસો સાથે તેમ જ એટલા અને ભીત સાથે અથડાવા કુટાવા લાગ્યા. છોકરાઓ તેમના પર પત્રાળીમાંના વિવિધ પદાર્થ ફેંકવા લાગ્યા અને ખીજા પુછડું મૂકી દેવાની સલાહ ઘાંટા કહાડી આપવા લાગ્યા. પણ ભદ્રંભદ્ર કશાથી ડગ્યા નહીં; પુછડે લટકતા તે આખી નાતમાં ફરી વળ્યા અને શહેરમાં ખીજે પણ ફરવા નીકળી પડત, પરંતુ ગૌમાતા લત્તા-મવાહથી તેમને નીચે નાંખી દઇ ચાલ્યાં ગયાં. એકલા પડેલા ભદ્રંભદ્ર પાછા સ્વસ્થાને ગયા.

ગૌમાતા વિદાય થયા પછી ભૂદેવો પાછા ભોજનોન્મુખ થયા; પરંતુ ગરબડાટમાં જમનારા ઉભા થઇ ગયા હતા તેથી એ પ્રશ્ન ઉઠ્યો કે સ્થાનેથી ઉઠ્યા પછી ફરી ભોજન કરવા બેસાય કે નહીં. ભોજન કરવાની ઇચ્છા સર્વની હતી, પણ, રૂઢિ વિરુદ્ધ હતી તેથી ગુચ્ચવણુ લાગી. સભા ભરાય અને લાંબા વઠવિવાદ થાય એટલો વિલંબ સહન થઇ શકે તેમ હતું નહીં. તેથી ભદ્રંભદ્રે ખાતરી કરી કે “ શાસ્ત્ર પ્રતિકૂળ છે નહીં, અને હોઇ શકે નહીં. અન્ન દેવ છે, તેના સમક્ષ ઉભા રહેવાનો નિષેધ નહીં પણ વિધિ હોવો જોઇએ. વળી શાસ્ત્ર તો કામધેનુ છે. જે અને જેવા આધારની ઇચ્છા હોય તે અને તેવા આધાર શાસ્ત્રમાંથી નીકળી શકે છે. ”

સર્વના ચિત્તનું સમાધાન થયું અને ભોજન વ્યાપાર પાછો પ્રવર્તિત થયો. ધીમે ધીમે પ્રથમની સ્થિતિ પાછી વ્યાપી ગઇ. ભોજનપ્રસંગનો અંત જેમ નજીક આવતો ગયો તેમ પીરસનારાની ઉતાવળ અને જમનારાની અધીરાઇ વધવા લાગ્યાં. દોડયા જતા પીરસનારને જમનારા ઘડી ઘડી પાછા બોલાવવા લાગ્યા, અને પીર-

સનારા મિષ્ટ લોજન પદાર્થો આપવાને બદલે ‘આટલું તો ખાધ જા’ નો કટુ ઉપદેશ આપવા લાગ્યા. ‘માળાપ, હવે તો ઉઠજો,’ ‘કંઈ રહેવા દેજો,’ એવા ઠેડવાધરીઓના પોકાર ઘડી ઘડી સંભળાતા હતા છેવટની વાનીઓ કેટલેક ઠેકાણે પીરસાઈ હતી, કેટલેક ઠેકાણે પીરસાતી હતી અને કેટલેક ઠેકાણે પીરસવા આવવાની બાકી હતી, એવામાં એકાએક ઠેડ-વાધરી-ભિખારીઓ હલ્લો કરી અંદર ધસ્યા, અને નાતમાં હુલકું પડ્યું. જમી રહેલા અને બહુધા સન્તોષ વળે એટલું જમેલા ભૂદેવો ઉતાવળે હાથ ધોઈ ઉભા થઈ ગયા. અસન્તુષ્ટ રહેલા ‘બેસજો, બેસજો’ એવી અરણ્યમાં કરેલા રુદ્ધન સમાન વ્યર્થ ખૂમો પાડવા લાગ્યા. ભૂદેવો તેમના પર પાણીના લોટા ઢાળવા લાગ્યા, પણ તેથી એ શત્રુઓ હઠયા નહીં. સ્પર્શ કરવાને અસ-મર્થ હોવાથી ભૂદેવો નિરુપાય થઈ ગયા અને નાસાનાસ ચાલી રહી. આખરે હું અને ભદ્રંભદ્ર પણ કામેથી ઉઠ્યા અને પાસેના ઓટલા પર ચડી ગયા. અમારી પત્રાળીમાંના અવશેષ બે વાઘ-રણો અને ત્રણ છોકરાં ઝડપથી ખાધ જતાં હતાં તે હું વેરાગ્ય ધરી ઉઠાસીનતાથી જોઈ રહ્યો હતો. પરંતુ ભદ્રંભદ્ર કોષથી ઉશ્કેરાયા અને બોલ્યા:—

શૂદ્રો ! ચાંડાલો ! અધમ જનો ! આકાશમાં તપ કરતા તપસ્વી સ્વર્ગબ્રહ્મ થઈ ખરતા તારા રૂપે નીચે પડે છે, ત્યારે જલ, સ્થલ, વાયુ, વ્યોમ, વૃક્ષ, પર્વત, પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય, સર્વ ‘શિવ’ ‘શિવ’ વચ્ચેનો કહી શોકોદ્ગાર કરે છે. પરંતુ આજ અહીં ભૂદેવો લોજનબ્રહ્મ થઈ પલાયન કરે છે, છતાં દુષ્ટો ! તમે હર્ષથી પ્રપુલ્લ થાઓ છો તથા તેમના અધિકારનું અન્ન લૂટી લ્યો છો તે પુનર્જન્મમાં તમારી શી વલે થશે ? પુનર્જન્મમાં આ અન્ન તમારે ભૂદેવોને પાછું આપવું નહીં પડે ? તો શું કામ હમણાં તે લઈ લ્યો છો અને બ્યાજ ચંડાવો છો ? પેટ ભરવાનો

મિથ્યા સન્તોષ લેવા કરતાં પ્રલ્લભોજનનું મહાપુણ્ય લેવાથી તમને શું વધારે લાભ નથી? તમે શું સુધારાવાળાના ઉપદેશથી દ્વિષિત થયા છો અને એમ માનો છો કે જ્ઞાતિભોજનથી વ્યર્થ ધનવ્યય થાય છે તથા ખરેખરે રુચિકર હર્ષોત્સવ થતો નથી? સુધારાવાળા અજ્ઞાન છે, પણ તમે શું સમજતા નથી કે રૂઢિચોં ધનરક્ષણ માટે અથવા સુખરક્ષણ માટે નથી પણ જ્ઞાતિરક્ષણ માટે છે? તમે શું જાણતા નથી કે જ્ઞાતિભોજનના પ્રસંગમાં આહાર કરવો એ સમાન સુખ સ્વર્ગમાં પણ દુર્લભ છે? સ્વર્ગમાં ભોજન છે પણ ત્યાં જ્ઞાતિભોજન છે એનો શો પૂરાવો છે? એવં સતિ જ્ઞાતિભોજનસ્ય ખંડનં કર્તું મૂખાઃ! તમે કયા શાધારે તત્પર થયા છો? જ્ઞાતિભોજન ગંગાજલ રામાન છે, ગમે તેટલી મલિનતા અંદર ભરી હોય તોપણ જ્ઞાતિભોજન અને ગંગાજલ પવિત્ર જ રહે છે, અમૃત તુલ્ય મિષ્ટ જ રહે છે. જ્ઞાતિભોજન અને ગંગાજલ વિના જીવન સાર્થક થતું નથી. એ આર્ય સિદ્ધાન્ત શું તમારા શ્રવણપથમાં આવ્યા જ નથી? જ્ઞાતિભોજનો જમનારને ઘેર જે ઉગારો થાય છે તેથી વધારે ખર્ચ તેને પેતાને જ્ઞાતિ જમાડવી પડે છે ત્યારે થાય છે—એ સુધારાવાળાની દલીલ તમે શું સબળ માની બેઠા છો? પારકું અન્ન મફત મળે તો અમૂલ્ય છે, અને જ્ઞાતિ જમાડવા જે ધન ખર્ચવું પડે તે પેટમાં મફત પડેલા પારકા અન્ન આગળ કંઈ પણ ગણનાને પાત્ર નથી.”

આ સર્વ ઉપદેશનો અનાદર થતો જોઈ અને અન્ન અયોગ્ય સુખમાં જતું જોઈ ભદ્રંભદ્ર ખિન્ન થયા. તેમનો ખેદ વધતો અટકાવવા હું તેમને ત્યાંથી લઈ ગયો. ચાંડાલોનો સ્પર્શ થવાની બીકથી અને માર્ગમાં પડેલા ઉચ્છિષ્ટ અન્નમાં પગ પડતા અટકાવવા સારૂ અમારે કુદકા મારવા પડતા હતા. આ ક્રિયામાં ભદ્રંભદ્ર એક બે વખત ગબડી પડ્યા તથા લપસી પડ્યા.

પરંતુ ત્યાં પડ્યા ન રહેતાં ધૈર્ય રાખીને પાછા ઉભા થઇ ગયા. તેમના મનમાં ઉંડું ચિન્તન ઘોળાતું હતું. ગુલાંટ ખાવાના પ્રસંગો પૂરા થયા પછી ચાલતાં ચાલતાં તેમણે કેટલીક વારે કહ્યું, “ અમારામ ! વિયોગનું દુઃખ અસહ્ય કહેવાય છે તે સત્ય છે. પત્રાળી-દેવીનો વિયોગ ખમવો કઠન છે. એ દેવીનો મુખોચ્છવાસગંધ-અવશિષ્ટ રહેલા અન્નની સુગંધ રૂપે ભોજનસ્થાનની સમીપના ઘર વાળાને મળશે. આપણને તો એટલું આશ્વાસન પણ નહીં મળે. આમાં કેાઇ સુધારાવાળાની ઉશ્કેરણી છે એમાં સંશય નથી. પત્રાળી-દેવીની પોતાની ઇચ્છા તો બુદ્ધિ થવાની નહોતી જ. તેના આકર્ષણને લીધે જ મારે માર્ગમાં ઘડી ઘડી નમ્ર થવું પડતું હતું. ”

ભદ્રંભદ્રના મુખમાંથી પ્રેમવચનો નીકળતાં પહેલી વાર જ સાંભળ્યાં. પણ મુદ્દિત થવાનો આ પ્રસંગ નહોતો. તેમની વિરહ-વ્યથા દુઃખજનક હતી. માત્ર કાળે કરી તેમનું ચિત્ત શાન્ત થયું. ખાધેલું અન્ન પચાવવાના પ્રયાસમાં દિવસો ચાલ્યા ગયા અને વાત વિસારે પડી.

જેલમહેલ

સ્થાન—જેલખાનું

સમય—સવાર

(કેદાર અને મહેન્દ્ર)

કેદાર—તું જેલમાં કેવી રીતે આવ્યો ?

મહેન્દ્ર—ચોરી કરીને.

કેદાર—ઠીક ! પણ આટલો વિલંબ કરીને આવ્યો ?

મહેન્દ્ર—કેમ, પહેલા આવવાથી કંઈ સોઈ મળવાની હતી ?

કેદાર—વાતચીત થાત. હું આજ અહીંથી બહાર છું.

મહેન્દ્ર—અરે ! તમારી મુદત પૂરી થઈ ગઈ ?

કેદાર—હા ! પણ તેથી શું થયું—આહું તો મુદત વધારી શકું. ધારી લે કે યજ્ઞેશ્વરને માર્યો—છ માસની કેદ થઈ; અત્યારે જ ઈચ્છા કરું તો જેલરને મારીને વર્ષ દોઢ વર્ષ વધારે રહી શકું, પણ નહીં, એક વખત અહીંથી નીકળી જવાની ઘણી જરૂર છે. ત્યાર બાદ ફરી પાછો આવીશ. કંઈ ઠર નથી અહીં—ગભરાઈશ નહીં.

મહેન્દ્ર—તો બચ્યો છો કેમ ?

કેદાર—એક ખાસ જરૂર છે. હું બેસ, હું હમણાં જ બહાર છું—કંઈ ચિન્તા નથી, ભાઈ ! આ શરીર-જે સહન કરાવો તે એ સહન કરી લે છે ! પ્રત્યેક પણ સહી લે છે—જેલખાનું તો એના આગળ નજીવી વાત છે. અહીં કંઈ શર-માતો નહીં—આને ધર જ ગણજો ભાઈ !

મહેન્દ્ર—વિચિત્ર આદમી. છા !

કેદાર—અરે ભાઈ, કંઈ ચિન્તા ના કરતો. અહીં તારૂં શરીર સાફ રહેશે. નિત્ય નિયમિત આહાર, નિયમિત પરિશ્રમ, અને ગાઢ ઉંઘ. જે વખત આવીને દરરોજ દાકતર તને જોઈ જશે. મારી સાસરીમાં પણ મારી એટલી દરકાર નથી કરાઈ, કે જેટલી આ જેલખાનામાં કરાય છે. જે પૃથ્વી પર કયાંઈ સ્વર્ગ હોય, તો તે સ્વર્ગ આ જેલખાનું જ છે.

મહેન્દ્ર—એ કેવી રીતે, કેદાર બાબુ ?

કેદાર—કેદાર કાકા કહેતાં શું તારા ગળામાં શૂળ ઉપડે છે ? —અરે ભૂલ્યુઈ, કારણ શૂળ તો પેટમાં ઉપડે છે. ખેર, ગમે તેમ હોય—હવેથી જે તું મને કેદાર બાબુ કહેશે તો ચમ્પડ મારી બેસીશ. કાકા કહે !

મહેન્દ્ર—ભલે એના. પણ કાકા, તમે જેલખાનાને સ્વર્ગ કેવી રીતે કહ્યું ?

કેદાર—સ્વર્ગ નહીં હું ?—તો પછી સ્વર્ગ કેવું હોય છે ?—હું એ જાણવા માગું છું, બેટા, કે સ્વર્ગ કેવું હોય છે ? ખરાબર સમયે ભોજન મળે છે—ઘેર તો એવું ભાવ્યમાં નહોતું. જે વખત દાકતર આવે છે—મને યાદ છે; એક વાર ઘેર મને ઘણા બેરથી તાવ આવ્યો હતો, તે ત્રણ દિવસ સુધી ભયંકર રીતે ચડ્યો રહ્યો; સ્થિતિ બગડવા લાગી, ત્યારે કંઈ ચોથે દહાડે દાકતર આવ્યો. ભાવ્યવશાત્ નાડીનું ઠેકાણું હતું, તેથી આવ્યો. નહીં તો તારે આજે કાકા કહીને બોલાવવો પડત નહીં.

મહેન્દ્ર—અને ઘાણી ફેરવાની તે ?

કેદાર—એનાથી તન્દુરસ્તી ઠીક રહે છે. મેં જોયું છે કે

ધણા લોક સવારમાં ઉઠીને ફરવા અથવા હવા ખાવા જાય છે. તેઓ શા માટે જાય છે? જોટલા માટે ને કે તન્દુરસ્તી સારી રહે? એને બદલે જો તેઓ ઘડીવાર ઘાણીની ચારે બાજુ ફરે તો શરીર પણ ઠીક રહે, અને થોડુંક તેલ પણ નીકળે. કશી ફિકર કરતો નહીં, ભાઈ! જેલખાનામાંથી નીકળશે ત્યારે જોશે કે—તું ખૂબ તાતો માતો ગોળમરોળ થઈ ગયો છે!—

મહેન્દ્ર—આ આપ શું કહ્યા છો, કેદાર બાબુ!—

કેદાર—ચૂપ! કાકા કહે—

મહેન્દ્ર—હા, હા, કાકા સાહેબ—

કેદાર—હું બહુ જ સારું કહું છું. તું જાતે જ જોઈ લેજે. અક્ષરે અક્ષર મેળવજે. અંગ્રેજોનું આ જેલખાનું-સ્વર્ગ જ છે.

(જેલરનો પ્રવેશ)

જેલર—કેદાર કેાનું નામ છે? બહાર નીકળો.

કેદાર—તો હું જાઉં છું, ભાઈ. લગારે ફિકર કરતો ના.

(કેદાર અને જેલરનું પ્રસ્થાન)

જીવનનિર્વાણ

(શ્રીકૃષ્ણ નરસિંહલાલ ઇશ્વરલાલ પટેલ)

અપમાનિત, પીડિત, વૃદ્ધ જયસિંહ મૃત્યુશય્યામાં સૂતો છે, એવામાં એક દૂતે આવી સમાચાર આપ્યા કે “ મહારાજ ! એક મરાઠા સેનાની આપના દર્શનને અભિલાષે આવ્યો છે, એક દિવસ આપને ચરણે બેસી આપનો ઉપદેશ સાંભળ્યો હતો, ફરી એકવાર ઉપદેશ સાંભળવા આવ્યો છે. ”

રાજાએ ઉત્તર આપ્યો, “ એમને માનપૂર્વક લેઈ આવ. જે મહાપુરુષ આવ્યા છે, એમને હું સારી રીતે ઝાળખું છું. તે ભલે આવે, એમને મેં અભયદાન આપ્યું છે. ”

અનેક ક્ષણ પછી એક ગુપ્તવેશી મરાઠો એ ઘરમાં આવ્યો, રાજા તેના સાસું બેઠા વિના જ બોલ્યો, “ મિત્રવર શિવાજી ! મૃત્યુ પહેલાં એકવાર આપનાં દર્શન કરી લીધાં, હવે જીવન ચરિતાર્થ થયું. ઉઠીને માન આપવાની હવે શક્તિ રહી નથી, ક્ષમા આપશો. ”

શિવાજી(સજ્જનયને)— “ પિતાજી ! બ્યારે છેલ્લી વખતે આપની પાસેથી વિદાય થઈને ગયો ત્યારે મેં નહીં માનેલું કે આપ આ અવસ્થામાં આટલા જલદી આવશો. ”

જયસિંહ—“ રાજન ! માનવીનો દેહ ક્ષણભંગુર છે, એમાં વિસ્મય શું ? શિવાજી, આપણે છેલ્લી વખત મળ્યા, ત્યારે આપે મોગલરાજ્યનું ગૌરવ બેઠું હતું, આજ શું બુઝો છો ? ”

શિવાજી—“ મહારાજ એ મહારાજ્યના સ્તમ્ભ સમાન હતા; આપને જ્યારે આ અવસ્થામાં જોઈ છું, ત્યારે હવે મોગલરાજ્ય માટે કંઈ જ આશા રહેતી નથી. ”

જયસિંહ—“ વત્સ એમ નહીં. રાજસ્થાનભૂમિ વીરપ્રસવિની છે, એક જયસિંહ મરશે તો તેનું સ્થાન બીજો જયસિંહ લેશે; જયસિંહના જેવા સૌ યોદ્ધાઓ હજી રાજસ્થાનમાં છે, મારા જેવા એક યોદ્ધાના મરણથી મહારાજ્યને શી હાનિ છે ? ”

શિવાજી—“ આપના અમંગલ કરતાં રાજ્યને બીજું શું અનિષ્ટ હોઈ શકે ? ”

જયસિંહ—“ શિવાજી, એક યોદ્ધો જાય, તો બીજો આવે, પણ પાપથી ક્ષય થાય તે ફરી સુધરે નહીં. જે પહેલેથી જ કહ્યું હતું કે જ્યાં પાપ અને કપટાચાર ત્યાં નિશ્ચય અવનતિ ને મૃત્યુ. અત્યારે પ્રત્યક્ષ જુઓ. ”

શિવાજી—“ ખરું છે. ”

જયસિંહ—“ આપને જ્યારે મેં દિલ્લી મોકલ્યા હતા, ત્યારે આપનું હૃદય પણ દિલ્લીશ્વર તરફ કંઈક આકર્ષાયું હતું; આપે સંકલ્પ કર્યો હતો, કે જ્યાં સુધી દિલ્લીશ્વર તમારા પર વિશ્વાસ રાખે, ત્યાં સુધી તેની સાથે કપટાચાર ન કરવો. આપની સાથે સદાયરણે વત્યો હોત, તો દક્ષિણમાં એક પરાક્રમી બંધુ તેને પ્રાપ્ત થયો હોત, કપટાચારથી તેણે એક દુર્લભનીય શત્રુ ઉભો કર્યો છે. ”

શિવાજી—“ મહારાજ ! આપની બુદ્ધિ અસાધારણ ને દૂરદર્શી છે, સમસ્ત જગત્ જયસિંહને જ્ઞાની માને છે. ”

જયસિંહ—“ ઐરંગઝેબના પિતાના સમયમાં પણ મેં દિલ્લીનું કાર્ય કર્યું છે. વિપદમાં, યુદ્ધસમયમાં યથાશક્તિ દિલ્લી-

ધર પર ઉપકારો કર્યા છે, સ્વભૂતિ વિભૂતિનો વિચાર નથી કર્યો, જેના કાર્યનું વ્રત લીધેલું, તેનું કાર્ય યથાશક્તિ કરી આપ્યું છે. વૃદ્ધકાલમાં બાહશાહ પ્રથમ મારા પ્રત્યે સહાયરણુ આચરતો, અન્ત સમયે મારું અપમાન કર્યું. તથાપિ ધૃત્વદેવછાથી મેં મારા આચરણમાં ફેર કર્યો નથી, મેં જે સમર્થ કિલ્લાઓ જીતી લીધા છે, તે ધારત તો શિવાજી વિના યુદ્ધે તમને આપી શકત; પણ એવું મેં કર્યું નથી, તેના રક્ષણની યથાશક્તિ વ્યવસ્થા કરી છે. પણ ખરેખર આ આચરણથી ઐશ્વર્યગર્જને પોતાને હાનિ છે. અમ્મરસિંહ પતિ જયસિંહ મૃત્યુ સુધી તેનો સહાયક અને અનુચર રહેશે, અમ્મરના હવેના રાજાઓ તેના મુખ્ય શત્રુ થશે. ”

શિવાજી—“ ખરું કહો છો. ઐશ્વર્યગર્જને પોતાના અસહાયરણુથી અમ્મર અને મહારાષ્ટ્ર બન્નેને પોતાના શત્રુ બનાવ્યા છે. ”

જયસિંહ—“ જે ઉદાહરણ તો થયાં, મહારાષ્ટ્ર અને અમ્મર; પણ સમસ્ત ભારતની એ સ્થિતિ એણે કરી છે. શિવાજી ! ઐશ્વર્યગર્જને સમસ્ત ભારતવર્ષના અનુચરોને આમ અપમાન આપે છે, મિત્રોને શત્રુ બનાવે છે. કાશીનું મંદિર તોડી નાખી ત્યાં મસ્જિદ બનાવી છે, રાજસ્થાનમાં હિન્દુઓનું અપમાન કરે છે, સર્વ દેશોમાં હિન્દુઓ પર જઝિયાવેરો નાંખે છે. ”

આંખ મીચી ઘણીક વારે જયસિંહ અતિ ગમ્ભીર શબ્દે બોલ્યો, બહુ મૃત્યુશય્યામાં મહાત્માનાં ચક્ષુ ખુલી ગયાં હોય, એ ચક્ષુ ભવિષ્ય દેખતાં હોય, તેમ રાજાએ બોલવા લાગ્યો, “ શિવાજી ! હું જોઉં છું, કે એ કપટાચારથી ચારે દિશામાં યુદ્ધાનલ પ્રજળે છે, રાજસ્થાનમાં એ અગ્નિ સળગ્યો, મહારાષ્ટ્ર દેશમાં અગ્નિ સળગ્યો, પૂર્વ દિશામાં ભભુકો થયો ! ઐશ્વર્યગર્જને વિશ વર્ષ સુધી બંતે જલ સિંચે છે, પણ અગ્નિ ખુઝાતો નથી. તેની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, તેનું અસામાન્ય કૌશલ્ય, તેનું અસાધારણ સાહસ

બ્યર્થ ગયું; વૃદ્ધાવસ્થામાં પશ્ચાત્તાપ કરી દિલ્લીપ્પર પેલો મરણ પામે ! અગ્નિ તો પ્રબળ વેગે સળગ્યા બાંધ છે, ચારે બાજુથી ધૂ ધૂ શબ્દ કરી અગ્નિ વધ્યા બાંધ છે, એ અગ્નિમાં અન્તે મોગલરાજ્ય હોમાયું, બળી ભસ્મ થઈ ગયું. ત્યાર પછી ? ત્યાર પછી મરાઠા ભતિયું નક્ષત્ર ઉત્પત્તિશીલ થાય છે; મરાઠાઓ ! આગળ આવો ને દિલ્લીના શૂન્ય સિંહાસન પર બેસો ! ”

* * * * *

અનેક ક્ષણ પછી મૃદુ સ્વરે જયસિંહ બોલવા લાગ્યો; “કપ-
ટાચારી પોતાને જ સજા કરે છે, સત્યમેવ જયતે ”

શ્વાસ ફેંધાયો, શરીરમાંથી પ્રાણ નીકળી ગયો, જગત્માંથી એક મહાત્મા ઉઠી ગયો !

જીવનસંધ્યા

૨

શિવાજી અને રામદાસ

(શ્રીયુત દેસાઈભાઈ નાથાભાઈ પટેલ)

સ્થળ સામગઢ

સમય:—સાંધકાળ

શિવાજી—(સ્વગત) “ અહા ! આ સ્થળ કેવું રમણીય છે ! સૂર્યદેવ અસ્તાચલ પર વિરાજવાની તૈયારીમાં છે; તેમણે મુખ કંઈક મ્હાન છે, તેથી જ રક્તવર્ણ છે. અહીં રહે રહે મને

સ્વરાજ દષ્ટિયે પડે છે. હું સાધારણ જાગીરદારનો પુત્ર; મને પ્રેરણા થઇ, અને મેં મહારાષ્ટ્રના ઉદ્ધારનો આરંભ કર્યો. મોગલ સમ્રાટ, તથા વિજાપુર અને ગોવલકાંડાના શાહોએ વિદ્રો નાંખવામાં બાકી રાખી નથી. પણ, શિવબાના આ બાહુ-બળ આગળ તેમના જોમનો શો હિસાબ? પર્વત જેવડી વિટંબ-નાઓ, દુસ્તર અડચણો ને મહાન વિદ્રો ઓળંગી આજે મહારાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાનો પાયો મેં મજબૂત નાંખ્યો છે. એક પછી એક મહાન ગઢ મારા પગ નીચે ઢળાયા છે, અને ઢળાતા જાય છે. રાજ્યનો વિસ્તાર પણ ઉદ્ધિનાં મોઝાની જેમ વૃદ્ધિ પામે છે. મહાસાગરની ભરતીને અટકાવનાર કોણ છે? પણ, ભરતી પછી તો ઓટ છે. એ નિયમ જડ પ્રકૃતિનો છે, ચેતનમય માનવીને તે લાગુ ન પડે; અને શિવબા સરખા સિંહ માટે તો તે હોઈ શકે જ નહીં. હું સમજ્યો છું મહારાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કરવા—ના, સમસ્ત હિન્દુ જાતિને તારવા; હિન્દુ ધર્મની સ્થાપના પુનઃ કરવા; ‘ગૌપ્રાક્ષણપ્રતિપાલ’ થવા. મારા સ્વામી શ્રી સુમર્થ રામદાસજીની પણ એ જ આજ્ઞા છે. શિવબા, તને ધન્ય છે! તારી શક્તિને ધન્ય છે!—(ગઢ પરથી કામ કરનાર કારીગરોનાં ટોળાંને જોઈને) આ બધી પ્રજા મારી છે, હું તેમનું રક્ષણ કરું છું, તેમને પોષુ છું—તેમનો રક્ષક, પાલક, અને શાસક હું છું. આ ગઢ થોડા સમયમાં પૂરો બધાઈ રહેશે એટલે તેના જેવા થત ગઢો તૈયાર કરાવીશ, મહારાષ્ટ્રને અજય્ય બનાવીશ, હિન્દુધર્મનાં મૂળ પાતાળ લગી નાંખીશ, અને પછી!—પછી અમર થઇશ. ”

(સ્વામી રામદાસ શિવાજી પાસે એકાએક આવે છે.)

શિવાજી (ચરણસ્પર્શ કરી, પદધૂલિ મસ્તકપર ચઢાવી)—
“ મહારાજ, આજ આપનું આગમન અચાનક કેમ ? ”

રામદાસ—શિવબા, મારે આ તરફ થઇ દૂરના જંગલમાં જવું હતું; પરંતુ, તને એકલો ટહેલતો જોઇ આ તરફ જ આવ્યો.

ઇચ્છા થઇ કે તું કેવો ગઢ બંધાવે છે તથા તેમાં શી શી યોજનાઓ રાખી છે તે જોઈ આવું. ”

શિવાજી—“ સ્વામિનું આપની આજ્ઞાનુસાર એક પછી એક ગઢ બંધાતા જ જાય છે. પણ આ સામૂગિકને વધારે મજબૂત કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. આ ગઢને હું અજય ગઢ બનાવીશ. આપ પણ દૂર કારીગરોનાં ટોળાં જોઈ શકશો; એ સર્વ લોક અહીં કામ કરવા આવે છે. ખરે, આવા ગઢો બંધાવીને હું રાજ્યને નિર્ભય બનાવું છું એટલું જ નહીં, પણ કલાને પોષી હજારો માણસોને પાળું છું. ”

રામદાસ—“ શિવબા, રાજા પ્રજાનો પિતા છે. તે તેનું પાલનપોષણ ન કરે તો રાજા બનવાને લાયક નથી. ખરે, હું મને ધન્ય માતું છું કે મને તારા જેવા અનુયાયીઓ મળ્યા છે. હવે ગઢની કિલ્લેબંધી વગેરે જોવાની મને ઇચ્છા છે. ”

(જોતા જોતા બન્ને ફરે છે.)

શિવાજી—“ આ કોઠાર; આ જલાશય; આ લસ્કરને રહેવાનાં મકાન; અહીં હયથાળા અને ગજથાળા; આ બજાર; અહીં પૌરજનો વાસ કરશે; આ કેન્દ્રસ્થાને કિલ્લાનો હાકેમ રહેશે; અહીં એક આશ્રમમાં પઠનપાઠનનો બંદોબસ્ત થશે; આ સ્થળે શુભ્ર માંગ છે, સંકટસમયે તેનો ઉપયોગ કરી શકાશે. આપને નથી લાગતું કે આ ગઢ અજય બનશે ? ”

રામદાસ—“ તને સૂર્યદેવના પ્રતાપની ખબર છે. પૃથ્વી તપ્ત કરનાર ને તેને રસ સીંચનાર એ દેવને ય મદ્દાન મુખે અસ્તાચલે જવું પડે છે. ઘણાં નગરો વસ્ત્યાં, ને ઉજ્જડ થયાં; જંગલમાં મંજલ અને મંજલમાં જંગલ થાય છે; પહાડ ત્યાં ખીણ, ખીણ ત્યાં પહાડ તથા સાગરનાં રણ ને રણના સાગર થયા છે ને

થશે; ભરતી અને ઓટ, ચડતી ને પડતી ચક્રને કેમ ચાલ્યા જ કરે છે. પ્રકાશ ને અંધકાર, જન્મ ને મરણ, દિવસ ને રાત સુખ ને દુઃખ, ઉંચ ને નીચ, એમ દુનિયા દ્વન્દ્વથી ભરેલી છે. તો તારા આ ગઢને અજ્ય કેમ કહી શકાય? તારી આકૃતિ ક્યારે નાશ પામશે, ક્યારે તેનું નામનિશાનેય નહીં રહે, તેની કેને ખબર? ”

શિવાજી—“ મહારાજ, ક્ષમા કરશો. મારી પાછળ શું થશે તે ન કહી શકાય. પણ, મારા બાહુબળ આગળ તો કોઈનું કંઈ નહીં ચાલે. ચડતી ને પડતી, ભરતી ને ઓટ, એ જડ પ્રકૃતિનો નિયમ છે, ચેતનનો નહીં. વળી, આપ જેવા સમર્થ મારા ગુરુ છે, તો પછી શિવબાનો ભય શેનો? ”

રામદાસ—“ એ તારી અહંતા છે, પામર માનવી શું કરી શકે? અજ્ઞતાને લીધે તારામાં કૂપમંદુકતા આવી છે. આ ગમ્ભીર, ઉંડા, શાન્ત આકાશ તરફ નજર કર. આ અસંખ્ય તારા પ્રકાશ આપે છે તે કોના પ્રતાપથી? આ શાન્ત રજનીમાં પૃથ્વી શાન્તિમાં વિરાજશે તે કોના પ્રતાપથી? પુષ્પ ખીલે છે, ઋતુઓ બદલાય છે, નદીઓ વહે છે, યથા સમય યથોચિત વર્ષા થાય છે, એક કણમાંથી હબ્બર કણ ઉફ્ફાવે છે તે કોના પ્રતાપથી? રક્ષણ ને લક્ષણ, સૃષ્ટિ ને સંહાર, પાલન ને પ્રલય એમ રૂપાન્તરો થાય છે તે કોના પ્રતાપથી? ઉપદ્રવ, મહામારી, દુર્ભિક્ષ, ભૂકંપ, વજ્રપાત વગેરે થાય છે તે કોના પ્રતાપથી? શું માનવી આ સર્વ કરવા સમર્થ છે? પામર માનવીની શક્તિ સંકુચિત છે; તે અદ્વય છે. ”

શિવાજી—“ મહાત્મન, અવિનય ક્ષમશો. આપના કથનથી માનવ શક્તિ પરનો મારો વિશ્વાસ જરાય ડગતો નથી. આપે પ્રકૃતિનાં કાર્યં વિશે ઘણું કહ્યું, પણ તે તો જડ પ્રકૃતિનો નિયમ

છે. સૂર્યની ગતિ, તારાનો પ્રકાશ, પુષ્પનો વિકાસ, નદીનું વહન, ઉષ્ન્રવ, મહામારી, દુર્લ્લેક્ષ એ સર્વ જડ પ્રકૃતિના નિયમ છે. માનવી ધારે તો તેને ફેરવી શકે. મહાસાગરની ગહનતાથી કોણ અભયુ છે? છતાં, માણસો તેને ય કળજે કરે છે ને તેની પાસે દાસત્વ કરાવે છે. વાયુ, જલ ને અગ્નિ પાસે મનુષ્ય સેવા કરાવી શકે છે. પહાડને, પર્વતોને તોડી માનવી નગરો બાંધે છે, કિલ્લા કરે છે; સોનું, રૂપ મેળવે છે. પૃથ્વીમાતાના ઉદરને ફાડી માણસ સર્વ સમ્પત્તિનો સંગ્રહ કરી શકે છે. મહાન્ ધન્વન્તરીઓ રાજરોગની સામે પણ થઈ શકે છે. દુર્લ્લેક્ષની સામે પણ માનવી લડત ચલાવી શકે છે. હા, એ વાત ખરી કે હજી સુધી માણસે જડ પ્રકૃતિ પર પૂર્ણ સત્તા મેળવી નથી, પણ માનવસભ્યતાનો ઇતિહાસ જણાવે છે કે માનવજાતિ ઉત્તરોત્તર જડપ્રકૃતિ પર વધારે ને વધારે સત્તા મેળવતી જાય છે. વિચારતાં મને લાગે છે કે માનવ શક્તિ સમય જતો પ્રકૃતિ પર ચડી બેસશે. ”

રામદાસ—“ તારી તર્કશક્તિથી હું પ્રસન્ન થયો છું. તારામાં આટલી વિચારશક્તિ છે, તેથી જ તું ઉંડું સત્ય સમજી શકશે. મેં કહ્યું તેમ કંઈ મનુષ્ય પ્રકૃતિ સાથે લડત ચલાવતો જ નથી; તેની સાથે લડવાથી સૃષ્ટિના સામંજસ્યમાં-સંગીતમાં-બલેલ થાય, ને સૃષ્ટિ સૃષ્ટિ ન રહે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સૃષ્ટિના નિયમો સામે ખડ નથી કરતું; તે તો તેના નિયમોનું શોધન કરી તે નિયમો આપણને સમજાવે છે. વાયુ, જલ અને અગ્નિ પાસેથી ત્યારે જ કામ લઈ શકાય કે જ્યારે આપણે તેનાં સ્વરૂપને ઓળખી તે પ્રમાણે વર્તીએ. એટલું સમજવાની જરૂર છે કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પ્રકૃતિના નિયમોનો દાસ છે, અને તે તેમને બદલી શકતો નથી.

વળી, એ નિયમોનો કરનાર ને ચલાવનાર કોણ? અખિલ બ્રહ્માંડને બનાવનાર, સુવ્યવસ્થિત કરનાર, તેને નિયમન આપનાર ને તે નિયમનનું પાલન કરાવનાર કોણ ? ”

(રાજા વિચારમાં પડે છે. બન્ને જણ મૂંગા રહી ઘડીભર આમ તેમ આંટા મારે છે. એટલામાં સ્વામીજી એક પથર આગળ થોભી બેસે છે.)

રામદાસ—“ શિવજી, અહીં આવ. એક માણસને બોલાવી આ પથરના બે ભાગ કરાવ. ઘણી જ સાવચેતીથી મધ્યમાંથી તેના વિભાગ કરવાના છે. ”

(શિવાજી આ આજ્ઞાથી આશ્ચર્યચકિત થાય છે. તથા આજ્ઞા પ્રમાણે પથરના બે ભાગ કરાવે છે. સ્વામીજી આમતેમ ફરતા હોય છે.)

શિવાજી (એકદમ)—“ મહારાજ, તાબજીબ ! આ શું ? પથરની મધ્યમાં અંજલિભર પાણી ને એક દેડકું ! ખરે, આ કેવી ઘટના ! ભગવન્, જરા અહીં આવીને જુઓ તો ? ”

રામદાસ—“ આમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું છે ? પ્રકૃતિના નિયમોના કરનાર, પ્રજ્ઞાંડના રચનાર ને પાલનારની એ કૃતિ છે. શિવજી, આટલી સમ્પત્તિ, રાજ્ય અને પ્રજા જોઈને તને અહંતા આવી છે. ‘ મેં મહારાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, હું હિન્દુ ધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરીશ, ગઢ હું બંધાવું છું, પ્રજાનું પાલન હું કરું છું ’ એ સર્વ મિથ્યાભિમાન છે. વિચાર, આ દેડકાનું રક્ષણ તેં કર્યું છે ? એ તારા ગઢમાં-તારા રાજ્યમાં છે; તારી આ પ્રજાનું રક્ષણ તેં કર્યું છે ?—

(શિવાજી સ્મરર્થનાં ચરણમાં ઢળી પડે છે. હૃદયકાલિમા અશ્રુથી ધોવાઈ જઈ, હૃદય વિશુદ્ધ બને છે.)

રામદાસ—

“ ‘ કરું છું ને કર્યું છે મેં, જોકું એ અભિમાન હા; કરી તે શું થકે પ્રાણી આ અનન્ત અગાધમાં. ’ ”

કરનાર અન્ય છે. સૂત્રધાર આપણે નથી. માનવી નિમિત્ત માત્ર છે. તારો અવતાર હિન્દુ ધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરવા માટે જ થયો છે; પણ એ સર્વ મહાન પિતાની યોજના છે. બેટા, માનવશક્તિ પરિમિત છે. પ્રભુ હરેકને કંઈ કંઈ આપણુ આપે છે, અને જેને જે મળ્યું હોય, તેનો તેની સેવામાં ખર્ચ કરવો તે જ કર્તવ્ય છે. તેનું આપેલું છે, ને તેને માટે વાપરીએ તેમાં આપણે કંઈ વધારે કરતા નથી. માફ કામ પૂરું થયું છે, હવે હું જઈશ. તને જે જે કામ સોંપાય તે તે ભક્તિ ને શ્રદ્ધાથી કરજે, જે કંઈ કરે તે કૃષ્ણાર્પણ કરજે. અહર્નિશ-તેન ત્યક્તેન મુક્તિયા: ।

(સ્વામીજી અન્ધકારમાં અદૃશ્ય થઇ જાય છે, ને શિવાજી ધ્યાનમગ્ન રહે છે.

૩

લિયોટ્રિક અને ગોડાઈવા

સાધ્વી સ્ત્રી

(શ્રીયુત મોહનલાલ પાર્શ્વતીશંકર દવે)

ગોડાઈવા—મારા વહાલા લિયોટ્રિક ! શહેરમાં દુષ્કાળ પડ્યો છે. લીસ્ટરશાયરના વિશાળ ચારામાં પણ અનાવૃષ્ટિ કેટલા દિવસો સુધી રહી હતી ! મારા પ્રિય પતિ ! મરી ગયેલા બળદને બહેર રસ્તામાં મૂકી ચાલ્યા જવા માટે એક કરતાં વધારે ગુન્હે-ગારને તમે કેદમાં નાંખ્યા છે. બીબ લોક, જે ચીલામાંથી પોતાનાં

છોકરાં અને કદાચ પોતાનાં ઘરડાં માખાપ, બળદ વિનાનાં ગાડાને ઘર તરફ ધસડતા હતા, તે તમને આવતા જાણીને નાસી ગયા. જો કે આપણી પાસે બહાદુર ભાલાવાળા અને ચતુર ધનુર્ધારીઓ હતા તોપણ શેઠની ગરીબાઈથી રખડતા ખેતરના ફૂતરા કે જે વિકરાલ પ્રાણીઓને ફાડી ખાતા હતા તેમની આગળ થઈને જવું લાયકર અને જોખમ ભરેલું લાગતું.

લિયોટ્રિક—ને હવે, મારી વહાલી ગોડાઈવા, શું તને એવી બીક લાગે છે કે કેવેન્ડ્રીના ઠરવાળા આગળ આપણે પહોંચીશું ત્યાર પહેલાં આપણને કોઈ બનવર ખાઈ જશે ? અથવા તો તને આવકાર આપવા બગીચાઓમાં ગુલાબનાં ફૂલ નહીં હોય ? કે પથારી અને ઓસિકાં માટે સુગન્ધી વનસ્પતિઓ નહીં હોય ?

ગોડાઈવા—લિયોટ્રિક, મને એવી કંઈ બીક નથી. આ ગુલાબોનો જ મહિનો છે. મારાં શુભ લક્ષ પછી જ્યાં ત્યાં હું ગુલાબ જ બેઠું છું. એ ગુલાબો અને બીજી સુગન્ધી વનસ્પતિઓ કોણ જાણે શા કારણથી હું જ્યાં જ્યાં તેમના તરફ જોઉં ત્યાં ત્યાં જાણે તેઓ મને ઓળખતાં હોય અને મારા આવવાની આશા રાખતાં હોય તેમ મને અભિનંદન આપતાં જણાય છે. મને તેઓ પર પ્રીતિ છે તે શું એ સમજતાં હશે ?

લિયોટ્રિક—બેલી રે બેલી ! પણ તારી ઇચ્છા શું છે ? હું અહીં પ્રાર્થના કરવા આવ્યો નથી. છતાં, જો પ્રાર્થનાથી તને સન્તોષ થાય એમ હોય અથવા તેથી જો આ અનાવૃષ્ટિ જતી રહે એમ હોય તો હું સીધો સેઇન્ટ મિશાયેલના દેવળમાં બેઠું અને સવાર સુધી પ્રાર્થના કર્યા કરું.

ગોડાઈવા—લિયોટ્રિક ! હું પણ એમ જ કરું. પણ મારા કરતાં વધારે પવિત્ર મનુષ્યની પ્રાર્થનાઓ પ્રભુએ નથી સાંભળી

એમ બન્યું છે. જે વધારે સહેલાઈથી બની શકે એમ છે, જે ઇશ્વરની માફક આપ બતે કરી શકો એમ છે તેને માટે જો હું આપની યાચના કરું, તો મારા પ્રિય પતિ ! આપ મને સાંભળશો ?

લિયોલ્રિક—કેમ ! શું છે ?

ગોડાઇવા—મારા પ્રેમાળ પ્રભુ ! તમે ગુસ્સે હતા તે જ વખતે જે દુર્ભાગી મનુષ્યોએ તમને કુપિત ક્રીધા છે તેના બચાવમાં કંઈ પણ કહેવું મને ઠીક ન લાગ્યું.

લિયોલ્રિક—દુર્ભાગી ! એટલું જ ?

ગોડાઇવા—તમને આવા કુપિત ક્રીધા એટલે અંશે તેઓ દુર્ભાગી તો ખરા જ. આપણા ઉપર કેવો મન્દ વાયુ પાય છે ! સન્ધ્યા કેવી ગંભીર, સ્થિર, અને મૂળી જણાય છે ! આકાશ અને પૃથ્વી કેવાં શાન્ત લાગે છે ! શું કોઈ તેનો આનન્દ મેળવશે નહીં ? શું આપણે પણ એ આનન્દ નહીં મેળવીએ, મારા લિયોલ્રિક ! સૂર્ય આથમવાની તૈયારીમાં છે, એ લિયોલ્રિક ! તમારો ક્રોધ શમ્યા પહેલાં એ આથમે એવું થવા ન દેશો. આ મારા શબ્દો નથી. મારા કરતાં વધારે બળવાન સત્ત્વના આ શબ્દો છે. મારી અયોગ્યતાથી શું એ શબ્દોનો પ્રભાવ ઓછો ગણાશે ?

લિયોલ્રિક—ગોડાઇવા ! બંડખોરોનો તું પક્ષ કરવા માગે છે ?

ગોડાઇવા—શું તેઓએ તમારી સામે બંડ ઉઠાવ્યું છે ? ખરેખર, એ વાતની તો મને ખબર જ નહીં.

લિયોલ્રિક—આપણાં લક્ષ્મી તેઓને સારી રીતે ખબર હતી, તેને અંગે થનારા ખરચો અને ઉત્સવો વિશે પણ તેઓ જાણતા હતા, અને આવા દુષ્કાળના વખતમાં મારી પોતાની જમીન એ

ખરચોને માટે ખસ નથી એ પણ તેઓ સમજતા હતા, છતાં મારા પૂર્વજોએ નક્કી કરેલા કરો મને મોકલાવવામાં તેઓ ચૂક્યા છે.

ગોડાઇવા—તેઓ કહે છે તે પ્રમાણે તેઓ જો જૂએ મરતા હોય—

લિથોગ્રિક—તો તેથી શું મારે પણ જૂએ મરવું ? મારાં માણસો ગયાં તેટલું શું ખસ નથી ?

ગોડાઇવા—ખસ છે ! ઓ હુમ્મર ! ઘણું છે ! ઘણું છે ! તેઓ મારી પાસેથી કદિ જાય નહીં એમ હું ઇચ્છું છું. તેઓને તમે જીવન આપો, શાન્તિ આપો, સુખ આપો, સન્તોષ આપો. તેઓમાં કેટલાક એવા છે કે જેઓએ મારા બચપણમાં મને ચૂમીઓ કરેલી અને જળસંસ્કારના (Baptism) પાત્ર આગળ મને આશિષો આપેલી. લિથોગ્રિક ! લિથોગ્રિક ! મને લાગે છે કે જે પહેલા વૃદ્ધ પુરુષને હું જોઈશ તે તેમાંનો જ કોઈ હશે; અને તે વખતે મને એણે જે આશિષ આપેલી અને તેના બહાનામાં, અફસોસ ! તેને માટે હું જે આશિષ લાવું છું તેનો પણ મને વિચાર આવશે. તે વખતે મારા હૃદયમાંથી રુષિર વહેશે, મારું હૈયું ફાટી જશે, અને તે જોઈને એ રડશે ! વૈર લેવાને તત્પર થયેલા, પોતાના કુટુંબમાં મૃત્યુને પ્રવેશ કરાવતા, ફૂર પતિની અને માટે, રંક આત્મા ! એ રડશે.

લિથોગ્રિક—આપણે મોટા ઉત્સવો ઉજવવા જોઈએ.

ગોડાઇવા—અલબત્ત.

લિથોગ્રિક—ત્યારે શું ?

ગોડાઇવા—પ્રભુનાં મૂર્ગાં પ્રાણીઓનાં મૃત્યુ પાછળનો જે કોલાહલ તે શું ઉત્સવ કહેવાય ? બરચક થયેલાં દિવાનખાનાં તે શું

ઉત્સવ કહેવાય ? કતલ ક્રીધેલાં પશુઓ શું ઉત્સવ કહેવાય ? ઉન્માદ આણે એવાં ગીત અને ચકરી લાવે તેવાં નૃત્ય તે શું ઉત્સવ કહેવાય ? વિવિધ વેશધારીનાં ભાડુતી વખાણુ તે શું ઉત્સવ કહેવાય ? આપણાં પોતાનાં અન્તરનો અવાજ આપણા વિશે જે કહી શકે તેના કરતાં એક ગવૈયાનો અવાજ આપણા વિશે શું વધારે સારી ચીજે કહી શકશે ? નિદ્રામાં એનો શ્વાસ શું આપણા શ્વાસને વધારે કોમળ બનાવી શકશે ? રૈ મારા વહાલા ! દરેક ચીજ આપણને ઉત્સવ રૂપ જ થશે. આપણી જો એમ ઇચ્છા હશે તો એમ જ થશે. બગીચાનાં સુન્દર પક્ષીઓને કહોલ કરતાં જોઇને જે દિવસે હૃદયમાં આનન્દની ભિમિઓ ઉછળે નહીં તે દિવસ નહારો જ સમજવો, અને એથી વધારે નહારા દિવસો આવવાનો સંભવ પણ સમજી લેવો. લિયોટ્રિક ! ખરે ઉંચા પ્રકારનો ઉત્સવ તે પ્રભુના કિંકરે મનુષ્યનાં હૃદય ઉપર જ પ્રસાર્યો છે. તે આનન્દ છે, તે ઉપકારવૃત્તિ છે, તે છાતીસરસું ચાંપેલું અને દીનબન્ધુની પ્રાર્થના કરવા ફરમાવાયલું ક્ષુધાપીડિત નમાયું બાળક છે. એ ઉત્સવ આપણે ઉજવીશું. અતિથિઓ તૈયાર છે. દિવસોના દિવસો સુધી, મહિનાના મહિના સુધી, વર્ષોનાં વર્ષો સુધી એ ઉત્સવ આપણે જારી રાખીશું અને તેથી સદા સુખમાં અને સમ્પત્તિમાં રહીશું. લિયોટ્રિક ! એ ઉત્સવનો અમૃતરસ ભ્રમર કે પુષ્પ કે દ્રાક્ષ લતાથી આપણને મળી શકે તે રસ કરતાં વધારે મીઠો છે. સ્વર્ગમાંથી એનું ઝરણુ વહે છે; જે મનુષ્ય એ રસપ્રવાહને અહીં નિરન્તર વહેવડાવ્યો જાય છે તેના ઉપ-યોગને માટે સ્વર્ગમાં એ વહાં જ કરશે.

લિયોટ્રિક—તું તો ઘેલી થઇ છે.

ગોડાઇવા—ખરેખર, હું અત્યારે મારાપણું ગુમાવી બેઠી છું. કોઇ દિવ્ય શક્તિ, કોઇ ભલી, કોઇ પ્રેમાળ શક્તિ મારા શરીરને અને આત્માને અને અવાજને મૃદુતા અને પ્રેમભાવમાં પીગળાવી

હે છે. ઓ મારા પતિ ! એ શક્તિની આજ્ઞા આપણે માનવી જ બ્રેઈએ. મારા તરફ જુઓ ! મારા તરફ જુઓ ! જમીન પરથી આપનાં મધુર નયન ઉઘાં ખસેડો ! હું ચાચના કરતી અટકીશ નહીં ; અટકાવવાની મારામાં હિંમત નથી.

લિયોટ્રિક—આપણે વિચાર કરીશું.

ગોડાધવા—‘ વિચાર કરીશું ’ એમ તો કહેશે જ નહીં ! આપણે ભલાઈ કરી શકીએ તેમ હોય તે વખતે શું ભલાઈ વિશે વિચાર કરવા બેસવું ? અનાથ શિશુઓને અન્ન માટે રડવા દેશો નહીં. આપણા પ્રભુની માતા તેઓનું સાંભળશે. આપણું નહીં સાંભળે, કદિ નહીં સાંભળે.

લિયોટ્રિક—પેલા બિશપ આવે છે. શહેરની દિવાલથી આપણે એકજ માઇલને છેટે છીએ. કેમ નીચે ઉતરી ? કેઈ બિશપ એટલા માનની આજ્ઞા રાખી શકે નહીં. ગોડાધવા ! લોકમાં મારી પદવી અને માન એથી ઓછાં થાય છે. અહીં ગોડાધવન એ હકીકત બાણીશે. ઉઠ ! ઉઠ ! બિશપે બોલ્યું છે. એ એનો ઘોડો આગળ જ લાવે છે. તારી પાછળ નક્કર જમીન ઉપર એના પગનો અવાજ નથી સંભળાતો ?

ગોડાધવા—ઓ લિયોટ્રિક ! આ ઘણો ગેરબ્યાબખી કર, સખ્ત મજૂરી ઉપરનો કર, સખ્ત જીવન ઉપરનો કર, તમે માફ નહીં કરો ત્યાં સુધી હું નહીં ઉઠું, કદિ નહીં ઉઠું, કદિ નહીં ઉઠું.

લિયોટ્રિક—જો પાછી ફર ! એનો હૃદયુષ્ટ ઘોડો બાણે તાલ આપતો હોય તેમ કેવો એક સરખી રીતે ધીમે ધીમે અને હાંકતો હાંકતો ફરે છે ! બિશપનો ઘોડો આવો મજબૂત અને અલંકૃત હોય પછી લોકોને ફરિયાદ કરવાનું કારણ શું ? એમ

કરવાનો તેઓને હક શો? કંઈક ફેરફાર કરવો, ચાલતી આવેલી રૂઢિઓ નાબુદ કરવી એટલી જ ઇચ્છા! ઉઠ! ઉઠ! શરમને ખાતર ઉઠ! એ આળસુ લોકોને તો શિક્ષા જ થવી જોઈએ. બિશપ સાહેબ? મને મારી યુવાન સ્ત્રીને માટે શરમ આવે છે.

ગોડાધવા—મારા પતિ! મારા પતિ! તમે શહેરના લોકોને માફ કરશો?

લિયોટ્રિક—આ સ્થિતિમાં તમે એને જોશો એવું હું ધારતો નહોતો. શું હું માફ કરીશ? હા, ગોડાધવા! ઇશ્વરના સોગન ખાઈને હું કહું છું કે જ્યારે તું મહોલ્લાઓમાંથી બપોરની વખતે નવન શરીરે ઘોડા પર બેસીને જઈશ ત્યારે હું એ લોકોને માફ કરીશ.

ગોડાધવા—મારા વહાલા! મારા કૂર લિયોટ્રિક! જે હૃદય તમે મને અર્પણ કર્યું હતું તે હૃદય કયાં છે? તે હૃદય એવું નહોતું. શું મારા હૃદયે એને કંઈ બનાવી દીધું છે?

બિશપ—અર્હ! તારી સ્ત્રીને તું શરમાવે છે. તે ફિક્કે મહોંએ રહે છે. લેડી ગોડાધવા! ઇશ્વર તને શાન્તિ આપે!

ગોડાધવા—પવિત્ર પુરુષ! તમારો ઉપકાર માતું છું. તમારા શહેરને શાન્તિ થશે ત્યારે મને પણ શાન્તિ થશે. મારા પ્રભુનાં કૂર વચનો તમે સાંભળ્યાં?

બિશપ—હા, મેં સાંભળ્યાં.

ગોડાધવા—તમે તે યાદ રાખશો? તમે તે વિરુદ્ધ પ્રાર્થના કરશો?

બિશપ—તું તે ભૂલી જઈશ, દીકરી?

ગોડાધવા—મને કોઈ નથી ચડ્યો.

બિશપ—શાન્તિ ને શુદ્ધિની દેવી!

ગોડાધવા—પણ એને તમારાં હૃદયમાં જ સંચી રાખજો. પ્રાર્થના અને યજ્ઞની સાથે બળીને ખપી જાય ત્યારે જ કામનો, એવા ધૂપ જેવાં એ વચનને ગણજો. એ વચન શાં હતાં ?

બિશપ—કાર્થટ આપણું રક્ષણ કરે ! એમ કે “ તું મહોદલાઓમાંથી બપોરની વખતે નગ્ન શરીરે ઘોડા પર બેસીને જઈશ ત્યારે હું એ લોકોને માફ કરીશ. ”

ગોડાધવા—પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક એણે એ પ્રમાણે કહ્યું, ખરું કેની ?

બિશપ—હા, એણે ઈશ્વરના સોગન ખાધને કહ્યું.

ગોડાધવા—મારા ત્રાતા ! તેં સાંભળ્યું છે ! શહેરને બચાવ !

લિયોટ્રિક—હવે આપણે કૃશ્નબંધી ઉપર આવ્યાં. આ શહેરની આસપાસનાં પરાં છે. ઉત્સવનો આપણે વિચાર કરીએ; પ્રાર્થના આપણે પછીથી કરીશું; કાલે આપણે આરામ લઈશું.

ગોડાધવા—લિયોટ્રિક ! ત્યારે કાલે કોઈ પણ ન્યાય ચૂકવાશે નહીં ?

લિયોટ્રિક—ના ! આપણે મજાહ કરીશું ?

ગોડાધવા—સ્વર્ગના સન્તોએ મારામાં હિમ્મત અને બળ મૂક્યાં છે; મારી પ્રાર્થનાઓ સંભળાઈ છે; મારા વહાલાનું હૃદય હવે કોમળ બન્યું છે.

લિયોટ્રિક (એક બાજુએ)—હા ! હા ! એ લોકોને ખબર પડશે.

ગોડાઇવા—પ્રિયતમ લિયોફ્રિક ! મને કહો, ખીજી કંઈ આશા જ નથી ? ખીજો કંઈ રસ્તો જ નથી ?

લિયોફ્રિક—મેં સોગન ખાધા છે. વળી મને લાલચોળ થવાની અને તારા તરફથી માફ મેં ખસેડી લેવાની તેં ફરજ પાડી છે, અને એ લુચ્ચાઓએ તે જોયું છે. શહેરના અપરાધમાં એટલો ઉમેરો થયો છે.

ગોડાઇવા—લિયોફ્રિક ! શરમની લાલાશ મારા મુખ પર પણ આવી ગઈ હતી; છતાં હું ઉદ્ધત કે કંઈ હૃદયની થઈ નથી.

લિયોફ્રિક—પણ, મારી મીડી ! તારા મુખ પર તો જરા જરામાં લાલાશ આવી જાય છે; એ તારાથી રોકી શકાતી નથી. તું આટલી ઉતાવળથી અને વગર સંભાળે ઉતરી ન પડી હત તો સાફ થાત. તારા વાળની લટ, જો ! ખસી ગઈ છે. શાબાસ ! એ લટ કેવી જીન પરનાં સુનેરી કપડાં સાથે ભળી જાય છે ! કેવી તે આમ ઉડી રહી છે ! તું ફરે છે, હરે છે, અને શ્વાસ લે છે તેથી જાણે જગતમાં નવું ચેતન આવતું હોય એમ લાગે છે. તું જ્યાં હોય છે ત્યાં કંઈ પણ કિલ્મિષ હું જોઈ શકતો નથી, કંઈ પણ ખોટો વિચાર મારા મનમાં આવી શકતો નથી.

ગોડાઇવા—હું ઘણી ફિક્કી થઈ જઈશ, કારણ કે આજ રાત્રે હું ઉપવાસ કરીશ અને પ્રાર્થના કરીશ.

લિયોફ્રિક—તું શું કહે છે તે સંભળાતું નથી. કમાન આગળ લોકોનો અવાજ એટલો બધો આવે છે !

ગોડાઇવા—(મનમાં) ઈશ્વર તેઓને સહાય કરે ! ભલા પ્રેમાળ જીવો ! કાલે મારી આસપાસ તેઓ આમ વીંટળાશે નહીં એવી મને ઉમેદ છે. લિયોફ્રિક ! માફ નામ ભૂલી જવાય

અને તમારું જ સંભાળાય એમ અને તો કેવું સારું ! પણ
કદાચ મારા નિર્દોષપણાને લીધે હું ઠપકાપાત્ર નહીં ગણાઉં !
અને એવા જ નિર્દોષ કેટલા દહેશતમાં અને દુષ્કાળમાં પીડાય
છે ! મારા તરફ જે નયન ઉઘડશે તે તરતનાં અશ્રુમુક્ત થયાં
હશે ! આવા મોટા કુટુંબની માતા કેટલી નાની ઉમ્મરની ?
મારા યૌવનથી શું મને હાનિ થશે ? ઇશ્વરની કૃપાથી એ યૌવન
મારામાં હિંમત આણે છે. હા ! સવાર ક્યારે થશે ? હા ! બપોર
ક્યારે જશે ?

લેન્ડોર્ના કાલ્પનિક સંવાદો

૪

દુષ્કાળમાં ખેડૂતોની સ્થિતિનું ચિત્ર

(કવિ પ્રેમાનંદ)

(દશ બાર ખેડૂતો સાથે ત્રણ ચાર ચોકીઆતો પ્રવેશ કરે છે.
ખેડૂતો આડા ઢોળી બાય છે તેમને,)

પેહેલો ચોકીઆત—અરે નરપશુઓ ! આમ સીધા મરે
નીકર મોં ભાગી જશે. ગોલાના ગધેડોની પેઠે આમથી તેમ નાસતાં
શરમ નથી આવતી ? પાંશરા ચાલો છો કે ચોકીઆતોને હાથરસ
ઉતારવા કહું ?

મુખી ખેડૂત—બાબુ બાબુ, અલ્યા તારું મુહું. નગરપાળ
કાદાએ કહ્યું સે તે ભૂલી ગિયો હઇશ. જેર મારા કોડા, જરા આંખ્ય-
નીએ હરમ પડશે કેની. અલ્યા જો તો ખરો, હું અમે ચોર સઇએ ?
વખાના માર્યા તો મોટા મોટા ભરામણો પણ ગમે તિમ કરેસે.

બીજો ચોકીઆત—(મુખી ખેડેતને એક ધોલ મારે છે)
નગર રક્ષકે કહ્યું છે તેથી જ ત્યાં સુધી જીવતા જઈ શકશો.
નીકર તો તમે જે કર્મ કર્યું છે તેના બદલામાં ક્યારનીએ કરણની
માળાઓ કોટમાં પડી હોત અને હાથ પગ કપાત ત્યારે ચોરી કેમ
કરાય છે તે જાણવામાં આવત.

બીજો ખેડુત—બાપા, જવા ઘોને હીધા ચાલીએ. આપણી દાદી
હિંબામણ દેતાં હતાં તે ભૂલી જ્યા. તિમણે નો'તુ કહ્યું કે સોકરા,
હરકારી માણહાં એ તો આ લોકના જમડા જેવાં હમજવાં. ઇ કે' ઇમ
હીડો. પરધાન બાપો આપણને ચ્યાં નથી જાણતા ?

ત્રીજો ચોકીઆત—જો જીવતા જાગતા ઘેર જવું હોય તો
અમે જ્યાં લઈ જઈએ ત્યાં બોલ્યા ચાલ્યા વગર ચાલો.

ત્રીજો ખેડુત—અલ્યા ખિડ્યા હિડ્યા તો ની ચાલીએ. અવળી
ઘાણીમાં ઘાલી પીલી નાંખો એટલે અમારે દેખવું ની ને દાઝવું ની.

ચોથો ચોકીઆત—(એવું બોલનારને ધક્કો મારી) વગર
મોતે મરવાના થયા છો ? અમારા તો હાથ હળવળી રહ્યા છે પણ
શું કરીએ ?

ચોથો ખેડુત—અલ્યા તું હરકારી માંણહ તિમાં મારે સે કે ?
બારજણા સીએ તે તમારાં હથિઆરાંએ જ તમારો કુટો કરી
નાંખીએ ! પણ હું કરીએ ! વખાના માર્યા સીએ. જ તારે કે'વું
હોય તિને કે', નથી આવતા.

પાંચમો ચોકીઆત—અલ્યા શું તમે અમને નથી જોળખતા ?
અરે જુઓ છો શું ? મારો ધક્કો ને કરો આગળ; અને ન માને
તો કાપી નાંખો માથાં. (ત્રણ ચોકીઆતો ધક્કો મારે છે. અને
એક હથિઆર ઉગામી ઉભો રહે છે.)

પાંચમે ખેડુત—ભાઈ સાલોને સાલો; ગિયા વકર કંઈ સૂટકો થવાનો સે ? એ હકમદાર અને આપણે હકમ વનના. (તેનું કે'વું મानी ધક્કા પાડુ ખાતા સર્વે ખેડુતો બચ છે.)

(પુરપતિપ્રસાદ પાસે ખેડુતોની વાટ જોઈ નગરરક્ષક ઉભો રહ્યો છે તે આવતા ખેડુતો તથા ચોકીઆતોને જોઈ)

નગરરક્ષક—ઠીક થયું તમે એમને લાવ્યા તે. આર્ય સચિવજી હમણું અહીં પધારશે. એમને ઘેર જતાં અહીં આવવાનું કહ્યું છે અને રાજ્યસભા સ્થાનથી નીકળી ચૂક્યા છે.

પેહેલો ચોકીઆત—આપે કહ્યું કે એમને માર્યા ગુડ્યા વગર ત્યાં લઈ આવો તે એમણે સાંભળેલું હોવાથી અહીં આવતાં મોટું તોફાન મચાવ્યું અને એમને મારવા સુદ્ધાં ઉઠ્યા.

નગરરક્ષક—પછે કેમ થયું ?

પેહેલો ચોકીઆત—પછે તો એ જ તો; અમારી શી સત્તા છે, તે એમને જણાવી. જ્યાં ત્યાં કરી અહીં સુધી લાવ્યા.

નગરરક્ષક—અરરર ! ઘણું જોડું કર્યું ! એમાં એક તો ગામનો મુખી છે. આવું અનુચિત કામ એ કેાઈ દિવસ કરે નહીં; પણ શું કરે ? જોતજોતામાં દુકાળે સર્વ દેશ દુર્બળ કરી નાંખ્યો છે, એટલે અજ્ઞપાણી વગર મોટા મોટા ઋષિવરો પણ ગમે તેવાં કામ કરવા લાગ્યા છે. આવા પ્રસંગ તો હમણું ઘણા આવશે. માટે જો આમ આજ્ઞાનું ઉદ્દેશન કરશે તો મોટામાં મોટું શાસન કરવું પડશે.

મુખી ખેડુત—નગરપાલ દાદા ! એમને એમણે બહુ માર્યા. બાપજી અમે હું કરીએ ? દેવે દુખળા કીધા.

નગરરક્ષક—પટેલ ! હજી તો પ્રધાનજી તમને એથી એ વધારે મારવાની આજ્ઞા કરશે. રાજ્ય તરફથી જેને જેટલું જોઈએ તેટલું અજ્ઞપાણી મળે છે, છતાં તમે શા માટે ચોરી કરી ?

પહેલો ખેડુત—પણ બાપજી, તે અમે હું બાણીએ? રાજા બાપો નથી એટલે તમે બાપા અમને મારી નાંખવાના સો.

નગરરક્ષક—અરે પટેલ ! જરા ધીરા થાવ; જો તમે કંઈ વાંકું ચુકું નહીં બોલો તો તમને છોડી મૂકાવીશું. અને અજાણી પણ તમારે જોઈએ તેટલું આપીશું.

બીજો ખેડુત—મેર કે મેર સાંનો રે'ને. નગરયાળ બાપો આપણું હરવે હાથ કરહે. બાપુ ! અમે કંઈએ ની બોલીએ. જેમ તમારે કરવું હોય એમ કરજો.

(કંચુકીસહ પ્રધાન અને સેનાપતિ પ્રવેશ કરે છે.)

સુબેષ—કેમ સર્વજીત ! આ લોકોએ જ ચૌરકર્મ કર્યું છે કે ! અરે પટેલીઆઓ ! તમે કેમ આવું નીચું કામ કર્યું ? દેખાવ છે તો સારા માણસ તમે ! શી ચોરી કરી છે તે આ દશાને પામ્યા ?

નગરરક્ષક—આર્ય, એમણે—(તેને બોલતો અટકાવી);

સુબેષ—સર્વજીત, મારો પ્રશ્ન તમારા પ્રતિ નથી. બોલો ભાઈ, તમે કેમ ચોરી કરી ? રાજ્યદંડ લુચ્ચાઓ માટે છે; સારાઓ માટે નથી. બોલો તમારે એમ કેમ કરવું પડ્યું ? (કોઈ જવાબ દેતા નથી તેથી) અરે કેમ બોલતા નથી ? હું કહું છું કે તમારે કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નથી. (છતાં બોલતા નથી તેથી સેનાપતિ તેમને)

વીરકેતુ—ભાઈઓ, જે હોય તે ખરેખર કહી દો. આર્ય સચી-વજી તમને પૂછે છે. એ તમારે ભલું થાય તેમ કરશે. (કોઈ જવાબ દેતા નથી તેથી બીજવાઈ જઈ) અરે ચોકીઆતો ! જો એ ન બોલે તો જાઓ એમને કારાગૃહમાં પૂરી દો. (તેથી સર્વ ખેડુતો કંપે છે અને આ પ્રમાણે બોલે છે.)

મુખી—બાપુ, અમને પૂરપાલ દાદાએ બોલવાનું ના કહ્યું સે તે કીમ બોલાય? કહ્યું સે કે જો બોલશે તો પ્રધાન બાપો મારી નાંખસે.

વીરકેતુ—શું સર્વજીત, એ સાચું કે'છે? વારૂ, એ વાતનો નિર્ણય પછીથી કરશે; ભાઈ, બોલો તમને કેઈ મારી નહિ નાંખે. કહો તમે ચોરી શા કાળે કરી?

મુખી—ઇમાં હું પુસોસો? રાજા બાપો નાહી ગયા સે, તાણનું હરવે દેહમાં અને અંદર (ઇન્દ્ર) રાજાને તાં અંધેર અંધેર થી રથું સે. અમને બાવાનું ના જડયું તાંણે અહીં આયા, અને જે ખાતાતા તીમની કનેથી ઝાંટી લઇ બાધું. તિમાં તે અમારો હો દોહ, જે આ બધા અમને માર્યું માર્યું કરે સે? હોય, રાજા બાપો વગર આપો દેહ હખી થાયસે. કહ્યું સેકની કે “ ઘણી વના ઢોર હુનાં ”.

સુષેણ—પટેલ ! જેટલું જોઇએ તેટલું અનાજ તમારા ગામમાં ગાડાં ભરી લઇ જાવ. બીજું જોઇએ તો મંગાવી લાજો. જે ભૂખે મરતાં હોય તેને અન્ન આપી કુવા ખોદાવજો. અન્ન ખુટી પડે તો બીજું મંગાવજો. પણ તમે હમણાં કરી એવી હુંટફાટ કરશો નહિ.

મુખી—વારૂ બાપજી ! જો ઇમ હોય તો કિના દી ઉઠયા સે કે આવું કરે ?

સુષેણ—તમારી આજીબાજીના સર્વ લોકોને કે'જો કે રાજ્ય તરફથી જેટલું જોઇએ તેટલું અનાજ લઇ જવું પણ કંઈ તોફાન કરવું નહિ, કે ભૂખે મરવું નહિ.

વીરકેતુ, અનાજનાં ગાડાં ભરી દેશાવર ખાતે ફેરવવાની આજ ન આજા કરી દો. પટેલીઆઓ, તમે આમની સાથે જાવ. તમારે જેટલું જોઇએ તેટલું અનાજ અપાવશે. (એવે દ્વારપાલિકા પ્રવેશ કરી આ પ્રમાણે પ્રધાનજીને કહે છે.)

દ્વારપાલિકા—(નમન કરીને) આર્યને રાજમાતા ઉતાવળે બોલાવે છે, હું રાજ્યસભામાં તથા આર્યના મંદિર સુધી આર્યને બોધ વળી, અને પછે અહીં આબ્યાની શોધ લાગ્યાથી અહીં આવી.

સુવેણ—હા ચાલો, હું આવું છું. વીરકેતુ, આ ખેડુતોને નેટલું બોધ્યો તેટલું અનાજ અપાવો; અને સર્વજીવ સંબંધે શું છે તેનો તપાસ કરો. (એમ કહી દ્વારપાલિકા સહ પ્રધાન બચે છે.)

વીરકેતુ—(ખેડુતોને) બાધઓ, મારી સાથે ચાલો. (સર્વજીવને, તમે મને થોડીવાર પછે મળજો. (સર્વે બચે છે.)

(તપત્યાભ્યાસ)

પ

લવ

(શ્રીકૃત મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી)

સ્થળ:—વાલ્મીકિના આશ્રમ પાસે

પાત્રો:—

લવ: રામનો પુત્ર

ચન્દ્રકેતુ: લક્ષ્મણનો પુત્ર

સુમન્ત્ર: ચન્દ્રકેતુનો, દશરથના સમયનો દ્વરડો સારથિ

પુરુષ: ચન્દ્રકેતુના સૈન્યનો સૈનિક

અધિકુમારો: વાલ્મીકિ પાસે ભણતા લવના સહાધ્યાયી
બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ

[રામચન્દ્રજીના અશ્વમેધ યજ્ઞનો ઘોડો વાલ્મીકિ મુનિના આશ્રમ પાસે આવ્યો છે. ઘોડાની પાછળ સૈન્ય છે, અને સેનાનો અધિપતિ લક્ષ્મણનો પુત્ર ચન્દ્રકેતુ છે. સૈનિકો ઘોડાની પાછળ નીચેનો શ્લોક લલકારે છે,]

(નેપથ્યમાં)

અનુકૃપ્

અથ છે, પતાકા આ, અથવા વીર્યજ્યાપના
સપ્તલોકકેશુરા તે દશાસ્ય-કુલ-રિપુની.

લવ (સાંભળીને. મનમાં)-અહો ! બોલ તો માથું ફેરવી
નાંખે એવા છે ! રે ! રે ! કોણ છે ? શુ પૃથ્વી નક્ષત્રી થઈ
ગઈ છે કે આમ બોલો છો ?

(નેપથ્યમાં)

અરે મહારાજના આગળ કોણ ક્ષત્રિય છે ?

લવ—ધિક્કાર છે તમારા જેવા નીચ જનોને !

અનુકૃપ્

હોય તો તે ભલે બેઠા, અહીં શો ભય દાખવે ?
બોલાવે શું ? પડી સામો પતાકા હરે તારી હું.

(અધિકુમારોને) રે બાલકો ? પથરાને કાંકરાથી મારતા
મારતા એ અશ્વને હાંકી જાઓ-પેલાં રોજ સાથે બિચારો
ભલે ચરે.

(કોષ અને ગર્વ ભર્યો એક પુરુષ પ્રવેશ કરે છે).

પુરુષ—અહ્યા શું બકી ગયો ? એક વખત બોલ્યો તે બોલ્યો,
જે જે ફરી બોલતો. આ શસ્ત્રધારી ચોદાઓ તારી ક્યા ખાય

એમ નથી. કુમાર ચન્દ્રકેતુ આવતા સુધીમાં આ ઝાડની શુકા-
ઓમાં થઇને આશ્રમમાં પેસી જા.

ઋષિકુમારે (ભયભીત થઇને)—કુમાર, સુવે એ ઘોડો !
સૈનિકો શસ્ત્ર ચમકાવતા અને ડોળા કહાડતા આ તરફ આવે છે-
ચાલો, ચાલો, નાસી જઈએ.

લવ (હસતો)—વાહ રે વાહ ! શું શસ્ત્ર ચમકાવવા લાગ્યા !
જરા મારા ધનુષ્યનો પણ સ્વાદ એમને ચખાડું.

(ધનુષ્ય ચડાવતો)

(લાવણી)

ચાપ સુજ ધરધર ઘોર કરાલ,
રહો થઇ અંડ પ્રચંડ વિશાળ;
પણુછરૂપ જીલથી જેના અન્ત,
વીંટયા તીણા જ્યમ દીપે દન્ત;
કરે ધનંગજિત ધરધર ઘોષ.
ઘણુણુ ઘણુ રિપુ પર ધરતું રોષ;
વિશ્વ સર્વ સંહારવા હસતું ચમમુખ યન્ત્ર,
તેમ વિશાળ કમાન ગોળ અતિ જીંદી ઉગ્ર પ્રચંડ
ખંડવા દપ્ વીર્ય વિકરાલ:—ચાપ સુજ
(સર્વ જાય છે.)

(લવની અને ચન્દ્રકેતુના સૈન્યની વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થાય છે.
ચન્દ્રકેતુનું સૈન્ય લવના મારથી ગભરાઇને નાસે છે. એટલામાં
ચન્દ્રકેતુ જે વનશેભા નિહાળવા ગયો હતો તે આવી પહોંચે
છે. તેથી સૈન્યને હિમ્મત આવી. એ ફરી લડે છે, પણ એક વીર
સામે આખા સૈન્યને તૂટી પડતું જોઇ)

ચન્દ્રકેતુ—અરે હૃદય લાજે છે.

મન્દાકાન્તા

ઝાઝાઓએ ગજ હય રથે ખેશી, પાળાની સામે,
ખેરી અંગે કવચ, ધરતા ચર્મ આ પૂજ્ય સાથે;
મોટાઓએ કુમળી વયના રમ્ય આ બાલ સામે,
બાંધી સુદે કમર સહુએ ધિક્ક તમોને અમોને !

સુમન્ત્ર—ભાઈ, એ એક આટલા બધાને પણ ભારે થઈ પડ્યો છે.

(સૈન્યને નાસતું જોઈ)

ચન્દ્રકેતુ (વિસ્મય, લજ્જા ને ગભરાટથી)—ધિક્કાર છે !
મારું સૈન્ય ચોતરફ પાછું હઠી જાય છે.

(સુમન્ત્રને એ બાલવીરનું નામ પૂછીને)

અનુકૂળ

રે રે હવ ! મહાબાહો ! સૈનિકો સાથ શું લડે ?
આ રહ્યા હું, અહીં આવો, તેજમાં તેજ છો શમે.

સુમન્ત્ર—કુમાર, જુઓ જુઓ.

(વસન્તતિલકા)

પાછો નિમન્ત્રણ તમે કર્યું તેથી આવે,
આ બાલવીર મથવી સુકી સર્વ સેના;
જેવો વળે દ્વિરહ સાથ વિદારવાથી,
ગર્વિષ્ટ સિંહશિશુ ગર્જિત મેઘનાથી.

[ચન્દ્રકેતુ રથમાંથી ઉતરી પડે છે—કારણ કે પાળા સાથે
રથમાં બેસીને સુદ કરવું એ વીર ક્ષત્રિયોનો ધર્મ નથી.]

હવ—કુમાર ! આ વિનયની કાંઈ જરૂર નથી. રથમાં
બેસીને જ લડો.

ચન્દ્રકેતુ—પણ તમે પણ રથમાં બેસો તો.

(લવને રથ આપવા સુમન્ત્રને કહે છે)

લવ—ક્ષમા કરો; તમારો રથ તે મારો જ છે, પણ અમે અરણ્યચરો તો હોય ઉપર જ ઠીક શોભીયે.

સુમન્ત્ર—ભાઈ, આત્મમાન અને વિનય ઉભયને યોગ્ય તમને ઠીક બોલતાં આવડે છે. જો તમારા જેવાને રાજા રામ-ચન્દ્ર દેખે તો એમનું હૃદય સ્નેહે ગળી જાય.

લવ—આર્ય, એ રાજર્ષિ બહુ રૂડા સર્જન છે એમ સંભળાય છે.

(લજવાતો હોય એમ)

નથી નથી અમે સાચે આવા કતુ-પ્રતિ પક્ષના,
અધિક ગુણ એ રાજાના ને નમે નહિ કોણ વા ?
તદ્વપિ ઉકળી વૃત્તિ મારી, તુરંગમરક્ષિની
અસહ સુણતાં વાણી ક્ષત્રી બધા તુચ્છકારતી.

ચન્દ્રકેતુ (હસતો)—શું આપનાથી પિતાના પ્રતાપનો ઉત્કર્ષ પણ ખમાતો નથી ?

લવ—ખમાઓ કે ન ખમાઓ, પણ હું એક વખત એમ પૂછું છું કે એ રઘુરાજા નિરહંકારી છે, અને પોતે જાતે ગર્વ કરતા નથી, તથા તેમની પ્રજા પણ ગર્વ કરતી નથી, એમ અમે માંલગીએ છીએ; ત્યારે એમના માણસો આવી રાક્ષસી વાણી કેમ બોલે છે ?

અનુદ્રુપ

ઋષિઓ રાક્ષસી કે' છે વાણી ઉન્માદગર્વની;
મૂળ એ કલેશ સર્વેનું અલક્ષ્મી એ જ લોકની.

એમ એવી વાણીની ઋષિઓ નિન્દા કરે છે, અને તેથી ઉલટીને વખાણે છે.

શાલિની

હે છે ઇચ્છા-દ્રવ્ય, ટાળે અલક્ષ્મી;
કાપે પાપોને, જણે સત્ય કીર્તિ;
વાણી મીઠી સાચી, (‘સુનૃતા’) માંગલ્યમાતા
કહે ધીરા કામધેનુ વળી કહે.

ચન્દ્રકેતુ ! તું કહે છે કે શું તારાથી પિતાના પ્રતાપનો ઉત્કર્ષ પણ અમાતો નથી તે વિશે એટલું જ પૂછવાનું કે શું ક્ષત્રિધર્મ એમના એકલામાં જ આવી રહ્યો છે ?

સુમન્ત્ર—ઈક્ષ્વાકુકુલના રામચન્દ્રદેવને તું હજી જાણતો નથી. તેથી એટલેથી જ રહેવા દે.

અનુદ્રુપ

ઐનિકોને મથી આપે સત્ય છે વીર્ય દાખવ્યું !
પરશુરામ દમ્યા જેણે તે શું ના ગર્વથી વહો.

લવ (હસતો)—આર્ય ! એ રાજાએ જામદગ્ન્યને નમાવ્યા તેમાં આટલી બધી બડાઇ શી ? એ તો સિદ્ધજ છે કે—

શાલિની

વાણીમાં છે વીર્ય તે બ્રાહ્મણોનું,
બાહુનું જે વીર્ય તે ક્ષત્રિયોનું;
આત્મ્યાં શસ્ત્રો જામદગ્ન્યે દ્વિજે રે,
તેને દાખી આવડી શી સ્તુતિ છે ?

અન્દ્રકેતુ (અકળાઇને)—આર્ય ! આર્ય ! જવાબ સવાલ
બહુ થયા.

આ આજ કેા નવિન છે પુરુષાવતાર !
જેને ન શ્લાઘ્ય ભગવાન્ ભૃગુપુત્ર તે એ !
જેથી મળ્યું અભયદાન ત્રિલોક સૌને
એવાં ન જે પૂનિત તાત ચરિત બાણે ?

લવ—રઘુપતિનાં ચરિત અને મહિમા કોણ નથી બાણતું ?
તમારે લડવાની ઇચ્છા છે તો આવી બાણો.

ઉત્તરરત્ન ચરિત

નચિકેતા—એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી

(શ્રી. ગોવર્ધનભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ)

પાત્રો:—

નચિકેતા

યમરાજ

ઉદાલક—નચિકેતાના પિતા, એક ઋષિ

સોમદેવ
અંગીરા
વામન
પરશુરામ
ભરદ્વાજ

ઉદાલકના શિષ્યો અને નચિકેતાના
સહાધ્યાયિ બ્રહ્મચારીઓ

શાન્તનેત્ર
વિપુલનેત્ર
તીવ્રનેત્ર

યમરાજના મંત્રી

અનુચર—યમાલયમાં અનુચર

પ્રાદાણ

પ્રથમ ભાગ: દર્શન ૧ હું

(કેટલાક બાલ બ્રહ્મચારીઓ ગાતા ગાતા પ્રવેશ કરે છે.)

સોમદેવ—ભાઈ અંગીરા ! આપણે આ આશ્રમ કેવો રમ-
ણીય છે ! ત્રિભુવનપાલની ગંગાજીનો મનહર રેતાળ કિનારો અને

૨૧૬ નચિકેતા—એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી

નિર્ભળ નીર; કિનારા પરની વૃક્ષમાલા અને સુંદર કલરવ કરતાં પશ્ચિમ; અને પેલી મેર નગાધિરાજ હિમાલયનાં એક એકની પર ગોઠવાયેલાં ખરકથી ઢંકાયેલાં શિખરો, આશ્રમમાંથી નીકળતો સર્વ દિશાને પવિત્ર કરતો, આકાશે પથરાતો યજ્ઞધૂમ; મુનિઓના ગિરિશુક્લઓને ભરતા વેદ મંત્રોચ્ચાર; લીલાં તૃણ ચરતાં ચરતાં ઘાસના અર્ધાં કોળીઆ મુખમાં રહેવા દઇને કુંભેમાંનાં કોયલ અને બુલબુલની બંસરી કણું માંડી સાંભળતાં મૃગચૂષ્ણ; પ્રકૃતિ અને મનુષ્યોની આ સુરમ્ય જમાવટ કેવી આસ્લાદક લાગે છે.

અંગીરા—આપણા ગુરુપુત્ર નચિકેતાની પવિત્ર અને સુંદર મુખમુદ્રા જોવી.

વામન—ખરેખર તેવી જ. આત્માના ઓજસથી તો નચિકેતાનું મુખમંડળ પ્રાતઃકાળના બાલસૂર્ય જેવું લાગે છે. પણ આ એ પવિત્ર મૂર્તિ યજ્ઞશાળામાંથી આપણી તરફ આવે.

નચિકેતા (પ્રવેશીને કંઈક ખિન્ન વદને)—મિત્રો ! તમે જરા વહેલા નીકળી આવ્યા. હું કંઈક વિચારમાં રોકાયો. કેમ શી પ્રવૃત્તિમાં છો ?

પરશુરામ—અમે એમ વિચારતા હતા કે આપના જેવા પુત્રથી ઉદ્ધાલક મુનિ કેટલા કૃતકૃતાર્થ છે ! અને હોય જ. કારણ કે એમનું પુણ્ય પણ થોડું નથી. અન્નદાનમાં તો એ પ્રસિદ્ધ છે. કોઈ પણ અતિથિ એમને ત્યાંથી ભૂખ્યો વળ્યો નથી. પણ આપ કેમ જરા દીન દેખાઓ છો ?

નચિકેતા—કંઈ સહેજ. મારા પિતાએ વિશ્વજિત યજ્ઞ પૂર્ણ કર્યો અને હવે સ્વર્ગદ્વનની ઇચ્છાથી સર્વ ધન દાનમાં આપે છે. પણ ભાઈ ! એક આશ્ચર્યકારક બીના એ છે કે સારી સારી ગાયો

નચિકેતા-એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી ૨૧૭

રહેવા દે છે અને પાણી પી કે ઘાસ ન ખાઈ શકે એવી, દુધ ન દે તેવી તથા ગર્ભિણી ન થાય એવી તદ્દન નિરુપયોગી ગાયો બ્રાહ્મણોને દક્ષિણામાં આપે છે; અને આમ સ્વાર્થબુદ્ધિથી જો મનુષ્ય પોતાને નકામું લાગે તેનું દાન કરે અને પ્રિય વસ્તુઓ આમ સ્વાર્થબુદ્ધિથી આપે નહીં તો તે કલ્યાણ પામે નહીં. ધર્મ-ક્ષેત્ર એ છે કે પિતાની ભૂલ મારાથી કહી શી રીતે ખતાવાય? અને જો ન ખતાવું તો પિતા દુર્ગતિને પામે.

ભરદ્વાજ (વિચાર કરીને)—કંઈક પરોક્ષ માર્ગ લેવાય તો સારૂ. અત્યારે ગુરુજી એકલા હશે. આપ એમની પાસે જઈ કહો કે “ મને કેને આપો છો? ” એ પ્રશ્નથી મુનિ આપની ઇચ્છાને કળી શકશે અને કાર્યસિદ્ધિ થશે.

નચિકેતા—હા, એ માર્ગ અનુકૂળ લાગે છે. તો તે પ્રમાણે કરું. પરિણામ પરમાત્માના હાથમાં છે. (જાય છે.)

સોમદેવ—પુત્ર તો ખરેખર આવા જ હજો. પોતાને માટે સારી ગાયો પિતાએ રાખેલી છે છતાં ધર્મકાર્યથી તે કાર્ય વિરુદ્ધ હોવાથી પિતાની અધોગતિ થતાં તેમને બચાવવાની ઇચ્છાથી નચિકેતાનું હૃદય કેટલું વિદ્વલ છે? અને છતાં કેવી ગંભીર અને ધીર ગતિથી તે જાય છે. બંધુઓ! એ આવતા સુધી આપણે નહીં તટે જ બેસીએ. જરૂર સારું ફળ આવશે.

(નેપથ્યે—કેટલાક બ્રાહ્મણો એક અશક્ત ગાય બેઠેલી છે તે ઉઠતી નથી તેને ઉઠાડવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે, તેમાંથી એકાદ બોલે છે—ઉઠાડકની આવી ગાયોના દાનથી એને કયા શ્રેષ્ઠ ફળની પ્રાપ્તિ થશે? આ દાન સાત્ત્વિક તો નથી જ.)

નચિકેતા (રસ્તામાં ચાલતાં સાંભળીને)—શિવ ! શિવ !

૨૧૮ નચિકેતા—એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી

દર્શન ૨ જી

(યજ્ઞશાળા: ઉદાલક એકલા બેઠા બેઠા વિચાર કરે છે. પાંચળથી નચિકેતા આવે છે.)

. ઉદાલક—પરમાત્માએ યજ્ઞ તો પૂર્ણ કરાવ્યો. દક્ષિણા અપાઇ ચૂકી છે. પણ શિષ્યો અને નચિકેતા હાલ કયાં હશે ?

નચિકેતા (પ્રવેશ કરીને વિનયપૂર્વક પ્રણામ કરતો,)—
પિતાજી ! આપનો પુત્ર નચિકેતા આપને પ્રણામ કરે છે.

ઉદાલક—આવ બેટા નચિકેતા ! તારું કલ્યાણ થાઓ. જો ! હવે મારે આ દુનિયા પર થોડો કાળ રહેવાનું છે અને મને લાગે છે કે આ યજ્ઞથી મને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થશે.

નચિકેતા—પિતાજી ! એમ મા બોલો. મોતાનાંને માટે પણ દીર્ઘજીવનની ઇચ્છા કરો.

ઉદાલક—જંગલ પર કરવાનાં કાર્યો થઈ રહ્યા પછી વહેતું કે મોડું સર્વને જવાનું છે. માત્ર સારી કે ખોટી વાસના મનુષ્ય સાથે જાય છે અને સફળિત કે દુર્ગતિ આપે છે. એટલે હવે મારો શોક શા માટે ? દેહના ધર્મો દેહને માનવા જ પડે છે. બીજું, ગૌશાળામાં જો. બધી સારી અને સુંદર ગાયો તારી છે. આ બીજા ધનભંડાર પણ તારા છે. પ્રભુએ તને સન્મતિ આપી છે અને મારાથી બને તેટલી વિદ્યા પણ પ્રાપ્ત તને કરાવી છે. પિતાથી બીજું શું થઈ શકે ? તું શ્રેયનો પંથ જો અને વિહર. એ મારી છેવટની દુવા !

નચિકેતા—બેશક ! સારી કે ખોટી લાવના જ મનુષ્યને સ્વર્ગ કે નરક આણી આપે છે. તો મને કંઈ લાવનાથી કેને આપો છો ?

નચિકેતા-એક આદ્ય શ્રી સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી ૨૧૬

(ઉદાલક ન સાંભળતા હોય તેમ આડું જોઈ રહે છે) વહેલું કે મોડું સર્વને જવાનું છે અને પુણ્ય કે પાપ જ સાથે રહેનાર છે. તો હે પિતા ! મારો પણ મોહ શો ? મને કોને આપો છો ? (ઉદાલક શાન્ત છે.)

સ્વર્ગની કામનાવાળાએ તો પોતાનું પ્રિય સર્વસ્વ દાનમાં આપવું એમ શાસ્ત્ર કહે છે. તો હે પૂજ્ય પિતાજી ! આપને પ્રિય એવા મને કયા ઋત્વિજને દક્ષિણામાં આપો છો ?

ઉદાલક (એક બાજુ જોઈ)—મેં માનેલું કે સારી ગાયો પર મારો હક્ક છે તેથી મેં વૃદ્ધ ગાયોનું દાન કરેલું અને સારી ગાયો પુત્રની ખારીને રાખેલી. પણ પુત્ર જ મને કહેવા માગે છે કે આ કામ જોડું કર્યું છે. એ સહન થઈ શકે તેમ નથી. ઠીક ! (કોપથી નચિકેતાને-પ્રકાશ) હું તને જ મને આપું છું. જા, તું તેને જ લાયક છે.

(નચિકેતા પિતાને પ્રણામ કરી ત્યાંથી નીકળી મિત્રો પાસે જાય છે.)

દર્શન ૩ જી

નચિકેતા (રસ્તામાં વિચાર કરે છે.)—અત્યાર સુધી મેં મારા પિતા અને ગુરુ ઉદાલકની આજ્ઞા સિવાય પણ માત્ર તેમની ઇચ્છા સુદ્ધાંને અનુસરી સેવા ઉઠાવી છે તેથી પુત્રો અને શિષ્યોમાં હું ઉત્તમ છું. વળી એમણે કહેલી સેવા પણ ઉઠાવી છે તેથી હું મધ્યમ શિષ્ય પણ છું. કદિ એમની ઇચ્છા કે જોલ ઉથામ્યાં નથી તેથી હું કનિષ્ઠ શિષ્ય કે પુત્ર તો નથી જ. તો મારા જેવા ગુણવાન પુત્રનો ત્યાગ અયોગ્ય અને અસહ્ય જ થઈ પડે છતાં પિતાજી મારો ત્યાગ કેમ કરે છે ?

દર્શન ૪ થી : ગંગાતટ

(સર્વ મિત્રો નદીમાં કાકરા નાંખવાથી થતાં વમળો અને જુદાં જુદાં જોઈ આનંદમાં હોય છે.)

૨૨૦ નચિકેતા—એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી

સોમદેવ—ભાઈ ભરદ્વાજ ! કેવું શાન્ત સ્થળ છે ? કિનારાના આંખાવાડીઆમાંથી કોયલના ટહુકા ઉઠે છે અને હિમગિરિ શિખરો તેના જવાબ આપે છે તે સિવાય સર્વ શાન્ત છે. ગંગા પ્રવાહનો મંજુલ ખળખળ નાદ આ શાન્તિમાં ભંગ કરે છે એમ તો તમે ન જ માનો.

ભરદ્વાજ—ચંદ્રનું કલંક ચંદ્રની સુંદરતાને ઓછી કરે તો ગંગાજીનો ખળખળાટ અવાજ શાન્તિનો ભંગ કરે. એમ લાગે. પણ ભાઈ સોમદેવ ! અને અંગીરા અને સર્વ બ્રહ્મચારી ! મને આપણી રમત પરથી કંઈ કંઈ વિચાર આવે છે. આ જે વમળ આપણા કાકરાથી નદી જલમાં થાય છે તે ક્યાં સુધી જશે ! અનન્ત મહાસાગરમાં પહોંચશે ? આ બુદ્ધિ તો અહીં ને અહીં જ જલમાં શમાયાં. ત્યારે વમળનું શું ?

વામન—બુદ્ધિ અને વમળ બન્ને મહાસાગરમાં પહોંચશે એમાં તમને શંકા લાગે છે ? કયું સત્કાર્ય જનસમૂહમાં નથી પસરતું ? અને કયો આત્મા પરમાત્માથી ભિન્ન રહી શકે છે ? હિમાલયનાં શિખરોની વચમાં ગંગાજીના કેાઇ ગુપ્ત હૃદમાં એકાકી ખીલતું કમળ શું પોતાની સૌરભ પ્રવાહની સાથે સાગરે નથી પહોંચાડતું ?

અંગીરા—અને તેમજ નચિકેતાનું કાર્ય અનન્ત પરમાત્માને ચરણે ધરાશે એમજ તમારું કહેવું છે ની, વામન ?

પરશુરામ—પણ આ નચિકેતા આવ્યા. એ ચિંતાતુર લાગે છે.

(નચિકેતા પ્રવેશ કરે છે.)

ભરદ્વાજ—કેમ ભાઈ નચિકેતા ! શું પરિણામ આવ્યું ?

નચિકેતા—ધારવા કરતાં બહુ ભિન્ન. પિતા મને યમને સોંપે છે. મને લાગે છે કે એ કોપમાં બોલેલા છે. યમને ત્યાં જવામાં મને

નચિકેતા—એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી ૨૨૧

તો કોઈ જાતની હાનિ નથી. કારણકે આ દેહ કોઈ પણ સમયે પડવાનો તો છે જ. ત્યારે પિતાના વચનને અને મારા ચારીત્રને શું કામ કલંક લગાડવું? દેહ જતાં પણ ધર્મ સાચવવો અને તેમ જો ન કરું તો મારી અને એમની દુર્ગતિ જ થાય. માટે મારે તો યમ પાસે જવું જ જોઈએ. પણ પિતાજીને એથી શું લાલ થવાનો હતો ?

પરશુરામ—આપ કહો છો તેમ ચુરુજી જરા અકળાઈને જ બોલેલા લાગે છે. પણ આપે તો આપના પિતાનું વચન સત્ય કરે તેમજ વર્તવું જોઈએ. અને પૂર્વે પણ ઘણા સુપુત્રોએ પિતાનાં વચન પાળેલાં છે. આપને માટે પણ ખીજી ભાવના સુદ્ધાં ન થઈ શકે.

અંગીરા—શું નચિકેતા ! તમે યમને ત્યાં જશો ? ત્યારે આ ભાગીરથીના કિનારા, હિમગિરિશિખરો, આંખાવાડીઆં, ઉદાલક મુનિનો આશ્રમ અને હૃદય અને અમે સર્વ તેજહીન બની જઈશું. મિત્રતાની ઉષ્મા દૂર જતાં અમે સર્વ શીતલ બની ન જઈએ ?

(સર્વ બેગા મળી આંસુ સારે છે.)

ભરદ્વાજ (ધીમેથી)—નચિકેતાના સત્કાર્યનું તેજ આપણ સર્વને અજવાળશે અને સ્વર્ગપંથ દાખવશે.

(નચિકેતા ત્યાંથી આશ્રમ તરફ મૂગોમૂગો બાય છે. સર્વ મિત્રો એકી નજરે તેની તરફ જોઈ રહે છે અને દીન અને મૂગા બની ઉભા રહે છે.)

દર્શન ૫ મું

(આશ્રમમાં ઉદાલક ચિંતાતુર થાય છે.)

ઉદાલક—શિવ ! શિવ ! શિવ ! જગતના પિતાઓ પુત્ર પાસે પોતાની ભૂલ કબુલ કરી વર્તન કરતાં ક્યારે શીખશે ? સારી ગાયો

૨૨૨ નચિકેતા—એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી

પુત્રની માનવામાં મેં ભૂલ કરી એ તો ચોક્કસ. પણ એ નિશ્ચયની ભૂલ છે; હેતુની નહિ. નચિકેતા તો નહિ રહી શકે. એ એવો સદ્ગુણી છે કે તે જરૂર મારાં જીહાં વેણુને પણ ઉપાડી લેશે.

નચિકેતા (પ્રવેશીને પ્રણામ કરીને)—પિતાજી ! પૂર્વે થઈ ગએલા આપના પિતા અને પિતામહો અને બીજા શિષિ અને દશરથ વગેરેનો વિચાર કરો. તેમણે પોતાના વચનનો ભંગ કર્યો નથી. વળી, મનુષ્ય અનાજની માફક ઉત્પન્ન થાય છે અને લોપાય છે; જન્મ મરણ થયા કરે છે તો આપ મારા મરણશોકનો ત્યાગ કરી યમરાજની સમીપ મને મોકલી આપના વચનને સત્ય કરો.

દર્શન: ૬ ગંગાતટ

સોમદેવ—પણ મિત્રો ! ઉદાલક મુનિના આશ્રમ પર આ વાદળ કેવું પથરાયું છે! સૂર્યદેવ ઢંકાઈ ગયા છે અને આશ્રમનાં પક્ષીઓ વૃક્ષોની શાખામાં ભરાઈ ગયાં; સમગીની ચિસો સંભળાય છે અને પવન પણ શાન્ત થઈ ગયો. શિખરો અને નદી અને આંખાવાડીયાં સર્વ નિસ્તેજ અને નિરુત્સાહી કેમ લાગે છે? શું મુનિનું નામ આદ્યું ગયું? કે એમનાં પુણ્યે એમનું ત્યજી દીધા? વિદ્યા સહુ અવિદ્યા થઈ ગઈ શું? પ્રકૃતિમાંથી જાણે પરમાત્મા આદ્યા ગયા હોય, થરીરમાંથી આત્મા વહી ગયો હોય, દીવામાંથી કે અગ્નિમાંથી પ્રકાશ લુપ્ત થયો હોય તેમ આ આશ્રમ અને એનાં વન દેખાય છે.

પરશુરામ—હા! સોમદેવ! એમજ છે. પણ એનું કારણ પણ સ્પષ્ટ છે. જીઓ! આ નચિકેતા પિતાનું વચન સત્ય કરવા યત્નમાર્ગે આદ્યા. શી એમની કાન્તિ! તમે કહો છો તેમ આશ્રમનું તેજ આપણને ત્યજીને યમપુરીમાં આદ્યું.

નચિકેતા—એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી ૨૨૩

વામન (નચિકેતાને ઉંચે ચઢતો જોઇને)—ધન્ય છે આવા સુપુત્રને. પોતાની પિતૃભક્તિને લીધે નચિકેતા યમને ત્યાં સંદેહે સીધાંચો.

અંગીરા—આપણે એ ગુણવાન મિત્રના ગુણોના સ્મરણમાં જીવવાનું રહ્યું.

ભરદ્રાજ—સર્વ સાર થશે. આવો, આપણે આપણા ગુરુ ઉદાલકને આશ્વાસન આપીએ અને તેમની સેવામાં રોકાઇએ. નચિકેતાના એ પિતાની સેવા આપણે ભાવપૂર્વક કરવી એ હવે આપણું ધર્મકર્તવ્ય રહે છે.

દ્વિતીય ભાગ

દર્શન ૪: યમપુરી

શાન્તનેત્ર—સામાન્ય જીવોના આગમન કાળે યમાલય ગળાઈ જતો બનતું નથી. જુઓ તો ખરા ભાઈ તીવ્રનેત્ર ! આ બંદી વાન જીવોનાં બંધનો તૂટી તેઓ મુક્ત બન્યા અને પીડાતા જીવોનાં દુઃખો દૂર બની તેઓ બહુ લાંબે કાળે નિદ્રાધીન થયા. સર્વ સ્થળે આનંદ આનંદ લાગે છે. કોઈ તેજસ્વી મહાત્મા આ યમપુરીને અજવાળવા પધારતા હોવા જોઈએ.

(નચિકેતા પ્રવેશ કરે છે.)

તીવ્રનેત્ર—આ આવે કોઈ સત્ત્વ મર્ત્યલોકમાંથી.

અનુચર—કોણ છો ભાઈ ! ક્યાંથી પધારો છો ? શા કારણે પધારવું થયું છે ?

નચિકેતા—પરમ ધાર્મિક મારા પિતાએ પોતાનું વચન સત્ય કરવા મને યમરાજ પાસે મોકલ્યો છે તો જગતને નિયમ-

૨૨૪ નચિકેતા—એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી

માં રાખનારી પરમ ધાર્મિક મૂર્તિ યમરાજ હાલ કયાં વિરાજે છે ? મને એમની પાસે લઇ જશો ?

વિપુલનેત્ર—હે પ્રાહ્મણ ! યમરાજ તો ખીબા પ્રદેશમાં હાલ ગયા છે અને અમે એમના મંત્રીઓ છીએ. આપ અહીં વિરામો અને આ અન્નગ્રજથી તૃપ્ત થાઓ. યમરાજ આવશે એટલે આપને મેળવીશું. (અનુચરને) અર્ધપાદ લાવો, આ મહાત્માને સત્કારીએ.

નચિકેતા—મારે અન્નગ્રજ તો યમરાજનાં દર્શન કર્યાં સુધી લેવું નથી. હું મારે અહીં ખારણા બહાર ખેસીશ અને આપ આપનું કાર્ય મારી કશી ચિંતા સિવાય કર્યે જશો.

દર્શન ૨

(પછી થત્ર ત્રણ દિવસે આંવ છે તેમને મંત્રીઓ કહે છે.)

શાન્તનેત્ર—મહારાજ ! આપણે ત્યાં એક પ્રાહ્મણ અતિથિ ત્રણ દિવસથી પધારેલા છે અને આપને મળવાની ઇચ્છા રાખે છે. અમે એમને અન્નગ્રજ લેવાને બંદુ આગ્રહ કર્યો પણ આપના દર્શન સિવાય કંઈ લીધું નહીં. અતિથિ પ્રાહ્મણ અગ્નિ જેવા છે. તેમની અર્ધ આસન વગેરેથી શિષ્ટગ્રનો શાન્તિ કરે છે. અતિથિ પ્રાહ્મણ કોઈ મન્દબુદ્ધિના ઘરમાં ભૂખ્યે રહે છે તો તેની આશા, પ્રતીક્ષા, દેવતાધ્યાનનું ફળ, યજ્ઞો, વાવ, કુવાં વગેરે ખોદાવવાનાં ફળ, પુત્રો, પશુઓ સર્વ નાશ પામે છે. માટે આપ પણ એ પ્રાહ્મણ અતિથિ નચિકેતાની પાસે જઈ તેમની પૂજા કરો અને સાન્ત્વન કરો.

અનુચર (નચિકેતાની પાસે જઈ)—હે પ્રાહ્મણ ! યમરાજ પધારે છે.

નચિકેતા-એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી ૨૨૫

યમરાજ--(નચિકેતા પાસે જઈને તથા તેનું પાદપ્રક્ષલન કરી અર્ધ સમર્પીને) હે બ્રાહ્મણ ! અતિથિ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. આપ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય અતિથિ વગર બાધે પીધે ઉપવાસ કરી મારા ઘરમાં ત્રણ રાત્રિ રહ્યા માટે તે મારા દોષની નિવૃત્તિ અર્થે ત્રણ વરદાન આપને આપું છું. હે બ્રહ્મા ! આપને નમસ્કાર છે. મારું કલ્યાણ થાયો.

નચિકેતા (યમને જોઈને એક બાળુ સ્વગત)--જગત્ કહે છે કે યમ તો બહુ ભયંકર છે. પણ હું જોઉં છું કે એ કેવા સામ્ય છે ! ખરેખર ! સદ્ગુણી મનુષ્યોને તો પ્રભુની આ સામ્ય મૂર્તિ ભયંકર નહીં પણ કરુણાળુ, નમ્ર અને પિતા તુલ્ય લાગે. પાપીઓ તરફ આ મૂર્તિ ભયંકર નહીં પણ ખેદયુક્ત અને દુઃખી વદને એમનાં પાપને જોઈ એમનું કેવી રીતે કલ્યાણ થાય તે માટે ચિંતન કરતી જ હોવી જોઈએ. જગતના લોક ! યમથી ખ્હીશો નહીં. યમ ન હોત-મૃત્યુ ન હોત-તો તમારું શું થાત ? તમે પાપનાં કેટલાં મોટાં પોટલાં કર્યાં હોત અને તે પાપમાં દુખી ગયા હોત ? પણ હું યમરાજને ઉત્તર આપવાનું ભૂલી ગયો. એમણે ત્રણ વરદાન આપવાનાં કહ્યાં. તો હું હવે તે માગી લઉં. (યમ તરફ ફરી) કેવી એમની ક્ષમા ને દયાની મૂર્તિ છે ! (યમને) યમરાજ ! આપને મારા અનેક નમસ્કાર છે. આપ મને કૃપા કરીને ત્રણ વરદાન આપો છો તો તેમાંનો પહેલો વર હું આ ચાચું છું.

યમરાજ--ખુશીથી માગો.

નચિકેતા--હે મૃત્યો ! મારા પિતા મારા માટેની ચિંતાથી મુક્ત થાય, પ્રસન્ન મનવાળા થાય, તેમનો મારા ઉપર ક્રોધ ઉતરી જાય અને આપની પાસેથી છુટયા પછી હું જ્યારે એમની પાસે જઈ ત્યારે હું તેમનો પુત્ર છું અને પ્રેત નથી એમ મને જાણે

૨૨૬ નચિકેતા—એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી

અને મારી સાથે પહેલાંની માફક વાત કરે—ત્રણ વરમાંથી પિતા-પ્રસાદરૂપ આ પહેલો વર હું માગું છું.

યમરાજ—મારી કૃપાવડે અસણના પુત્ર ઉદાલક પ્રથમની માફક આપના પર સ્નેહ રાખતા થશે અને સુખથી રાત્રિએ નિદ્રા લેશે. મૃત્યુના સુખમાંથી આપ છુટશે ત્યારે આપના તરફ કોષ રહિત દષ્ટિ કરશે અને આપને પુત્ર તરીકે ઓળખશે.

નચિકેતા—આપનો મહાન્ ઉપકાર થયો. મહારાજ! હવે હું ખીજો વર માગું છું. સ્વર્ગલોકમાં કોઈ પણ રીતનો ભય હોતો નથી. પૃથ્વાવસ્થા તેમજ મૃત્યુનો ભય હોતો નથી. ત્યાં રહેનાર સર્વ ક્ષુધા, તૃષ્ણા અને શોકથી રહિત હોય છે અને આનંદમાં હોઈ સ્વર્ગમાં રહેનારાં તે કર્મીઓ અમૃત્વ ભોગવે છે. ડે મૃત્યો ! આપ સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ મૃત્યુ છો અને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિનું સાધન જે અગ્નિનું છે તેને આપ જાણો છો તો મને શ્રદ્ધાવાનને એ અગ્નિનું સ્વરૂપ કરો.

યમરાજ—સ્વર્ગની પ્રાપ્તિનું સાધન આપ કહો છો તેમ હું જાણું છું અને તે સાધન હું આપને કહું છું તે એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળો. એ અગ્નિ અનન્ત લોકની પ્રાપ્તિનું સાધન છે અને વિરાટ રૂપે કરી જગતના આશ્રય રૂપ છે. તે અગ્નિ વિદ્વાનની બુદ્ધિરૂપી ગુહામાં રહેલો છે. નચિકેત ! તે અગ્નિનું આપ એકાગ્ર ચિત્તે સંસારની સર્વ વાસનાઓને દાખીને અન્તરના અન્તરતમ ભાગમાં ધ્યાન ધરો અને તેના સ્વરૂપનો આપને ખ્યાલ આવી શકશે. ચિત્તના સંકલ્પો શાન્ત થવાથી પરમ જ્યોતિ જાગશે. આપને અજવાળશે અને આપ મુક્તિ પામશો.

(નચિકેતા સમજ્યા હોય તેમ થોડીવાર ધ્યાનગ્રસ્ત રહે છે. જાગે છે એટલે) હે બ્રાહ્મણ ! આપની ગ્રહણ ધારણ શક્તિ જોઈ હું પ્રસન્ન થયો છું અને આ નાના પ્રકારના રંગવાળી

નચિકેતા—એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી ૨૨૭

રત્નની માળા આપું છું તે આપ ગ્રહણ કરો. (નચિકેતા માળા લઇને ગળામાં પહેરે છે.) જે કોઇ પુરુષ આ અગ્નિનું ધ્યાન ધરશે અને તેને વિચારશે અને જાણશે તે માતા પિતા અને ગુરુ પાસેથી આજ્ઞા મેળવી, યજ્ઞ, વેદાધ્યયન અને દાન કર્યા પછી શાશ્વત્ શાન્તિને પામશે. હે નચિકેત ! આ અગ્નિ હવે પછી આપના નામથી ત્રિણાચિકેતાગ્નિ કહેવાશે. હવે ત્રીજો વર માગો.

નચિકેતા—કેટલાક કહે છે કે મનુષ્યના મરણ પછી આત્માનું અસ્તિત્વ રહે છે અને કેટલાક કહે છે કે આત્મા દેહાદિથી ભિન્ન નથી રહેતો. પણ દેહ સાથે જ લય પામે છે. તો એ શંકા-અસ્ત આત્મતત્ત્વને જાણું એમ કરો. આ મારો ત્રીજો વર છે.

યમરાજ—દેવોને પણ આ વિષયમાં તો શંકા જ છે તો મનુષ્યો શી રીતે તેનો નિર્ણય કરી શકે ? આત્મતત્ત્વ સહેલથી જાણી શકાય તેવું નથી. એ અતિ સૂક્ષ્મ છે. તો એ વરને માટે આપ આગ્રહ નહીં કરો અને બીજું કંઈ માગીને એ વરમાંથી મને મુક્ત કરો.

નચિકેતા—દેવોને પણ આ વિષયમાં સંશય છે એમ મેં સાંભળ્યું છે અને હે યમ ! આપ પણ એમ કહો છોકરે આત્મતત્ત્વ સુવિજ્ઞેય નથી. છતાં આપના વગર બીજો કોઈ ઉપદેશ કરનાર મને મળે તેમ નથી અને આ વર જેવો બીજો વર પણ નથી. માટે આપ એ જ આત્મતત્ત્વને વરરૂપે કહો.

યમરાજ—હે નચિકેત ! મેં કહેલું જ છે કે દેવોને પણ આ વિષય સહેલો નથી. માટે તેને માટે આગ્રહ છોડીને ઘણા હાથી, ગાયો, અશ્વો, સોનું, દ્રવ્ય ભંડાર, પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય, દીર્ઘાયુષી પુત્ર પૌત્રાદિક માગો. મર્ત્યલોક વિષે દુર્લભ કામનાઓ

૨૨૮ નચિકેતા—એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી

હશે તે પણ હું પૂરીશ. માટે તે માગો પણ આ વર તો ન જ માગશો.

નચિકેતા—હે મહારાજ ! આ સર્વ લોગો આવતી કાલે નાશ પામે તેવા છે. કેઈ પણ મનુષ્ય દ્રવ્યથી અને તેથી મળતા પદાર્થોથી તૃપ્તિ પામ્યો સાંભળ્યો નથી. ઉલટું, દ્રવ્યાદિક તો મતિને ફરવે નહીં અને પરાર્થે વપરાય તો જ સારાં છે; નહીં તો સફળતિથી દૂર લઈ જઈ અધારામાં નાંખનાર છે. સ્વર્ગનો પંથ તેથી મળે તેમ નથી.

• યમરાજ—સ્વર્ગ લોકના જે જે લોગો જોઈએ તે તે માગો. આ સ્વર્ગની સુંદરીઓ રથ અને વાહિત્રો લઈ આપની આગળ હાજર છે, તેમની સેવા અંગીકાર કરો.

નચિકેતા—રથ વગેરે આપને જ મુખારક હો. નૃત્યગાન પણ આપને જ મુખારક હો. આ સર્વ સ્વર્ગમુખ અને લોગો તો ઈંદ્રિયોના અને આત્માના તેજને હરણ કરે તેવા છે અને આયુષ્યને ક્ષીણ કરનાર છે.

યમરાજ—ત્યારે હે નચિકેત ! એ સર્વ લોગ ઉપરાન્ત દીર્ઘાયુષી આપને જનાવું તો કેમ ? આપને જોઈએ તેટલું લાંબુ આયુષ્ય માગો. ટૂંકામાં, આપને બીજું જે કંઈ જોઈએ તે માગો પણ આ આત્મતત્ત્વ સંબંધી વરમાંથી તો મને મુક્ત જ કરશો.

નચિકેતા—શ્રદ્ધાનું આયુષ્ય પણ આ આત્મતત્ત્વના જ્ઞાન સિવાય અતિ તુચ્છ છે. મનુષ્યો સંસારનાં મુખમાં મર્યા રહી લાંબું આયુષ્ય લોગવે તેથી શું સાર્થક ? જીવવું કેવી રીતે તે જે જાણે છે તેને જીવવાનો હક્ક છે અને તે જ જીવે છે. 'પછી તેનું આયુષ્ય ટૂંકું' હો કે લાંબુ હો. પણ તેવા પ્રજ્ઞાત્માના પ્રજ્ઞને લીધે જ જગત્ ટકી રહે છે. બાકી હબરો

મનુષ્યો જન્મે છે, જીવે છે અને મરે છે પણ સફળતા શું તે નહીં જાણવાથી સદાચરણી બનતા નથી અને તેથી જીવતા પણ નથી. મજૂરી કરી આખો દિવસ ગડમથલ કરી પેટ ભરી સૂવું એ તો પશુઓ પણ કરે છે, તો પશુમાં અને માનવીમાં ફેર શો ? હે રામરાજ ! દીન ન બનો. ચિરજીવન તો આપનો શિષ્ય થયો છું એટલે આપની દયાથી પામીશ જ. મને મૃત્યુનો ડર નથી. પણ ઉત્તમ ક્રમને જાણવા છતાં અનિત્ય વરની માગણી કોણ કરે ? વર તો આત્મજ્ઞાન કેવળ જ હું પસંદ કરું છું. આપ કૃપા કરી દીનતા છોડી મને તે આપો.

યમરાજ—(સ્વગત) શી આની દૃઢતા ! (પ્રકાશ) હે નચિકેત ! ધન્ય છે તને ! અને મને પણ ધન્ય છે કે તારા જેવો શિષ્ય મેળવવા હું ભાગ્યશાળી થયો. તું ખરેખર ! તારા આત્માના શ્રેયને જ ચલાનાર છે અને પ્રિય વસ્તુઓના ભોગને નહીં. હજારો પશુઓ, રથો હાથી, ઘોડા, ટીઓ, પૃથ્વીનું રાજ્ય અને દીર્ઘાયુષ્ય સરખાં તારા મનને શ્રેયમાર્ગથી દૂર ન કરી શક્યાં માટે આત્મજ્ઞાનને લાયક તું જ છે. આ દુનિયામાં કેટલા ઘોડા આ જ્ઞાનને માટે જીસાસુ હોય છે ! ખરે લગભગ કોઈ નહીં. મારી તો એવી ઇચ્છા હોય છે કે મારાં સંતાનો પ્રિય વસ્તુઓના અતિશય ભોગથી થતા કલેશ કંકાસ સર્વ ત્યજીને એ વસ્તુઓમાં રહ્યા છતાં, એને ભોગવવા છતાં, એથી વિરક્ત રહીને પોતાના આત્માનું કલ્યાણ સાધે; અને વારંવાર એમની દૃષ્ટિ આગળ એવા કલ્યાણમય આત્માઓને એમને શીખવવા હું મોકલું છું પણ એમના ઉપદેશ મનુષ્યો દુનિયાના ભોગમાં મસ્ત રહી સાંભળતા નથી, અને તેથી અરણ્યરૂઢન જેવા નિરુપયોગી બને છે. ક્યારે આ નચિકેતા ! ક્યારે તારા જેવા સુપુત્રો મર્ત્યલોકમાં પાકશે અને મને સંતોષ આપશે. અહીં આવી એ પામર જીવો એમણે પોતે જ ઘડેલાં પાંજરામાં પૂરાઈ પોતાની મેળે રીખાઈ

૨૩૦ નચિકેતા—એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી

રીખાઇને મરે છે. નથી એમને અન્ય મનુષ્યો કે પ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રીતિ કે સહાનુભૂતિ. કુવામાંનાં ઢેડકાંની માફક એમની નાની નાની દુનિયા રચી નજીવાં રમકડાંથી રમ્યા કરે છે અને વિશાળ અને અનન્ત મહાસાગરની લહેરો હેલા લેયા કરે છે તે તરફ ખેદ-રકાર રહી મને કલેશ આપ્યા કરે છે. તારૂં કલ્યાણ થાઓ. હું તને આત્મતત્ત્વ કહીશ અને તું તે નક્કી પામીશ.

નચિકેતા—કહો મહારાજ ! હું સાવધ ચિત્તે સર્વ સાંભળીશ અને ધારણ કરવા યત્ન કરીશ.

યમરાજ—મનુષ્યોના બે વર્ગ છે. શ્રેયને ઇચ્છનાર અને પોતાને પ્રિય વસ્તુઓને ચ્છાનાર. હજારો સંસારીઓમાં કોઇક જ તારા જેવી ભોક્ષની ઇચ્છા કરે છે અને તે ઇચ્છનારાઓમાં કોઇકનો જ પ્રયત્ન એટલો પ્રબળ હોય છે કે તે આનંદસ્વરૂપ પરમાત્માને જાણે છે. સાંભળ્યા છતાં ઘણા માણસોને એ આત્મા લભ્ય નથી અને સમજ્યા છતાં ઘણા નથી સમજતા. કોઇક જ મનુષ્ય તેનું ખરૂં કથન કરનાર હોય છે અને તેથી કોઇક જ તેને જાણે છે. પ્રિય વસ્તુઓનું સેવન કરનારથી તો સારો સંસાર ભરેલો છે. તેઓ જો કોઇ સત્કૃત્ય કરે છે તો તેના ફળની ઇચ્છા રાખી મારા ચોપડામાં જમા કરાવવાની ઇચ્છા રાખે છે. ઝાડ ફળ આપે છે તે વટેમાર્ગને કહે છે કે જો ! મેં તારા પર કેટલો ઉપકાર કર્યો ? અથવા તો સ્વર્ગ તરફ દષ્ટિ ફેંકી એવું કહે છે કે હે પ્રભુ ! મેં કેવું સાફ કામ કર્યું ? એટલે પાપ પુણ્યના ફળનાં સરવાલાં હમ્મેશાં નીકળતાં હોવાથી તે મુક્ત અનતા નથી. સ્વર્ગફળ ને ત્યાંના ભોગની ઇચ્છાથી કોઇ કોઇ વળી સારાં કાર્ય કરે છે, પણ તે પણ સ્વર્ગમાં સુખ ભોગવવાની ઇચ્છાથી જ કરે છે. મુક્તિને માટે નહીં. ઇચ્છાનો ત્યાગ કરે અને યોગ્ય આજીવિકાને માટે આનંદિત પ્રયત્નથી મળતા ધનાદિમાં સંતોષ રાખી આવી

નચિકેતા—એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી ૨૩૧

પડતાં સર્વ પરહિતનાં કર્મ કરે અને ફળને માટે ચિંતા નહીં રાખતાં પરમાત્માને કાર્યોની પૂર્ણતા સોંપીને તેની પ્રીતિની ખાતર કર્મ કર્યા કરે તો મેળે મેળે જ મુક્તિ સધાય.

નચિકેતા—અને એમ સુખેચ્છાથી કર્મ કરે છે તેથી જ તેમના પુણ્યનો ફલ થયે પાછા ફરી જન્મ લે છે અને એમ સંસારચક્ર ચાલ્યું જ જાય છે અને માટે જ મને એમાંથી વિરામ જોઈએ છીએ.

થમરાજ—એ વિરામ અને એમાંથી મળતો આનંદ ઇચ્છનાર તારા જેવા કોઈક જ છે. ક્ષણિક આનંદમાં મોહ પામનાર અખંડ આનંદને શી રીતે મેળવી શકે? પૈસો અને પરમેશ્વર બન્ને સાથે નહીં મળી શકે. અને અજ્ઞાનથી જ મનુષ્યે બાહ્ય ઝળહળાટમાં અંબધ આત્માના ઝળહળાટને જોઈ બેસે છે. હવે આત્મા સંખધી કહું છું—આત્મા એ શરીર રૂપી રથમાં બેઠેલો રથનો સ્વામી છે. બુદ્ધિ એ એનો સારથિ છે, મન લગામ છે અને ઇંદ્રિયો ઘોડા છે. એ ઘોડા વિષયો પ્રત્યે દોડીને પહેડી જઈને રથને, પોતાને અને અંદર બેઠેલા આત્માને અવળે માર્ગે લઈ જઈ વિનાશમાં ન દોરે તે માટે મનને યોગ્ય માર્ગ પર દોરનાર સારથિ-બુદ્ધિ સંસ્કારી જોઈએ; અને એવી સંસ્કારી બુદ્ધિથી જે વિવેકીનું મન સંયમી હોય છે તેને વશ ઇંદ્રિયો હોય છે. પૃથ્વીનાં રાજ્યો જીતનાર કરતાં મનના જેતાઓ હજાર દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે અને નિર્મળ અંતઃકરણવાળા તેઓ જ પરમ પદને પામે છે. એ પામવાનો માર્ગ ખાંડાની ધાર જેવો તીક્ષ્ણ ને સુરેલ છે છતાં પણ ઉલો થા, બગ્ગત થા, અને જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કર. હે નચિકેતા! તકોં વિતકોંમાં ન પડ. કેટલાક તો આ આત્મા-સંખધી તકોં જ કર્યા કરે છે તો કેટલાક પુસ્તકમાંથી ખૂબ જ્ઞાન મેળવી તેને સમજવા યત્ન કરે છે. પણ આ આત્મતત્ત્વ તકોં

૨૩૨ નચિકેતા—એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી

કરવાથી મળતું નથી, તેમજ બહુ જ્ઞાન અને સમજથી તેમજ બહુ પ્રકારની વિદ્યાથી પણ મળતું નથી.

નચિકેતા—ત્યારે શેનાથી અને કેણુ તેને મેળવી શકે?

યમરાજ—જે પુરૂષે પોતાની ઈન્દ્રિયોને શાન્ત કરી હોય છે અને જેનું મન સંકલ્પ વિકલ્પમાંથી મુક્ત બની સ્થિર થયું હોય છે અને બુદ્ધિ એકાગ્ર થઈ હોય છે અને જેને ઋદ્ધને બાણવાની પ્રબળ જિજ્ઞાસા હોય છે તે પુરૂષ કેવળ એકાગ્ર ચિત્તથી ધ્યાનમાં લીન બને છે અને અધ્યાત્મ યોગ સાધે છે ત્યારે, બુદ્ધિની સહાયતાથી અને મનનવડે બુદ્ધિરૂપી ગુહામાં રહેલ આત્મતત્ત્વને બાણે છે. અને એ જ આત્માને પ્રહ્લાંડોમાં વિહરતો જુએ છે. જડ અને ચેતનની બહાર અને અંદર રહેલું આ આત્મતત્ત્વ નિત્ય, ચૈતન્યરૂપ, અનંત, અવિકારી અને આનંદરૂપે તેને જણાય છે. જગત્ અને પોતાનો એ પરમ તત્ત્વમાં લીધે થતો જુએ છે. પરમાત્મા સિવાય સર્વ સ્થળે અને કામમાં બીજું કંઈ તે દેખતો નથી. આત્મા સત્ય, જ્ઞાન અનંત ઋદ્ધરૂપ છે એમ તેને જણાય છે. અને જે વસ્તુ દૂર હતી તે હવે તેને પોતાની પાસે પોતામાં લાગે છે અને તેને નવાઈ લાગે છે કે આમ પાસે હોવા છતાં તે પોતે કેમ તો સત્યવસ્તુને અચાર સુધી જોઈ શકેલો નહીં.

નચિકેતા—હો યમરાજ! બહાર અને અંદર ભરેલા આ આત્મતત્ત્વની આપના પ્રસાદથી હું ઝાંખી કરી શકું છું. ધૂળની એક મૂડીમાં અનેક રોપાઓ ઉગે છે અને તે અનેક જીવોને ઉછેરે છે અને પોષે છે તે પહેલાં કોને ખબર હોય છે કે આ નકામી જણાતી ધૂળમાં આ ચેતન ભરેલું હશે? વડના એક શાંધથી ઝીણા બીમાં એક સુવિશાળ અને ગંભીર વડ રહેલો છે કે જેમાં વળી અનંત વડ રહેલા છે એ વિચારતાં કોને આનંદ ન થાય! સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા અને

સર્વ તેજોમય ગ્રહો અને ઉપગ્રહો તે પરમાત્માના તેજના એક અંશમાંથી જ પોતાનો પ્રકાશ ગ્રહણ કરે છે. સર્વ સૃષ્ટિમાં બહાર અને અંદર એ તત્ત્વ ખીચીખીચી ભરેલું છે. કેળના થડના પડે પડમાં પાન સિવાય બીજું કંઈ નથી અને એક પાનની પાછળ બીજું એમ ગોઠવાએલાં છે તેમ પ્રત્યેક પ્રદ્વાંડ અને લોકમાં એ પરમ તત્ત્વ સિવાય બીજું કંઈ નથી અને તેમાં રસ-બોળ થનાર આત્માઓ તેમાં જ છેવટે લય પામે એ સ્વાભાવિક છે. પણ હે યમરાજ ! તેવી વૃત્તિ ટકાવી રાખવી બહુ કઠિન છે.

યમરાજ—અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તે સાધ્ય છે. જગતમાં રહીને પણ અનાસકત ચિત્તે સોંપાયેલાં કર્તવ્યો ત્યાગ અને સન્યાસ-પૂર્વક કરીને તેના ધ્યાનનો અભ્યાસ રાખવાથી દિવ્યચક્ષુ ખુલી જશે અને તેનો સાક્ષાત્કાર થશે.

નચિકેતા—એમ સાક્ષાત્કાર થયા પછી શી સ્થિતિ થાય છે? અથવા એ સાક્ષાત્કારથી તેને અને જગતને શું ફળ ?

યમરાજ—એમ થયા પછી એ પુરૂષ કોનો દ્રેષ કરશે ? કોને ચહાશે અને કોને નહીં ચહાય ? કારણ કે સર્વમાં પોતાને અને પોતામાં સર્વને જોનાર તે ચોગી પારકું અને પોતાનું ગણવાનું છોડી દઇ વસુધાનેજ કુટુમ્બ ગણશે. એટલે તેના સર્વ ભંડાર સર્વને માટે બનશે અને મર્ત્ય લોકમાં પુણ્યકર્મ કરતો, સર્વ-જનને પુણ્યનો માર્ગ દાખવતો છેવટે મુક્ત બનશે. લોકસ્ત્રહાર્થે કાર્યો કરતા આ જ્ઞાનીના કરતાં મને બીજો કોઈ ગ્રિય નથી કારણ કે એના કાર્યમાંથી જગત કાર્યો શીખે છે અને એના વર્તનમાંથી વર્તન. અને એની માફક મનુષ્યો વર્તે તો દુનિયાના કલેશો શાન્ત થાય અને જીવનમુક્તિ પામે અને પરમાત્મામાં લીન બની મને આનંદ આપે. નચિકેત ! આત્મા સંબંધી જ્ઞાન મેં યથામતિ કહ્યું. હવે શી આજ્ઞા ?

૨૩૪ નચિકેતા—એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી

(નચિકેતા આનંદ પાત્રી ધ્યાનનિમગ્ન થાય છે તેવામાં એક સેવક પ્રવેશીને)

અનુચર—મહારાજ ! એક અગત્યના કામ માટે મંત્રીઓ આપની રાહ જુએ છે. મત્યલોકમાંથી ઉદ્દાલક મુનિના શિષ્યો આવેલા છે અને આપને મળવાની ઇચ્છા રાખે છે. શી આજ્ઞા છે મહારાજ !

યમરાજ—તેમને અહીં જ મોકલો.

(શિષ્યો અને મંત્રીઓ પ્રવેશ કરે છે. યમરાજ તેમનો સત્કાર કરે છે.)

યમરાજ—હે સુશિષ્યો ! આપને નમસ્કાર છે. આપની મિત્રતા પણ ચહાવા યોગ્ય છે. મૃત્યુમાં પણ જે સાથે હોય છે તે જ સન્નિમિત્ર છે. આપ તે પ્રમાણે નચિકેતાના સાચા મિત્ર છો. ઉદ્દાલક મુનિનો શો સંદેશો છે ?

સોમદેવ—મુનિ બહુ પશ્ચાતાપથી પીડાય છે અને પુત્રશોકથી તેમની વૃદ્ધાવસ્થા અતિશય અસહ્ય થઈ પડી છે. મુનિએ જ અમને અહીં નચિકેતાને તેડી જવા મોકલ્યા છે તો આપ એમને અમારી સાથે મોકલો. (નચિકેતાને બોધને) અરે ! પણ અમારા આ મિત્ર ધ્યાનનિમગ્ન છે !

યમરાજ—હા. હમણાં એ બગશે. ઉદ્દાલક મુનિ પરમ ભાગ્યવાન છે. થોડા સુપુત્રોમાંય નચિકેતા પરમ જ્યોતિવાન એક તારો છે કે જેણે પોતે જીવન આપી પોતાના પિતાને કલ્યાણપથે લીધા અને એમના અને પોતાના આત્માનું શ્રેય સાધ્યું.

(ધીમેથી નચિકેતા આંખ ઉઘાડે છે અને ગંભીર નેત્રે મિત્રો તરફ બોધ કંઈક શરમથી સ્મિત કરી નીચું ઘાલે છે.)

નચિકેતા—એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી ૨૩૫

યમરાજ—આપના પિતા ઉદાલતક મુનિ તરફથી આવેલા આ આપના મિત્રો છે. એમની મિત્રતાની શુદ્ધ ભાવના અને મુનિના તપના પ્રભાવથી તેઓ અહીં આવ્યા છે. મુનિએજ પુત્રસ્નેહથી વિહ્વળ થઇ એમને અહીંથી આપને તેડી જવા મોકલ્યા છે. તો હવે શી આજ્ઞા છે ?

નચિકેતા—હે જગતના ઉપકારક મૃત્યો ! મારી શી આજ્ઞા હોય ? આપ જ મને આજ્ઞા કરો. તેમ હું કરું.

યમરાજ—તો હે પ્રહ્લન્ ! હવે આ સન્નિત્રો સાથે સિધાવો અને આપને જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું હોય તેને છૂટથી આપના બંધુઓમાં વહેંચી અને આ યમલોકમાં પોતાના પાપે દુઃખ પામતા જનોને ઉદ્ધારો.

નચિકેતા અને શિષ્યો (પ્રભુમ કરીને)—ઉપકાર થયો મહારાજ ! હવે અમને રજા આપો.

યમરાજ—હે સુશિષ્યો ? સિધાવો. પ્રભુનું કલ્યાણ કરો. આપનું કલ્યાણ થાયો. (સર્વ જાય છે.)

દર્શન ૩: ઉદાલતક મુનિનો આશ્રમ

(મુનિની સેવામાં રહેલા અંગીરા આસપાસનો પ્રદેશ ઝળહળિત પ્રકાશથી પ્રકાશિત જોઇ ચકિત થઇ મુનિને કહે છે.)

અંગીરા—હે ગુરો ! નહીં નચિકેતા અને અન્ય મિત્રો આવતા હોવા જોઇએ. નચિકેતાને પ્રહ્લતેજ પ્રાપ્ત થયું હોવું જોઇએ. મનોહર પ્રભાત પારિજાતકનાં પુષ્પ રૂપે આનંદાશ્રુ પાડે છે. જુઓ આ હિમશિખરોપરનાં વૃક્ષો પણ નવપદ્મવ અને તાલનાં પુષ્પોથી છવાયાં, ભાગીરથીનાં નીર પાછાં ફરી ખળખળ આનંદથી અવાજ કરતાં વહેવા લાગ્યાં, ફરી આ હંસનું ટોળું આકાશેથી નીચે ઉતર્યું અને આ સારસના ટહુકા ફરીથી સંભળાયા.

૨૩૬ નચિકેતા-એક આદર્શ સત્યાગ્રહી પુત્ર અને વિદ્યાર્થી

કોયલ અને બુલબુલો આહ્વાદથી ગાઇ રહ્યાં છે. આશ્રમનાં નિસ્તેજ બનેલાં વૃક્ષો પાછાં વસન્તની ખહારમાં આવી ગયાં છે. અને સર્વ સ્થળોમાં પ્રકાશ પૂરાઈ રહ્યો છે.

(એટલામાં નચિકેતા અને અન્ય શિષ્યો ઉતરે છે.)

નચિકેતા (બુનિની પાસે જઈ)—પ્રિય પિતાજી ! આપનો પુત્ર નચિકેતા આપને પ્રણામ કરે છે.

ઉદાતક (સ્નેહથી વિહ્વલ થઈ તેને ઉઠાડી આલિંગતા) નચિકેત ! એક સુપુત્ર હજારો સામાન્ય પુત્રોથી શ્રેષ્ઠ છે. તે માફ કુળ તેમજ આત્મા તાર્યો છે. તારે કલ્યાણ થાઓ. શિષ્યો ! તમે પણ આત્મજ્ઞાનને લાયક છો. તો જાઓ ભાઈ નચિકેતા પાસેથી ગંગાજીને તીરે જઈ સર્વ જ્ઞાન સાંભળો અને દુનિયાને વહેંચો.

(સર્વ જાય છે.)

“ સચ્ચિદાનંદ સિંધુ નીરે પ્રેમાનન્દની લહરી :

મહા ભાવ રસલીલા શી માધુરી! વારી! વારી! સચ્ચિદાનંદં

વિવિધ વિલાસ રસ પ્રસંગ,

કેવો અભિનવ ભાવ તરંગ.

ડૂબે છે, ઉઠે છે, કરે છે રંગ

નવીન નવીન રૂપ ધરી !

સચ્ચિદાનંદં

મહા યોગે સમુદાય એકાકાર થઈ રહ્યો :

દેશકાલ વિવિધતા ભેદાભેદ દૂર થયો :

સચ્ચિદાનંદં

હવે આનન્દે માતા થઈ

બે બાહુ ઉછાળી,

ગોલોરે મન ! હરિ હરિ : સચ્ચિદાનંદ સિંધુનીરે. ”

(સર્વ જાય છે.)

(કઠોપનિષદમાંથી રેસાર સાથે)

જ્ઞાતિબંધની બેડીઓ—એક ચિત્ર

(રા. બા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ)

(સ્થળ:—કનકપુરની કચેરી)

કોટવાળ—ભગવન્તને નમસ્કાર કરે' છું.

કલ્યાણકામ—કોટવાળજી ! આ માણસોનો શો અપરાધ છે ?

કોટવાળ—આ બન્ને સખસો રાજમાર્ગ ઉપર ગાળાગાળી અને મારામતરી કરતા હતા. તેમની મદદે તેમના પક્ષનાં માણસો આવ્યાં, રસ્તામાં બહુ તોફાન થયું. સિપાઈઓએ તેમને રોક્યા પણ માન્યું નહિ, અને ઉલટા તેઓ સિપાઈઓને મારવા પ્રસ્થા.

કલ્યાણકામ (પકડાએલા માણસોને)—તમને ઘેર અણગમેા થતો હોય તોપણ તુરંગમાં જવા શા માટે આતુર થાઓ છો ? બાત્રાએ જાઓ.

પહેલો માણસ—ભગવન્ત ! તુરંગમાં જવા જેવું મેં કાંઈ કૃત્ય કર્યું નથી.

બીજો માણસ—ભગવન્ત ! એ તુરંગમાં જવાને પાત્ર છે. હું નિર્દોષ છું.

કલ્યાણકામ—જે નિર્દોષતા હરબારમાં આવી ધારણ કરેા છે તે ઘેર ધારણ કરી હોત તો કોટવાલજીને આટલી મહેનત પડત નહિ. તમારા વચ્ચે કલહ શાથી થયો ?

બીજો માણસ—ભગવન્ત ! આ માણસ મારો ગાર છે; હું એનો જજમાન છું. મારી ઢીકરી માટે સારો વર ખોળી લાવવા

મેં એને પરગામ મોકલ્યો હતો. એ મારો વંશપરંપરાનો ગૌર છે. મારી તરફથી સારી રીતે દાન દક્ષિણા એને મળે છે. તે છતાં મારી નવ વર્ષની બાળકીનું વેવીશાળ એંસી વર્ષના ઘરડા ઠોસા સાથે કરી આવ્યો છે. ઠોસાના પૈસા ખાઈને મારી દીકરીનો ભવ બગાડ્યો છે.

કલ્યાણકામ—ભવ બગાડ્યો શાનો ? તું વેવીશાળ રહ કર.

બીજો માણસ—ગૌર ચાંદલો કરી આવ્યા પછી વેવીશાળ કાંઈ તોડાય ?

કલ્યાણકામ—અન્યાયનાં બંધન છોડી ન નખાય ?

બીજો માણસ—ભગવન્ત ! નાતની રૂઠી પડી તે શું કરીએ ? આમરી નાતમાં વેવીશાળ કોઈ કારણથી તોડાતાં નથી. કોઈ તોડે તો નાતવાળા નાત બહાર મૂકે, અને કન્યાને બીજું કોઈ લે નહિં.

કલ્યાણકામ—ચોગ્ય અર્થોગ્યનો નાત વિચાર નહિં કરે ?

બીજો માણસ—નાત તે વળી એવો વિચાર કરે, ભગવન્ત ?

કલ્યાણકામ—નાત સત્ અસત્ પણ જુઓ નહિં ?

બીજો માણસ—શી રીતે જુઓ ?

કલ્યાણકામ (પહેલા માણસને)—ભૂદેવ ! તમે કન્યાના પિતા તુલ્ય અને બિચારી કન્યાને કુવામાં કેમ નાંખી આવ્યા ?

પહેલો માણસ—ભગવન્ત ! કુવામાં નથી નાખી. વર તો શ્રીમંત છે. બીજવર છે એટલે ઉમ્મર તો સહજ વધારે હોય, પણ કન્યા બેઠી બેઠી રોટલો ખાશે, અને પરદેશથી વૈધરાજ

આવ્યા છે તે મહારાજ પર્વતરાયને ઉપચાર કરી રહે પછી એ વૈદ્યને રાખી એ જ ઉપચાર આ વર કરશે તો એ પણ જીવાન થઈ જશે.

બીજો માણસ—ભગવન્ત ! આ જોરે એવું કહ્યું તેથી જ લડાઈ થઈ. મેં જોરને કહ્યું કે તમને ડોસાએ પૈસા આપ્યા છે તેના ચાર ભાગ કરો. એક ભાગ તમે રાખો, અને ત્રણ ભાગ મને આપો કે તેમાંથી એક ભાગ ડોસાને જીવાન કરવામાં ખરચીએ, અને બાકીના બે ભાગ મારે ઘડપણમાં ગુજરાન માટે ચાલે. મેં પૈસા માગ્યા ત્યારે જોર સામી ગાળો દેવા લાગ્યા. એથી લોકો ભરાઈ ગયા અને હોહો થઈ ગઈ.

પહેલો માણસ—ભગવન્ત ! મારા પૈસામાંથી હું શાનો ભાગ આપું ? મેં તો કારજ કરી આપ્યું. વરને જીવાન થવું હોય તો વર પૈસા ખરચે અને કન્યાના બાપને નાણાં ભેષતાં હોય તો વર પાસે ફહડાવે.

બીજો માણસ—ડોસાની પહેલ્લી વારની બાચડીના છોકરા છે. તે હવે એક બદામ આપવા દે એમ નથી.

કડયાણકામ—કોટવાલજી ? અત્યારે અમારા ચિત્તને બહુ દ્રોણ થયો છે. કાલે આ માણસોને હાજર કર્યો. એમનાં બંધન કાઢી નાંખ્યો. એમના દુરાચરણે એમને બાંધ્યા છે તે ખસ છે.

કોટવાળ—જેવી આજ્ઞા.

રાધનો પર્વત

જેસળ અને તોળલ

(રા. કલાપી)

જેસળ—તોળલ, મછવો કિનારે પહોંચે એમ લાગતું નથી, તોફાન બહુ ભયંકર છે.

તોળલ—હા, જો ! પવન કેવો સુસવે છે ! મોઝાં પર્વત જેવડાં ઉછળે છે. જેસળ, ત્હારા સ્વભાવ જેવું જ થું ત્હને આ તોફાનમાં કાંઈ દેખાતું નથી ?

જેસળ—સુંદર લાગવાનું વળી થું છે અહીં ? જો, જો, મછવો અરધો તો પાણીથી ભરાઈ ગયો; કેવી જખંડી છાલક ? કેમ પાર ઉતરાશે એ સમજાતું નથી. મછવો જરૂર ડૂબી જશે.

તોળલ—તેની તને શી ચિન્તા ? પૂરમાં આવેલી નદીઓને સમતમાં તરી બાય તેને આ ખાડી થું કરવાની હતી ? ડૂબશે તો પહેલી તો હું જ ડૂબીશ, અને આ બિચારાં ઘણાંને તરતાં નથી આવડતું તેને તો કાંઈ જ આશા નથી. ચાંચીઆ સાથે ત્હારું વહાણ ડૂબ્યું હતું અને મહાસાગરમાં સાત દિવસ અને સાત રાત્રિ માછલીની માફક તું તરી આવ્યો હતો, તો અત્યારે હવે થું છે ?

જેસળ—પણ આજે ઉગરાશે નહિ એમજ બાંધે લાગે છે અને મૃત્યુ પછીના વિચારોથી હૃદયમાં કેાણ બાંધે થું થાય છે.

તોળલ—ત્યારે સમય ખારીક છે; જેસળ, પ્રભુનું સ્મરણ કર.

જેસળ—પ્રભુનું સ્મરણ ! તોળલ, કયા પ્રભુનું ? જીવ્યો ત્યાં સુધી પ્રભુને ઓળખ્યો નહિ, હવે કેને સંભારું ?

તોળલ—પણ હજી સમય પૂરો થઈ ગયો નથી. હજી જરા વાર છે.

જેસળ—પણ આ રૂઝો-રૂઝો ! કેવો કડાકો ? સહનો થાંભલો તૂટી પડ્યો !

તોળલ—શાન્ત થા, મરણ આવતું હોય તો તેને સાચવી લે, એ સમય બહુ ગંભીર છે અને એ છિછી તકને ખોઈ નાંખીશ નહિ. શાન્ત થા, પ્રભુ સહાય કરશે.

જેસળ—પ્રભુનું નામ લે નહિ, તોળલ; મને વધારે ભય લાગે છે.

તોળલ—બહાદુર છુંટારા ! ત્હારા મ્હોંમાં ભયની વાત સાંભળી અચંબો થાય છે. અત્યારે તો મ્હારા જેવી રીતે ત્હારે આશ્વાસન આપવું જોઈએ; ડરે છે કેમ ?

જેસળ—ડરે છે કેમ ? જો, જો, આ કાળાં કાળાં મોઝાં ! દષ્ટિ પડે ત્યાં સુધી એની એ કાળી તોફાની ઉથલપાથલ ! બંધે હમણું જ પ્રલય થઈ જશે ! પણ એથી વધારે કાળાં મ્હારાં પાપ, એથી વધારે મોટાં અને અસંખ્ય મ્હારાં પાપ મારી આંખ આગળ ભયંકર તોફાન મચાવી રહ્યાં છે.

તોળલ—એ વિચાર જવા દે. પ્રભુનું નામ લે, તે સહાય કરશે. સૌનો બેલી એ પિતા તુંને ઉગારશે.

જેસળ—મને પાપીને એ ઉગારશે ? નહિ, નહિ; નહિ ઉગારે કોઈએ જો, જો, જો ! આ ભેખડમાં મંછવો અથ-હાથો. માતાઓ બાળકોને વળગી પડી ચીસેચીસ પાડે છે. કેવો કળકળાટ ! હૃદય ચરચરી ભય છે. આહા ! બિચારી તે ડાશી પડી-ગઇ-ફૂળી ! !

તોળલ—પ્રભુ ! પ્રભુ ! પણ જો, ત્હેનું એ ન્હાતું બાળક આનંદથી કેવું ધ્રુધવે છે ! આ તોફાન તો બહુ ત્હેને નવું રમકડું મળ્યું ! પ્રભુ ત્હેને સહાય કરે છે, ત્હેને પણ સહાય કરશે.

જેસળ—હાં, તે નિરપાધીનો પ્રભુ છે; મ્હારો નહિ;
.... પણ ત્યાં જો ! પેલો ડોસો ચીડાઈ ચીડાઈ મ્હને ગાળો દે છે; ત્યાં ! અને ત્યાં ! અને સાંભળ ! ત્યાંથી પણ મ્હારા નામના જ અવાજ આવે છે. ખરું છે; આ હું એકના પાપે બહાણુ ડૂબે છે.

તોળલ—એ બધાં ગલરાટમાં એમ લવે એ નવાઈ નથી. એ પામર છે. એને માફ કર.

જેસળ—માફ તો એ મ્હને કરે, તોળલ. હા, ગઈ કાલે તો મ્હને આંગળી ચીંધનારનાં પણ માથાં ધડથી દૂર પડ્યાં હોત; પણ આજે તો ગાળ દેનારાં પાસે ક્ષમા ચાચવાનું મન થાય છે. તોળલ, તોળલ, એ બધાં મને ક્ષમા આપે કદાચ, પણ પ્રભુ ક્ષમા નહિ આપે.

તોળલ—તું માગશે તો આપશે; કોઈ પણ માનવી ન આપી શકે તેવી ક્ષમા પ્રભુ આપશે જો ! પેલો સુવાન પાપની ક્ષમા ચાચે છે. અને ત્હેને તે મળે છે. જો ! એનાં અશ્રુમાં પણ કેવી શાન્તિ છે !

જેસળ—એ પાપ બીજાં. હું તો પાપની જ મૂર્તિ, ત્હેની શી આશા ?

તોળલ—લોળા જેસળ, ત્હેને શું એમ લાગે છે કે પ્રભુ થોડું જ માફ કરી શકતો હશે ? પ્રભુની દયા શું તું માપી શકે ? પ્રભુ દયાળુ ન હોય તો કોઈ જ ઉગરી શકે તેમ નથી. આપણાં પાપ અને આપણાં પુણ્ય પણ તે જ માફ કરે છે; તો જ આપ-

જુને આશા છે; નહિ તો એવું કયું પુણ્ય માનવીમાં છે જે તેને તારી બચ છે ?

જેસળ—પણ તોળલ, વાત કરવાનો હવે વખત નથી. પાપનો ઘડો ભરાઇ ગયો અને હવે હમણાં કુટશે. ભૂતકાળ—હા ! ભયંકર ભૂતકાળ ! ! ત્યાં દષ્ટિ ફેરવતાં એક પણ બીજો રંગ નહિ. બધું કાળું કાળું ! મેઘલી રાત જેવું કાળું ! એ પછા રંગને ઘોઈ નાંખનાર કોઈ જ નથી. એક ઘડી પણ બાકી હવે નહિ રહી હોય. તેટલામાં શું થાય ?

તોળલ—ઘણું થાય, જેસળ.

જેસળ—શી રીતે ?

તોળલ—જરા શાન્ત થા, જરા બેસ. તોફાન ભલે ગડગડયા કરતું. ડૂબવાનું હશે તો ડૂબાશે, પણ આ ગભરાટથી શું થવાનું ?

જેસળ—બેસીને એ શું થવાનું હતું ત્યારે ?

તોળલ—બધું એ.

જેસળ—શું મારા ત્રાસને તું દૂર કરી શકશે ?

તોળલ—હા.

જેસળ—ત્યારે તું આજથી મહારી ધર્મભગિની; આ હું જુગરાની ગુરુ તું મહને ઉગાર. ત્હારા ચરણમાં મહાઈ આ શીષ. મહાં જીવતર ઘડી બે ઘડીનું જે હોય તે ત્હારે બોળે મૂકું છું.

તોળલ—બાઈ, બાઈ, મહને પગે લાગ નહિ. મહને નહિ પણ પ્રભુને જે સોંપવું હોય તે સોંપ. પુણ્યને અને પાપને તે એક જ સાચવી શકે છે.

જેસળ—મ્હારે પ્રભુ તો તું, તોળલ. મ્હને શરણ આપનાર, મ્હને આશા આપનાર.

તોળલ—એવું બોલ નહિ. આશા પ્રભુમાં રાખ. શરણ પ્રભુનું લે.

જેસળ—પ્રભુમાં આશા અને પ્રભુનું શરણ એ તો તું અપાવે ત્યારે. હું તો અન્યને મારી ખાનારો વાઘ, વરૂ જેવો લુટારો, તે અત્યારે એક તુંને ઓળખું છું, તુંમાં આશા રાખું છું અને ત્હારું શરણ માણું છું; તું પાપને ધોઈ શકે તો ધોઈ નાંખ, નહિ તો પાપી માટે પાપ સિવાય બીજું કાંઈ જ નથી.

તોળલ—ત્હારાં પાપ પ્રભુ ધોશે. કાંઈ ફિકર નહિ, ભાઈ. આવ, ખેસ. પાપનો રંગ કાઢો છે. જો ઇચ્છા હોય તો તે એક ઘડીમાં પણ ધોવાઈ જાય. ખોવાએલા મેંઢાને આખા ટોળાને છોડી ભરવાડ જેમ શોધે છે તેમ પાપમાં ખોવાએલાને પ્રભુનો સ્નેહ શોધી રહ્યો છે. પ્રભુ તો સ્વીકારશે જો ત્હેના પર સ્નેહ થશે તો; તારી ઇચ્છા છે કે નહિ એટલું જ બરાબર બજાવું જોઈએ.

જેસળ—ઇચ્છા છે ! એ શું પૂછે, છે, ખંડેન ?

તોરલ—હા, એ જ પૂછું છું; કેમકે ત્હારી દબતાની તો મ્હને ખાત્રી છે. ત્હને તે રાત સાંભરે છે ? તું મારા ઘરમાં ચોરી-કરવા આવ્યો હતો તે ! પછી છુટી ગયેલી ઘોડીના ગડબડાટથી ઘાસમાં તું છુપાઈ ગયો હતો.

જેસળ—અને પછી ભૂલમાં ત્હારા સ્વામિયે મ્હારા હાથ સોંસરી જમીનમાં મેખ ખોત્તી દીધી હતી એ જ ત્હારે કહેવું છે. નહિ ?

તોળલ—હા, એ જ. પણ એ આખીરાત તહે બધું દર્દ કેવી શાન્તિથી અને દઢતાથી સહન કર્યું હતું ! એક ઉંકારો પણ નહિ; એવી દઢતા અહિં હોય તો કહે.

જેસળ—અત્યારે તો મૃત્યુ, અને મૃત્યુ પછી કોણ બધું કર્યું નરક સામે ધુધવી રહ્યું છે. અત્યારે દઢ નહિ રહું તો પછી ક્યારે રહીશ ? એમાંથી બચાતું હોય તો તું કહે તે વેડી લઉં, ઇચ્છા હોય તો એવી સો મેખ ચાહે ત્યાં મારી લે.

તોળલ—ખરૂં, એવી જ; પણ કાંઈ જુદા જ પ્રકારની દઢતા અત્યારે જોઈએ; અત્યારે જોઈએ અને હમ્મેશાં જોઈએ. મછવો તો કદાચ નાએ હુએ અને તું કદાચ જીવતો પણ રહે. પછી કિનારા પર પહોંચી પહેલી જ રાતે લુંટ કરવાનું મન થાય, પહેલી જ રાતે પાપનો સાદ ત્હને મીઠો લાગે તો જહેતર છે કે અત્યારે પણ તું લુંટારો જ રહે. પાપી પુણ્યની વાત ન જાણતો હોય એ ત્હને માટે વધારે સાફ. પુણ્યને જાણ્યા પછી અકકેક પાપ દશ દશ ઘણું વધે છે. આંધળો કુવામાં પડે એમાં નવાઈ નથી, પણ દેખતો દીવો લઈ કુવામાં પડે એ આત્મઘાત થાય. એ આત્મહત્યા કરતાં પેલું અધમૃત્યું વધારે સાફ.

જેસળ—જેન, એની ફીકર તું રાખીશ નહિ. પ્રભુનો દીવો બચપણ ગયું તેની સાથે મેં મારે હાથે ખોયો. જીવાનીમાં અંધારૂં ગમ્યું, પણ આ વૃદ્ધાવસ્થામાં હવે એ દીવો કોઈ જગાવી દેશે તો ફરી ત્હને નહિ જ જીગવા દઉં; ત્હેણું તો જીવથી વધારે જતન કરીશ.

તોળલ—ત્યારે એ અજવાળામાં પહેલું પગલું મૂક.

જેસળ—શી રીતે ?

તોળલ—ત્હારાં પાપ ઉઘાડાં કર, હૃદયની અંદર સેકડો તાળાં
હઇ છુપાવી રાખ્યાં હોય તે બધાં પાપ ઉઘાડાં કર. અત્યારે હું
સાંભળું છું તો મ્હને કહે અને પછી જે સાંભળે ત્હને કહેજે. દુનિ-
યાને બાણવા દે કે કેવા પાપીનો. પણ પ્રભુ ઉદ્ધાર કરે છે.
છુપું રાખવાનું મન થાય એ જ પાપ; એ પાપનો પહેલો દોસ્ત
અને તે પણ સૌથી મ્હોટો.

જેસળ—છુપું રાખવાની જરા પણ ઇચ્છા નથી. જેને ઓળે
માથું મૂકયું તે ભલે બધું બાણે, અને આ પાપી એ દુનિયાના
વહાણની દીવાદાંડી બની શકતો હોય તો તે બનવાને પણ કાંઈ
વાંધો નથી. પણ તોળલ મ્હારો જીવ સ્થિર નથી; પશ્ચાતાપના
અગ્નિથી બાણે આ લોહીતું ટીપે ટીપું જળી બય છે; આવી સ્થિતિ-
માં દિલની ઝાળો હું ત્હને શી રીતે કહી શકીશ ?

તોળલ—વળી કાળ અપાટાથી ચાલ્યો બય છે તો તું બોલ
અને હું સાંભળીશ.

જેસળ—છુપાવવાની ઇચ્છા નથી તો બધું કહી જ ચૂક્યો
છું.

તોળલ—ભાઈ ત્હને પશ્ચાતાપ થાય, ત્હને વેદના થાય, એ તો
ચોચ જ છે. પણ એ અગ્નિ ત્હારા લોહી સાથે ત્હારાં પાપને પણ
બાળતો જ બય છે એ નક્કી સમજજે. ત્હેં પહેલું પાપ કર્યું
હશે ત્યારે શું આમજ નહિ થયું હોય ? ઘણીવાર આવી વેદના
થઈ નહિ હોય ? પણ તે ત્હને ગમતી નહિ તેથી જ ફરી ફરી
પાપમાં પડ્યો અને ઝેરી સાકરથી કડવા લાગતા અમૃતને ઓયું.
બાણે અંધકારના ઘણા યુગો પછી નવી દેખાય છે તે જુની જ
આ વેદના ફરીથી આવી હોય એમ તને નથી લાગતું ?

જેસળ—એમજ, એમજ મારા જુના રોગના વૈદ, એમજ.

તોળલ—અને સમય હોત તો એક પણ શબ્દ બોલવા હું ત્હને કહેત નહિ. ત્હને આ પ્રભુના હંડને સોંપી દેવામાં બહુ લાભ હતો. પણ સમય નથી; પ્રભુ બાણે એક ક્ષણ પછી શું થશે ?
જે આ નવી કાળી વાદળી કેવી ચઢી આવી છે. દિવસમાં રાત થઇ ગઇ છે અને વળી વિજળીથી એ રાતમાં ઘોળો દિવસ થઇ બચ છે.

જેસળ—એની હવે મ્હને કાંઈ જ ફીકર નથી; વિજળી પડવાની હોય તોય ભલે અને વહાણ ડૂબતું હોય તોય ભલે; આ અંતરગું દુઃખ એક સહન થઇ શકતું નથી; ખીજની કાંઈ ફીકર નહિ.

તોળલ—પણ ભાઈ, એ ગમે તેવું સાફ હોય છતાં દુઃખ જ છે; અને અત્યારે ત્હારા વિચાર આડે આવવા દે નહિ; પશ્ચાતાપ પણ એક અહંકાર જ છે. પાપની માફી તો પાપથી દૂર થવામાં મળી શકે; એનો રસ્તો મળે તો પછી પશ્ચાતાપને શા માટે હૃદયમાં ગોટવ્યા કરવો ? તું પાપને ફેંકી દેવા ઇચ્છે છે તો ભૂતકાળના પાપી છુટારાને પણ ત્હેની સાથે જ ફેંકી દે. કમ માત્રની પોટલીને ફેંકી દઇ ફરી બાળક બની મ્હારી સાથે વાત કરવા આવ.

જેસળ—પણ એ શી રીતે બને ? આ હાથથી ધવાએલાં અને ચીશો પાડતાં અનેક માનવીઓ મરણ કાળના ત્રાસદાયક ડોળા ફાડી મ્હારી આંખ આગળ અત્યારે તરફડે છે ! મરતાં મરતાં પાણી માગેલું, ત્હેના મ્હોંમાં મેં ધૂળ ફેંકેલી, તે મુઠકાં બાણે મ્હને વિંટી વળ્યાં છે ! રાક્ષસ-સેતાન-હું, પ્રભુ પાસેથી તાણુ આવતું હોય એવું બાલક હવે શી રીતે બની શકું ?

તોળલ—પાપીમાં પાપીને પણ જન્મે જન્મે પ્રભુને નિર્દોષ બાળક બનવાની તક આપે છે; એ ત્યારે તેની કેવી

કૃપા ! અરે, ઇચ્છે તો ગમે તેવો પાપી ગમે ત્યારે પણ ફરી બાળક જેવો બની શકે એ પ્રભુના રાહની કેવી કૃપા ! અને ત્યારે માટે શું અસંભવિત ? પેલી મેખ એક ન્હાની ચોરીની ખાતર સહી શક્યો તે શું ન કરી શકે ?

જેસળ—પણ એ તો ત્યારે ધંધો, એમાં હું ઉછરેલો અને જીવેલો. જેરનો જીવડો જેરમાં બહાદુર, પણ અમૃતના જીવનનું તહેને શું લાન ?

તોળલ—નહિ નહિ, એમ શા માટે નિરાશ બની બચ છે ? ભાઈ, પ્રભુએ તને અગ્નિ તો બહું આપ્યો છે, પણ તેથી તહે પ્રુણ્યને બાળ્યાં, હવે તહેનાથી જ પાપને બાળ. પ્રભુ તરફ પીઠ રાખી હતી તે હવે ત્યારે મોં તહેના તરફ રાખ. ત્યારી બળવાન શક્તિ ત્યારે સંહાર કરતી હતી તે જ ત્યારે રક્ષણ કરશે. તહે ઘણા મામલા જોયા છે, ઘણું સહન કર્યું છે; તે અત્યારે કાયર કેમ બની બચ છે ?

જેસળ—પણ અંધારામાં રહેલું ધ્રુવડ કાગડાની ચાંચો સહી શકે તે ઉભસને સહી શકતું નથી.

તોળલ—પ્રભુના તેજથી ત્યારી આંખો અંબાઈ બચ તહેમાં નવાઈ નથી. એ તો અજવાળામાંથી અંધારામાં તું ગયો હશે ત્યારે પણ નહિ જ ભેઈ શક્યો હોય; હવે તહેને અંધારું ત્યારે ત્યારે પોતાનું લાગતું હશે પણ ઉભસથી અંબાઈ ગયા છતાં કઠ રહીશ તો તે જ, તહેને ત્યારે હતું એમ લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

જેસળ—પણ ખેંચ, અહીં સહન કરવા, ન કરવાની વાત જ ક્યાં છે ?

તોળલ—ખીજું કંઈ જ નથી, જેસળ.

જેસળ—તે કેવી રીતે ?

તોળલ—સિંહ જેવો જેસળ મેંદું બની બચ એવી રીતે તહે સહન કર્યું છે, પણ તે વાઘ વરૂ બનીને સહન કર્યું છે; હવે એક મેંદું બનીને સહન કર. જખમી થયેલો વાઘ શિકારી પર ધસતી વખતે લાગેલી તરવારને ગણકારતો પણ નથી. એક ગરીબ મેંદું ધવાએલું તરસ્યું પડ્યું રહે છે, અને શાન્ત રહે છે. ઝનુનમાં આવીને તો કંગાળ પણ સહન કરતો દેખાય છે. પૂરા એલી હોય તો એક બિલાડી પણ ગમે તેવા શૂરાનું ગળું ચૂસી લે છે. સ્વાર્થની ખાતર તો ખાયલા પણ કંઈ ચમત્કાર કરી શકે છે. ઘાતકી થવું રહેલું છે, ગરીબ થવું અઘરું છે. શું ત્હને નથી લાગતું કે પેલા વાઘ કરતાં ગરીબ મેંદું વધારે બહાદુર છે ?

જેસળ—જખમ.

તોળલ—ત્યારે, ભાઈ, સેતાન સહન કરે છે તેમ નહિ, પણ દેવ સહન કરે છે તેમ કર.

જેસળ—ખરાખર, પણ તું કહે છે તેમ સહન કરી પાપ પોવાનો કાળ કઢાય મ્હને મળશે નહિ—હોડીમાં ભરતા પાણીને બિચારા ખલાસી કેટલુંક ઉલેચી શકશે ? પાણી જરા વધારે ભરાયું કે આપણે સૌ તળીએ જવાનાં. પાંગડે પગ અને પ્રહાઉપદેશ એવું ત્હારે કરવાનું છે.

તોળલ—એ તો પ્રભુની ઇચ્છા પ્રમાણે સૌ બની રહેશે. ત્હને સમય નથી એટલું જ લાગે છે, નહિ ?

જેસળ—હા.

તોળલ—પણ સમયની શી જરૂર છે ? પાપ પુણ્ય હેતુથી બને છે અને બળે છે. ભાઈ, કાર્યથી નહિ. ખરૂં કે ઇચ્છા

પ્રસાદે કાર્ય દેખાયા વિના રહેતાં નથી; છતાં એમ બને અને ન એ બને. કાર્ય તો દેશકાળને આધીન છે, પણ હેતુ તેમ નથી. ત્હને અત્યારની સ્થિતિથી શું એમજ સ્પષ્ટ દેખાતું નથી? પાપને જ બાબ્યાં હોય તો પુણ્ય એકઠાં કરવાં પડે છે. પણ, જેસળ, કર્મ માત્રને બાળી દે; એ તો એક ક્ષણમાં પણ બની શકે તેવી વાત છે.

જેસળ—જૂન અને લોહીમાં ભમી ભમીને આ મગજ ખેંચે બની ગયું છે. ત્હને આ નવી વાતમાં સમજણ પડતી નથી. જરા વિસ્તારથી કહેશે તો કદાચ સમજી શકાશે.

તોળલ—પ્રભુનો ન્યાય કોઈ પણ સમજી શકે તેવો સરલ છે. બાળકો પણ સમજે છે તો તું કેમ નહિ સમજી શકે?

જેસળ—ત્યારે તું સમજાવશે તો હું સમજી શકીશ, મ્હને મ્હારામાં તો હવે શ્રદ્ધા રહી નથી. ત્હને દયા આવે છે, ત્હને શ્રદ્ધા છે. તો તું સમજાવ.

તોળલ—હા, અત્યારે તો હું સમજાવીશ, ખીજે ઉપાય નથી. પણ પ્રભુને માર્ગે તું ચાલ્યો હોત તો આજે આ સમજવા આવવું પડત નહિ. બધાં જ પ્રભુનાં છે અને બધાં પ્રભુને ઓળખે છે. પરંતુ જે વગર મહેનતે મળ્યું છે ત્હને ઘણાં બાણી જોઈને ખોઈ દે છે; અને મહેનત કરી ન મેળવવાનું મેળવે છે. પાણીનું માછલું પાણીમાં તરસથી મરી જાય એ વાત ત્હને ક્યાંઈ સાંભળી? પણ માછલાંથી માણસ વધારે મૂર્ખ બની જાય છે. કરોડો જિવ્વારાં લોખાં એવી ગફલતમાં પડી જાય છે! કાંઈ તારા એકનો આ દોષ નથી.

જેસળ—પાપી કરોડો હશે એ વાત સાચી. પણ આ આખા વિશ્વથી જાણે હું એકલો જુદો પડી ગયો હોઉં એમ મ્હને અત્યા-

રે લાગ્યા કર છે. પાપી કરોડો હશે, પણ ક્ષમા ન મેળવી શકે, ક્ષમા ન માગી શકે એવો તો હું આ એક જ દેખાઉં છું. ત્રાસ ત્રાસ આખી દુનિયા પર વરતાવી મૂક્યો; માત્ર નામ સાંભળી છોકરું છાતું રહી જાય; દરિયા પર મારા ભયથી મોટા ધોરો માર્ગ ઉબજડ થઇ ગયા અને ગામ હતાં ત્યાં જંગલ ખેંચી ગયાં; પાપી કરોડો હશે પણ કયું પાપી પ્રભુથી ધૂજ્યું નહિ હોય? એક નહિ, આ ત્રારો પાપી ભાઇ.

તોળલ—અને છતાં મહારા આ ભાઇથી વિશેષ નિર્દોષ કોઇ પણ બાળક ન હોય એ ખની શકે તેવું છે.

જેસળ—અરૂં, પ્રભુ તો બહુ જ કૃપાળુ છે. પાપીને પણ પૃથ્વી ઝીલી રહી છે, અને પાપીનું વહાણ પણ સમુદ્ર તરી જાય છે. જરા આમ જો! તોફાન દૂર ગયું હોય એમ દેખાય છે; પવન જવા લાગ્યો અને વાહનનો કાળો રંગ ફિલ્લો ખનતો જાય છે. કડાકા થતા નથી પણ મેલની ઘેરી ગર્જના હાથી જેવી દૂર રહી રહી ધીમે સાહે ગડગડે છે. ઉતાડ્યો શાન્ત થઇ ગયા છે, અને ખલાસીઓ મરામતનું કામ તડામાર ચલાવી રહ્યા છે, વધારે અને વધારે ઉમંગથી! મહેને લાગે છે કે મછવો ખચી જશે. થોડી જ વારમાં કેટલો ફેરફાર!

તોળલ—પ્રભુની રાહદારીને રક્ષણથી અધિક કંઈ જ પ્રિય નથી. મછવાને બચાવશે, અને ત્હને પણ બચાવશે.

જેસળ—હા-તું પણ કહેતી હતી તે ફરીથી કહે. તોફાન જવા લાગ્યું અને સાથે ભય પણ ગયો હોય એવો ઘડીક આનંદ થઇ આવ્યો.

તોળલ—ત્હને એ જીવવાની આશામાં આનંદ આવતો હોય તો ખુશીથી લે. આપણે કોઇ વળી બીજો વખતે મરજી હશે તો પાત કરીશું.

જેસળ—નહિ, નહિ, એ તો અટક્યાળા મનની જુની ટેવ; એટલે જરા દોડી ગયું. મૃત્યુના ભય સાથે મ્હારો બધો ભય ગયો નથી. તું જે કહેતી હતી તે કહે.

તોળલ—ત્હને એકજ વાત કહેવાની છે જેસળ; કર્મ માત્રને બાળી દેવાનું હું કહેતી હતી.

જેસળ—હા એ જ. પણ જ્ઞેન, એ હું સમજી શકતો નથી.

તોળલ—ત્હારે કાંઈ પૂછવું છે કે મ્હારાથી કહેવાય તે હું જ કહું? જેસળ ખાસ કંઈ જ પૂછવાનું નથી. જે કાંઈ જ બાજુતો નથી તે શું પૂછી શકે? મ્હને તું જ એ માર્ગ બતાવ કે ફરી પાપમાં પડું નહિ.

તોળલ—ત્યારે, ભાઈ, પ્રથમ બાજુવા જેવી વાત એ છે કે યુરાઈ, કોઈ પણ યુરાઈ, નિત્ય રહેતી નથી. કોઈ વિચારથી, એક બ્હાલું મરી જવાથી કે વૃક્ષનું એક પત્ર ખરી જવાથી પાપીને પાપથી મુક્ત થવાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા થઈ આવે છે, અને તે વખતે કાંઈને કોઈ તેને માર્ગ બતાવવાને હાજર હોય છે. પ્રભુની આવી પરમ રસાળ કરુણા અત્યારે ત્હારા પર પણ વરસી રહી હોય એમ ત્હને શું નથી લાગતું? દુઃખનાં અશ્રુ-લુછી નાંખી આભારનાં અશ્રુમાં સ્નાન કરવા આવ.

જેસળ—તું જ્યાં જ્યાં દોરી જશે ત્યાં આવીશ, જ્ઞેન, અગાડી ચાલ, હું પાછળ ચાલ્યો આવું છું.

તોળલ—ત્યારે માનવી અંતે યુરાઈથી પરવારે છે. યુરાઈથી પરવારે ત્યારે ભલાઈ, પણ પોતાની ન હોય એમ લાગે છે. અત્યારે ત્હારામાં આ ભલાઈ, આ શુભ ઇચ્છા ક્યાંથી? આ ક્ષણ શું ત્હારા

જેસળ—નહિ જ. પણ એ પ્રભુની કૃપા છે એમ હું કાં ન માનું ?

તોળલ—એમજ, અને એથી કાંઈ વિશેષ; સૌમાં છે તેમ ત્હારામાં પણ પરમાત્માનો તણુજો કાયમ હતો અને છે. એ તણુજો ગમે તેવા અંધારામાં ઘડીભર રહે પણ અંતે જો મહાન્ અગ્નિનો તે છે તે સિવાય તે બીજો કયે સ્થાને વિરામી શકે ? ત્હારાં પાપ પુણ્ય, ત્હારી આ ન્હાની ગડમથલ, ત્હારું શરીર, ત્હારી વાંછનાઓ; એમાંનું કાંઈ જ તું પોતે નથી; ત્હારામાં તુ'પણું અને મ્હારામાં હું'પણું એ પેલા તણુખા સિવાય બીજું કાંઈ જ નથી જે ત્હારામાં છે તેજ મ્હારામાં છે અને એમ આપણે બે નથી પણ એક જ છીએ.

જેસળ—પછી ?

તોળલ—પછી, આપણે અહંકારથી ભૂલીએ છીએ તે પ્રભુથી ભવવા લાગીએ તો જેમ આપણે બે ભૂકાં નથી, તેમ આપણે પરમાત્માથી પણ ભૂકાં નથી જ. એ સ્થિતિ સૌ માટે પ્રભુએ નિરમી રાખી છે. પ્રભુનો સ્નેહ સતત ઉભારાયા કરે છે. તે સ્નેહનાં આપણે બન્યાં છીએ. તો તે સ્નેહને આપણે કેમ વિસરી શકીએ ? તું પાપી હતો, રાક્ષસ હતો, તું ગમે તે હોય પણ તે સ્નેહની સમૃતિ, તે તણુખાની ઉખા બગતી ને બગતી જ હતી, જ્ઞાન આવે છે એ ક્યાંથી આવે છે ? ક્યાંથી આવે છે કાંઈ સમજાય છે ?

જેસળ—નહિ.

તોળલ એ બહારથી આવે છે, ઓચિંતું આવે છે એમ શું ત્હને નથી લાગતું ?

જેસળ—એમજ.

તોળલ—લાઈ, સર્વ જ્ઞાન સ્મૃતિ છે. તું ભૂલી ગયો હતો તે મ્હને ફરી સાંભરે છે અને જ્યારે સ્મૃતિ આવે છે ત્યારે જેને સ્વપ્નામાં પણ જાણતો ન હોતો તેવી આશાઓ આવવા લાગે છે, ત્યારે પ્રભુની ઝાંખી થવા લાગે છે.

જેસળ—સત્ય, તોળલ.

તોળલ—અને જ્યારે પૂર્ણ સ્મૃતિ આવી જાય છે ત્યારે પ્રભુને માત્ર અનુસરતો હોય અને પોતે કાંઈ જ કરતો ન હોય એમ દેખાવા લાગે છે. કાંઈ જ લાલસા, તૃષ્ણા, ઇચ્છા પોતાની રહેતી નથી, અને ત્યારે જ તે કર્મથી છુટો થાય છે. પોતાથી હિત થાય ત્યાં ત્હને ખાસ વિશેષ સંતોષ મળતો નથી જે પાત્ર આનંદથી છલકાતું જાય છે તેમાં કયો વિશેષ આનંદ રહે શકાય? અજાણતાં કદાચ આખા બ્રહ્માંડનો નાશ થઈ જાય તો ત્હને એ ખેદનું કારણ નથી. પ્રભુ ઇચ્છે તે જ તે કરે છે. પણ એવું મુક્ત જીવન કશે નાશ કરે છે એમ તું માનતો નહિ; પ્રભુની ઇચ્છામાં શ્વંસ હોય ખરો?

જેસળ—નહિ જ.

તોળલ—ત્યારે પ્રભુની ઇચ્છા જેણે પોતાની કરી લીધી છે તે પણ કદિ શ્વંસનું કારણ બનતો જ નથી. પુણ્યમયતા કશું પાપ કરતી જ નથી. જાણે કે અજાણ્યે સ્નેહપૂર્ણ કરુણા હોવાથી જેમ બુદ્ધ ઇચ્છી શકતો નથી, તેમજ સ્નેહપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી પરમાર્થમાં કદિ ચૂકી શકતો નથી.

જેસળ—ખરાખર.

તોળલ—ત્યારે એ સ્નેહમાં તું આવ.

જેસળ—તોળલ તું તો કર્મથી, કર્મ માત્રથી, છુટી જવાનું કહેતી હતી. પાપને ધોવા પુણ્ય એકઠાં કરવાં પડે એ વાત પણ ત્હને ગમતી ન હતી.

તોળલ—અને એ વાત પણ હું સાચી જ કહેતી હતી. માનવી કાર્યની અને વિચારની એવી બે સ્થિતિમાં હરમેશાં વસે છે. કાર્યની સ્થિતિ અહીં પુરી થાય છે, વિચારની સ્થિતિ વિશેષ સૂક્ષ્મ છે. અને તેટલી જ વધારે વિસ્તારવાળી છે જે તું હવે જાણશે. તે જાણીને પણ તારે કરવાનું તો એટલું જ છે કે “ પરમાર્થે જીવનું. ”

જેસળ—પણ અડચણ ન હોય તો મહેને છેવેટનું સત્ય પણ સમજાવ. કયા કાર્યમાં જીવનું તે સમજાવવાની પણ કૃપા કર.

તોળલ—તું સાંભળે છે એ જ ભાઈ, મહારા પર તારી કૃપા છે. તારો ઉદ્ધાર થાય એ કાંઈ પ્રભુની મહારા પર થોડી કૃપા નથી. એક જીવ જ્યારે મુક્ત દશા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે આખું બ્રહ્માંડ આનંદથી પ્રભુનો ઉપકાર ગાવા લાગી જાય છે. તું અમારામાંથી પ્રભુમાં જ અને પછી અમને સહાય કરવા અમારામાં આવ. એથી વિશેષ કયું હિત ! અત્યારે એમ નિરધાર્યું હશે તો મહારાથી તને એ માર્ગનું એક પગથીયું પણ જડે એ કાંઈ નહાતું સુતું ભાગ્ય નથી.

જેસળ—ખરું, ખરું, તારી વાણીનું અમૃત હજી યા; અગાડી બોલ.

તોળલ—ભાઈ આપણને જન્મ મૃત્યુના ફેરામાં નાંખનાર આપણને એ ચક્રમાં બાંધી રાખનાર, પ્રભુથી આપણને વિષ્ણુનાં પાડનાર—કર્મ અને બીજનું કોઈ જ નહિ. દુષ્કર્મના જેટલી જ નિર્દયતાથી સત્કર્મ પણ આપણને પાછાં ખેંચી રાખે છે અને જે દોર આપણા સફળતાથી વણાય છે, તે પણ આપણા દુર્ગુણોથી વણા-એલા દોરની પેઠે જ આપણને બાંધી રાખે છે.

જેસળ—પણ ત્યારે આ જાળની ગુંથણી શી રીતે પૂરી થાય ? મનુષ્ય માત્ર જીવે ત્યાં સુધી વિચાર અને લાગણી વગર એક ક્ષણ પણ રહી શકે તેમ નથી; એ જ જાણે માનવીનું જીવન હોય

એમ જાણે છે, અને એ જ કર્મને વણવાની સાળ હોય તો છૂટવાનો આરો નથી.

તોળલ—કર્મ ગયાં તો તું પત્થર બની જશે એવી ત્હને ધાસ્તી લાગે છે નહિ ?

જેસળ—હા, એમજ.

તોળલ—પણ એમ નથી. હું ત્હને પત્થર જેવો બનવાનું કહેતી નથી. પણ હવે હમણાં વાદળમાંથી બહાર નીકળી આવી નિત્યની પેઠે પ્રકાશમય દર્શન આપણને દેશે તે સૂર્ય જેવો બનવાનું કહું છું; જે જીવનમય છે, અને કેવો પોતાનું કાર્ય અસ્ખલિત બજાવે જાય છે.

જેસળ—કેવી રીતે એ ?

તોળલ—કાર્યમાંથી નહિ પણ તૃષ્ણામાંથી, કાર્યમાંથી નહિ પણ કાર્યના ફળની ઇચ્છામાંથી, કર્મ ઘડાઈ આવે છે. ફળના લોકતૃત્વની વાંચનાથી એક કાર્ય કરવામાં આગ્યું, પરિણામના સુખ પર દષ્ટિ રાખી એક માર્ગ પકડયો; આત્મા આશાવાન બને છે અને કુદરતે તેને પ્રતિ હિત્તર આપવું જ જોઈએ. આત્મા કાંઈ દાવો કરે છે અને કુદરતે તેનો બદલો બક્ષવો જ જોઈએ; જે માગવામાં આવે છે તે આપવામાં આવે છે; ફળ માગ્યું તો ફળ લોગવવું પડે છે, પ્રવૃત્તિ માગી તો નિવૃત્તિ શી રીતે મળે ?

જેસળ—બરાબર છે.

તોળલ—આ જન્મમાં જે અભિલાષા છે તે આવતા જન્મમાં ધારણશક્તિ બને છે; આ ફેરે જે વિચાર વારંવાર આવે છે તે આવતે ફેરે સ્વાભાવ બને છે.

જેસળ—કાંઈ જ ચંકા નથી પછી ?

તોળલ—દરેક કારણ સાથે તેનું કાર્ય, દરેક ગતિ સાથે તેનું ક્રિયા બધાએકું જ રહે છે, અને તૃણા એ આ યુગ્મને સાથે બાંધી રાખનારી દોરી છે, આ દંપતીની છેડાછેડી છે.

જેસળ—એમજ.

તોળલ—અને એ દોરી-એ દરેક નેડીનેડીમાં ચોતપ્રોત વિંટાઈ રહેલી દોરી-એ પ્રભાગી નાંખવામાં આવે તો પછી સંબંધ ટકી શકશે નહિ; આ તૃણા, આ દોરી, એ જ કર્મ.

જેસળ—બરાબર.

તોળલ—અને જ્યારે હૃદયની બધી જાળ તૂટી જાય ત્યારે આત્મા સ્વતંત્ર થાય છે; કર્મ પછી તેને બાંધી શકતું નથી. કાર્ય કારણનું ચક્ર ભલે ફર્યા કરે, પણ એ આત્મા મુક્ત જીવનમાં છે, તેને ક્યાંએ કર્શો ભય નથી.

જેસળ—કાંઈ જ કહેવાનું નથી. મહારી શંકા દૂર થઈ છે. તો પણ, ખડેન, આ વજનું હૃદય સ્પર્શમણિના એટલા જ સ્પર્શથી સુવર્ણ કદાચ નહિ બને, વળી અમૃતની કાંઈ તૃપ્તિ થતી નથી.

તોળલ—પ્રભુ બોલાવે છે તો હું હજી બોલીશ, હૃદયને પૂરું હલવીશ.

જેસળ—કૃપા એ, તોળલ

તોળલ—ભાઈ, પછી તારે કાંઈ જ મેળવવાનું નથી, કાંઈ જ કરવાનું નથી. છતાં તું આ સંસારના માર્ગનો પ્રભુના ઘર સુધીનો બોમીયો બનશે. કર્તવ્ય કર, પણ તે અનાસક્ત રહીને; જે કર તે ધર્મની ખાતર; પ્રભુની મહાન્ યોજનાના મેળમાં

ત્હારા સિતાર મેળવી દે, તેનાથી જુદું તે બધું બસુરે જ છે. ટચલી આંગળી પર સર્વના રક્ષણાર્થે કૃષ્ણભગવાને ગોવર્ધન તોળી રાખ્યો હતો, બધા ગોવાળે તે યોજનામાં ભાગ લેવા લાકડીઓ ટેકવી હતી, તેવી જ રીતે પરમાત્માની કાર્યઘટનામાં ત્હારી બધી ગતિ ભેળવી દે. ત્હારા વ્યાપાર માત્રને ત્હેને આધીન વહેવા દે. પછી ત્હારાં બધાં કાર્ય કોઈ સ્વાર્પણ્યતા, કોઈ મહાન યજ્ઞ જેવા બની રહેશે; તે મહાન્ વ્યવસ્થા ચક્રના ફેરામાં ત્હેની ગતિને પોષણ આપવા હોમાયા કરશે, કાર્ય જે પોતપોતાનું ફળ લાવે ત્હેની ખાતર તું પછી કાંઈ જ કરતો નથી, કાર્ય માત્રનાં ફળ પછી ભૂત માત્રની રતિમાં આનંદથી અપાશે. તે ફળ ત્હારાં નહિ પણ તે મહાન્ વ્યવસ્થાનાં છે અને ત્હારા તરફથી તો વહેંચણી થવા એ બધાં તે વ્યવસ્થાને સોંપાય છે. પિતાનું પુત્રને, પ્રિયનું પ્રીયાને, સખાનું સખાને જેમ અપીય છે તેમ ત્હારું સર્વસ્વ એ વ્યવસ્થાને અપાશે. પવન વિનાના આવાસમાં જેમ દીવો હાલતો નથી તેવો સ્થિર આનંદ પછી કાયમ બની રહેશે.

જેસળ—બીજી શું કહું બહેન? પ્રભુનો સ્નેહ ત્હારા પર નિત્ય હોજો.

તોળલ—ભાઈ, એ સુકત આત્મા સતકર્મથી કદિ જ દૂર નથી, પણ જે કાળે જેવાં સાધન પ્રાપ્ત થાય છે, તે કાળે ત્હેનો ઉપયોગ પરમાર્થે કર્યો જ જાય છે. ફળની ઇચ્છા રહી નથી છતાં કાર્યમાં કશી મંદતા આવતી નથી; ઉલટું મેલ વિનાનું વસ્ત્ર ચિત્રો વધારે સ્ફુટ ઝીલી શકે છે અને વધારે સરલતાથી સાફ કરી શકે છે. સ્વાર્થ ગયો, એટલે મેલ ગયો. જે આત્મા આ સ્થિતિએ આવ્યો છે, ત્હેને કર્મની કોટડીનું તાણું બંધ કરવાની ચાવી મળી ચૂકી છે. તાણું બંધ થાય છે, ચાવી પ્રભુ પાસે જાય છે. એ કોટડી ફરી કદિ ઉઘડતી નથી.

જે કર્મ તહેણે ભૂતકાળમાં ઉત્પન્ન કર્યાં તહેને જ્ઞાનથી, અને વર્તમાનનાં કર્મોને નિરતિથી દગ્ધ કરતો ચાલ્યો જાય છે. જેમ અગ્નિ સુકા તૃણને બાળતો ચાલ્યો જાય તેમ પ્રભુના મંદિરમાં બહાર અને અંદર આત્મા બહુ કાળ સુધી જ આવ કરી કરી અંતે પ્રભુના મંદિરમાં એક સ્તંભ જેવો બની રહે છે. પછી તે ગમે ત્યાં હોય પણ પ્રભુના મંદિરની બહાર નથી, જે અન્ય કોઈ પણ સ્થાને જોડાએલો નથી, તે જ પ્રભુના નામ સાથે જોડાઈ શકે છે. કર્મનું બંધન એ જ દેશકાળ છે, અને કર્મથી છુટયો, ત્યાં—જેસળ, આ અહંકાર, આ સ્વાર્થપરાયણતા, આ વ્યર્થિ પ્રત્યેની આકાંક્ષાઓ તુટવી જોઈએ. પછી તું, પછી તું પ્રભુનું જ બાળક છે અને પ્રભુના બધા વારસાનો હકદાર છે.

જેસળ—દેવિ ! દેવિ ! મહારી બહાલી દેવિ ! મહારા ઉદ્ધાર માટે તોળલ બનીને આવેલી દેવિ ! એક વખત તારા પગમાં પડવા દે.

તોળલ—નહિ, નહિ, ભાઈ, શરણ પ્રભુનું લે, પગે પ્રભુને પડ; કે તહેણે તને સુખુદ્ધિ આપી. તારાં બધાં પાપને દૂર ખસેડી તને સુખુદ્ધિ આપી. હું તો તારા જેવી જ એક પામર ગરીબ પાપી—તેના પગનો સ્પર્શ કરતો ના, પ્રભુનો ઉપકાર માન કે છુટારાની ટોળીમાંથી તહેણે તને સ્વીકારી લીધો.

જેસળ—બહેન, તારી કૃપાથી હું હવે પ્રભુને ગાઈ શકીશ. શંકા હજી રહી. હું એક છુટારો તેને પણ પોતાનાં બાળકને, પોતાની સ્ત્રીને જોઈને જે લાગણી થાય તે શું કાપી નાંખવા જેવી ? ઘણીવાર ખૂની તલવારનું લોહી લૂછી નાંખતી વેળાએ પણ મહારા એક બાળકને જોઈ હું પશ્ચાત્તાપ કરતો હોઉં, હું જાણે ગળી જતો હોઉં એકું મહારી જીવાનીમાં મહેને લાગી આવતું. એ લાગણી શું બાળી નાંખવા જેવી ?

તોળલ—તું સમજ્યો નહિ, ભાઈ; હૃદયને ભાંગી નાંખવાથી આપણે હૃદયનાં બંધનોને ભાંગી શકતાં નથી. મુક્ત હયાની

જેમ જેમ નિકટતા પ્રાપ્ત થાય, તેમ તેમ તો હૃદય વિશેષ વિશેષ કોમળ આદ્ર્ન બનતું બન્યું છે. આખા વિશ્વમાં દરેક કંપને એ સર્વ સ્થાને સુરીલો તાર ઉત્તર આપવા લાગે છે, એ તો દરેકનાં આંસુ ધ્રુવે છે અને દરેકના પગ ધ્રુવે છે. એ પોતાના માટે કંઈ જ રાખવા માગતો નથી; તેથી જ જેને જે બેઠએ તે આપી શકે છે. આવો આત્મા પ્રભુની ઇચ્છાના એક પાત્ર જેવો છે. તે એટલું જ ઇચ્છે છે કે પોતે વિશાળતા મેળવે, અને પ્રભુની પ્રીતિ વધારે ને વધારે પોતામાં ભરતી બને. પ્રભુની ઇચ્છાને વહન કરનારનો એ એક ઝરો છે અને એ જેટલો વિશાળ થવાથી પ્રાણી માત્રને પ્રભુનો સ્નેહ વિશેષ પાઈ શકે, પ્રાણી માત્રનું જીવન તેમાં વહે અને વધારે નિર્મળ થઈને પાછું બન્યું એથી વિશેષ કંઈ જ તે ઇચ્છતો નથી. પાપીનાં પાપી અશુ અને પુણ્યશાળીનાં પુણ્યશાળી અશુ—તેને ધોવાં અને દહોવાં એટલું જ તે સર્વ કાળે સર્વ સ્થાને કર્યા કરે છે. એના જેવું કર્ણભય બીજું શું હોઈ શકે? એના જેવી સ્નેહમયતા બીજી કઈ? ભાઈ, તું કોઈનાં પણ દુઃખને, અધારને, અજ્ઞાનને ઓછું કર અને સાચું સુખ કોઈને પણ આપ્યા કર, ત્હારો વિચાર તું કર નહિ. એ તો પ્રમુ કરશે. પછી વિશેષ અહીં કે ક્યાંએ કંઈ નથી.

જેસળ—એમાસાની ડોળી નદીનું જળ આછડું બની કચરાને પાછળ છોડી દેઈ જેમ શરદ ઋતુના સ્પર્શથી વહેવા લાગે છે તેમ ત્હારી આ વાણીથી ત્હારો આત્મા બહેતો જણાય છે, અને જો ! આ કુદરત પણ કેવી મીઠી બની છે ! આંધી આવિતો બહાર નીકળી આવેલો સૂર્ય કેવો રૂપેરી અળકાટ રેડી રહ્યો છે ! અને મછવો મંદ મંદ પવનલહરી સદમાં ભરી કેવો શાન્ત રમતો રમતો આવ્યો બન્યો છે !

તોળલ—પ્રભુની કૃપા એ-જેસળ.

શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય

જ્યારે વૈદિક કર્મકાંડની જાળ વધી પડી, અને વામમાર્ગીઓ ધર્મને ખડાને કુકર્મ કરવા લાગ્યા, ત્યારે ભારતભૂમિને ધર્મપાન કરાવવા કૃપિલવસ્તુના રાજકુમાર ભગવાન ગૌતમબુદ્ધનો અવતાર થયો. એમનો “ અહિંસા પરમે ધર્મઃ ” સમસ્ત ભારતવર્ષમાં સ્વીકારાયો. પણ પાછળથી યૌદ્ધધર્મમાં નાર્તિકતા દાખલ થઈ, અને સમાજનું વહાણ પુનઃ ડામાડોળ થવા લાગ્યું. ધણાને લાગ્યું કે વેદને માન્ય ન કરવાથી યૌદ્ધ ધર્મ પડી લાગ્યો તેથી વેદદ્વારા સંત્યનું પ્રતિસ્થાપન કરવા યત્નો થવા લાગ્યા. આ યત્નોમાં મહત્તમ સાફલ્ય મળ્યું ભગવાન શંકરાચાર્યને.

શ્રી શંકરાચાર્ય પરમ શુદ્ધ, બુદ્ધિવાન, મહાન વિદ્વાન અને પ્રતિભાસમ્પન્ન હતા. એમના પ્રયાસથી વેદ સર્વમાન્ય ગણાયા એટલું જ નહીં, પણ યૌદ્ધ ધર્મની જડ ભારતવર્ષમાંથી ઉખડી ગઈ.

બાહ્ય જીવન:—કેટલાક માને છે કે તેમનો જન્મ કોચીનમાં કન્નાદી નામના ગામડામાં થયો હતો, ને કેટલાક કહે છે કે તેઓ ચિદમ્બરમ્માં જન્મ્યા હતા. એમના પિતાનું નામ શિવગુરુ અને માતાનું સ્ત્રી.

વિદ્યાપ્રિરાજ નામના વિદ્વાન અને ધર્મશાસ્ત્રપારદર્શી બ્રાહ્મણને ત્યાં શિવગુરુનો જન્મ થયો હતો. શિવગુરુને ઉપનયન પછી ગુરુકુળમાં અધ્યયનનો લાભ મળ્યો હતો. તેને વિદ્યાનુરાગ એટલો બધો હતો કે વિદ્યાબ્યાસ પૂરો થયા પછી ગુરુએ તેને ઘેર જઈ ગૃહસ્થ બનવા કહ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપેલો કે

“ગુરુ મહારાજ, આપની આજ્ઞા સાચી છે. પણ પુરૂષે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પૂરો કર્યો પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો જ જોઈએ એવો કંઈ નિયમ નથી. હું ગૃહસ્થ થવા નથી માગતો તેમજ સંન્યાસી થવા પણ નથી ઇચ્છતો. મારે તો આપની સેવા કરી વિદ્યાભ્યાસમાં રત રહી બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં જ જીવન વ્યતીત કરવું છે. ”

ન્યારે ગુરુશિષ્યની આ પ્રમાણે વાત ચાલતી હતી ત્યારે વિદ્યાધિરાજે આવી પુત્રને ઘણું સમજાવી ઘેર આણ્યો. થોડા દિવસમાં તેની કીર્તિ ચોમેર ફેલાઈ, અને અનેક જગાએથી કન્યાનાં માગાં આવવા લાગ્યાં. છેવટે તેનું લગ્ન મધ્યપંડિત નામના એક સુશીલ બ્રાહ્મણની કન્યા સતી સાથે કરવામાં આવ્યું. બન્નેએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરી વિવાહના અગ્નિની જગાએ જ અગ્નિહોત્ર કરવા માંડ્યો. આ યજ્ઞકુંડ આગળ બન્ને જણ સવાર સાંજ ઇશોપાસના કરતાં, અને વેદ ભણતાં. બાકીનો સમય અતિથિસત્કારમાં, અધ્યાપનમાં અને શાસ્ત્રચર્ચામાં વ્યતીત થતો.

આ રીતે પવિત્ર જીવનમાં ઘણાં વર્ષ વીત્યાં, છતાં તેમને એકેય સંતાન થયું નહિ. તેથી તેમણે શિવજીની એકાગ્ર ચિત્તે આરાધના કરવા માંડી. એમ કહેવાય છે કે તેમની આરાધનાથી પ્રસન્ન થઈ શિવજીએ સ્વપ્નામાં કહ્યું, ‘બેટા! હું તારી પૂજાથી પ્રસન્ન થયો છું. કાંઈ વર માગ!’ શિવગુરુએ માગ્યું, ‘મહારાજ, આપના જેવો સદ્ગુણસમ્પન્ન પુત્ર મારે ઘેર જન્મે એ જ હું પ્રાર્થું છું.’ આ પછી કેટલેક દિવસે સતીને ગર્ભ રહ્યો અને સંવત ૮૪૫માં-ઈ. સ. ૭૮૮માં શ્રી શંકરસ્વામીનો જન્મ થયો.

શિવગુરુ અને સતીનું સંતાન એટલે વિક્રતા, વેદાધ્યયન, યજ્ઞયાજન, તપ, ઇશોપાસના, અને સુશીલતાનું સંતાન. અને ખરેખર, હતું

પણ તેમજ. કહેવાય છે કે ખાલક શંકરે એક વર્ષની વયમાં માતૃભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો, બીજા વર્ષમાં માતા પાસેથી પુરાણોનાં આખ્યાન કંઠસ્થ કર્યાં હતાં, ને ત્રીજા વર્ષમાં પંડિતના જેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. એમના પિતાએ એમને ત્રણ વર્ષના મૂકીને દેહત્યાગ કર્યો હતો. પાંચમા વર્ષે તેમને જનોઈ દેવાઈ. છઠ્ઠા વર્ષે તો તેમણે ગુરુને ઘેર સર્વ શાસ્ત્રમાં અને વિદ્યામાં પાંડિત્ય મેળવ્યું. એ વખતે એ વેદમાં બ્રહ્મસમાન, તાત્પર્ય સમજવામાં બૃહસ્પતિ સમાન, અને સિદ્ધાન્તમાં વ્યાસ સમાન હતા.

બ્રહ્મચર્યમાં સ્થિતિ—પાંચ વર્ષની વયે ઉપનયન મેળવી બહુક શંકર ગુરુને ત્યાં અધ્યયન કરતા હતા, તે વખતનો એક પ્રસંગ બાજુવા જેવો છે. એક દિવસ આશ્રમના બીજા બ્રહ્મચારીઓ સાથે તે પણ ભિક્ષા માગવા નીકળી પડ્યા. માગતા માગતા તે એક ગરીબ બ્રાહ્મણને ઘેર જઈ ચડ્યા. એ સમયે એ દારિદ્ર્ય-પીડિત બ્રાહ્મણ ગામમાં ભિક્ષા માગવા ગયો હતો, ને તેની સુશીલ પત્ની ઘેર હતી. તેણે ખેદપૂર્વક બ્રહ્મચારી શંકરને કહ્યું, “ બેટા ! અમે ઘણાં હીનભાગી છીએ. અમારા જેવાં કંગાલ માણસ ઘણાં થોડાં હશે. તમને ભિક્ષા આપવા જેટલી શક્તિ પણ અમારામાં નથી. અતિથિને ખાલી હાથે જવા દેવો એ ધર્મ વિરુદ્ધ હોવાથી આમળાનું આ એક કૃણ આપું છું તે કંઈ બન્યો. ” બ્રાહ્મણપત્નીની એ ખરા અંતઃકરણની ભિક્ષા લઈ શંકર ગુરુના આશ્રમમાં પાછા આવ્યા, પણ એ બ્રાહ્મણની કરુણ વાણીએ અને ધર્મ પરની તેની શ્રદ્ધાએ તેમના મન પર સચોટ અસર કરી. સંસારમાં કેવા પ્રકારનાં દુઃખ છે, તેનો તેમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો, અને વૈરાગ્યનાં બીજ એ સમયથી તેમના હૃદયમાં ઉડાં રેપાયાં.

સમાવર્તન—ગુરુ પાસે વિદ્યોપાજ્ઞન કરી લઈ શંકર પાછા આવી માતા પાસે રહી તેમની સેવા કરતા હતા. કેટલા-

કનો મત છે કે સાતમા વર્ષે તેઓ ગુરુને ત્યાંથી પાછા આવ્યા, અને કેટલાક માને છે કે તેઓ ગુરુને ત્યાંથી યુવાવસ્થામાં ઘેર પાછા આવ્યા. ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વિરાગને લીધે તેમણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ ન કરતાં માતા પાસે રહી સ્નાતક બ્રહ્મચારીનું જીવન ગાળવા માંડ્યું હતું. એ સમયમાં તે પોતાના ગામના વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા હતા, ને કાળા હરિણનું આમડું પહેરતા હતા. અધ્યાપન પછી જે વખત મળતો તેમાં તે સત્યાસોનું અધ્યયન કરતા, ને જૌહ્વ ધર્મના સિદ્ધાન્તોની સત્યાસત્યતાનો વિચાર કરતા.

ઘેર આવ્યા પછી તેમની ખ્યાતિ મલબારમાં એટલી ફેલાઈ કે તેના રાજાને તેમનાં દર્શનની ઇચ્છા થવાથી તેનો પ્રધાન તેમને બોલાવવા આવ્યો. તેણે શંકરની સેવામાં હાજર થઈ રાજા તરફથી એક હાથી તથા કેટલીક મહોરોની ભેટ તેમના આગળ મૂકીને કહ્યું, “ જેની સભામાં મોટા મોટા વિદ્વાનો વિદ્યમાન છે તેવા મલબારના રાજા આપનાં દર્શનની અભિલાષા રાખે છે, માટે મારી સાથે પધારીને રાજસભાને વિભૂષિત કરશો. ” શંકરે ઉત્તર આપ્યો, “ વેદમાં આજ્ઞા છે કે બ્રહ્મચારીએ મૃગચર્મ પહેરવું, ભિક્ષા માગીને ખાવું. હું એ ધર્મ છોડીને બાહ્યાડમ્બરમાં ફસાઈ બઉં તો મને કદિ સુખ થાય નહીં. શાસ્ત્રોમાં જે જે કામોનો નિષેધ છે તે તે કાર્યથી મને કદિ લાલ થઈ શકે નહીં. આપ મારા તરફથી રાજા સાહેબને નિવેદન કરજો કે આપે આપની પ્રજાના પિતા છો. આપનો ધર્મ છે કે આપે આપની પ્રજાને ધર્મપથ પર ચલાવવી. મને મારા બ્રહ્મચારી ધર્મનો ત્યાગ કરવાની લાલચ બતાવવી એ આપને યોગ્ય નથી. આપે મોકલેલી બધી વસ્તુઓ ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે ઉપયોગી છે, મારા જેવા બ્રહ્મચારી માટે નહીં. ” આમ કહી તેમણે બધી કીંમતી ભેટો સ્વીકારવાની સાફ ના પાડી.

રાજના મંત્રીને આથી ઉંડી છાપ પડી, ને તે તેમને માન-પૂર્વક નમન કરી રાજ પાસે ગયો. પ્રધાનને મ્હેંએ તેમની પ્રશંસા સાંભળીને તેમને મળવાની તેને તીવ્ર ઉત્કંઠા થવાથી તે જાતે તેમને મળવા ગયો. શંકરે ઘણા આદરથી તેનું આતિથ્ય કર્યું, ને કુશળ-સમાચાર પૂછ્યા. બન્ને જણ એકજ આસન પર બેઠા. પછી રાજાએ તેમને દશ હજાર સોના મહોર અને પોતાનાં રચેલ ત્રણ નાટક ભેટ કર્યાં. શંકરે નાટકો રાખી સોના મહોરો પાછી આપતાં કહ્યું, “ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીને પાસે ધન રાખવામાં હાનિ છે. એમ કર્યોથી એ દોષમાં પડે છે. ધન ગૃહસ્થોને ઉપયોગી છે. આપ એ ધન અન્ય અધિકારીઓને આપી દેજો કે જેથી એ પોતાના કુટુંબનું ભરણ પોષણ કરીને આપને આશીર્વાદ દેશે. ”

આ પ્રમાણે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યના પાલનમાં અને અધ્યયન અધ્યાપનમાં, તથા માતાની સેવામાં તેમનો સમય જતો હતો. પુત્ર અને માતા વચ્ચે પ્રેમની એવી મજબૂત ગાંઠ બંધાઈ હતી કે બંધાને લાગતું કે બ્રહ્મચારી શંકર દૌષ્ઠિક કામનાઓથી મુક્ત હોવા છતાં માતાનો સ્નેહ તેમને સંસારની બહાર નહીં જવા દે. એવામાં તેમનાં સગાંસમ્બન્ધીઓને તેમને વિવાહિત કરવાનો વિચાર થયો. પણ શંકરના વિચાર તો કંઈ જુદા જ હતા. એમના મનમાં ઘોળાયા કરતું હતું કે “ હું બ્રાહ્મણ છું. મારા પિતા મને નાની વયે મૂકીને દેવલોક પામ્યા છે, તોપણ મારી માતાની કૃપાથી મેં બ્રાહ્મણના પ્રથમ આશ્રમનું—બ્રહ્મચર્ય-શ્રમનું—યથાવિધિ પાલણ કર્યું છે. મેં એવી માતાનું દુઃખ પીધું છે કે જેનામાં આદર્શ બ્રાહ્મણપત્નીના સર્વ ગુણ વિદ્યમાન છે. ધર્મની સેવા કરવા માટે એ માતા જરૂર પોતાના એકના એક પુત્રને પોતાથી વિખૂટો પાડવાની રજા આપશે. માતા કરતાં પણ હજાર ગણી પ્રિય, સત્ય ધર્મનો ઉપદેશ કરનારી શ્રુતિ આજકાલ

ધણી ખરાબ દશામાં છે. ઔદ્ધ અને જૈન ધર્મીઓ દ્વારા તેનો ઉદ્ધાર કરવાની આવશ્યકતા છે. હું પ્રાદ્ધણ્ય છું, ને મારી આંખ આગળ વેદધર્મ પર મિથ્યા કલંક લગાડવામાં આવે તો મારા જીવતરમાં ધૂળ પડી. જગત્ સાચા ધર્મથી અજાણ્યું રહીને અધિકારના ઉંડા ખાડામાં પડ્યું રહે ને હું પ્રાદ્ધણ્યનો પુત્ર થઈને તેને પ્રકાશ બતાવવાનો યત્ન ન કરું તો મારા પ્રાદ્ધણ્યને કલંક લાગશે. ”

સંન્યાસ—એમને લગ્નજાળથી બાંધી લેવાના સમ્બંધીઓના વિચાર નિષ્ક્રમ ગયા. માતાનો એમના પર ઘણો જ સ્નેહ હતો, અને એ સ્નેહને લીધે જ શંકરની સંન્યાસી થવાથી હઠને તે ઉવેખી શક્યાં નહીં. આખરે ન છૂટકે કચવાતે મને તેમણે તેમને સંન્યાસી થવાની રબ આપી, પણ એ શરતે કે શંકરે માતાના મરણ પ્રસંગે હાજર રહેવું અને જાતે જ તેમને અગ્નિદાહ દેવો.

હવે સંસારનો ત્યાગ કરી, હાથમાં દંડ લઈ, શરીરે લગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરી શંકર યોગ્ય ગુરુની શોધમાં ફરવા લાગ્યા. છેવટે તેમણે નર્મદાતટ પરતું શારદાપીઠ પસંદ પડ્યું. આ આશ્રમના અધિષ્ઠાતા ગોવિન્દનાથ પાસેથી તેમણે અદ્વૈત મતનું શિક્ષણ મેળવ્યું. જ્યારે તેમણે પ્રહ્લવિધારહસ્ય બાણી લીધું ત્યારે ગુરુએ તેમને આજ્ઞા કરી, “ વેદાન્તના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા સાઝ અને પાખંડ મતનું ખંડન કરવા સાઝ તમે સત્વર કાશી શહેરમાં જાઓ. ”

કાશીમાં પહોંચીને સંન્યાસીઓના સમાગમથી તેમને ઘણો લાભ થયો. તેમની વિક્રતા પર મુગ્ધ થઈ દેશાવરથી તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓ આવવા લાગ્યા. એક દિવસ એક પ્રાદ્ધણ્યના છોકરાએ તેમની પાસે આવી દંડવત્ કર્યા એટલે તેમણે સપ્રેમ પૂછ્યું, “ તું કોણ છે, અને ક્યાંનો રહીશ છે? ” યુવકે ઉત્તર આપ્યો,

“ હું પ્રાણી છું, ચૈત્ત દેશમાં કાવેરીનદીને કિનારે માફં ઘર છે, હજી સુધી માફં લગ્ન થયું નથી, અને ભવિષ્યમાં લગ્ન કરવાની ઇચ્છા પણ નથી, સંસારના સુખ પર મને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો છે. વારંધરીએ બીક લાગે છે કે રખે આ સંસાર સાગરમાં કાંઈ ડૂબી તો નહીં જાઉં ? એ સંસાર સાગરમાંથી પાર ઉતરવાનો ઉપાય શોધવા સાફ અનેક સાધુસન્તોનાં દર્શન કરતો કરતો આપની સેવામાં હાજર થયો છું. આશા છે કે આપની કૃપા-દષ્ટિથી હું સંસાર સાગર તરી જઈશ ” તેને અધિકારી બાળી શંકરસ્વામીએ દીક્ષા આપી. તેનું નામ સ્નનંદન હતું, પણ પાછળથી તે પદ્મનાભ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ શંકરાચાર્યના મુખ્ય શિષ્યોમાંનો એક છે.

અદ્વૈતની પુષ્ટિ

એક દિવસ શંકરસ્વામી શિષ્યો સાથે ગંગારનાને જતા હતા, તેવામાં રસ્તામાં તેમને એક ચાંડાળ મળ્યો. તેમણે તેને દૂર ખસવા કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યો, “ મહારાજા! આત્મા એક છે. તો પછી આપ એમાં ભેદભાવ શા સાફ રાખો છો અને મારી પાસે આવતાં ડરો છો? એક હાથમાં દંડ છે. બીજામાં કમંડળ છે, જ્ઞાનની ગંધ પણ નથી છતાં જ્ઞાની હોવાનો ડોળ ધાલી તમે લોકો સંસારને છેતરો છો. કહો તો ખરા કે તમે મને ખસી જવાનું તો કહ્યું, પણ એમ કહીને તમે કેને દૂર ખસેડવા માગતા હતા? મારા દેહને કે આત્માને? જો તમે મારા દેહને દૂર કરવા ઇચ્છતા હો તો તે તમારા દેહની પેઠે અન્નમય છે. તો શું તમારા દેહ કરતાં મારો દેહ બૃહો છે? વળી એના સાક્ષીરૂપ આત્માને દૂર ખસેડવા માગતા હો તો તમારા દેહમાં સાક્ષીરૂપ જે આત્મા છે તે તેનાથી બિન્ન છે કે શું? આ પ્રાણી છે ને આ ચાંડાલ છે એવો ભેદભાવ તમારા જેવા જ્ઞાનીને ઉત્પન્ન જ કેમ થયો? ”

ચાંડાલનો આ ધર્મોપદેશ સાંભળીને શંકર ઘણા જ પ્રસન્ન થયા. તેમણે તેને સાબાશી આપી કહ્યું, “ હે દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ! તેં જે કહ્યું તે સત્ય છે, તારા જેવા આત્મજ્ઞાનીના ઉપદેશથી ‘ આ ચાંડાલ છે ’ એવી ભ્રેષ્ઠબુદ્ધિનો હું ત્યાગ કરું છું. તું બ્રાહ્મણ હો કે ચાંડાલ હો’ પણ તું નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. ”

આ મેળાપની અસર શંકરસ્વામી પર ઘણી થઈ. તેનાથી પ્રેરાઈને તેમણે અદ્વૈત મતની પુષ્ટિમાં પ્રાચીન પુસ્તકોનાં ભાષ્ય કરવા માંડ્યાં. ઇતરિકાશ્રમના એકાન્ત વાસમાં તેમણે વેદાન્ત સૂત્રનું ભાષ્ય લખ્યું. પછી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પર પણ ભાષ્ય રચાયું. વળી તેમણે બીજાં કેટલાંક ગદ્ય પુસ્તક પણ લખ્યાં જેવાં કે સ્નનસ્તુતિ ભાષ્ય, ઉપદેશ સહસ્રી અને હરિમીડે ઇત્યાદિ. આમાંનાં પહેલાં ત્રણ ભાષ્ય ઘણાં પ્રસિદ્ધ છે, ને તે પ્રસ્થાનત્રયને નામે ઓળખાય છે.

શાસ્ત્રાર્થ માટે દેશાટન

કુમારીલ ભટ્ટ—હવે શંકરાચાર્યને પોતાની શકિતમાં વિશ્વાસ યેસવાથી અને કેટલાક વિદ્વાનો તેમના કામમાં સામેલ હોવાથી તેમણે વેદ વિરુદ્ધના મતોનું ખંડન કરવા દેશાટન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ વખતે દક્ષિણમાં કુમારિલ ભટ્ટ નામે વિદ્વાન ને સદાચારી સંન્યાસી હતા. તેમણે વેદસ્થાપનાર્થે યથા-શક્તિ મહેનત કરી હતી. તેથી તેમનાં દર્શનની ઇચ્છા શંકરસ્વામીને થઈ.

કુમારિલ ભટ્ટ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું યથાવિધિ પાલન કરી શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. વિદ્યામાં ને કર્મકાંડમાં તે એટલા પ્રવીણ હતા કે લોક તેમને ભટ્ટપાદ અને સુબ્રહ્મણ્યના નામથી ઓળ-

ખતા. એ વખતે યૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ વેદને છેક ઉતારી પાડતા હતા. વેદની આમ અપ્રતિષ્ઠા થતી તેમનાથી ભેદ શકાઈ નહીં. તેમણે તેની પ્રતિષ્ઠા પુનઃ સ્થાપવાનો અને એ બન્ને મતોનું ખંડન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો, પણ તેમ કરવા માટે તેમને એ બન્ને મતોનો અભ્યાસ હોવો ભેદ્યો. તેથી તે યૌદ્ધ વિદ્યાલયના શિષ્ય થયા. એક દિવસ વેદની નિન્દા ગુરુને મુખે થતી સાંભળી તેમની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. આથી અન્ય શિષ્યોને લાગ્યું કે કુમારિલ કપટી અને પ્રતિપક્ષી છે. માટે તેમનું કાસળ કહાડવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. એક દિવસ બ્યારે તે મન્દિરની દિવાલ પર વિચારમાં બેઠા હતા, ત્યારે અહિંસામાં માનનારા આ યૌદ્ધ શિષ્યોએ તેમને ભરથી એવો ધક્કો માર્યો કે તે પડ્યા. પણ પડતાં પડતાં તે બોલ્યા, “શ્રુતિ પોતાનાં શરણાગતનાં કયાં દુઃખ નથી નિવારતી? જો વેદ પ્રમાણરૂપ છે તો હું જીવીશ જ.” દિવાલ પરથી પાડવાને લીધે તેમની એક આંખ કૂટી ગઈ. ત્યાંથી નાસી છૂટી તેમણે બન્ને મતનું ખંડન કરવા માંડ્યું, ને સુધન્વા નામના યૌદ્ધ રાજાએ તેમનો મત સ્વીકાર્યો.

જે સમયે શંકરાચાર્ય તેમનાં દશનાર્થે જતા હતા, તે સમયે તેઓ ડાંગરનાં છોડાંની ભસ્મમાં બળી મરી પોતાનો દેહ પાડવાનું પ્રાયશ્ચિત કરવા તૈયાર થયા હતા. છોડાંના ઢગમાં અગ્નિ મૂકાયો હતો ને કુમારીલ તેમાં પેસવાની તૈયારી કરતા હતા, તેવામાં શંકરસ્વામી ઢોડતે પગલે તેમની પાસે આવી પહોંચ્યા. એમણે તેમને પોતાનું ભાષ્ય આપ્યું, ને આવવાનો હેતુ જણાવ્યો. એ ભાષ્ય ભેઈ ભટ્ટે પ્રસન્ન થઈ તેમને શત્રુઓની ટીકા તથા ઉપહાસની ઠરકાર કર્યા વિના પોતાના કાર્યમાં ખંતથી મંડ્યા રહેવાની સલાહ આપી.

શંકરસ્વામીએ આવા કઠિન પ્રાયશ્ચિતનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે જણાવ્યું, “યૌદ્ધધર્મીઓ વૈદિક ધર્મ પર બૂઠા

અક્ષેપ કરતા હતા, અને મને તેમના ધર્મનું ચથાર્થ જ્ઞાન નહીં હોવાથી હું તેમના ધર્મના દોષ બતાવી શકતો નહીં. એ ખામી પૂરી કરવા સારું હું તેમના મતમાં રહીને તેમના જ આચાર્યો પાસેથી તે ધર્મનું રહસ્ય શિખ્યો છું. તેમના આપેલા જ્ઞાનદ્વારા તેમનાજ ધર્મનું ખંડન કર્યું છે, એટલે કે મેં ગુરુકુલનો દ્રોહ કર્યો છે. અને એ દ્રોહનું પ્રાયશ્ચિત્ત ડાંગરનાં છોડાંની ભસ્મમાં બળી મરવા સિવાય બીજું કંઈ નથી. એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા અત્યારે હું તત્પર છું, અને આપના જેવા વિદ્વાન્ વેદધર્મની રક્ષા કરવા તૈયાર છે એ બાણી મને મરણ સમયે ઘણો જ આનન્દ થાય છે. જો તમારે વેદધર્મનો પ્રચાર કરવો હોય અને જોદ્ધધર્મનો પરાજય કરવો હોય તો તમે મંડનમિશ્રને મળી, તેને તમારો સાથી બનાવો. એ શાસ્ત્રપ્રવીણ છે ને મારો પ્રિય શિષ્ય છે.” આમ કહી તે આગમાં સ્વસ્થ બેઠા. જોતજોતામાં તેમનો દેહ ભસ્મ થઈ ગયો !

મંડનમિશ્ર—બાદ ભટ્ટના કહેવા મુજબ નર્મદા તટે માહિ-
ષ્મતી નગરીમાં જઈ શંકરસ્વામીએ બપોરે મંડનમિશ્રના ઘરની તપાસ કરવા માંડી. એવામાં તેમના જ ઘરની પાણી ભરવા જતી દાસીઓને તેમણે ઘરનો પત્તો પૂછ્યો, એટલે જવાબ મળ્યો, “ જે ઘરના બારણામાં પાંજરામાંની મેનાઓ ‘ વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ છે કે પરતઃ ’ એમ બોલી રહી હોય તે ઘર મંડનમિશ્રનું છે એમ જાણજો. જે ઘરમાં મેનાઓ ‘ કમ્ કૃણ આપે છે કે કૃણવર કૃણ આપે છે ? ’ એમ બોલી રહી હોય તે ઘર મંડનમિશ્રનું છે એમ જાણજો. જે ઘરમાં મેનાઓ ‘ જગત્ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? ’ એવા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતી હોય તે ઘર મંડનમિશ્રનું છે એમ જાણજો ? ”

દાસીના ઉત્તરથી પ્રસન્ન થઈ શંકરાચાર્ય મંડનમિશ્રને ઘેર ગયા. તેમનો સત્કાર કરી મંડનમિશ્રે પૂછ્યું, ‘ મહારાજ, આપને શી બિદ્યા જોઈએ છે ? ’ જવાબ મળ્યો, ‘ હું શાસ્ત્રાર્થની

શિક્ષા લેવા આવ્યો છું. એ શિક્ષા મને એવી શરતે આપો કે જો હું હાફે તો ગૃહસ્થાશ્રમી થઈ આપનો શિષ્ય બનું, ને આપ હારો તો આપ સંન્યાસી બની મારા શિષ્ય થાવ. ’

મંડનમિશ્રે ઘણી પ્રસન્નતાપૂર્વક શાસ્ત્રાર્થ કરવાનું કબૂલ્યું, ને પૂછ્યું કે આપણા શાસ્ત્રાર્થનો ન્યાય તોળનાર મધ્યસ્થ કેણુ થશે ? ત્યારે શંકરાચાર્યે જવાબ આપ્યો, “ આપણા શાસ્ત્રાર્થમાં નિર્ણય આપવાનું કામ આપનાં પરમ વિદુષી ધર્મપત્ની ઉભયભારતી કરશે. એ જે નિર્ણય આપશે તે નિષ્પક્ષપાત હશે એવી મારી ખાત્રી છે. ”

પછી ઉભયભારતીએ બન્નેને તિલક કર્યું ને પુષ્પમાળા પહેરાવી. શાસ્ત્રાર્થ લાગલાગટ છ દિવસ સુધી ચાલ્યા કર્યો. દિનાન્તે તે શંકરને કહેતી ‘ મહારાજ, ચાલો શિક્ષા કરો, ’ ને મંડનમિશ્રને કહેતી ‘ પ્રાણનાથ, ચાલો લોજન કરો. ’ માત્ર એ શબ્દોથી જ એ પરમ વિદુષી પોતાનો નિર્ણય આપતી કે તે દિવસના શાસ્ત્રાર્થમાં બન્ને સમાન ઉતર્યા છે. છેલ્લે દિવસ હાથ જોડીને તેણે બન્નેને કહ્યું, “ મહારાજ ! ચાલો શિક્ષા કરો. ” તેનો નિર્ણય જણાઈ ચૂક્યો !

હવે જ્યારે શંકરે મિશ્રને પોતાના શિષ્ય થવાનું કહ્યું ત્યારે ઉભયભારતીએ વિનંતિ કરી, “ નિઃસંદેહ આપે મારા પતિ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે, ને પ્રતિજ્ઞાનુસાર તેમણે આપના શિષ્ય બનવું જોઈએ. પરંતુ, આપે મારા પર સમ્પૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત નથી કર્યો. શાસ્ત્રમાં સ્ત્રીને અર્ધાંગના કહી છે. આપે તેથી અર્ધું અંગ જીત્યું છે અને અર્ધું અંગ જીતવાનું બાકી છે—હજી મારા પર વિજય મેળવવાનો રહ્યો છે. ”

શંકરે તેની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો, ને તે સત્તર દિવસ ચાલ્યો; ફક્ત સંખ્યાવન્દન ને લોજનના સમય જેટલો તે બંધ

રહેતો. આમાં ઉભયભારતીએ પોતાની વિદ્વતાનો અપૂર્વ પરિચય આપ્યો, પણ શંકરસ્વામીની અગાધ વિદ્વતા આગળ તેને પરાજય સ્વીકારવો પડ્યો. હવે બન્ને જણે-પતિપત્નીએ-પોતાનું સર્વસ્વ દાન દઇ, યજ્ઞ કરી, સંન્યાસની દીક્ષા લીધી. મંડનમિશ્ર ત્યારે સૂરેશ્વરાચાર્ય કહેવાયા. પાછળથી જ્યારે શંકરાચાર્યે શૃંગેરી મઠની સ્થાપના કરી ત્યારે સૂરેશ્વરાચાર્યને તેના અધિષ્ઠાતા નિમવામાં આજ્ઞા હતા. સંન્યાસિની ઉભયભારતી પણ ત્યાં જ રહેતી હતી. તે ત્યાંના સમાજમાં એટલી લોકપ્રિય થઇ પડી હતી કે તેના સ્મારકમાં લોકોએ શૃંગેરીમાં એક મંદિર બંધાવ્યું હતું. તે હજી હયાત છે.

હસ્તામલક—બાદ નર્મદાતટે થોડો સમય વ્યતીત કરી શંકરાચાર્યે તીર્થોટન શરૂ કર્યું. ફરતા ફરતા તેઓ શ્રીવલ્લિ નામના એક બ્રાહ્મણ ગામમાં જઇ ચડ્યા. ત્યાં રહેતા પ્રભાકર નામે એક પ્રસિદ્ધ પંડિતનો એક છોકરો દુનિયાના કામધંધામાં કે રમતગમતમાં કંઈ પણ ધ્યાન ન હેતાં ગુપચુપ બેસી રહેતો હતો. એના ચહેરા પરથી લાગતું કે તે કોઈ ઉંડા ધ્યાનમાં ઉતરી પડ્યો છે. ઘણા વૈદ્યાની દવા કરવા છતાં પણ તે તો તેવો જ રહ્યો. આખરે પ્રભાકર તેને શંકરાચાર્ય પાસે લાવીને પૂછવા લાગ્યો, “ મહારાજ ! આ છોકરામાં જડતા કેમ છે ? તેની ઉમ્મર લગભગ તેર વર્ષની થઇ છે, તોપણ તે નથી ભણતો, ગણતો, કે નથી રમતો ફરતો. મહા મુસ્કેલીએ તેને જનોઇ દીધું છે. બીજા છોકરા રમવા બોલાવે છે તો તે જતો નથી; છોકરા એને મારે છે પણ તે ગુસ્સે થતો નથી; ને મરણમાં આવે ત્યારે ખાય છે. ”

શંકરાચાર્યે બાળકને પૂછ્યું, “ કેમ બેટા ! તું જડ શા માટે છે ? ” બાળકે ઉત્તર દીધો, “ જડ હું નથી, પણ આ

શાસ્ત્રી જે, જે મારી દ્વારા બેઠા કરે છે. ” આ ઉત્તર સાંભળીને તેઓ પ્રભાકરને કહ્યું: “ આ છોકરો તમારા કામનો નથી, એને મારી પાસે રાખી બાંધો. એનામાં વૈરાગ્ય છે; તમારી પાસે રહેશે તો તમારા કલેશનું કારણ થઈ પડશે. ” આથી તે પુત્રને તેમની પ્રસે મૂકી ગયો. શંકરે તેને શિક્ષણ આપ્યું. તેનું નામ હસ્તામલક પાડવામાં આવ્યું. આ શિષ્ય પણ શંકરાચાર્યના પ્રિય શિષ્યોમાંનો એક છે. એમને આત્યાર સુધીમાં ચાર શિષ્ય મળી આવ્યા હતા—સૂરેશ્વરાચાર્ય, હસ્તામલક, પદ્મનાભ, અને તોટકાચાર્ય.

રોગ અને અવગ્માન

પછી ક્ષેડા સમયમાં માતાની માંદગીના સમાચાર મળવાથી તેઓ તેમની પાસે ગયા. માતાના મરણ પ્રસંગે ન્યાતવાળાઓએ વાંધા લીધો કે શંકર સંન્યાસી હોવાથી તે માતાને અગ્નિદાહ થઈ શકે નહીં. પણ તેમણે તો પોતાને જ હાથે માતાનો અગ્નિ સંસ્કાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો, તેથી કોઈની મદદ ન મળતાં તેમણે તેમને ઘર આગળ જ દાહ લીધો.

હવે એક રીતે છૂટા થવાથી શિષ્યોને સાથે લઈ ધર્મપ્રચારનું કામ નિયમિત રીતે કરવાની તેમને સરળતા થઈ. તેમણે કાંચીમાં એક મઠની સ્થાપના કરી. ઘણા ઘણા મતમતાન્તરવાળાઓ સાથે આત્માર્થ કરી તેમણે તેમને પોતાના અનુયાયી બનાવ્યા. તેઓ લગભગ સમસ્ત ભારતવર્ષ ફરી વળ્યા. તે બ્યારે જોડ વૈશ્વમાં ગયા ત્યારે તેમને ભયંકરનો રોગ થયો. તેના પ્રજ્વા ઘણા ધણા કરવા છતાં તે ન જ મટ્યો. આવી માંદગીમાં પણ ધર્મ પ્રચારનું કામ તો તેમણે ચાલુ જ રાખ્યું હતું.

કાંચીમાં શાસ્ત્રા નિવાસ નામે આશ્રમ હતો. તેની પ્રશંસા કેમ બિદેશ થતી હતી. તેથી તેનાં દર્શનની શંકરાચાર્યને ઇચ્છા

થવાથી તે કાશ્મીર ગયા. શારદા નિવાસને ચારે દિશામાં દ્વાર હતાં. પૂર્વના વિદ્વાનો પૂર્વના દ્વારથી, પશ્ચિમના વિદ્વાનો પશ્ચિમ દ્વારથી, ઉત્તરનાં ઉત્તર દ્વારથી, ને દક્ષિણના દક્ષિણ દ્વારથી પ્રવેશ કરતા. પણ તેમ કરતા પહેલાં અમુક પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતા. એ તેના સન્તોષકારક ઉત્તર તે આપે તો તેમને પેસવાની રજા મળતી. શંકરસ્વામી દક્ષિણના દોવાથી પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી તે દક્ષિણ દ્વારથી આશ્રમમાં ફાળવ થયા. ત્યાં તેમણે ધર્મ પ્રચારનું કામ કરવા માંડ્યું. બધા તેમના જ્ઞાન પર ઝોટલા મુગ્ધ થઈ ગયા કે શારદાનિવાસ તેમને સોંપવામાં આવ્યો.

શારદાનિવાસમાં મઠ સ્થાપી તે બહરિકાશ્રમ ગયા. ત્યાં તેમણે નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરી સંવત ૮૭૭ માં બત્રીશ વર્ષની વયે પરમપદ પ્રાપ્ત કર્યું.

૨

બાબા નાનકે

શિષ્યોના નામથી કોણ અબળયું છે ? એ પ્રબળનાં વીરત્વ, શ્રદ્ધા અને ધર્મપરાયણતા મથકુર છે. તેણે જગતને નજારાપિ કઠોરાણિ મૃદૂનિ કુંસુમાદપિ । અને ક્રમા વીરસ્ય મૂળજમ્ । પોતાના આચારમાં પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યાં છે. આવી ઉમદા, ધાર્મિક અને પરમવીર બતિને ઘડનાર મહાન્ પુરુષ મુકે સાહેબ શ્રી નાનકે હતા.

હિન્દમાં સુસલમાનો આવ્યા હતા. તેમનાં અને હિન્દુઓનાં સહ્યતા તથા ધર્મઝનુનોની અથડાઅથડી પૂર્ણ જોશમાં હતી. બન્ને

બાતિમાં સખત વિસંવાદ હતો, ને ભારતવર્ષ તેમાં પિંખાઇ જતો હતો. ઠેક રીતે બન્ને વચ્ચે રહેતી ગાંઠ બંધાય એ ઇચ્છવા ભેગ હતું. અને તેથી જ બાણે કળીર અને નાનકનો જન્મ થયો હતો. વળી હિન્દુઓમાં વર્ણ ભેદે સખત તિરસ્કારની શાગણી ઉત્પન્ન કરી હતી. બ્રાહ્મણો પોતાને શ્રેષ્ઠ માની ઇતર વર્ણને પિછારતા. શૂદ્ર અને સ્ત્રી જન્મે પતિત ગણાતાં, તે એટલે સુધી કે તેમને અધ્યયનનો અધિકાર જ ન મળે. પણ ઇ.સ. ના ૧૫મા શતકમાં એવા ભક્તો નીકળ્યા કે જેમણે ભક્તિરસામૃતપાન વર્ણ કે બાતિના ભેદ સિવાય સર્વને કરાવ્યું. પંદરમા શતકનો ધર્મયુગ ઇશ્વર અજળ હતો. પ્રભુના હરબારમાં સદુ કોઇને સ્થાન છે એ તેમણે મહમત હિન્દુ ઉચ્ચ વર્ણોને શિખવ્યું.

આપણા દેશ પર પ્રભુની કૃપા છે કે જ્યારે જ્યારે એનાં રસકેસ સૂકાઇ ગયાં છે, ત્યારે ત્યારે તેના સિંચનાર નીકળી આવ્યા છે. હિન્દુમુસલમાનોના ઝગડાથી, વર્ણોના પરસ્પરના તિરસ્કારથી ને જુલમથી ભારતવર્ષ ઢોહળો થઇ ગયો હતો, ને તેના એ જર્જરિત ઢોહમાંથી ચેતન પ્રાયશઃ જતું રહ્યું હતું. તેથી તેમાં નવજીવન સિંચવા, ને તેને રસાળ બનાવવા એકાએક એવું પૂર આવ્યું. અંગાળમાં શ્રી ગૌરાંગપ્રભુ, પંબજમાં સદ્ગુરુ શ્રી કળીર ને બાબા નાનક, ગુજરાતમાં નરસિંહ મહેતા ને દક્ષિણમાં શ્રી નામદેવે ભારતોદ્ધાનને ભક્તિરસામૃતથી પુનઃ નવચેતનાન્વિત કર્યો. આજે આપણે ભજનોની ધૂન, ભક્તિની ઝાંખી, ને પ્રેમની ચેલછા ક્યાંઇ ક્યાંઇ એવા પામીએ છીએ તે એ પુણ્યાત્માઓની મસાદી છે. વિદેશીઓની સભ્યતાના નિર્હય આક્રમણ સામે હજી પણ આપણે આપણી સભ્યતા ઘોડે ધણે અંશે પણ સાચવી શક્યા છીએ તે એ મહાત્માઓને પ્રતાપે. એમને આપણા પારંપાર વન્દન હો !

જન્મ ને બાલ્યકાલ

વિ. સવંત ૧૫૨૬ (ઇ. સ. ૧૪૬૯) ના કાર્તિક માસનો પૂર્ણ ચન્દ્ર જગત્ પર પોતાનાં કિરણોદ્ધાર અમૃત વરસાવી રહ્યો હતો, ને જગત્ નિદ્રાની શાન્તિમાં હતું, ને પ્રાતઃકાલ થવાને આર ઘટિકાનો વિલમ્બ હતો, ત્યારે હિન્દુમુસલમાન પર સત્ય-જ્ઞાનની કોમુદી વરસાવી તેમને ગાઢ શાન્તિ પ્રદાન કરનાર બાબા નાનક આ દુનિયામાં આવ્યા. એમનાં માતા તૃપ્તાણ અને પિતા કલ્યાણચન્દ્ર ભગવાન્ શ્રી રામચન્દ્રજીનાં વંશજ હતાં. તેઓ પંજાબમાં રાવિ નદીને કિનારે આવેલા તલબંડી નામે ગામમાં રહેતાં હતાં. કલ્યાણચન્દ્ર રામદુલાર નામે મુસલમાન હાકેમના મહેસુલ કારકુન હતા.

ભક્તિભર્યા હૃદયવાળા, કાલાન્તે પણ સત્યવ્રતમાં સ્થિત, ને શૌર્યોન્નિવત તથા અતિ શૂદ્રને પણ જ્ઞાનવાન કરનાર ભક્તાત્માનાં માતા થવાનું એના ભાગ્યમાં હતું. તેનાં માતા તૃપ્તાણને પણ ધન્ય છે.

પંડિત હરિદયાળ પાસે તેમની જન્મ કુંડળી કરાવવામાં આવી. જોષીએ બાળકનાં ગ્રહયોગ તથા ચક્રચિહ્ન જોઈ આશ્ચર્યથી કહ્યું, “ તમે નશીબદાર છો. તમારે ઘેર કોઈ અવતારી પુરુષ જન્મ લીધો છે. સઘળા સંજોગ જોતાં હું કહી શકું છું કે આ બાળક એક મહાન્ પુરુષ થશે, દુનિયા એના ચરણે મસ્તક નમાવશે, અને હિન્દુમુસલમાન એના ઉપર પરમ વિશ્વાસ રાખશે. ”

આ ભવિષ્ય વાણીની સત્યતાનાં લક્ષણ બાલ્યકાલથી જ જણાવા લાગ્યાં હતાં. કહે છે કે જ્યારથી તે જોલવા શિખ્યા ત્યારથી માત્ર પ્રજાના નામનો ઉચ્ચાર તે કરતા. પાંચ વર્ષની વયે તો તેમણે નાનાં છોકરાંને નીતિને રસ્તે વાળનાર વાતો કહેવા

માંડી. તેમનામાં વિચક્ષણતા તો એ હતી કે જે હિમ્મતે બાળકોને એકલપેટાપ્રભુ હોય, તે હિમ્મતે તેઓ પોતાનાં રમકડાં, ખાવાનું વગેરે બધું ગોઠીઆઓને આપી દેતા. જ્યારે તેઓ સાત વર્ષના થયા ત્યારે તૃપ્તાણનાં બેન તેમને ઘેર આવ્યાં હતાં. તેમણે નાનકની વિલક્ષણ પ્રકૃતિ જોઈને કહ્યું, “ આ છોકરો તો કંઈ પાગલ જેવો જણાય છે; ઘરમાંથી ફરકોઈ ચીજ ઉઠાવી જઈને બહાર ગમે તેને આપી દઈ ખાલી હાથે ચાલ્યો આવે છે ! ”

માસીના શબ્દ સાંભળી બાબાજીએ જવાબ દીધો, “ અરે માસી ! મારા જેવો એક પાગલ તારા ઘરમાં પણ થશે. ” આગળ પર માસીને પુત્ર થયો. તે રામરત્નના નામથી ઓળખાય છે. એ મહા પુરુષના નામમાં કસુરમાં હજી પણ મેળો ભરાય છે.

શિક્ષણ

છ વરસની વયે જોપાળ પંડ્યાની ગામઠી શાળામાં હિન્દી ભાષાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ લેવા તેમને મૂકવામાં આવ્યાં. ત્યાં જતાં જ તેમણે ગુરુજીને સલાહ કર્યો, “ તમે મને ભણાવી શકશો ? ”

“ અલબત્ત. મારો ધંધો જ એ છે. હું કેટલાંએ વર્ષથી એ ધંધો કરતો આવ્યો છું, ને તે સારી પેઠે બહુ છું. આવા સલાહ પૂછવાનું તારું કામ નહીં. ચાલ, અક્ષર ધુંટવા માંડ. ”

“ સાહેબ, તમે મને સારી રીતે ભણાવી શકવાનું કહો છો, તો મારે શું ભણવું છે તે હું જણાવું છું. આ સંસારના હિસાબ-કિતાબ ભણનારાંની અંતકાળે દુર્દશા થઈ છે. તેથી હું તો અહીં પરમેશ્વરનું નામ ભણવા આવ્યો છું. સંસાર બંધનમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ મને બતાવો. ”

આ સાંભળી પંડ્યાણીએ મિજબજ કર્યો. “ ‘ બંધ ’ અને ‘ મોક્ષ ’ માં તું શું સમજે ? ” મહેતાણ બોલ્યા. આ પછી બન્ને વચ્ચે લાંબી ચર્ચા ચાલી. છેવટે નાનકે જણાવ્યું કે “ મોક્ષને બાળી નાંખી તેની સાદી બનાવો, ને શરૂને પૂછી પ્રેમની કલમથી બુદ્ધિના કાગળ પર હસ્તવરત્તુ નામ લખો. લેખ તો એવા લખીએ કે જેની પાસે લેખુ માગીએ તેના પર સચોટ છાપ પડે. ” આ શાળામાં તેમનો અભ્યાસ ત્રણ વર્ષ ચાલ્યો.

પછી સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે તેમને પંડિત ઋજનાથ શર્મા પાસે મૂકવામાં આવ્યા. પંડિતજીએ પાઠી પર ॐ નમઃ સિદ્ધમ્ । લખી આપી તે મ્હોંડે કરવાનું તેમને કહ્યું.

નાનકે સવાલ કર્યો, “ આનો અર્થ પણ કહી સંભળાવશે ? ”

પંડિતજી—“ હમણાં તારે અર્થનું કંઈ પ્રયોજન નથી, એનો મુખ પાટ જ કર. ”

નાનક—“ ત્યારે અર્થ વિના માત્ર શબ્દોવ્યારત્તુ પણ શું પ્રયોજન ?

પંડિતજી—“ એ રીતે ધીમે ધીમે મોટા ગ્રંથો પણ કંઠસ્થ થઈ જશે. ”

નાનક—“ તાત્પર્ય બણ્યા વિના ગ્રંથો ગોખવામાં શો લાભ ? જે વેદને માત્ર ભણી જ બાણે છે, ને તેના અર્થ સમજતો નથી તે સૂકા લોકડાના કુંઠા જેવો છે. ”

આથી પંડિતજીએ સાનન્દાચાર્ય પાસે લક્ષપૂર્વક તેમને શિક્ષણ આપવા માંડ્યું.

હવે નાનકને અગિયાર વરસની ઉંમરે મોલવી કુંતુબુદ્દીન પાસે ફારસી શિખવા મૂકવામાં આવ્યા. ત્યાં તેમણે ગણિતનો ને ફારસીનો સારો અભ્યાસ કર્યો.

પંડ્યાણ સાથે વિવાહ થયો તે જ સાંજે નાનકે ઘેર આવી એકાન્ત ઓરડામાં હાથેલ થઈ બારણું ફટ દીધાં. ‘જમવાનો વખત થયો પણ નાનક ન આવ્યો કેમ?’ એમ વિચારી માતા તેમને ઘરમાં, બારણે ને મહોદલામાં યોળી વળ્યાં. પણ ક્યાંય તેમનો પત્તો આધો નહીં. છવટે તે ઉદાસ થઈને બેઠાં હતાં, તેવામાં તેમની નજર બંધ ઓરડા તરફ ગઈ. બારણું હલસેલતાં તે ઉઘડ્યું નહીં તેથી માતાને ખાત્રી થઈ કે નાનક જ એમાં ભરાએલો. એમણે ખૂબ મારી, “ભાઈ, ઓ વીરા! બારણું ઉઘાડ તો.” પણ સાંભળે જ કોણ? મહા મહેનતે માળાપે બારણું ઉઘાડાવ્યાં. અત્યાર સુધી નાનક ધ્યાનસ્થ હતા, તેથી તેમણે ખૂબો સાંભળી ન હોતી. પછી તેમને જોજન આપવામાં આવ્યું, પણ તેમણે ખાધું નહીં. આથી કાલુને (કસ્યાણ ચંદ્રને) થયું કે નાનકને કોઈ રોગ થયો છે, તેથી તેણે વેઢ બોલાવ્યો.

વેઢે નાનકની નાડી તપાસવા હાથ લાંબાવ્યો, એટલે તે હાથ સંકોચી બોલ્યા, “તમારે શું કામ છે?” વેઢે મુખે મધુર સ્વરે કહ્યું, “તમારો રોગ બાણવા તમારી નાડી બેવાની મારે જરૂર છે. હું વેઢ છું, ને ભયંકર રોગ પણ મારી કવાથી મધુ-કૃપાએ મટયા છે; તો આ રોગના શા ભાર છે? હું તમને એવી તો મીઠી કવા આપીશ કે તમારા ચહેરા પરની ફીકાશ જતી રહેશે, ને તમે તંદુરસ્ત બની જશો.”

ત્યારે નાનકે કહ્યું,

“વૈષ બુલ્લવા વૈષગી પકહ ટટોવે વાંહ,
મોલા વૈષ ન જાન હી વર્દ કલેજે માંહ.
જાહુ વૈષ ઘર આપને મેરી યાહ ન છહુ,
હમરતે રાહ આપને તૂ કિસ વાહ દેહુ.”

“ હબારો મનુષ્યોને અજ્ઞાનથી નાશ પામતા હું એક-કુ, ને તેનાથી મને જે દર્દ થાય છે તેમાંથી તમે મને શી રીતે બચાવી શકશો? હે વૈદ્ય! તમારા માથા પર જ્યારે મરણ ભરે છે, ત્યારે તમે નિરાંતે કેવી રીતે ઉઘી શકો છો? પૈસાની ખાતર તમે બીજાના રોગ સારા કરવાનો ઢાંચો કરો છો, ત્યારે જે એર તમારા હૃદયનો ક્ષય કરતું બંધ છે તેનો વિચાર કેમ કરતા નથી? ”

નાનકના પિતા તરફ જોઈ વૈદ્યે કહ્યું, “ તમારો છોકરો કોઈ પણ પ્રકારના શારીરિક રોગથી પીડાતો નથી. એનું દર્દ તો બુદ્ધ જ છે. એ કોઈ સામાન્ય માણસ નથી, પણ મનુષ્ય ભતિનું કલ્યાણ કરવા સારૂ પ્રભુએ મોકલેલો કોઈ ફિરસ્તો કે પયગમ્બર છે. તમે એને એકાન્તસેવન કરવા દેજો. ગભરાવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. ” ન સલુ વ્યસ્તેજસાં હેતુ : ।

ઉપનયન

નાનકે નવ વર્ષના થયા એટલે તેમને સિવાજ સુજળ જનોઈ દેવાની તૈયારીઓ થઈ. બ્રાહ્મણો ને સગાંવહાલાં ભેગાં થયાં, શોખાના લોટના સાથીઆ પૂરાયા, ને થાળમાં ઉપવીત મૂકાયું. બાદ કેટલાક શ્લોક બોલી જઈ પુરોહિત બાળા નાનકને ગળે જનોઈ નાંખવા જતા હતા કે તેમણે પ્રશ્ન કયો, “ મહારાજ, આ તાંતણું શા ખપનો છે? એને ગળામાં નાંખવાનો શો ઉદ્દેશ છે? ને તે પહેરનારે શી શી ફરજો બજાવવાની છે? ”

પુરોહિત ગ્રામ્ય પંડિત હતા, ને યજ્ઞોપવીતનું સહસ્ય જણ પણ બણતા નહોતા; તેમણે જવાબ આપ્યો, “ આ ઉપવીત પહેર્યા સિવાય કોઈ પણ માણસ યજ્ઞક્રિયામાં ભાગ લઈ શકતો નથી. ”

નાનક—“ ધારો કે આવી જનોઈ પહેરનારો માણસ એ સંસ્કાર પામ્યા પછી પણ પોતાની રીતભાત બદલે નહીં અને સદાચરણી થાય નહીં તો શું આ તાંતણો તેને પવિત્ર રાખી શકે છે ? ”

પુરોહિત—“ એ બધું હું જાણતો નથી, પણ આપણાં શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે, અને આપણા બાપદાદા તે પ્રમાણે કરતા આવ્યા છે, માટે આપણે પણ તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. ”

નાનક—“ એમ કેમ બની શકે ? હું રૂઢિનો ગુલામ થવા માગતો જ નથી.

दया कपास सन्तोष सूत जत गंढी सत बट
एह जनेउ जीवका है इतो पाण्डे घट;
ना एह तूटे न मल लगे न वह जले न जाय,
धन्य सो मस नामका ज गल चले पाय । ”

પુરોહિત—“ તમે કશું તે ઠીક છે. પણ તમારા બાપે આજે જે મહેનત ને ખર્ચ કર્યું છે, તે તરફ તો તમારે જોવું જોઈએ. તમારાં માતાપિતા અને સગાંવહાલાં આજે કેટલાં ઉદાસ થશે ? ”

નાનક—“ મને માફ કરજો. અમુક માણસોને રાજી કરવા કે આજના ખર્ચને સફળ કરવા હું રૂઢિનો ગુલામ થઈ શકતો નથી. ”

બધાંને આથી ઘણું લાગી આવ્યું. નાનક જનોઈ ન લે તો તેમને ન્યાત બહાર રહેવું પડે. આખરે માતાએ સજલ નયને પુત્રને વિનવ્યો, “ બેટા, આમ થેલો થા નહીં. આપણા કુળ ને ભતિ તરફ તો નજર કર. તારા આચરણથી અમે પતિત ગણાઈશું, ને લોક મહેણાંદુણાંથી અમને દુખી ખાશે; તે જોવા તું

રાજી છે ? તારૂં કહેવું ખરૂં હોય તોય ખેટા, તારી આ માતાની દયા લાવી તું જનોઇ પહેરી લે. ”

નાનકે માતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કર્યું. જે કામ ભય, ધર્મબંધન કે લોકનિન્દાથી ન થયું, તે માતાનાં સ્નેહાશ્રુએ કરાવ્યું. નાનકે તરતજ ઉપવીત ધારણ કરી લીધું.

ધર્મી

વિદ્યાથી અવસ્થામાં ભણવા કરતાં ઈશ્વરમાં નાનકનું મન વિશેષ હતું. લોકો ગામમાં જ્યાં ત્યાં તેમની વાત કરતા. કોઇ તેમને પાગલ, કોઇ ભક્ત, કોઇ હરામ હાડકાના, તો કોઇ એટલી કહેતા. કોઇ કહેતા કે એ અમારાં છોકરાંને રખડેલ બનાવે છે. કેલ્યાણચન્દ્રને આથી ઘણું લાગી આવતાં તેણે એક દિવસ નાનકને કહ્યું, “ ખેટા, લોક તને ગાંડો કહે છે. મારાથી સાંભળી શકાતું નથી. જો તું આપણું ખેતર સંભાળે તો કેવું સારૂં ? તને હરવા ફરવાનું મળશે ને લોક નિન્દા કરતા અટકશે. આમ આળસ કર્યે કેમ પાલવે ? તું ખેતીનો ધંધો કરીશ ? ”

નાનક—“ પિતાજી, હું કાલથી ખેતરે જઈશ. ” નાનકે ખીબ જ દિવસથી ખેતરનું રખોપું કરવા માંડ્યું.

ખેતર સુવર્ણ પાકથી લચી રહ્યું છે, કદિ પણ જોવામાં ન આવેલ તેટલો પાક ઉતરવાની વાતો ચાલી રહી છે. આસપાસના રખોપીઆ ગોફળના ગોળાથી, ખૂમ બરાડાથી ને થાળીઓ પીટીને પંખીઓને ઊરાડે છે; તેથી બધાં ટોળે ટોળાં થઈ નાનકના ખેતર પર ભરે છે. નાનક રખવાળું કરે છે. તે ખાલ્યા, “ ગોફળ તો પ્રેમની ઢર ને પ્રેમના ગોળા ફેંકાડ. ” તેમણે પંખીઓ પર પ્રેમ વરસાવવા માંડ્યો. જેમ જેમ તે ટોળા બંધ આવવા માંડ્યાં

તેમ તેમ તેમનો પ્રેમ વિશેષ ઉભરાવા લાગ્યો. બપોલે હાથ ડાંચા કરી પોકારી પોકારીને તેમણે પંખીઓને બોલાવવા માંડયા—

રામકી ચિડિયાં રામકા સ્વેત ।

જા લો ચિડિયાં મર મર પેટ ॥

આખું ખેતર ઉજ્જડ થઇ ગયું. સમ ખાવાનો પણ દાણો બચી શક્યો નહીં. આથી બાપે નિરાશ થઇ નાનકને કહ્યું, “ તે આજસમાં આખી ફસલ ધૂળધાણી કરી દીધી ! ”

નાનકે જવાબ આપ્યો, “પિતાજી હું કદિ આજસુ થઇ બેસી રહેતો નથી. આ જગતના કોઇના અન્નભંડારો તેની સાથે જતા નથી. પણ હું તો એવું અનાજ એકત્ર કરું છું કે તે સર્વદા મારી સાથે રહેશે, ને તેમાંથી કોઇ કશું પણ ખુચવી શકશે નહીં.”

બિચારા કલ્યાણચન્દ્રને આ તત્ત્વજ્ઞાન કેમ રૂચે ? તેણે કહ્યું, “ બસ કર, હું સમજ્યો. તને મહેનતનો, ટાઢ તડકો વેઠવાનો ધંધો કરવાનું મન જ નથી. ”

ખેતીના ધંધાના સાક્ષ્યથી તેમને તેમાંથી નિવૃત્ત થવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થયો. હવે તે સંતસાધુઓ તથા ફકીરોમાં ફરવા લાગ્યા. વળી પાછો પિતાને ઉચ્ચાટ થતાં તેમણે કહ્યું, “ બેટા, તને જો ખેતીનો ધંધો નથી ગમતો તો પરચુરણ માલની એકાદ દુકાન માંડીને બેસ. ”

નાનક—“ પિતાજી હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવા તૈયાર છું. પિતાની આજ્ઞા પાળવી એ પુત્રનો ધર્મ છે. ” પિતાએ પ્રસન્ન થઇ વીસ રૂપિયા આપી કહ્યું, “ બેટા એવો વેપાર કરજે કે જેમાં સારો નફો હોય. ”

નાનક—“ પિતાજી, એવો વેપાર કયો છે ? ”

પિતા—ખૂબ વિચારપૂર્વક કસી કસીને સાથે સોઢો કરવો જોઈ અતે જરા પણ ખોટ આવે નહીં. બસ, આટલું ધ્યાનમાં રાખશે તો તને નફો જ મળશે. ”

નાનકે—“ હું તે બરાબર કરીશ, અને મારી ખાત્રી છે કે મારા સોઢાથી આપ પસન્ન થશો. ”

પછી બાલા નામના એક જાટને સાથે લઈ તેઓ પાસેના શહેરમાંથી માલ ખરીદવા ચાલ્યા. રસ્તામાં તેમણે સાધુઓની જમાત ઉતરેલી જોઈ. નાનકેને તેમનાં દર્શનથી ઘણો આનન્દ થયો. તેમને કોઈએ કહ્યું કે આ સાધુઓ ત્રણ ત્રણ દિવસથી અહીં પડયા છે, છતાં કોઈ પાણીનો એ ભાવ પૂછતું નથી. “આથી સ-ખેદાશ્ચર્ય પામી તેમણે બાલાને કહ્યું, “ આ માણસો સાથે સોઢો કરવાથી આપણને ઘણો લાભ થવાનો સમ્ભવ છે. આપણે આવી ઉમદા તક ગુમાવવી જોઈએ નહીં. આ રૂપિયાનું રોકાણ તેમને લોજન આપવામાં થવું જોઈએ. ”

બાલાએ કહ્યું, “ આવી બાબતમાં તમારા પિતા ઘણા સખત છે, માટે પૂર્ણ વિચાર કરજો. ”

નાનકે મહંતને પૂછ્યું, “ શું આપ જમતા નથી ? ”

મહંત—“ જો કાંઈ અનાયાસે આવી મળે છે તે અમે ગ્રહણ કરીએ છીએ. તેને માટે ખાસ પરવા રાખતા નથી. ”

નાનકે—“ તો કૃપા કરીને આ નળવી રકમનો સ્વીકાર કરો અને જોઈતી સામગ્રી મંગાવી લો. ”

મહંત—“ ભાઈ, તું હજી બાળક છે. આ પૈસા તારા પિતાના છે, અને તને તેણે તે કયા કામ માટે આપ્યા હશે. અમારાથી એ ગ્રહણ કરી શકાય નહીં. ”

નાનક—“ મારા પિતાએ મને આ રૂપિયા આપતાં કહ્યું હતું કે તું આનો સાચો સોદો કરજે; અને આપના જેવા સન્તોની સેવાના જેવો સાચો સોદો ખીલો કયો છે ? ”

મહન્ત—“ જ્યારે તમારી ઇચ્છા જ છે, ત્યારે બહારમાં જઈને અમારે માટે એવું ખાવાનું જ લઈ આપો. અમે ત્રણ દિવસથી કશું પણ ખાધું નથી. ”

નાનકે તેમને એ વિશે રૂપિયાનું લોજન આણી આપ્યું.

પછી તે અને બાલો પાછા ફર્યા. ગામને પાદરે આવી પીલુડાના ઝાડ નીચે નાનક તો ધ્યાનમાં બેસી ગયા. બાલુએ ઘેર જઈ કાલુવેદીને બધી હકીકત કહી. આમ વારંવાર વિવાહની વરસી થવાથી કંટાળીને તે તેમને રાયદુદ્ધાર પાસે લઈ ગયો કે તેથી એ કંઈક ઠેકાણે આવે. ત્યાં તેમણે પિતાને કહ્યું, “ પિતાજી, આપની આજ્ઞાનું મેં પાલન કર્યું છે. આપે મને નફાકારક વેપાર કરવા કહ્યું હતું, પણ અમુક જ વેપાર કરજો એમ કહ્યું નહોતું; તેથી મને આ સોદો જ સાચો અને નફાકારક લાગ્યો એમાં મેં ખોટું શું કર્યું ? ”

આ સાંભળી રાયદુદ્ધારે મૂંઝામંડીમાં હસી કાઢીને કહ્યું, “ મહેતાજી, તમે કયાં સુધી આ ચીંથરે વિંટયા રત્નથી અજ્ઞાત રહેશો ? હું તમને આગળ કહી ચૂક્યો છું અને આજે ફરીથી કહું છું કે એ જે રીતે રૂપિયા ખરચે તે રીતે ખરચવા દો અને મારે નામે તે લખ્યા કરો, ને ખબનામાંથી લો, પણ એના દિલને ખોટું લાગે એવું કંઈ પણ કરશો નહીં. ”

નાનકજીની ‘ બર બાળીને તીથં કરવાની ’ ઉદારતાથી તેમના પિતાને સદા કલેશ રહ્યા કરતો, પરંતુ શુરુજીનો ઉદાર ભાવ કેમ બચ? પિંડ અને પ્રકૃતિ તો સાથે જ હોટે.

ગૃહસ્થાશ્રમ

હવે નાનકનું મન પ્રભુભક્તિમાં વિશેષ રહેવા લાગ્યું. ગમે તે સંપ્રદાયનો સાધુ મળે તો પોતે આનન્દ પામી યથાશક્તિ તેની સેવા ઉઠાવવામાં કૃતાર્થ થતા. આથી પિતાનો ઉચ્ચાટ વધતો ગયો. આખરે તેમને સુધારવા માટે સંવત ૧૫૪૧ માં તેમની ખેન નાનકીને ચેર સુલતાનપુરમાં તેમને મૂકવામાં આવ્યા. તેમના બનેલી અને નવાબ હોલતખાનના હિવાન જયરામદાસે તેમને નવાબના મોદીખાનાના કેઠારી નિમ્યા. નાનકે અહીં પણ ગરીબ ગુરખાંને સદાવ્રત છુટે હાથે આપવા માંડ્યું. કહેવાય છે કે તેના આ ઉડાઉપણાથી નવાબે હિસાબ તપાસી બેવરાવ્યો તો મોદીખાનામાં ઉલટા નાનકના રૂપિયા જમા નીકળ્યા.

નાનકે તો આથીયે ઠેકાણે ન આવ્યા. આખરે જયરામદાસે કાલુને ઉપાય બતાવ્યો, “ અંધકારને દૂર કરવા માટે દીવો જેટલો ચોક્કસ ઇલાજ છે તેટલો જ ચોક્કસ અને આખાઠ ઇલાજ વિરાગીને અનુરાગી બનાવવા માટે સી છે. ” આથી ગુરુદાસપુર જવાના પખોગામનિવાસી સૂલચન્દ્રની સુલક્ષ્મી નામની કન્યાને સંવત ૧૫૪૫ માં નાનકની લવનસખી બનાવવામાં આવી.

હવે તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ થયો. સંવત ૧૫૫૧ માં તેમને એક પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ. એનું નામ શ્રીચન્દ્ર રખાણું. વળી સંવત ૧૫૫૩ માં લક્ષ્મીચન્દ્ર નામના પુત્રનો જન્મ થયો. આમ ગડમથલમાં છ વર્ષ વિતી ગયાં. લોકોએ માન્યું કે હવે નાનક કુટુંબપ્રેમમાં ડૂબીને ઠેકાણે પડી ગયો. પણ એ એમની ભૂલ હતી. તે તો ત્રિશ્વપ્રેમના ધારક હતા.

ત્યાગ:—તક મળતાં તેમણે નોકરી છોડી દીધી. બાદ એક દિવસ બ્યારે તે નદીએ સ્નાન કરતા હતા ત્યારે એક સાધુએ તેમને કહ્યું, “ બાબા, તું કયા કામ માટે સંસારમાં આવ્યો છે, તારે માટે તે સાચા દરબારનું શું ફરમાન છે, અને તું આ શી ગડમથલમાં મચી રહ્યો છે ? ” આ સાધુની સાથે તેમણે ત્રણ દિવસ ગાળ્યા. લોકોએ બાણ્યું કે નાનક નદીમાં ડૂબી ગયા. આ ત્રણ દિવસાં તેમનામાં અજબ પરિવર્તન થઈ ગયું. એથે દિવસે ઘેર ન જતાં ગામ બહાર અમરાઈમાં તેમણે આસન વાળ્યું ! પહેન, બનેવી, અને પત્નીએ તેમને ઘેર લઈ જવા કરેલા યત્નો વ્યર્થ ગયા. તેમણે હવે લેખ લીધો, અને સગાંવહાલાં નિરાશ થઈ પાછાં ફર્યાં. વળી સસરાએ ફરિયાદ કરી કે જમાઈને તો ભૂત વળગ્યું છે. એક મૌલવી ભૂત કહાડવા આવ્યા. ધૂપધાપ કરીને તેમણે પૂછ્યું, ‘ તું કોણ છે ? આ માણસના શરીરમાં કેમ આવ્યો છે ? ’ નાનકે કહ્યું, ‘ કોઈ કહે છે ઝંદ છે, ને કોઈ કહે છે નાનક છે. મારામાં પ્રભુલકિત બગૃત થઈ છે, ને તેથી સ્વાથી તૃષ્ણાઓ નાશ પામી છે. ’ આથી મૌલવી પાછા ગયા, ને નાનકતું ભૂત નાનકની સાથે જ રહ્યું ?

સમાનતા

નાનક હિન્દુ અને મુસલમાનને સરખા ગણતા હતા. કોઈએ નવાબને કહ્યું કે એ એનો ઢાંગ છે. આથી તેમને બોલાવી નવાબે કહ્યું, “ તું ખરો મુસલમાન હોય, તો ચાલ અમારી સાથે મસીદ-માં નમાજ પઢવા. તે ગયા. કાલ અને નવાબ તો ખૂબ પાડી નમાજ પઢવા લાગ્યા, પણ નાનક તો અઘ્ઘડ જ ઉભા રહ્યા. આથી કાલએ કહ્યું, ‘ તું ઢાંગી છે. જો તું દીનને ચહાતો હોય તો નમાજ પઢયા વિના રહે જ નહીં. ’

નાનકે જવાબ દીધો, ‘ જે એકચિત્તે અન્તઃકરણપૂર્વક ખુદાની પ્રાર્થના કરે છે તેની સાથે હું શામિલ થાઉં છું, પછી

તે હિંદુ હોય કે મુસલમાન હોય. પણ જેનું ચિત્ત ભરે છે, ને જે ઇશ્વરભક્તિનો ઢાંગ કરે છે, તેનો સાથી હું થઇ શકતો નથી. નવાળ સાહેબનું મસ્તક જ્યારે જમીનને અડકતું હતું, ત્યારે મન તો કેન્દહારમાં ઘોડા ખરીદવામાં ભમતું હતું. કાજી સાહેબ નમાજ પઢતા હતા, પણ પરમ દિવસે વિઆયલી ઘોડીનો વેછરો ફૂંકાફૂંક કરી કુવામાં તો નહીં પડી જાય તેના જ વિચારમાં તેમનું મન હતું ! આથી જ હું નમાજ પઢ્યો નહીં.” પછી નવાળ તેમનો અનુયાયી થયો.

દેશાટન

નાનક હવે દેશ પરદેશ ભ્રમણ કરવા લાગ્યા. તેમણે બધા મળીને ચાર પ્રવાસ કર્યા, ને તે દરમિયાન સમ્પૂર્ણ ભ્રમરતવર્ષની તેમજ મહા મદિનાની પણ જાત્રા કરી. તે જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં તેમણે લોકને ઉપદેશામૃતનું પાન કરાવ્યું. ભ્રમણમાં એમને એક શિષ્ય મળી આવ્યો. તેનું નામ મર્દાના હતું.

૧. એક વખત ગુરુજી શિયાલકોટ જઇ ચડયા. ત્યાં એક ફકીર એ શહેરનો નાશ કરવા એકાન્તમાં અનુષ્ઠાન કરતો હતો. તેને ગુરુજીએ પૂછ્યું, “ હઝરત, આપ આ શહેરનો નાશ કરવાનું શા માટે ઇચ્છો છો ? ”

ફકીર—“ અહીંના લોક ઘણા જ મિથ્યાવાદી છે-જૂઠા છે. આથી મારા મનમાં આવ્યું કે આવું પાપી શહેર ખુદાની દુનિયામાં ન રહે તે જ મુનાસિબ છે. ”

ગુરુજી—“ હઝરત, આખું શહેર જ જૂઠું છે ?

ફકીર—“ હા સઘળા જ લોક જૂઠા છે. ”

પછી નાનકે મઠીનાને બે પૈસા આપીને શહેરમાં મોકલ્યો. એવું કહીને કે ‘ જો, એક પૈસાનું જૂઠું ને એક પૈસાનું સત્ય લઈ આવ. ’

મઠીના દુકાને દુકાને ને ઘેરે ઘેર રખડ્યો, પણ કોઈએ તેને એ ચીજો આપી નહીં. છેવટે એક સત્રીય ભકતે બે પૈસા લઈ લખી આપ્યું- ‘ મરવું સત્ય છે ને જીવવું જૂઠું છે. ’

પછી એ ભકતને બોલાવી મગાવી ગુરુજીએ ફકીરને કહ્યું, “ જુઓ, હંઝરત, સારી દુનિયા એક સરખી હોતી નથી. કોઈ એકાદના અપરાધ માટે અનેક જણનું અહિત કરનાર ખુદાની ખફગીમાં આવી પડે છે. ”

ફકીરે કહ્યું, “ ખાખાજી ! આ લોક વાતોમાં તો શૂરા છે, પણ આચરણમાં શૂન્ય છે. તમે નવા આવ્યા તે શું જાણો ? ”

આથી ગુરુજીએ પેલા ભકતને કહ્યું, “ લાઈ મરવું સત્ય ને જીવવું જૂઠું એ જાણો છો, છતાં તમે સંસારમાં કેમ લપટાઈ રહ્યા છો ? ” તેણે તરત જ સંસાર ત્યજી નાનકનો માર્ગ સ્વીકાર્યો. ફકીર ચાલ્યો ગયો. હવે નાનપણનો મૂર્ખ, ગાંડો, એટલી નાનક સિદ્ધ ગણાવા લાગ્યો.

૨. એક દિવસ નાનકે ગંગાના શીતલ જલમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં હબરો લોક ગંગાસ્નાન કરતા હતા. પાસે ઉભેલા પંડ્યા મત્રોચ્ચાર કરી જલાંજલિ આપતા હતા. ને દક્ષિણ માટે માથું પકવતા હતા. આ જોઈ સર્વથી ઉલટી જ દિશામાં તેમણે ખાખા ભરી પાણી ફેંકવા માંડ્યું. આથી એક પંડ્યાએ પૂછ્યું, “ તું કોણ છે ? કયાંથી આવે છે ? ને શી નાતનો છે ? ”

નાનકે—“ મારી કોઈ નાત નથી, ને જે શહેરમાં દિવસ કે રાત્રિ છે જ નહીં તે શહેરમાંથી આવું છું. ”

પંડ્યાજી—“ તું આ શું કરે છે ? ”

નાનક—“ હું પરદેશી છું. મને કહેશો કે લોકો પૂર્વ તરફ જલ શા માટે ફેંકે છે ? ”

પંડ્યાજી—“ કેવો મૂર્ખ ! આ લોક તપાસુ કરી પિતૃ-ઝોને જળ પહોંચાડે છે. ”

નાનક—“ ત્યારે તો હું કંઈ છું તે પણ બરાબર જ છે. હું આ રીતે મારા ખેતરમાં પાણી મોકલું છું ? ”

પંડ્યાજી—“ તારું ગામ કેટલે દૂર છે ? ”

નાનક—“ સો કોશથી પણ વધારે. ”

પંડ્યાજી—“ ત્યારે કેવો મૂર્ખ ! એટલે દૂર આ પાણી શી રીતે જશે ? ”

નાનક—“ જેવી રીતે આ લોકોનું પાણી તેમના પિતૃઝોને પહોંચી શકશે તેવી જ રીતે મારું પાણી પણ મારા ખેતરમાં પહોંચશે. ”

૩. પ્રથમ ત્રણ પ્રયાણમાં ગુરુજી સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ફરી વળ્યા. ચોથા પ્રયાણમાં તે સંવત ૧૫૭૫માં મહાનાને લઈ મહા શરીફની બાત્રાએ ગયા. ત્યાં રાત્રે મસીદના યોગાનમાં તે સૂઈ ગયા. બનાવ એવો બન્યો કે ઉંઘમાં ગુરુજીના પગ અબાણતાં ઠાબા તરફ થઈ ગયા. એટલે ઝાડુ કહાડનાર માણસે સવારમાં આ બેતાં ખૂમ મારી ‘ અરે તું કોણ છે ? ખુદાના ઘર તરફ પગ રાખીને કેમ સૂતો છે ? ’

ગુરુજીએ જવાબ આપ્યો, “ બાઈ, અમે થાક્યા પાક્યા અબાણ્યા સુસાફર છીએ; તેથી આમ પડ્યા છીએ. પણ હવે જે તરફ ખુદાનું ઘર ન હોય, તે તરફ મારા પગ જરા ફેરવી દો. ”

ઘણાં માણસ લેગાં થઈ ગયાં હતાં. તેમના પગ જે તરફ ફેરવવામાં આવતા તે તરફ સામે જ કાબાનો પવિત્ર પત્થર જેવામાં આવતો. આથી ઘણા આશ્ચર્યચકિત થયા.

આ વાત મઠકામાં ફેલાવતાં કાલુ ફેકુડીને અને મૌલવી અબ્દુલ રહેમાને આવી તેમને પ્રશ્ન કર્યો, “ સાંઈ બાબા, આપ કોણ છો ? ”

ગુરુજી—“ હું માણસ છું. ” આથી બધા હસી પડ્યા. કાલુએ પુનઃ પૂછ્યું, “ મારો પ્રશ્ન એવો છે કે આપ હિન્દુ છો કે મુસલમાન ? ”

ગુરુજી—“ હું નથી હિન્દુ કે નથી મુસલમાન. આ નશ્વર પ્રત્યામાં હિન્દુપણાનું કે મુસલમાનપણાનું અભિમાન મિથ્યા છે. કેટલાક યજ્ઞોપવીત તથા શિખાથી પોતાને હિન્દુ માની બેસે છે, ત્યારે કેટલાક ઢાંઢી રખાવીને, સુન્નત કરાવી પોતાને મુસલમાન માને છે. બાકી ઇશ્વરે તો તેવો કશોય લેહ પાડ્યો નથી. ”

૪. બાદ ગુરુશિષ્ય ઊગઠાઈ ગયા. ત્યાં ગુરુજીના સાંભળવામાં આવ્યું કે ત્યાંનો ખલિફે ઘણો અત્યાચારી છે. તેણે જીવમયી દ્રવ્યનો સંચય કર્યો છે. તેથી જ્યારે તે તેમનાં ઘરને આવ્યો ત્યારે તેમણે પોતાની પાસે પાંચસો કાંકરાની ઢગલી કરાવી રાખી હતી. ખલિફે પૂછ્યું, “ હજરત ! આ કાંકરા શા માટે લેગા કરી રાખ્યા છે ? ”

ગુરુજી—“ આપની પાસે અનામત મૂકવા માટે. ”

ખલિફે હસીને પૂછ્યું, “ એ થાપણ પાછી ક્યારે લઈ જશે ? ”

ગુરુજી—“ પાછી લેવાની ઇચ્છા બહુ વહેલી થાય એમ તો નથી. ”

ખલિક—“ તો પણ ? ”

ગુરુ—“ કયામતને દિવસે હું ત્યાં જ હોઈશ. આપ તે વખતે એને ત્યાં લઈ આવજો. ”

ખલિક—“ અરે બાબા ! શું કયામતને દિવસે તે કાંઈ એને સાથે લઈ જવાય છે ?

ગુરુ—“ પહેલાં તો કોઈ લઈ ગયું હોય એવું તો મારી જાણમાં પણ નથી. પરંતુ આપે આટલી મહેનતથી જે પૈસા એકત્ર કર્યો છે તે કંઈ અહીં એછો જ છોડી દેવાનો છે ? માટે એટલું બધું સાથે લાવો તો આટલા કાંકરા પણ સાથે લેતા આવવાની તસ્દી લેશો. ”

આની અસર ખલિક પર એટલી થઈ કે તેણે અન્યાયી કર-માફ કરી દીધા, એકઠું કરેલું દ્રવ્ય ગરીબોને વહેંચી દીધું. બગદાદમાં નાનકેજીનું મકાન હજી પણ છે. ફકીરો તેને નાનકપીરના નામથી ઓળખે છે.

ચિરસમાધ

ગુરુજી વૃદ્ધ થયા, ને પ્રભુકૃપાએ તેમને લાયક શિષ્ય પણ મળી ગયો. પોતાના પુત્રોને પોતાનું કામ પાર પાડવા માટે અયોગ્ય ધારી લઈ નામના શિષ્યને તેમણે અંગદના નામથી પોતાનો ઉત્તરાધિકારી ઠરાવ્યો. બાદ વિક્રમ સંવત ૧૫૬૫ના આશ્વિન માસમાં ‘ ઐ સત્ય શ્રી અકાલ, ઐ સત્ય શ્રી અકાલ, ઐ સત્ય શ્રી અકાલ ’નું રટણ કરતાં કરતાં ગુરુ નાનકનો પવિત્ર આત્મા પરમધામમાં જઈ વિરાજ્યો.

શી વિચિત્રતા ! હિન્દુ અને મુસલમાનને લડતા અટકાવી તેમને એકબીજાની ગાંઠથી બાંધવાનો ગુરુજીનો જીવંત પર્યંત-

નો ચલ જોજે ગયો ! તેમના શબ માટે બન્ને કૌમનાં શિષ્યોમાં
ઝગડો ઉઠ્યો. હિન્દુઓએ તેમના શબને બાળવા ઇચ્છ્યું, ને
મુસલમાનોએ હાટવા. તકરાર એટલી વધી પડી કે બન્ને પક્ષ
તલવાર પર હાથ નાંખવા તૈયાર થયા. થોડો વિલમ્બ થયો હોત
તો તેઓ લોહીની નીક વહેવડાવત. પણ એક વૃદ્ધની સૂચનાથી
બધાએ ગુરુજીના હેઠનાં છેલ્લાં દર્શન કરવા ઉપરનું દફન ઉઘા-
ડ્યું. સહુ તાબુબ થયા ! કહેવાય છે કે શબને બહારે ગુલાબનાં
સુન્દર ફૂલનો દગ તેમની નજરે પડ્યો. આથી તેમને ગુરુજીના ઉપ-
દેશોનું, મહત્તાનું, ને પ્રેમના આદર્શનું ભાન થઇ આવ્યું. બધાએ
પશ્ચાત્તાપ કર્યો. ફૂલના બે ભાગ કરી હિન્દુઓએ એક ભાગને
અગ્નિસંસ્કાર કર્યો, ને મુસલમાનોએ એક ભાગને દફન કર્યો.

૩

સ્વામીશ્રી દયાનન્દ સરસ્વતી

હીવા નીચે અંધારૂં, એ કહેવત સ્વામીજીની બાળત્વમાં
અક્ષરશઃ સત્ય ઠરી છે. જે દેશમાં એ મહાપુરુષનો ઉદય
થયો, જે દેશે તેમને બાલપણમાં હુલાવ્યા ગુલાવ્યા, તે અભાગી
દેશ આજે પણ તેમને પિછાનતો નથી એ ઓછું શોચનીય છે ?

વિક્રમ સંવત ૧૮૮૧માં કાઠીઆવાડના મન્થુ નદી પર
આવેલા મોરબી ગામમાં અંબાશંકર નામે બ્રાહ્મણ જમીનદારને
ઘેર એક બાળકનો જન્મ થયો. તેના જન્મ સમયે દુનિયામાં
થમરકારો નહોતા થયા, સાધારણ માણસને ઘેર જેમ બાળક
જન્મે તેમજ તેનો પણ જન્મ થયો હતો. તેનું નામ મૂળશંકર

રાજવામાં આઠ્યું હતું. આ બ્રાહ્મણ કુટુંબ જમીનદાર હોઈ આર્થિક બાબતમાં ઠીક ગણાતું હતું. કાઠીઆવાડના નાના ગામડામાં અજ્ઞાન બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મેલ આ મૂળશંકર તે જ ભવિષ્યના સ્વામી શ્રી હયાનન્દ સરસ્વતી.

બાલપણ

ભગવાન શુદ્ધ, શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય, કે બાબા નાનકની જેમ આ બાળકે અફૂલત શક્તિ પોતાના બાલપણમાં બતાવી નહોતી. આઠ વર્ષની ઉંમરે રિવાજ મુજબ તેમને યજ્ઞોપવીત દેવામાં આવ્યું, ને ગાયત્રી, સન્ધ્યા તથા ઉપાસનાની રીત શિખવાઈ. ક્ષામવેદી અતે યૌવમાર્ગી પિતાએ છોકરાને બચપણમાં જ શિવ-મતના સંસ્કારથી અંકિત કરવા માંડ્યો. તેમણે તેને શુકલ યજુર્વેદ સંહિતા અને નેદ્રીનો પાઠ શિખવાડ્યો, વ્યાકરણને અભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો, ને કોઈ કોઈ વાર શિવપુરાણની કથા પણ સંભળવવા માંડી. આમ છ વર્ષ વહી ગયાં, દરમ્યાન મૂળશંકરે યજુર્વેદસંહિતા કંઠસ્થ કરી લીધી, ને બીજા વેદોનો પણ પરિચય મેળવ્યો.

ઉપનયનસંસ્કારથી મનુષ્ય દ્વિજ બને છે એમ કહેવાય છે, પણ આ બાળકને જ્યારે ઉપવીત દેવાયલું ત્યારે તેના આત્માને દ્વિજત્વ પ્રાપ્ત નહોતું થયું; એને તો ચૈત્રમે વર્ષ એક વિચિત્ર છતાં સર્વસાધારણ ઘટનાથી નવા જન્મની પ્રાપ્તિ થઈ. મહા-શિવરાત્રિના દિવસે બાલક મૂળશંકરને ગામ બહારના શિવાલયમાં ભગસ્થાના કરવાતું થયું; પિતાની નિષ્કુર આજ્ઞા થઈ કે તેણે ઉપવાસ કરી આખી રાત બગી શિવપૂજન કરવું. પરંતુ ઘડી ઘડીમાં ભૂખ્યા થઈ જતા છોકરાથી ઉપવાસ નહીં થઈ શકે એવું માતાએ કહ્યું ત્યારે પિતાએ બળાત્કારે અને ઉપવાસથી મહા-

દેવજીનાં કાર્જન થવાની લાલચથી પુત્રને ઉપવાસ માટે તથા બગરણ કરવા સાફ ઉત્તુકત કર્યો.

મંગલરાત્રિ

ભાવિક ભકતો મહાશિવરાત્રિની રાતે શિવાલયમાં એકત્ર થયા. પહેલો પહોર ઉપાસના ધામધૂમથી થઈ. બીજા પહોરે ધાકયા પાકયા ભકતો એક પછી એક ઉંઘવા લાગ્યા. મૂળશંકરના પિતા પણ બહાર ઓસરીમાં સૂતા. બધાને ઉંઘતા ભેધ પૂભરીએ પણ નિદ્રાદેવીનું શરણ લીધું. રાત્રિના અંધકારમાં બધા ઉંઘ્યા, પણ ન ઉંઘ્યો બાળકનો જિજ્ઞાસુ આત્મા. તે તો શિવમાહાત્મ્યમાં સાંભળી ચૂક્યો હતો કે એક નિષ્ઠાથી ઉપાસના કરનારને સાક્ષાત્ મહાદેવજી મળ્યા વિના રહે નહીં. મહાદેવદર્શનને પ્રાપ્તિ બાળક આંખમાં પાણી છાંટી છાંટી નિદ્રાદેવીના સૈન્યને ભગાવવા લાગ્યો. એટલામાં શિવલિંગ પર ચડાવેલી પૂજાસામગ્રી ઉંઢરે ખાવા માંડી એટલું જ નહીં પણ લિંગને મળમૂત્રથી અપવિત્ર કર્યું. આ ભેતાં જ આ બાળકનાં હૃદયદાર અનેરા પ્રકાશમાં ઉઘડયાં. તેને એકાએક રુકુચું કે એ લિંગમાં કેલાસપતિ શ્રી-શંકર હોઈ શકે નહીં; હોય તો ઉંઢર તેમની સાથે આવો અનુચિત વ્યવહાર કરે કેમ ? તેની શ્રદ્ધા મૂર્તિ પરથી ઉઠી ગઈ. ખરે, આપણા આ ચરિત્રનાયકનો આત્મા મહાશિવરાત્રિના ઘોર અન્ધકારમાંથી પ્રકાશમાં આવ્યો. તેને ધ્વનિ સંભળાયો કે “ આ આશીર્વાતના મનુષ્યો મારા નામની નિન્દા કરે છે—મારાં ગુણ, કર્મ, ને સ્વભાવને ભૂલી જઈ મારા લિંગની પૂજા કરે છે. જો મૂળશંકર, તું ઉઠ, વિદ્યા મેળવ, વેદનો ભરાબર વિચાર કર, અને મારા જ્ઞાનથી પ્રબળવહિત થઈ મનુષ્ય માત્રને ઉપદેશ દે કે સંસારનું પાલન કરનાર ઇશ્વરની શક્તિને શિવ કહેવામાં આવે છે, ને જે કોઈ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી પરહિતમાં

જોડાય તે જ શિવનો પરમ ભક્ત છે. ” આજથી મૂળ-શંકરને દ્વિજત્વ પ્રાપ્ત થયું. તેણે ઘેર જઈ ઉપવાસ લાગ્યો.

આ દિવસથી વ્રત, જપાદિક છોડી દઈ મૂળશંકરે એક પડિત પાસે નિઘંટ, નિઝકત્ત, પૂર્વમીમાંસા અને કર્મકાંડના ગ્રન્થોનો સચત્ન અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. અભ્યાસમાં બે વર્ષ વીત્યાં કે વળી એવી ઘટના બની કે જેથી તેના હૃદયમાં વૈરાગ્યનો અંકુર ફૂટ્યો.

વિરક્તિ

એક દિવસ બધાં કુટુંબજનો કોઈ સંબંધીને ત્યાં વિવાહોત્સવમાં લાગ લેતાં હતાં, એવામાં બળર આવી કે સ્વામીજીની ચૌદ વર્ષની નાની પહેનને કાલેરા થઈ ગયો છે. સર્વે ઘેર હોડી ગયાં. ચાર કલાકમાં તો એ બાલાએ આ ફાની જગત છોડ્યું. આજ સુધી બાલક મૂળશંકરે કોઈને મરતાં જોયું નહોતું. આજે તેણે જોયું કે વહાલામાં વહાલી ચીજ એકાએક અદૃશ્ય થઈ જાય છે. સર્વેએ પોકેપોકે રોવા માંડ્યું. પણ આ સોળ વર્ષની ઉમ્મરના બાળકની આંખમાંથી આંસુનું ટીપું સરખું ન પડ્યું. તે તો ઉંઠા વિચારમાં હતો. તેના હૃદયમાં મન્યન આંત્રી રહ્યું હતું—શું ત્યારે માણસો જે જીવન જીવે છે તે આમ ઉડી જવાનું ? શું મરણને નિવારવાનો કોઈ માર્ગ દુનિયામાં નથી ? લોકોએ—સર્ગાએ, સંબંધીઓએ—ને માતાએ પણ તેને નિષ્કુર, નિર્વચ કહ્યો. પણ તે કણકથી તેના જીવનનો પ્રવાહ બદલાયો. તેને રાત્રિદિવસ એકજ પ્રશ્ન ઉઠવા લાગ્યો:—મરણને કેમ જીતાય ? જે કોઈ તેને મળતું તેને તે એ જ પ્રશ્ન કરતો. આજ વર્ષમાં વળી તેના કાકાનું મરણ થયું. આ વખતે તેના હૃદયને સખત આઘાત થયો. હવે તો સંસાર-ચક્રમાંથી તેનું મન ઉઠી ગયું. તે તો જેને તેને જન્મ-મરણનાં દુઃખમાંથી બચી અમર થવાનો ઉપાય પૂછવા લાગ્યો. સત્યમાર્ગની શોધમાં તેને ઘરનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર

પણ થયો. આ વાત મિત્રોએ માખાપને કહી તેથી તેનાં માખાપે તેને સંસારમાં બાંધી રાખવા માટે ગળે ગાળીઈ નાંખી ખીલે વળ-ગાડી દેવાની તજવીજ કરી. આ વાતની ખબર પડતાં મૂળશંકરે મિત્રોદ્ધાર માતાપિતાને વિનંતિ કરી કે આમ એકાએક તેમને બાંધી દેવામાં ન આવે. વિશ વર્ષ પૂરાં થતાં સુધી તેમને બન્ધન-મુક્ત રાખવાની પિતાએ હા કહી. બાહ કુશીએ ભણવા જવાની તેમની અસિલાપા સમ્બન્ધીઓ તરફથી અમાન્ય થઇ, એવા ભયથી કે વધારે ભણવાથી તેનું મન વધારે વિરાગી બને. આખરે બે ત્રણ ગાઉ પરના ગામડામાં રહેતા એક પંડિતને ત્યાં ભણવા જવાની તેમને છૂટ મળી.

ત્યાગ

એક દિવસ વિદ્યાધ્યયન કરતાં મૂળશંકરથી બોલી જવામું કે મને લગ્ન પર ઘણો તિરસ્કાર છે. આ વાત તેના આચાર્યે તેના પિતાને કરી, એટલે થેર લગ્નની તૈયારીઓ થવા લાગી. આ વખતે તેના મનમાં પૂર્ણ વેરાગ્યની લહેરો ઉઠતી હતી. વિશ વર્ષના જ્ઞાનપિપાસુ મૂળશંકરે છેવટે નિશ્ચય કર્યો કે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો પડે તો ખેર, પણ લગ્નની બેઠીથી બંધાઈ સંસાર-ચક્રમાં અત્યારે તો ન જ પડવું. જ્યારે કંઈ ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે જોઈ માસની એક રાતે તેણે વ્રુપચાપ ધરનો ત્યાગ કર્યો. રખેને પકડાઈ જવાય, એવી બીકથી રાજમાર્ગ છોડીને તે આડે અવળે રસ્તે મુસાફરી કરવા લાગ્યા. તેઓ રખડતા રખડતા, રસ્તામાં સાધુસન્તોનાં દર્શન કરતા ને પોતાની અસિલાપા જણાવતા અમ-હાવાહ થઈ સિદ્ધપુર તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં તેમને એક બ્રહ્મચારીનો મેળાપ થયો. તેની પસંદી તેમણે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યની દીક્ષા લઈ પોતાનું નામ શુદ્ધચેતન બ્રહ્મચારી રાખ્યું. વળી રસ્તામાં પિછાન-વાળા એક વિરાગીનો મેળાપ થયો. તેણે તેમના પિતાને લખી જણાવ્યું કે તમારો મૂળશંકર સાધુ થયો છે, ને હાલ સિદ્ધપુર-માં છે.

અહીં મૂળશંકરની ઉપરા ઉપરી તપાસ ચાલી રહી હતી. વિરાગીનો પત્ર મળતાં જ અંબાશંકર બે ચાર સિપાઇઓને લઇ સિદ્ધપુર ગયા. મહાદેવના મંદિરમાં સાધુઓમાં તેને ભેઠ પિતાનો મિલન થયો. તેમણે તુમ્હું ભાગી નાંખ્યું, કાપાય વસ્ત્ર બાળી દીધાં, ને સિપાઇઓના પહેરા નીચે મૂળશંકરને-આપણા આ નૈષ્ઠિક પ્રહાર્યારીને-સંસારની બેડીઓમાં જકડી દેવા માટે મૂક્યો. છટકવાનો એક પણ ઉપાય ન જડતાં દીર્ઘશંકાનું બહાનું કહાડી, હાથમાં લોટો લઇ, અધારી રાત્રે તે નાઠા. પિતાએ લાંબો વખત રાહ ભેઠ, પણ કોઇ ન આવ્યું એટલે માણસોને શોધમાં મોકલ્યા. મૂળશંકર એક ખંડિયે દેવાલયના ઝાડ પર સંતાઇ રહ્યો હતો. નોકરોએ ઘણીય તપાસ કરી, પણ તેનો પત્તા લાગ્યો નહીં. છેવટે નિરાશ થઇ બાપ પાછા ફર્યા. આખી રાત ને બીજો આખો દિવસ સ્વામીજી ઝાડ ઉપર જ બેસી રહ્યા. બીજે દિવસે રાતે ઉપરથી ઉતરી પાસેના ગામમાં જઇ કંઈક આહાર કર્યો. હવે તેમણે અમદાવાદ થઇ વડોદરાના સંન્યાસીઓ તથા પ્રહાર્યારીઓનો સમાગમ કરી નર્મદા તરફ પ્રયાણ કર્યું.

સંન્યાસ:—નર્મદા કિનારે જમણ કરતાં પરમહંસ સ્વચ્છિદાનન્દજીનો તેમને યોગ થયો. તેમની પાસે થોડો વખત રહી તે સ્વામી શ્રી પૂર્ણાનન્દજી પાસે ગયા. આ વખતે આ બાલ પ્રહાર્યારીને માત્ર એકજ લગની લાગેલી હતી—જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, અને મૃત્યુ પર વિજય તેમણે પૂર્ણાનન્દજી પાસેથી સંન્યાસ ધારણ કર્યો અને ત્યારથી તે સ્વામીશ્રી દયાનન્દ સરસ્વતીના નામે જોળખાવા લાગ્યા. કેટલોક વખત અહીં પ્રહાર્યારીમાં ગાળ્યા બાદ યોગાનન્દ નામે એક યોગી તેમને આવી મળ્યા. તેમની પાસેથી તેમણે યોગનાં ઘણાં ખરાં અંગ બહારી દીધાં. જ્ઞાનપિપાસુ સ્વામીજીએ કોઈ પૂર્ણ યોગીના સમાગમની આશાએ અનેક સ્થળે જમણ કર્યું. તેમણે હિમાલયમાં સુપ્ત

સ્થાનોમાં અનેક વિટંબનાઓ સહી ગમન કર્યું. એક વાર તે તેમને એક મઠના મહન્ત મળ્યા કે જે તેમનું ઘાટીલું શરીર જોઈ ખુશ થઇ ગયા. તેમણે સ્વામીજીને કહ્યું. “ તું મારો શિષ્ય બની બા. એમ કરવાથી તને મારા મઠનું સ્વામીત્વ પ્રાપ્ત થશે, અને અદળક ધન સંપત્તિનો તું માલિક બનશે. ” સ્વામીજીએ કહ્યું કે “ જેને જોળવા માટે હું આવ્યો છું તે મને ધનસંપત્તિમાં ક્યાંથી લાધે? મારે પેસો હતો, સગાં સમ્બન્ધી હતાં, અને એ બધાનો મેં જેને માટે ત્યાગ કર્યો છે, તેને પ્રાપ્ત કર્યા વિના મારાથી કેમ રહી શકાય? તમારા આ ઢાંગ તમને મુબારક હો! ”

સ્વામીજીને ખબર મળતી કે અમુક જગાએ કોઈ સિદ્ધ પુરુષ છે, કે સંન્યાસી છે તે તે તેના સમાગમનો લાભ લેવાનું ચૂકતા નહીં. આમ રખડપટ્ટીમાં તેમણે યોગસાધના પૂરેપૂરી મેળવી લીધી. એક વખત ફરતાં ફરતાં તે વિન્ધ્ય પર્વતમાં ગયા. ત્યાંથી તેમને નર્મદાના મૂળ આગળ જવું હતું, એવી આશાથી કે કદાચ ત્યાં કોઈ મહાત્મા મળી આવે. રસ્તામાં ગાઢ જંગલ આવ્યું; કાંટામાં પડતા આખડતા, શરીરે લોહી લુહાણ થયેલા, પગનાં તળીઆંમાં ચીરા પડેલા એવા તે થાક્યા પાક્યા આગળ માર્ગ કાપતા હતા. રસ્તામાં તેમને રીંછો સાથે મલ્લયુદ્ધ કરવું પડ્યું. પછી એટલામાં અણધારી સાહાય્ય આવી મળવાથી તે બચી ગયા. બૂખ્યા તરસ્યા તે નર્મદાના મૂળે પહોંચી શક્યા. ત્યાંથી તેમને ખબર મળી કે મથુરામાં આર્ષજ્ઞાની સંન્યાસી વાસ કરે છે. પુનઃ રખડતા રખડતા તે મથુરા ગયા.

વિદ્યાસમાપ્તિ

મથુરામાં સ્વામીશ્રી વિરબનન્દજી રહેતા હતા. એ પંબાબના રહીય હતા. બાહ્યાવસ્થામાં રોગે તેમની આંખો લીધી હતી,

અને કાળે માળાપ પણ ઉપાડયાં હતાં. તેથી તેઓ બાહ્યકાળમાં જ ભાઈ ભાણીને પાલે પડયા. ભાઈ કઠોર નીકળ્યો. વડીલ ભાઈનો નાના ભાઈ પર પિતા તુલ્ય સ્નેહ હોવો જોઈએ તે તો બાબુએ રહ્યું, પણ આ બાપડા અન્ધ બાળકને તે બહુ જ કષ્ટ દેવા લાગ્યો. આથી તેણે ઘર છોડ્યું, ને બાલ્યાવસ્થામાં જ સંન્યાસ લીધો.

વિરભનન્દજીએ વેદ વગેરેનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમની સ્મરણશક્તિ અદ્ભુત હતી. તેઓ આર્યવિદ્યાના ભંડાર ગણાતા હતા. પરંતુ તેમના બુદ્ધિતેજે તેમને પ્રતીત કરાવ્યું હતું કે પુરાણો વગેરે અથો મનુષ્યકૃતિ છે, અને મનુષ્યકૃતિને અનુસરવાથી જ ભારતની અધોગતિ થઈ છે. તેથી તેઓ મનુષ્યકૃતિનો ઉચ્છેદ કરવા અને ઋષિપ્રણીત અથોની પુનઃ સ્થાપના કરવા કટિબદ્ધ થયા. આ કામને માટે યોગ્ય શિષ્યની તાલાશમાં તે હતા, અને જે કોઈ ઋષિ અથોનો અભ્યાસ કરવા તેમની પાસે આવતું તેને તે અભ્યાસ કરાવતા. આ અરસામાં અચાનક દયાનન્દજીએ તેમનાં દ્વાર પર જઈ બારણું ખખડાવ્યું. અન્દરથી અવાજ આવ્યો:—કોણ છે ?

દયા૦—એક સંન્યાસી.

વિર૦—નામ શું ?

દયા૦—દયાનન્દ સરસ્વતી.

વિર૦—કંઈ વ્યાકરણ ભણ્યા છો ?

દયા૦—સારસ્વતાદિકે પુસ્તકો ભણ્યો છું.

હંડીજીએ દ્વાર ખોલી દઈ, સ્વામીજીને અંદર લઈ કહ્યું,
“ ઋષિકૃત ને મનુષ્યકૃત અથોમાં ભેદ છે. તું જો મનુષ્યકૃત અથો

છોડી દે તો હું તને ઋષિકૃત ગ્રંથો ભણાવી શકું. ” એ જ વખતે દયાનન્દ સરસ્વતીએ માત્ર ઋષિકૃત ગ્રંથોને અનુસરવાનો સંકલ્પ કર્યો.

ઋષિકૃત ગ્રંથોનું અધ્યયન શરૂ થયું. સ્વામીજી પ્રાંતઃકાલમાં વહેલા ઉઠી, સ્નાન સન્ધ્યાથી પરવારી ગુરુજી માટે દશ પંદર કલાક પાણી ચમુનાજીમાંથી ભરી લાવતા. એકાદ બે મનિકોની ઉદારતાથી તેમને લોજન મળી રહેતું, તથા પુસ્તકો પણ મળી આવતાં.

સતદિવસ અધ્યયનમાં પસાર થવા લાગ્યાં. નૈષ્ઠિક પ્રહાર્યારી જે રીતે રહે, બરાબર તે જ રીતે તેમણે વિશુદ્ધ વિદ્યાથી જીવન ગાળવા માંડ્યું. વિરભનન્દ સ્વામી સ્વભાવે ઉગ્ર હતા. તેઓ વાત-વાતમાં ચીડાઇ જતા. અનેક વખત સ્વામીજી પર ગાલિપ્રહારની પુષ્પવૃષ્ટિ થતી, ને સાથે સાથે લાડીના પ્રયોગ પણ થતા. એક વખત તો હંડીજીએ તેમને બરાબર ઠોક્યા. મારપીટ પૂરી થયા પછી સ્વામીજીએ ગુરુજીને કહ્યું, “ મારી કાયા કઠોર છે, તેથી આપના કોમળ હાથને આઘાત તો નથી થયો ને ? ” દયાનન્દજી મારની ઠરકાર કરતા નહીં, પણ ગુરુજીના હાથને આઘાત થતો તેથી તે ઘણા દુઃખી થતા. આમ અનેક કષ્ટ સહી તેમણે ગુરુજી પાસેથી સમ્પૂર્ણ આર્યવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરી.

ગુરુદક્ષિણા

વિદ્યાની સમાપ્તિ થતાં તેમણે હંડીજી પાસેથી જવાની અનુજા માગી. હંડીજીએ ઘણી પ્રસન્નતાથી તેમને આશીર્વાદ દઇ વિદ્યાનું સાક્રમ્ય ઇચ્છી દક્ષિણા માગી. દયાનન્દજીએ કહ્યું, “ મારી પાસે કંઈ નથી કે જેની હું આપને ભેટ ધરી શકું. ” હંડીજીએ કહ્યું, “ શું હું એવી ચીજ માગીશ કે જે તારી પાસે ન હોય ? ”

એટલે સ્વામીએ નિવેદન કર્યું કે મારાથી બની શકે તેવી ભેટ હું જરૂર આપીશ. એટલે વિરભનન્દજી બોલ્યા, “ સત્ શાસ્ત્રોનો ઉદ્ધાર, મતમતાન્તરોની અવિધાનો નાશ, અને સંસારમાં વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર કરી દેશોપકાર કર. બસ, આટલું હું ગુરુદક્ષિણામાં માગું છું; ”

સ્વામીજીએ સહર્ષ ગુરુઆજ્ઞા માથા પર ચડાવી, ને તે પાર પાડવા ભારતવર્ષનું ભ્રમણ શરૂ કર્યું. મથુરાથી આગ્રા, બાલિયર, જયપુર, અજમેર વગેરે જગાએ ફરી ફરી સર્વ જનોને તે માત્ર વેદોને આધારે જ વ્યાખ્યાન કરતા. એક વખત આગ્રામાં કોઇએ કહ્યું કે સ્વામીજી, પંચદશીની કથા કરો. સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો કે હું તો માત્ર ઋષિગ્રંથોનો પાઠ કરું છું, ને કરાવું છું, મનુષ્યકૃત ગ્રંથોનો નહીં. ત્યારે કોઇએ કહ્યું કે સ્વામીજી, એ ગ્રંથ સ્વામી શ્રી શંકરાચાર્યના શિષ્ય વિદ્યારણ્યનો બનાવેલો છે; તેથી તે ઋષિગ્રંથ છે. આથી તેમણે પંચદશીની કથા શરૂ કરી. તેમાં એક દિવસ આબુ' કે ઇશ્વરને પણ ભ્રમ થાય છે, આ વાંચી સ્વામીજીએ કહ્યું કે જેને ભ્રમ થયો તે ઇશ્વર નહીં, માટે આ ગ્રંથ મનુષ્યકૃત છે. એની કથા ત્યાંથી જ અટકી પડી, ને તેને બદલે ગીતાનો પાઠ શરૂ થયો.

લીપણ ત્યાગ

બે પહાડ વચ્ચે થઇને ગંગાના સ્વચ્છ શીતલ ગંભીર સ્રોતને વહેતો બેઠ કોના હૃદયને ઉદ્ભાસ ન થાય ? હરિદ્વાર એ એવું રમણીય સ્થળ છે, કે ત્યાં મહાત્માઓ ઇશ્વરચિન્તન કરતાં. હાલ તો ત્યાં મતમતાન્તરીઓના ડેરા છે. અત્યારે તો હરકી પેડીના સ્નાનની મારામારી કુમ્ભના મેળા સમયે થાય છે.

સંવત ૧૯૨૪ નો કુમ્ભનો મેળો હતો. તે વખતે હરિદ્વાર બહુ શૈવ, શાકત, વૈષ્ણવ, કળીરપંથી, નાનકપંથી, સંન્યાસીઓ

ઉઠાસીઓ, વગેરે મતમતાન્તરીઓનો સાગર હતું. દયાનન્દજીને લાગ્યું કે આવા માનવસમુદ્રમાં સત્ય ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનું કીક પડશે. તેથી તે હરિદ્વાર ગયા. ત્યાં ધર્મની અવહથા, ને ધર્મને નામે ચાલતી પોલપોલ જોઈ તેમને તીવ્ર લાગણી થઈ. તેમને લાગ્યું કે પતિત ભારતનો ઉદ્ધાર માત્ર વેદપ્રચારથી જ છે. તેથી તેમણે એક દિવસ પોતાના વ્યાખ્યાનની સમાપ્તિ વખતે પોતાનાં કપડાં, પુસ્તક, વાસણકુસણ વગેરે એકઠાં કરી ગુરુજીને મથુરા મોકલાવી દીધાં, ને પોતે માત્ર લંગોટલેર, શરીરે ભસ્મ લગાવી, અવધૂત બની, ગંગાના કિનારે કિનારે યાત્રા શરૂ કરી.

હવે સ્વામીજીનું અખિલ ભારતવર્ષમાં ભ્રમણ શરૂ થયું. તેમણે કાનપુર, બનારસ, પટના, કલકત્તા, અલાહાબાદ, અલીગઢ, મથુરા, વગેરે નાનાં મોટાં સ્થળોએ વેદોપદેશ કર્યો. બાદ તે મુંબઈ, પૂના વગેરે શહેરોમાં ફરી ગૃજ્ઞાતમાં પણ ફરી વળ્યા. એમના ઉપદેશથી મુંબઈમાં આર્યસમાજની સ્થાપના પણ થઈ.

આ પછી તેમણે સમસ્ત પંજાબમાં ઉપદેશ કર્યો. અને એમના ઉપદેશની સહુથી સારી અસર પંજાબ પર થઈ. સ્વામીજીને પંજાબ જેટલું સમજી શક્યું છે, તેટલું બીજું કોઈ સમજી શક્યું નથી. હાહોર આર્યસમાજની સ્થાપના પણ ત્યારે જ થઈ; તેના નિયમો પણ એકસ રૂપે ત્યાં જ ઘડાયા. વળી શ્રી દયાનન્દ એ. વી. કૌલેજનાં બીજ પણ ત્યારે જ વવાયાં. હાહોરની આર્યસમાજના સભ્યોએ સ્વામીજીને એક વખત રક્ષક અને શિક્ષકનું પદ ધારણ કરવા આમ્રહ કર્યો. ત્યારે તેમણે કહેલું કે “ગુરુપદની જડ ઉખાડવાનું તો મારું કામ છે, ને હું બંતે જ ગુરુ બની બેસું ? એનાથી શા અનર્થ નથી થયા ? ” ત્યારે વળી હરખાસ્ત આવી કે આર્યસમાજના પરમ સહાયકની ઉપાધિ આપ ધારણ કરો. સ્વામીજીએ પૂછ્યું, “ હું પરમ સહાયક થાઉં, તો પછી તમે સર્વશક્તિમાન, જગદીશ્વર, જગદ્ગુરુને શું

કહેશે? પરમ સહાયક તો વિશ્વમાં માત્ર હૃદય જ છે, અન્ય કંઈ નથી.”

મૃત્યુ

પાંજરામાં ફરી વળ્યા પછી સ્વામીશ્રીએ રાજપૂતાનામાં ફરવાનું શરૂ કર્યું, રાજરજવાડાંની વિદ્યાસિતા અને કર્તાઓનુખતા બેઠાં સ્વામીશ્રીને ઘણું લાગી આવતું. ભગવાન શ્રી રામચન્દ્રશ્રીના વંશજો હેવાનીચતભરી છાંદગી છાંદે એ તેમનાથી કેમ છરવાય? કડવાં વાગ્યાણથી તેમણે રજવાડાંને ઠેકાણે લાવવાના ચત્ર કર્યો. ભરતપૂર, મસૌદા, રામપુર, ચિતોડ, ઉડેપુર વગેરે સ્થળોએ તેમણે રાજ્યોને તેમજ પ્રજાઓને વેદધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. આ વખતે અજમેરમાં આર્યસમાજ સ્થપાઈ ચૂકી હતી.

એક દિવસ સ્વામીશ્રીને જોધપુરના રાજાનું નિમન્ત્રણ આવ્યું. તેમણે એ સ્વીકાર્યું, ત્યારે અજમેરના સભાસદોએ તેમને વિનવ્યા કે મહારાજ, આપ ત્યાં ન જશો. મારવાડીઓ કપટી હોય છે. ત્યારે સ્વામીશ્રીએ જવાબ આપ્યો કે એ લોક મારી આંગળીઓની ખત્તી કરીને મળગાવશે તોપણ વાંધો નથી પરંતુ વૈદિક ધર્મના પ્રચાર માટે મારે ત્યાં જવું એ મારું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. ત્યારે એક જણે કહ્યું કે મહારાજ, આપ ત્યાં જાઓ છો તો ખરા, પણ ઘણી નમ્રતાથી ઉપદેશ કરજો, કારણ કે ત્યાંના લોક કઠોર, નિર્દય ને કપટી પણ છે. ત્યારે સ્વામીશ્રી તરફથી હિત્તર મળ્યો કે પાપનાં વૃક્ષને કાપવા હું કુહાડો જ વાપરવાનો કે જેથી તેમનો જઠરી ઉચ્છેદ થાય; તેમને જલસેચન તો ન જ કરું.

સ્વામીશ્રીને જોધપુર જતાં માર્ગમાં જ અનેક વિટમ્બવાઓ પડી. જોધપુર જઈ તેમણે હરદોજ વૈદિક ઉપદેશ કરવા માંડ્યો.

પુઠ મહારાજ પણુ દરરોજ તે ઉપદેશ સાંભળતા. રાજ્યમાં જે જે અનિષ્ટો હતા, તે સર્વ ઉપર તે સખ્ત ટીકા કરતા.

એક દિવસ સ્વામીજીને વિદિત થયું કે મહારાજ એક બાઈ સાથે સમ્મન્ધ રાખે છે, ને તેને એટલી ચડાવી છે કે રાજ્યનો હરેક અમલદાર તેનાથી ડરે છે. પ્રસંગ એવો બન્યો કે એક દિવસ દયાનન્દજી દરબારમાં ખાસ આમન્ત્રણને લીધે ઉપદેશ આપવા જતા હતા. જેવા તેમણે મહેલના દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો, કે તરત જ પેલી બાઈની પાલખી બહાર નીકળી. પછી દરબાર ભરાયો. શા વિષય પર બોલવું તે તો બોળવા જણું પડે તેમ નહોતું. તેમણે ભર દરબારમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી લીધું કે રાજપુરુષ સિંહ જેવા છે, ને વેસ્થા કુતરી જેવી છે. સિંહે કુતરી સાથે કદાપિ સમ્મન્ધ રાખવો બોધ્યો નહીં. કુતરી પર તો કુતરા જ આસક્ત થાય, નહીં કે સિંહ. એવા જીવનને સહસ્રવાર ધિક્કાર છે. તેમણે એ પણુ જણાવ્યું કે રજવાડાં નષ્ટપ્રાય થઈ ગયાં છે. જે કંઈ સુરક્ષિત રહ્યું છે, તે રાજરાણીઓના પાતિવ્રત્યને લીધે; એમ ન હોત તો રાજાઓ તો એટલા ધર્મશૂન્ય થઈ ગયા છે કે બેડો ક્યારનો ચ દૂબી ગયો હોત.

આટલાથી પણુ સ્વામીજીને સન્તોષ ન થયો, ને તેમણે એક પત્ર લખી મહારાજને ખરા માર્ગ પર લાવવા ચત્ન કર્યો.

* * * * *

આ બનાવ પછી એકાએક સ્વામીજીની તબિયત બગડી. એમને સખ્ત હસ્ત થવા લાગ્યા. વેદો, અને ઠાકતરોનો ઉપાય ચાલ્યો નહીં. એટલે હવાફેર માટે સ્વામીજી આંખુ ગયા. ત્યાં સાફ થવાની આશા કંઈક આવી. એટલામાં અજમેરના આદ્ય-સમાજીઓને સમાચાર મળવાથી તેઓ તાબડતોબ આવીને સ્વામીજીને અજમેર લઈ ગયા. અનેક ઉપાયો કરવા છતાં, ને

ઠાકતરોની સેવા અખંડિત હોવા છતાં કંઈ ટાંકી લાગી નહીં. આખા અંગમાં સખત પીડા થતી હતી છતાં સ્વામીજી ઉંઢ સરખું ચ કરતા ન હોતા.

ત્રિશમી ઝાંકટોખરના ૧૧ વાગ્યાથી શ્વાસ વધવા લાગ્યો. સ્નાન કરી લઈ સ્વામીજી એટલા દુઃખમાં પહોંચી ઇશ્વરના ધ્યાનમાં લાગ્યા. કોઈએ પૂછ્યું, “આપની તબિયત કેવી છે ?” જવાબ મળ્યો કે આખા મહિનામાં આજનો દિવસ આરામનો છે.

સ્વામીજીની બિમારીના સામાચાર લાહોર, અલીગઢ, મેરઠ, ફરૂખાબાદ કોનપુર વગેરે સ્થળોએ પહોંચી ગયા હતા, તેથી ત્યાંથી તેમનાં દર્શનાર્થે ભાવિકજનો આવ્યા હતા. કોઈએ કહ્યું, “આપનું શરીર સાફ થઈ જાય એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.” સ્વામીજીએ ઉત્તર દીધો કે શરીરનું શું સાફ થવાનું ? જે સારો છે તે તો હમ્મેશાં સારો જ છે. શરીરનો તો સુધરવા બગડવાનો ધર્મ છે, એનો તમે કોઈ કંઈ શોક ના કરો અને આનન્દમાં રહો. બાદ તેમના મુખ ઉપર ગભરાટ કે શોકનાં ચિહ્ન બિલકુલ જણાતાં નહોતાં. ઘણી શ્રેણીરતાથી પ્રાચીન ઋષિઓની જેમ તે આ દુઃસહ દુઃખ સહી રહ્યા હતા. કોઈએ કહ્યું કે આપના ચિત્તની દશા કેવી છે ? તેમણે જવાબ દીધો કે ઠીક છે, પરંતુ તેજનો તેમજ અંધકારનો અભાવ છે. બાદ સાડા પાંચ વાગ્યે સ્વામીજીએ બધાંને ઓરડામાં બોલાવ્યા. બધા આવ્યા એટલે તેમણે વેદમંત્ર બોલી ઇશ્વરની ઉપાસના કરી, પછી પ્રસન્નતા-પૂર્વક ગાયત્રીમંત્રનો પાઠ કર્યો, બાદ પ્રકુલ્લ ચિત્તે સમાધિમાં થોડો વખત રહી નેત્ર બોલી કહ્યું, “હે દયામય ! હે સર્વ-શક્તિમાન ! ઇશ્વર, તારી ઇચ્છા એવી જ છે તો તે પૂર્ણ થાઓ ! અહા, તે ઠીક લીલા કરી !” બસ, આટલું કહી સ્વામીજીએ સીધા સૂઈ જઈ શ્વાસ રોકી એક અંતિમ દીર્ઘ શ્વાસ લીધો !

એ દિવસ ૩૦મી ઑક્ટોબર, વિક્રમ સંવત ૧૯૪૦ની દિવાળીનો હતો.

સ્વામીજીનો અન્ત્યેષ્ટી સંસ્કાર વૈદિક વિધિ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો. એમણે સ્થાપેલી આર્યસમાજ એ જ એમનું મહાન સ્મારક છે. હિન્દુધર્મમાં પેઠેલાં સડાને ધોવાનું, અને તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તેને પ્રકાશવાનું કામ તેણે ઓછું નથી કર્યું. વિચાર-સ્વાતન્ત્ર્ય, સ્ત્રીશિક્ષા, ગુરુકુલોની સ્થાપના, બ્રહ્મચર્યનો મહિમા, આર્થ સચ્છાત્માનું અધ્યયન,—એકંદરે પ્રાચીન તપોવનની પ્રજ્વાલિનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં આર્યસમાજે નાનો સૂનો ભાગ નથી ભજવ્યો. એ બધું સ્વામીજીને આભારી છે.

(સ્વામીજીએ નિમ્નલિખિત ગ્રંથો રચ્યા છે:— ૧. સત્યાર્થ-પ્રકાશ, ૨. ઋગ્વેદાદિભાષ્યભૂમિકા, ૩. વેદ ભાષ્ય, ૪. વેદાંગપ્રકાશ, ૫. પાપંડખંડન, ૬. અદ્વૈતમતખંડન, ૭. પંચમહાયજ્ઞવિધિ, ૮. આર્યોક્તિવિનય, ૯. વક્ત્રભાષ્યાર્થમતખંડન, ૧૦. સ્વામી-નારાયણમતખંડન, ૧૧. વેદાન્તધ્વનિવારણ, ૧૨. સંસ્કારવિધિ, ૧૩. શ્રીમોન્ડેકન, ૧૪. શ્રાન્તિનિવારણ, ૧૫. ગોકરુણાવિધિ, ૧૬. આર્યઉદ્દેશ્યરત્નમાલા, ૧૭. વ્યવહારભાનુ, ૧૮. સંસ્કૃતવાક્ય-પ્રબોધ, ૧૯. સદ્ધર્મવિચાર.)

શ્રીસમર્થ રામદાસ

મહારાષ્ટ્રમાં, ‘ મહારાષ્ટ્ર-ધર્મ ’ ની સ્થાપના કરી રાષ્ટ્રીય સ્વાતન્ત્ર્યના ખીજરોપણને માટે જમીન તૈયાર કરવાનું કાર્ય જે સન્તમંડળે કર્યું, તેમાં શ્રીસમર્થ રામદાસ સ્વામીનું નામ અગ્રેસર છે. માત્ર ખેતી અને લશ્કરમાં સૈનિકની નોકરી કરી જાણનારા મરાઠાઓને રાષ્ટ્રીય વેલવને છેલ્લે પગથીએ લઇ જવાનું દુર્ઘટ કાર્ય કરવાનું શ્રેય ખીજા, સન્તમંડળને ન આપતાં. માત્ર શ્રીસમર્થને જ આપણું ચોખ્ખું છે, એવું પ્રતિપાદન કરનારા મહારાષ્ટ્રીય ઇતિહાસકાર આપણને મળી આવશે. આ પ્રેક્ષ વિવાદ-વિષયક હોવાથી તે તરફ દુર્લક્ષ કરી આણું મહત્કૃત્ય કરનાર આ મહાપુરુષ કેાણ હતા, તે તેમનાં જીવનવૃત્તાન્ત ઉપરથી જાણવા પ્રયત્ન કરીએ.

ઝૌરંગાબાદ જિલ્લામાં જાંબગાવ નામનું એક ગામ છે, તે જ તેમના વડીલોનું નિવાસસ્થાન. તે ગામમાં રહેતા સદાચરણશીલ અને ઇશ્વરભક્ત કુળકર્ણી (મુખી) સૂર્યોજયંત એ શ્રીસમર્થના જનક હતા. તેમની માતાનું નામ રાણુબાઈ હતું. આ ઇશ્વરભક્ત દંપતીને ઘેર કથાનાયકે ઇ. સ. ૧૬૦૮માં જન્મ લીધો. નારાયણ એવું તેમનું નામ પાડવામાં આવ્યું. નારાયણના જન્મ પછી દુઝી જ મુઠતમાં તેના પિતા સ્વર્ગવાસી થયા, અને કુટુંબનો સર્વ ભાર તેના મોટાભાઈ ગંગાધરપંત અને રાણુબાઈ ઉપર પડ્યો. આ કુટુંબની ગૃહસ્થિતિ ઘણી સારી હતી. તે કુટુંબમાં બાર ગામનું કુળકર્ણીપણું ચાલતું આવેલું હતું. તેમની ખેતીવાડી પણ ઘણી જ મોટી હતી; એટલે તેમનું કુટુંબ સારા પૈસાદાર લોકામાં ગણાતું હતું.

મહારાષ્ટ્રમાં તે વખતે ભક્તિમાર્ગ વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતો તેથી કહો, કે નારાયણની વૃત્તિ મૂળથી જ ભક્તિપ્રધાન હતી તેથી કહો, નારાયણ પોતાનો ખાલપણનો સમય હૃદયર-ભક્તિમાં જ ગાળતો હતો. જેને કમાવા કરવાની પંચાત ન હોય તે ઘણું ખર્ચ દેવદેવતાચર્યન, કથાકીર્તન વગેરેમાં જ મથાગુલ રહીને પોતાનું મન રંજન કરતો. નારાયણના કુટુંબમાં પણ આ જ રિવાજ હતો. તેનાં પિતા, માતા અને મોટાભાઈ પણ આ જ રીતે ભક્તિમાર્ગનાં અનુચર બનેલાં હતાં. આવા સંસ્કારી કુટુંબમાં અને ભક્તિપ્રધાનયુગમાં નારાયણ ઉપર તેવા સંસ્કાર પડે તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. તેની બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ પ્રકારની હતી. તેથી જે કાર્ય તરફ તેની વૃત્તિ વળતી તે કામ તેની ઉત્તમોત્તમ પરિસ્થિતિમાં પહોંચાડવાનો તેનો સ્વભાવ બની ગયો હતો. “સંસારત્યાગ અને ભોક્ષમાર્ગીનુગામી પરમાર્થનું શ્રદ્ધા” આ ભક્તિમાર્ગનું ધ્યેય તેની ધ્યાનમાં આવી ગયું. અને સંસારી કાયો વિષે તેને સહજ તિરસ્કાર થવા લાગ્યો. હૃદયરચિન્તન કરી હૃદયરની શોધ કરવા તે ઘડીની ઘડી સુધી બેસી રહેતો. આ સ્થિતિમાં ખાવાપીવાનું પણ તેને સ્મરણ રહેતું નહિ.

પણ ઉદાસીને સુખમય લાગતી વસ્તુ સંસારીને દુઃખમય લાગે છે. પોતે ભક્તિપ્રધાન હોવા છતાં નારાયણનું આ ઉદાસી-નતભયું વર્તન તેની માતા અને ભાઈને પસંદ પડ્યું નહિ. તેનો ઉત્તાન ભક્તિભાવ મર્યાદિત કરવાને માટે તેમણે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ તે સર્વ બ્યર્થ ગયા.

યોગ્ય વખતે નારાયણનો ઉપનયનવિધિ કરાવી તેને યજ્ઞોપવીત પહેરાવવામાં આવ્યું. આ પછીનો વખત તે ઘણું ખર્ચ હૃદયરચિન્તન અને શરીરસામર્થ્ય મેળવવાના કામમાં ગાળતો. સરખી વચના છાંકરાઓને લઈ તે જંગલમાં ફરતો, જહામયોમાં તરવા પડતો અથવા બીજી રમતો રમી શરીરને દૃઢ અને તાકાતવાળું બનાવવા

તે પ્રયત્ન કરતો. માત્ર આ બધી કૃતિઓમાં તેની લોકોત્તરતા દરેક પ્રસંગે દગોત્તર થયા વિના રહેતી નહિ. જેમ મોટમોટા સત્પુરુષો ભગવત્પ્રાપ્તિ કરી જગદુદ્ધારનું કાર્ય કરી ગયા, તેમ પોતે પણ કરવું, આવી મહત્વાકાંક્ષા નારાયણના મનમાં ઉદ્ભવી, અને તે પ્રમાણે વર્તવા તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

દિનપ્રતિદિન નારાયણ વધારે ને વધારે ઉઠાસીને વૃત્તિવાળો થતો બય છે, આ વાત કોઈથી છાની રહી શકી નહિ. તેની આ વૃત્તિને રોકવા તેમણે અવનવા ઉપાયો શોધ્યા અને છેવટે શૃંગલાબદ્ધ કરી તેને સંસારમાં પુરી રાખવા નિશ્ચય કર્યો. લગ્ન-શૃંગલા જેવી ભારે બેડીથી બંધાયા પછી નારાયણ પોતાના તરંગો મૂકી દેશે એમ ધારી તેમણે તેના લગ્નનો ઘાટ તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ઘડ્યો. આ સમયે નારાયણની ઉંમર માત્ર બાર વર્ષની હતી.

લગ્નસમારંભ શરૂ થયો; પુણ્યાહવાચનાદિ ધાર્મિક વિધિ પુરા થઈ ગયા, લગ્નદિન આવી પહોંચ્યો; વધૂ વરને શ્રામસામે પાટલે ઉભાં કર્યાં; પ્રાર્થણા અન્તર્પાટ ધરી શિવપાર્વતીનું સ્મરણ કરાવનારાં મંગલાષ્ટકો ઉચ્ચ સ્વરે પ્રોલવા લાગ્યા. નારાયણ શાન્ત મનથી, સ્થિર પગે ઉભો હતો. ‘શુભ લગ્ન સાવધાન, સાવધાન, ’ આ શબ્દો સાંભળી, તે ચમક્યો, તેની અંદર રહેલો નારાયણ ભગૃત થયો, તે સાવધાન થઈ ગયો. ‘સંસાર મિથ્યા છે, તેની મોહજાળમાં જકડાઈશ નહિ, સાવધાન થઈ બા’ એવો ઉપદેશ તેને કોઈ અન્દરથી કરી રહ્યું હતું અને પ્રાર્થણા તેને ઉચ્ચ સ્વરે સાવધાન, સાવધાન કહી સાવધાન થઈ જવાની સલાહ આપતા ઉભા હતા. આવો ઉપદેશ તે કેમ ચૂકે? એકદમ તેણે પગ ઉપાડ્યા, અને બને એટલી ત્વરાથી તે ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો. લોકો તેની પાછળ પડ્યા, તે નહીંતીરે આવ્યો અને તેણે

ડૂળકી મારી. ક્ષણ માત્રમાં આડો તરી ઘણે દૂર સામે પાર જઈ ઉભો.

આ તરફ લોકો “ એ ડૂળી ગયો, રે ડૂળી ગયો, ” કરતા આક્રંદ કરતા ઉભા. પાણીમાં તપાસ કરાવી; કાંઈ પત્તો ન લાગવાથી તે નિરાશ થઈ પાછા ફર્યા.

નારાયણે સામે કિનારે ઉભા રહી સંસારની ઉપાધિમાંથી મુક્ત રાખવા માટે ઇશ્વરનો ઉપકાર માન્યો અને તે આગળ ચાલ્યો. શ્રીરામના એક મંદિરમાં સાત દિવસ સુધી અન્નપાણીનો ત્યાગ કરી શ્રીરામની પ્રાર્થના કરી, અને શ્રીરામે તેને દર્શન દીધું. આ પછી તે ટાંકળી ગામે આવ્યો અને ત્યાં બાર વર્ષ સુધી પુરસ્કરણ કર્યું. ત્યાં અદ્ભુત યૌગિક સામર્થ્ય મેળવી બાર વર્ષ સુધી તીર્થાટન કર્યું. ચારે તીર્થો કરી આખા ભરતખંડની મુસાફરી કરી. આ વખતમાં પ્રચલિત શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને લોકસ્થિતિના અવલોકનનું કાર્ય તેમણે કર્યું. આ વખતે તેમની ઉંમર છત્રીસ વર્ષની હતી. ઇ. સ. ૧૬૪૪ને સુમારે તે આફળ ગામ પાસેની શુક્લામાં આવ્યા અને ત્યાં જ નિવાસ કરી તેમણે દાસબોધ નામનો ગ્રંથ લખ્યો. આ પછી તે શ્રીસમર્થ રામદાસ સ્વામી એ નામથી પ્રખ્યાત થયા અને અનેક ઠેકાણે હનુમાનની સ્થાપના કરવામાં અને લોકસંગ્રહ કરવામાં તેમણે લગભગ પાંત્રીસ વર્ષો ગાળ્યાં.

૨

નારાયણ (હવે આપણે તેને શ્રીસમર્થ એ જ નામથી ઓળખીશું) ના તીર્થાટનનો કાળ તેમના જીવનક્રમમાં સૌથી વિશેષ મહત્વનો છે. આ ભાગની ઉપર આ પછીના જીવનક્રમની ઉંચી ઇમારત રચાએલી છે. જો શ્રીસમર્થને આ તીર્થાટનના અનુભવથી લોકસ્થિતિનું જે સમ્યક્ દર્શન થયું તે થયું ન

હોત તો, રાષ્ટ્રોદ્ધારનું જે મહત્કૃત્ય તેમણે કર્યું તે તેઓ કરી શકત નહિ, એમ કહેવું જરા એ અયોગ્ય નથી. ટાંકળી ગાંધે યૌગિક શક્તિની પ્રાપ્તિ પછી ભારતવર્ષની જનતાને પરમાર્થ પ્રવણ કરી જીવનમુક્ત કરવાનો તેમનો હેતુ હતો; અને એ જ હેતુથી તેમણે તીર્થાટન શરૂ કર્યું હતું. પરંતુ યાવની રાજ્યના ભાર તળે પ્રજા એટલી બધી દબાઈ ગઈ હતી, કે ફરીથી તેના વ્યક્તિત્વને જીવંત રાખવું, એ દુષ્કર લાગતું હતું. ધાર્મિક દૃષ્ટિથી, રાજકીય દૃષ્ટિથી અને નૈતિક દૃષ્ટિથી હિન્દુ સમાજનું તે વખતે કેવુંક અધઃપતન થયું હતું, સામાન્ય જનતાને અજ્ઞાના કેવા સાંસા પડતા હતા, પતિવ્રતાઓનું પાતિવ્રત્ય ટકવું કેટલું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું, વગેરે બાબતોનો તાદ્ય ચિતાર શ્રી સમર્થ પોતાના દાસવૉધમાં આપે છે. સમાજની આવી નિકૃષ્ટ વસ્થા જોઈને શ્રીસમર્થ ધણા જ દિલગીર થયા. તેમનો ઉત્સાહ ભંગ થઈ ગયો અને ઉદાસીનતાથી પોતે વ્યગ્ર થઈ જતા હોય એમ દેખાયું. તે વખતે તેઓ કહે છે:—

उदासीन हा काळ कोठे न कंठे, અને उदास वाटते जिवाँ
आतां जावें कुणीकडे, हे भक्तयत्सल रामा ! बुद्धि दे रघुनायका:

આવી દુર્દશાગત જનતાને મોક્ષનો ઉપદેશ આપીને શેા લાભ થવાનો હતો? સર્વતઃ બદ્ધ અને પંશુ થયેલી એ જનતા મોક્ષ ગ્રહણ પણ કેવી રીતે કરી શકે? જ્યાં ક્ષણે ક્ષણે અધર્માચરણ જ પ્રવૃત્ત છે, ત્યાં ધર્મની સંસ્થાપના પણ કેવી રીતે થઈ શકે? આવા આવા પ્રશ્નોથી તેઓ એકાદ વાર હતાશ પણ થયા હશે.

સમર્થ—વ્રતાપ માં એક ઠેકાણે એવું વર્ણન છે કે “એક-વાર વૈરાગ્યનો અતિરેક થયા પછી તેમણે પોતાનો દેહ હિમાલય કુંડમાં ફેંકી દીધો. પણ શ્રીરામચંદ્રજીએ તેમને અદર ને અદર

પકડી રાખ્યા. શ્રીસમર્થે તે વખતે પૂછ્યું, “ મને કેમ પકડી રાખ્યો ? ”

શ્રીરામે જવાબ દીધો,

તુમ્હાંસી જગોદ્ધાર કરળેં આહે । તુમચી તનુ તીં આમુચી તનુ પાહેં । યેન્હીં તપેં તુમચી રક્ષિલી કાયા હે । ધર્મસ્થાપને કારળેં ।

“ તમારે જગતનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. તમારો દેહ એ કાંઈ તમારો નથી, પણ અમારો જ છે; તેથી તો ચોવીસ વર્ષ સુધી તેનું રક્ષણ કર્યું. અમારો એમ કરવામાં હેતુ એટલો જ હતો કે તમે ધર્મસ્થાપના કરી શકો. ” આમ કહી શ્રીરામચંદ્રજીએ પોતાનો ફેંટો તેમને આપીને પાછા વિદાય કર્યો. આ વર્ણનનો ઇત્યર્થ એટલો જ હશે કે ઉપર કહ્યા મુજબ જ્યારે સમર્થને ત્રીવ ઐહાસીન્યે વ્યગ્ર કરી દીધા, ત્યારે હિમાલયનિવાસી કોઈ અધિકારી સાધુએ તેમને સમજાવી પાછા વાળેલા; અને આ રીતે તેમનું મન પાછું સ્થિર થયું. ફરીથી શ્રીસમર્થે ભરતખંડમાં પ્રવેશ કર્યો અને કૃષ્ણાતીરે આવેલી પોતાની ગુફામાં નિવાસ કરીને જગદુદ્ધારના કાર્યનો વિચાર કરવા લાગ્યા. વિચાર અન્તે એમને એમ માલમ પડ્યું કે તત્કાલિન જનતાનું ઐહિક કલ્યાણ સધાયા વિના પારમાર્થિક કલ્યાણ સાધવું મુશ્કેલ પડે એમ છે. તેમણે મન સાથે એક નિર્ણય કરી લીધો; અને સ્થાને સ્થાને મઠ સ્થાપના કરી લોકસંગ્રહના કાર્યનો આરંભ કર્યો. તે વખતે ધાર્મિક દૃષ્ટિથી શ્રીસમર્થ જેટલા જ શ્રેષ્ઠ સન્તો હતા; તેમને દેશનું કલ્યાણ કરવાના ઘણા વિચાર આવતા, પણ માત્ર વિચારોથી જ કાંઈ કલ્યાણ થવાનું નહોતું. તે વિચારોને કૃતિમાં મૂકી તે વખતની સ્થિતિ ફેરવીને મહારાષ્ટ્રને ખરેખર મહા-રાષ્ટ્ર કરવાનું કાર્ય માત્ર શ્રીસમર્થ જ કરી શક્યા. ખીજા સન્તપુરુષોની પ્રવૃત્તિ માત્ર નિવૃત્તિ પર હતી; ત્યારે શ્રીસમર્થની પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિનો કોઈ અજબ પ્રકારનો મિલાપ હતો. આ રીતે

પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિનો અજબ મિલાપ કરી તેને ‘ મહારાટ્-ધર્મ ’ એ નામ આપી એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું શિક્ષણ તત્કાલિન જનતાને આપ્યું. અને શિવાજી જેવા પ્રમુખી ક્ષત્રિયની મદદથી તે શિક્ષણ દુકે સુદૃઢમાં જ ફલપ્રદ નિવડ્યું.

મહારાષ્ટ્રમાં આવી તેમણે અનેક અઢોકિક કૃત્યો કર્યાં, તેથી તેમનો શિષ્યસમુદાય દિનપ્રતિદિન વધવા લાગ્યો. તેમણે ઠેકઠેકાણે હનુમાનની સ્થાપના કરી; જેથી હનુમાનની ઉપાસના વધવા લાગી. હનુમાન એ શારીરિક સામર્થ્યની વિભૂતિ હોવાથી લોકોમાં શારીરિક સામર્થ્યની વૃદ્ધિ કરવાની અભિરૂચિ વધી. શારીરિક બળ વધે માટે જ શ્રીસમર્થે આ યોજના કરી કાઢી હતી, એમ કેમ ન કહી શકાય ?

આફળ ગામે મુકામ કર્યા પછી તેમણે લોકસંગ્રહનું કાર્ય શરૂ કર્યું. લોકસંગ્રહ એટલે સંઘટના. જેમ આજે ઠેકઠેકાણે સમિતિઓ સ્થાપીને મહાસભાના ઠરાવો લોકો પાસે પળાવવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે ઠેકઠેકાણે મઠો ખોલીને મહારાટ્-ધર્મ વિષે લોકોમાં બગૃતિ ઉત્પન્ન કરવાના ઉદ્દેશથી ભરતખંડમાં તેમણે અગીઆરસો શિષ્ય ઉર્ફે મહાન્તો મોકલ્યા હતા. ભરતખંડના ઘણાખરા ભાગોમાં તેમણે પોતાના સંપ્રદાયના મઠોની સ્થાપના કરી હતી. આ મઠ કેટલા હતા, એ વિષેની નક્કી સંખ્યા હજી બહાર આવી નથી, પણ ૧૫૦ મઠોની શોધ થઈ છે. શ્રીસમર્થ કહેતા કે ‘ સામર્થ્ય આદે ચઢવઢી ચેં. ’ તેમની આ ઉક્તિને કૃતિમાં ઉતારવાનું કામ તેમણે આફળની ગુફામાંથી જ શરૂ કર્યું હતું. આફળ એ બધી હિલચાલોનું કેન્દ્રસ્થાન હતું. અહિંથી જ મહાન્તો મોકલીને સાંપ્રદાયિક મઠોની સ્થાપના કરવાનું કામ શ્રીસમર્થ કરતા. આ ઉપરથી દેશની રાજકીય, ધાર્મિક અને નૈતિક ઉન્નતિ માટે કેવું સંઘટનાત્મક યંત્ર શ્રીસમર્થે ચોજા કાઢ્યું હતું, તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે.

શ્રીસમર્થે ચેળેલા કાર્યમાં શ્રીશિવાજી મહારાજને બધો ઉપયોગ થયો. તે બંનેનો પ્રથમ મેળાપ ઈ. સ. ૧૬૪૭ માં બ્યારે શ્રીશિવાજી મહારાજની ઉંમર માત્ર ૧૯-૨૦ વર્ષની હતી, તે વખતે થયો હતો. આ મેળાપ પછીથી દુકં મુઠતમાં જ તેમની વચ્ચે ગુરુશિષ્યનો સંબંધ બંધાયો. શ્રીસમર્થના ઉપદેશથી શિવાજી મહારાજનું સ્વરાજ્ય સ્થાપનાનું કાર્ય સુચંત્રિત રીતે પાર પડ્યું, એમ કહેવામાં જરા પણ ભૂલ નથી.

૩

શ્રીસમર્થ દેખાવમાં ઓલીયા જેવા લાગતા, છતાં તેમની વૃત્તિ સૌમ્ય અને મૃદુ હોય એમ દેખાતું. પણ તે તો હંમેશ બાગૃત, ઇન્દ્રિયદમની અને કડક પ્રકૃતિના પુરુષ હતા. તેમનું અંતર સમજવું મોટું મુશ્કેલ હતું. શિષ્યવર્ગને તે ‘અવૃણ્ય’ અને ‘અભિગમ્ય’ લાગતા. તેમના સાંપ્રદાયની વ્યવસ્થા પણ ઘણી જ કડક રહેતી, એટલું જ નહિ પણ તે બરોબર પળાય છે કે નહિ તે તરફ તેમની સૂક્ષ્મ નજર રહેતી. તેમણે મઠોમાં મૂકેલા મહંતો ઉચ્ચ હરજાના તો હતા જ; છતાં તેમની અન્દરના કોઈએ સાંપ્રદાયિક વ્યવસ્થાનો ભંગ કર્યો છે, એમ જો શ્રીસમર્થને કાને આવતું, તો ભંગ કરનારને તે કડક શાસન કરતા. મહંત પોતાની ફરજ બરોબર બબલે છે કે નહિ તે તેઓ ઘણી બારીક નજરે જોતા. કોઈ પણ મહંતને અત્યંત સૂક્ષ્મ પ્રકારની કસોટીએ લગાડયા વિના તે તેને કામ સોંપતા નહિ. પાસે રહેતા મહંતો દર ત્રણ વરસે અને દૂર રહેતા મહંતોએ દર અગિયાર વરસે તેમને મળી જવું, એવો સખ્ત નિયમ હતો. બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થાનેથી આવેલા મહંતો સાથે વાતો કરવા માટે અનેક ગુફાઓ તેમણે તૈયાર કરાવી હતી. આવી ગુપ્ત ગુફાઓમાં તે કોઈ કોઈ વાર મહિના બખે મહિના સુધી કામમાં મગ્ન રહેતા. આમાંની

‘ હેળવાક ’ અને ‘ શિવચર ’ ની ગુફાઓ વિશેષ મહત્વની છે, એમ પ્રસિદ્ધ થયેલા પત્રો પરથી જણાય છે. આ સિવાય અનેક ઠેકાણે સંચાર કરી તેઓ દેવાલયો, ખાગ, જલાશયો બંધાવવાનો ઉદ્દેશ તો કરતા જ હતા. ચવનોના ત્રાસથી દેવદેવતાચાર્યને ખાધ ન આવે એટલા માટે તેમણે ગુપ્ત સદનો પણ બંધાવ્યાં.

આ પ્રમાણે કાર્ય ચાલુ થઈ ગયા પછી શિવાજી મહારાજના આગ્રહથી ચાકળનો નિવાસ છોડીને તે સૂર્યનગઢ ઉપર રહેવા આવ્યા. આ પછીનો તેમનો વખત સર્વતઃ ઉત્તમ એવા મોક્ષધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં ગયો. છતાં નીમેલા મહંતોને અને શિષ્યોને મળીને તેમને સલાહ આપવાનું કાર્ય તેમણે છોડ્યું ન હોતું. પોતાના મહંતો પાસે પોતાના શિક્ષણનો પ્રસાર તેમણે કરાવ્યો. શિવાજી મહારાજ પણ તેમને મળવા વારંવાર આવતા.

સૂર્યનગઢ ઉપર રહેવા આવ્યા પછી થોડા જ વર્ષે શિવાજી મહારાજ સ્વર્ગવાસી થયા; તેથી શ્રી સમર્થ ધણા જ ખિન્ન થયા. શંભાજીની દુરાચારી વૃત્તિની તેમને ખબર હતી, તેથી તો આ ખિન્નતા વિશેષ થઈ. ઘણાં કષ્ટો સહન કરીને શ્રીશિવાજીને હસ્તે જે સ્વરાજ્યમન્દિરની ઇમારત પોતે ચાણાવી; તેની શંભાજી શી રીતે વ્યવસ્થા કરશે, એની એમને ચિન્તા થવા લાગી. તેમણે તેને ઉપદેશપર પત્ર લખ્યો; પણ તેનું કાંઈ વિશેષ પરિણામ આવ્યું નહિ. જો કે આ પત્ર વાંચી રાજા શંભાજી શ્રીસમર્થને મળવા આવેલો; પણ આ તાત્કાલિક અસર લાંબો કાળ ટકી શકી નહિ. આ પછી ટુંક સુદતમાં જ એટલે ઇ. સ. ૧૬૮૧ માં તે નિજધામમાં ગયા. હવે શંભાજીને કોઈ કાંઈ કહેનાર રહ્યું નહિ. શ્રીસમર્થનો ઉપદેશ તે ભૂલી જવા લાગ્યો. આનું છેલ્લું પરિણામ શું આવ્યું, તે વાચકો બધે જ છે! શંભાજીના દુર્વર્તનથી શિવાજી મહારાજે ઉલી કરેલી સ્વરાજ્યની ભવ્ય ઇમારતને ઘણા જખરા ધક્કા વાગ્યા; પણ શ્રીસમર્થે પોતાના

સામ્પ્રદાયિક માર્ગવેડે મહારાષ્ટ્રમાં ‘ મહારાષ્ટ્ર ધર્મ ’ (ધર્મ + નીતિ + રાજકારણ) ની સ્થાપના કરી લોકોમાં જે કર્તવ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી હતી, તેનાં મૂળીઆં મહારાષ્ટ્ર સમાજમાં ઘણાં ઉડાં ગયાં હતાં, તેથી આવા ધક્કા લાગ્યા છતાં આ ઇમારત લાંબો કાળ ટકી શકી. એટલું જ નહિ, પણ તેનો વિસ્તાર થઇ લગભગ એક સેકા સુધી તેનું ઉદ્દિષ્ટ કાર્ય દેશમાં ઉત્તમ રીતે ચાલતું હતું. આટલું બધું ચેતન મહારાષ્ટ્રને મળી શક્યું, તેનું કારણ શ્રીસમર્થની સામ્પ્રદાયિક પ્રવૃત્તિ જ હતી, એ કહેવું હવે લાગ્યે જ આવશ્યક છે.

ગૃહસંસાર કરી ગૃહસ્થ થવાનું ન સ્વીકારતાં વિશ્વસંસારનો ભાર પોતાના માથા પર લઇ વિશ્વસ્થ થવાનું સ્વીકારનાર મહા-પુરુષ શ્રીસમર્થ રામદાસ સ્વામીને હબરો વાર વન્દન હો !

મ

નરસિંહ મહેતા

(સામરમતી માસિકમાંથી)

મહેતા કંતકથાનાં વાહળોમાં વિરાજતા દેવ સમા મોટે ભાગે અસુરેષ છે; તથાપિ એમના તથા એમના પછીના વિશ્વનાથ બની આદિ કવિઓનાં પદ તેમ જ લોકવાયકા વગેરે પરથી વિદ્વાનોએ કેટલીક માહિતી મેળવી છે, અને કંઈક રેખાઓ દોરી છે. એ ઉપરથી એમ કહેવાય છે કે વિ. સ્. ૧૪૭૦-૭૧ માં જુનાગઢ પાસેના તળાબ ગામમાં બાળક નરસિંહની આંખો પ્રથમ જગત્ જોવા પામી. જન્મ પછી ત્રણ વરસ સુધી વૃદ્ધ

થતા પિતા કૃષ્ણ દામોદરનાં લાડકોડ અનુભવી સં. ૧૪૭૩-૭૪ ના અરસામાં એમને વિધવા માતા દયાકોરનાં શોકતઃ અશ્રુનાં જ લાડ પામવાનાં રહ્યાં. એના ત્રણ ભાઇ પણ અત્યાર પહેલાં દેવલોક પામ્યા હતા; એટલે દયાકોર ડોશીએ એને લઇ એના કાકા પર્વતદાસની ઓથમાં જઈ નિવાસ કર્યો. વિશ્વનાથ બનીના કહેવા પ્રમાણે પર્વતદાસ મોટો વિશ્વલક્ષ્મી હતો, અને એણે પણ ભક્તિનાં પદ લખ્યાં છે. અગિયારમે વર્ષે આળાઓળા નરસિંહના, તે વખતના રા'માંડળિક રાબના દિવાનની ભાણેજી સાથે વિવાહ થયા. પરંતુ ગિરનારના દરવાજા ખહાર જતાં આવતાં સાધુસંતનાં ટોળાંમાં રખડવાના, સ્ત્રીવેષ કહાડી નાચવા ખુંદવાના તથા નિશાળના એમના ચાળા જોઇ આ વિવાહ વડસસરાએ તોડયો. સંસારના ઘાથી આળા થયેલા માના કેમળ હૃદયે આ ઘા કેમ ઝીલ્યો એ જણાયું નથી. પરંતુ ડોશી માંદાં પડ્યાં અને વિવાહ તૂટ્યાના વરસમાં જ પંચતવ પામ્યાં. પછી એના કાકા પર્વતદાસને એની ચટપટી થવા માંડી. 'ભાઇનો દીકરો કુંવારો રહે એ પોતાના કુળનું એખલગામણું,' છેવટે સોળ સત્તર વર્ષની વયે સં. ૧૪૮૭ માં જુનાગઢમાં મજેવડીના નાગર ગૃહસ્થ રઘુનાથ પુરુષોત્તમની દીકરી ભાણે-કબાઈ સાથે મહેતાનો વિવાહ કરી કાકાએ ટાળ્યું. સં. ૧૪૮૮ માં કાકા પર્વતદાસ પણ સર્જનજીના સ્વર્ગના પંથે પળ્યા. નમાયો નખાપો નરસિંહ કાકાના દીકરા બંસીધરને પાને પડ્યો.

યુવાનીના અરુણોદયકાળે ઘરમાં ભીલીરાણીનાં નેપૂરના થેતા ઠણકારથી આ શિવજી સંસાર માંડે એવા લાગ્યા નહીં. હારમાળાનું કથન સ્વાત્મકથન માનીએ તો, મહેતા પાંચ પંસા રળવા ગયેલા. ગમે એમ, પણ ઝાંઝતાલમાં જતા એમના નિરુદ્ધમી જીવનમાં એક પ્રસંગે અફલુત પરિવર્તન કર્યું. એમનાં ભાભીએ આ ક્રુવને અપર માની ગરજ સારી. ભાભીનાં કઠણ વચન મહે-

તાના હૈયામાં સોંસરાં લાગ્યાં. બાલીએ પછીથી ઘણું ચે કહ્યું કે
 ' ઉઠો દિગ્દરીઆ, હું હસતી હતી, ' પણ મહેતાને તો વચન-
 બ્રાણુ વાગ્યાં તે વાગ્યાં. સમ્ભવ છે કે આ બનાવ પછી મહેતા
 ગામને પાધરે પુનઃ સંતમંડળમાં ગયા હોય અને કોઇ યોગા-
 નન્દ અથવા આત્માનન્દે એમનું ઉતરી ગયેલું મ્હોં ભેઇ ' પ્રાર-
 મભમાં જ દુનિયાથી ઉદાસ થઇ શું કરશે ? ભોળા શમ્ભુનું
 સ્મરણ કર, એ તને મદદ કરશે; ' એમ માર્ગ-નિર્દેશ કયો
 હોય. ગમે એમ, પણ મહેતાએ જીનાગઢ તો છોડ્યું અને ત્યાંથી
 દૂર ગોપનાથ મહાદેવના મંદિરમાં જઇ અનશન વ્રત આદરી
 મહાદેવને પ્રસન્ન કરીને જ ઉઠવાની ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા કરી. ભોળા
 શમ્ભુથી સાન્ના સેવકનું આ દુઃખ કયાં સુધી સહેવાય ? ધ્યાનસ્થ
 ભકતને માથે હાથ મુકી પાર્વતીપતિ પ્રગટ થયા અને કહ્યું,
 ' માગ, માગ, માગે તે આપું. ' મહેતાએ માગી લીધું કે
 ' તમને જે વલ્લભ, હોય જે દુર્લભ, આપો રે પ્રભુજી દયા રે
 આણી ! ' નરસિંહનું નસીબ ઉઘડ્યું. પછી જીવનભર ગાયેલો
 એવો શાધાકૃષ્ણના વિશ્વરાસનો ઉમાપતિએ એમને સાક્ષાત્કાર
 કરાવ્યો. શ્રી કૃષ્ણની ખાસ મહેરબાનીથી રાતા, કાળા, નીલા,
 પીળા અને ઉજ્જવળ એ પાંચ વિવિધ પ્રકાશમાં આ રાસનાં
 એમને દર્શન થયાં. એ ભેવામાં એ એટલા તલ્લીન થઇ ગયા કે
 મશાલ સાથે હાથ પણ ઝડપાયો અને બળવા લાગ્યો એનું પણ
 જ્ઞાન એમને ન રહ્યું-કહો કે ' ભકિતકારણ મારો દેહ દુર્બળ હતો,
 દેહકારણ રમે સ્નેહ જાણે, ' એ પોતાનું સૂત્ર એમણે આચરી
 બતાવ્યું.

સાત દિવસના અનશન પછી ચૈત્ર શુદ્ધ ચૌદશે ભેવા મળેલો
 આ રાસ ભેઇ શમ્ભુની રજા લઇ પુનમની પ્રભાતે મહેતા
 ' નાગર નંદજીના લાલ, રાસ રમતાં મારી નથણી ખોવાણી, '
 એ પદ ગાતા ગાતા પુનઃ જીનાગઢ પધાર્યા. આ રાસદર્શન પછી

એમને ભક્તદષ્ટિ મળી એટલું જ નહીં પણ કવિદષ્ટિ પણ મળી. પોતે બહિરપણ્યનો ઇલ્કાળ પ્રથમથી જ પામ્યા હતા, પરંતુ હવે તો લોકોએ તેમને ગાંડા જ ગણવા માંડ્યા. ભાઈને ઘેર જઈ ભાભીને પગે લાગી તેનો ઉપકાર માન્યો, અને શ્રી કૃષ્ણની આસાનુસાર ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો; પરંતુ યોગક્ષેમની ચિન્તા તો શ્રી કૃષ્ણને માથે જ પડી. આ કરજ અદા કરવાનું પ્રભુનું એક સાધન ત્યાંના રાજા રા'માંડળિકની વૈષ્ણવ મા હતી.

મહેતાની નામના આખા દેશમાં પ્રસરવા લાગી અને ગામે-ગામથી હરિજનોનાં ઝુટેઝુટે દર્શન માટે આવવા લાગ્યાં. ભાઈ ભોજાઈના ઘરમાં સંતસાધુના આખાડા થયા; નાતમાં ચર્ચા થવા માંડી; વળી આવા સંસારનો ઘસારો ભાઈભોજાઈને સ્વાભાવિક રીતે ભારે પડ્યો હશે; એટલે એક દિવસ અકળાઈને એમણે મહેતાને બૃહા રહેવા કહ્યું. હાલમાં જ્યાં મહેતાની મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે, ત્યાં જેતપુરના દરવાજા પાસે એમણે ઘર રાખ્યું. નવા ઘરમાં આવ્યા પછી પચ્ચીસ વર્ષની ઉંમરે મહેતા પ્રથમ પિતા થયા. બાળકનું નામ કુંવરબાઈ રખાણું. વાતવાતમાં માંડવો મોટો થયો અને મહેતાને વિવાહની ચિન્તા કરવી પડી. ઊના ગામમાં શ્રીરંગ મહેતાના પુત્ર સાથે કુંવરબાઈનું લગ્ન થયું. સંવત ૧૫૦૪માં આ કાર્યથી પરવાર્યો એટલે પુત્ર શ મળ્યા પરણાવવા જેવો થયો—બારવર્ષનો થયો. મહેતા મૂળ ગરીબ અને નાગરી નાતના વિવાહ, એટલે આકૃતનાં વાદળ એમના જીવનાકાશમાં ફરી વળ્યાં. વર્ષોકાળના વાવાઝોડાથી અને મેઘના ગડગડાટથી પર્વત જેમ ડગતો મથી એમ ભક્ત મહેતા પણ ડગ્યા નહીં. છેવટે જીવનાકાશમાં જેટલું અંધારું છવાયું હતું એટલું જ કૃષ્ણની કૃપાથી વાદળાં વિખરાઈ તેજ છવાયું. ઠરેક કરકરીયાવાર શ્રી પ્રભુએ સાંગોપાંગ પાર ઉતાર્યો. પુત્રના લગ્ન પછી સં. ૧૫૦૬-૭ માં મહેતાના સંસારની સરાણીએ ચડી એમને હાથે સાધ્વીનું પદ પામેલાં આણેક

મહેતી સંસાર આઠોપી લઇ સહાને માટે સૌભાગ્યવંતાં થયાં. પુત્ર વિધવા મૂકી ધર્મપુરી તરફ પરવર્યો, હીકરી પારકું માણસ એટલે પોતાને ભેર ગઇ, અને મહેતાને ‘ઘડપણ કેણે મોકલ્યું’ એ પદમાં ગાયેલો કાવ્યાનુભવ થવા માંડ્યો. સં. ૧૫૦૬ થી ૧૦ સુધીની એકાદી સાલમાં કુંવરબાઈને સીમંતનો પ્રસંગ આવ્યો. એ વખતની અડી પણ શ્રી હરિએ કહાડી અને મહેતાને જથ્થા અપાવ્યો.

આ બધા વખત દરમ્યાન શિવભાગી ટીખરી નાગરો તરફથી મહેતાને અનેક પીડનો થયાં હતાં. મહેતાનો વૈષ્ણવમાર્ગ એ વખતે નવોસવો હતો. ઠેડ જેવા અસ્પૃશ્ય ગણાતા લોકોને આંગણે ભરીતી ભજનમંડળીમાં ભાગ લેવો એ મહેતાને સ્વાભાવિક લાગતું. એમના સખીમંડળમાં સ્ત્રીઓ પણ જોડાઈ હતી. નાતબહાર મૂકવાનું પોતાનું અંતિમ શસ્ત્ર નાત એકવાર વાપરી ચૂકી કતી. હવે રાજ્ય તરફનાં પીડન અનુભવવાનો વખત આવ્યો. ધર્મને નામે થતા અનેક દુરાચારોની નરસિંહ વિરુદ્ધની કંઈકંઈ વાતો રાજા સંભાંડળિક પાસે ગઈ. દેવનું જે આવવાનું હતું તે આવી ગયું, હવે દરબારનું આવ્યું. રાજા સમક્ષ મહેતા હાજર થયા. અનેક પંથના ત્યાગી-વિરાગીઓ પણ ત્યાં હાજર હતા. નરસિંહના વહાલા ‘કૃષ્ણ દામોદર’ ની મૂર્તિને રાજાએ કેદ કરી અને કહ્યું કે ‘તારી ભક્તિ સાચી હોય તો તાળાં તોડી કૃષ્ણ બહાર આવે અને સર્વ સલાના દેખતાં એમના ગળામાં નાંખેલો હાર તારે ગળે આરોપે.’ આમ ન થાય તો નરસિંહ ઢેહાંત-હંડને પાત્ર બને. આખી રાત ચાલી ગઈ. ત્યાગી-વિરાગીઓએ પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે બોધનો વરસાદ વરસાવ્યો. કોઈએ એને ભમેલો કહ્યો, કોઈએ હડીલો કહ્યો અને કોઈએ વિષયલંપટી કહ્યો પણ મહેતા કૃષ્ણને પોતાનું ભકતવત્સલ ખીરુદ રાખવા વિનવ્યે જ ગયા. કુંવરબાઈ પણ આવ્યાં, રડયાં, સમજ્યાં અને

સખીગણ સહિત પ્રાર્થનામાં લગ્યાં. છેવટે કેદારો ગાવાનું કહેણ આવ્યું. કેદારો ગીરો મૂક્યો હતો તે કેમ ગવાય ? કેદાર ભકત-જન-કહેા કે પ્રભુ-કેદારો છોડાવી લાવ્યા. મહેતાએ કેદારો આલાપ્યો. કમાડ કડકડયાં, રા'માંડજિકની પડતીનાં નિશાન ગડગડયાં, અને મહેતાના કંઠમાં મુરલીધરે હાર આરોપ્યો.

ઈતકથાનાં વાદળમાં વિરાજતા દેવસભા મહેતાની આ કથામાં તથ્યાંશ ગમે તે હોય, પરંતુ એમની ભક્તિ સીતાની જેમ અણીશુદ્ધ અદ્વય નીકળી એ નિર્વિવાદ છે. આમ અનેક કસોટીએ ચઢી છાસઠ વર્ષની ઉમ્મરે-એટલે માંડજિકના મરણ પછી સાતમે વર્ષે કાળની દ્રષ્ટિમાં મહેતા દેહ છોડવાને લાયક ગણાયા.

દેહે પોતાની નશ્વરતા કબૂલ કરી, પરંતુ મહેતાની આત્મ જ્યોત જે અમર દીપક પ્રકટી ગઈ છે તે યદ્યપિ લોકોના હૃદય-ગોખમાં અખંડ બને છે. નિરક્ષર હો કે સાક્ષર હો, ી હો, પુરુષ હો, બાળક હો કે વૃદ્ધ હો, આરોગ્યતાના પુર બહારમાં હો કે મરણ પથારીએ હો, ગમે તે હો, પણ પરાદીએ એમના પ્રભાતિયાનો સૂર સાંભળતાં જેને જીવનની ધન્ય પળનો અનુભવ ન થયો હોય એવું હતભાગી ગુજરાતમાં કેણુ હશે ? એમ કહેવાય છે કે મહેતાનો મરણ કાળ સમીપ આવ્યો ત્યાં સુધીમાં એમણે એક લાખ પદ રચ્યાં હતાં. એમની અભિલાષા સવા લાખ પદ રચવાની હતી; એટલે બાકીનાં પચ્ચીશ હેબારના વિચારમાં એમનો જીવ ઘુંટાયો ત્યારે એમના દીકરા રામજીશાની વિધવા પત્ની સૌરાષ્ટ્ર પ્રસિદ્ધ જીડીબાઈ અને સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ મુરસેના અથવા કમળાગૌરી-એ બાકીનાં પદ એમને નામે પૂરાં કરવાનું વચન આપ્યું. એટલે બધો મળીને એમનો પદ સંગ્રહ સવા લાખ પદોનો ગણાય છે.

મહાત્મા તુકારામ

મહારાષ્ટ્રના સ્વરાજ્ય સ્થાપનાના ઇતિહાસમાં જે સમયે શિવાજી મહારાજ, શ્રીસમર્થ રામદાસ અને મહાત્મા તુકારામ આર્વિર્ભૂત થયા, તે સમય સંસ્મરણીય છે. એક તરફ બાહુબળ અને જ્ઞાનબળ અને બીજી તરફ ભક્તિબળ, જે ત્રણના એકત્ર સન્મિલનથી મહારાષ્ટ્ર અપૂર્વ ગૌરવાંકિત થયો હતો. બાહુબળનું મૂર્ત સ્વરૂપ શિવાજી મહારાજ હતા, જ્ઞાનબળના અવતારરૂપ શ્રીસમર્થ રામદાસ સ્વામી હતા અને મહાત્મા તુકારામ ભક્તિબળની સાક્ષાત્ પ્રતિમા હતા. આ ત્રણ વિશ્વતિઓને એક પછી એક ન મોકલતાં એકી વખતે મોકલવામાં વિધાતાનો કાંઇ ઉદ્દિષ્ટ હેતુ હશે. મહારાષ્ટ્રમાં નહિ, સમસ્ત હિન્દુ જાતિમાં અપૂર્વ પ્રકારનો ધાર્મિક ઉત્સાહ અને બળ પ્રેરવાને માટે જ આ ત્રણ શક્તિઓએ, શિવાજી મહારાજ, શ્રીસમર્થ અને ભગવદ્ભક્ત તુકારામ, જે રૂપે અવતાર લીધો હશે, એમ કહેવામાં જરાએ અતિશયોક્તિ નહિ થાય.

જેમ મનુષ્યજીવનમાં અણુક પ્રકારના સારા સંભોગો આવે છે અને આ શુભ સંભોગોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી મનુષ્ય પોતાનું હિત સાધી લે છે, તેમ મહારાષ્ટ્ર અને સમસ્ત દેશને માટે સત્તરમી સદી શુભ સંયોગ રૂપે બાણે ન આવી હોય અને આ શુભસંયોગનો ખરાબર ઉપયોગ કરી તેમણે સ્વરાજ્ય સંસ્થાપનાનું કાર્ય ન કર્યું હોય? કારણ આ જ મુગમાં શિવાજી મહારાજ મહારાષ્ટ્રીય સૈનિકો સાથે વિજયનાદ કરતા કરતા હશે દિશા-જોમાં ધુમતા હતા; આ જ મુગમાં શ્રીસમર્થ રામદાસ સ્વામીનો 'મહારાષ્ટ્ર ધર્મ' દેશના દરેક ભાગમાં પ્રસરી ગયો હતો અને

આ જ યુગમાં ભક્તશિરોમણિ તુકારામ મહારાજના અભાગે મહારાષ્ટ્રના દરેક ધરમાં પ્રવેશ કરી મહારાષ્ટ્રવાસીઓનાં અન્તઃકરણોને ભક્તિરસમાં ડુબાડી દેતા હતા. ‘શિવાજી મહારાજે બાહુબળથી જ સ્વરાજ્ય સ્થાપના કરી છે,’ એમ કહેવામાં મોટી ભૂલ રહેલી છે. એક પગે સંસારચાત્રા કરવી જેટલી મુશ્કેલ છે, તેટલું જ અથવા તેથીએ વિશેષ મુશ્કેલ કામ, કેવળ બાહુબળને પ્રતાપે રાષ્ટ્રીય જીવનની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાનું છે. આ વાતની સાક્ષી ઇતિહાસ પૂરશે.

આટલાંટિક મહાસાગરથી હિન્દી મહાસાગર સુધી ધર્મબળ અને બાહુબળથી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપી શકનારા મુસલમાનોની માફક મહારાષ્ટ્રવાસીઓએ પણ એ જ બે બળનો ઉપયોગ કરીને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો અને તે સંસ્થાપનાના કાર્યમાં તેમને જે કાંઈ સફળતા મળી તેનું કારણ પણ આ જ બે બળની એકતા હતી. આજે પણ એ સન્નિભલનતા ગુણને લીધે જ મહારાષ્ટ્ર જાતિ પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય સાચવી શકી છે. આટલું બધું લાંબું વિવેચન કરવાનો હેતુ એટલું જ બતાવવાનો છે કે, શિવાજી મહારાજ અને શ્રીસમર્થની માફક દુરિંદ્ર તુકારામ મહારાજનો પણ આ મહારાષ્ટ્રીય ઐક્ય સ્થાપનામાં ભાગ છે.

મહારાષ્ટ્રની રાજધાની પુનાથી આઠેક ગાઉ દૂર ઇંદ્રાયણી નામની એક નાની શી નદી છે. તે નદીને કીનારે આવેલા હેહુ ગામમાં ‘મોરે’ નામનું એક મરાઠા કુટુંબ રહેતું હતું. એ કુટુંબ જુદા જાતિનું હતું અને વેપાર-વાણિજ્ય કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતું હતું. આ જ કુટુંબમાં આપણા ચારિત્ર નામક શ્રી તુકારામ મહારાજનો આશરે ઇ. સ. ૧૬૦૭-૧૬૦૮ માં જન્મ થયેલો હતો. “ભક્ત-લીલામૃત” નામના ગ્રન્થમાં એવો ઉલ્લેખ છે, કે જે ભક્તિવૃક્ષ તુકારામ મહારાજના વખતમાં પૂર્ણતાએ

પહેંચ્યું હતું, તેનું બીજ ઘણું વર્ષો પહેલાં તેમના પૂર્વપુરુષોના શુદ્ધ અન્તઃકરણમાં રોપાયું હતું; અને ક્રમેક્રમે તેમના અન્તઃકરણમાં તેના અંકુરો ફુટી નીકળ્યા હતા. તે પૂર્વપુરુષોએ સેવા અને પ્રેમરૂપી જલનું સિંચન કરીને તે બીજને વૃદ્ધિગત કરેલું હતું. આ સિંચનને પ્રતાપે જ શ્રીતુકારામના જીવનમાં તે ભક્તિવૃક્ષ ફાલી નીકળ્યું હતું.” આવા ભક્તિરસ પૂર્ણ કુટુંબમાં તુકારામનો જન્મ થયો હતો.

તેમના પિતાનું નામ બોહલોબા અને માતાનું નામ કનકાઇ હતું. તે બંને વિક્રોબાનાં અનન્ય ભક્ત હતાં. તેમને માટે ભક્ત-લીલામૃતમાં એમ કહેલું છે કે તેઓ સકલ પ્રાણિઓ પ્રત્યે આત્મભાવ બતાવતાં હતાં. ઉદ્ધતભાવને તેમનાં હૃદયમાં જરાપણ સ્થાન ન હોતું. વ્યાવહારિક કાર્યોમાં પણ તેઓ અસત્ય આચરણ કરતાં નહિ. આવાં ભક્તજનોને ઘેર જન્મ લેનારા તુકારામ પણ તેમના જેવા જ પવિત્ર અન્તઃકરણવાળા થાય એમાં નવાઇ નથી. જ્યારે તુકારામની ઉમ્મર માત્ર તેર વર્ષની હતી ત્યારે તેમના પિતાએ વાનપ્રસ્થાશ્રમનો આશ્રય લઇ ભગવદ્ ભજન કરવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. પોતાના મોટા પુત્ર સાવજી-તુકારામના મોટાભાઈ-ને તેમણે સંસારનો ભાર લેવાની આજ્ઞા કરી. પણ તે તો નાનપણથી જ સાંસારિક સુખસંભોગથી દૂર હતા, અને દૂર રહેવા માગતા હતા. તેથી તેમણે પિતાનું કહેલું સ્વીકાર્યું નહિ. હવે બધો ભાર તુકારામે માથે લેવો, એમ સૌએ નક્કી કર્યું, અને પિતાએ તુકારામને તેમ કરવાને કહ્યું, તુકારામ જો કે કિશોર વયમાં હતા, તોપણ ‘ માતૃપિતાની આજ્ઞાનું ઇલ્લંચન ન કરવું ’ એવો વિચાર કરી, તેમણે કુટુંબનો સર્વ ભાર ઉપાડી લીધો. જો કે તેમની ઉમ્મર આ વખતે ઘણી નાની હતી તોપણ વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલા ધંધામાં તેમણે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી અને મોટા જ સમયમાં તેમણે ધનાઢય

પુરુષોના વિશ્વાસપાત્ર બનીને યથેષ્ઠ ધન ભેગું કર્યું. આ વખતે તે સુખી માણસોમાં ગણાતા હતા.

સંસારનો બોલે લીધા પછી તુકારામને કેાઈ પણ ભત્રું દુઃખ કે દારિદ્ર હતું નહિ. પરંતુ એ તેમની દુઃખવિરહીત સ્થિતિ વધારે વાર ટકી નહિ. તેમની સત્તર વર્ષની ઉમ્મરે તેમનાં માતપિતા સ્વર્ગવાસી થયાં. હવે સંસારસમુદ્રમાં સૌભાગ્ય-સંપત્તિની જે ભરતી આવી હતી, તેનો હવે ઓટ થવા લાગ્યો. અને તે પ્રબળ પ્રવાહમાં સંસારનાં બન્ધન રૂપી બધા મેલ ધોવાઈ ગયો; અને તુકારામનું મન પહેલાં કરતાં વધારે નિર્મળ થવા લાગ્યું. એ કે ભગવદ્ભક્તિ અને વૈરાગ્યશીલતા તેમના વંશમાં ઉતરી આવી હતી તોપણ માતપિતાનો સ્નેહ, સંપત્તિ, વિષયાનુરક્તિ અને સાંસારિક ઉપાધિઓથી તેમને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનું ઓળખાણ જરોજર થયું ન હોતું. સુખસમયમાં ઇશ્વર યાદ આવતો નથી. દુઃખ આવી પડે ત્યારે જ મનુષ્યને ઇશ્વરમરણ થાય છે, અને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાને સાધારણપણે દુઃખની જ જરૂર છે. કારણ, દુઃખ બેઠને જ તેને મૃગજળવત્ સાંસારિક સુખો પ્રત્યે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. દરિદ્રતા અને વિપત્તિ એ બીજા કેાઈ મનુષ્યના ઉન્નત જીવનને શુદ્ધ કરી શકત, પણ તુકારામ જેવા સંસ્કારી પુરુષને તો આ વિપત્તિથી ઘણો જ ફાયદો થયો. માતપિતાના મૃત્યુથી તેમની આંખો ખૂલી.

માતપિતાના મૃત્યુથી તુકારામના અન્તઃકરણમાં વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ થઈ. એટલામાં તેમનાં બાલી પણ ગુજરી ગયાં; અને મોટા લાઈ વિરક્ત થઈ દેશ પરદેશમાં પર્યટન કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે એક પછી એક આપણિઓ આવી પડવાથી પહેલાં સુખમય લાગેલા સંસારની અનિત્યતાનો કાંઈક પરિચય

તેમને થવા લાગ્યા. અને ધીમે ધીમે ભગવત્સમરણમાં જ લીન થઇ જવા લાગ્યા. સાંસારિક કાર્યમાં તેમને આસક્તિ રહી નહિ. અને ભક્તીની સેવામાં પણ ચિત્ત ચોટ્યું નહિ. આથી ભક્તીજી શીસાયાં અને પોતાની ચંચળતાનો પરિચય તુકારામને આપી તેમને વધારે વૈરાગ્યશીલ બનાવવામાં સહાયક થવા લાગ્યાં. ધંધામાં તુકારામ ધ્યાન આપતા નથી, એમ એક વેપારીએ ધીરધાર કરતાં ખંચાવા લાગ્યા. અને તુકારામના હેલુદારોએ તેમના આ વૈરાગ્યનો સારો લાભ લીધો અને દેવું આપતા બંધ થયા. હવે તુકારામની આવક ઘટી અને ખર્ચ તો તેનું તે રહ્યું. પૈસાની તાણ દિનપ્રતિદિન વધારે લાગવા માંડી તેથી કહો, કે સંબંધીઓના આગ્રહથી કહો, તુકારામે મોદીખાનાની દુકાન કાઢી. પણ દુકાનમાં બરાબર લક્ષ આપતા ન હોવાથી તેમાં તે બિલકુલ ફાવી શક્યા નહિ. દુકાનમાં તે માત્ર શ્રીહરિ સ્મરણ જ કર્યો કરતા. પોતાના ફાયદા કરતાં આહુત્ય સ્મરણ તરફ વધારે ધ્યાન આપતા. આથી દુકાન પણ બંધ કરવી પડી.

આ પછી તેમણે અનેક ધંધા કર્યો, પણ દરેક ધંધામાં તેમને દુકાનમાં જેટલી સફળતા મળી હતી તેટલી જ સફળતા મળવા લાગી, તેથી તે હારી ગયા. હેલુદારોએ તેમને પજવી નાંખ્યા. પણ સગાંસંબંધીઓની મદદથી તેઓ માંડમાંડ બચી શક્યા.

તેમને ઘેર ચાર પોઠીઆ (બળહ) હતા. કોઇએ તે પોઠીઆ ઉપર અનાજ ભરીને ગામપરગામ ફરી તેને વેચી પૈસા રળવાની યુક્તિ તુકારામને બતાવી. તે ઉપાયનો અમલ તો કર્યો. પણ ફરતાં ફરતાં અનાજનું નામ લેવાને બદલે તે “ હરિ હરિ ” એવા શબ્દો ઉચ્ચારતા અને પોતાનું જ્ઞાન ભૂલી જતા. ભાવિક ભક્તો મળે તો ફેરીઆનો ધંધો ભૂલી જઇ ઇશ્વરવિષયક વાતો કરવા માંડી પડતા. આથી તેમને કાંઇ પણ લાભ થયો નહિ. ઉલટું

કેટલેક દિવસે ઘણું ભ્રમણ કરવાથી તેમના ત્રણ પોઠીઆ મરી ગયા અને એક પોઠીઆ સાથે તુકારામ પાછા ઘેર આવ્યા. બધાએ તેમનો તિરસ્કાર કર્યો અને ઘણો ઠપકો આપ્યો. “વિઠોબાનું સ્મરણ કર્યો કરવાથી આ પ્રમાણે તું દુઃખી થાય છે, માટે તેમના નામનો ત્યાગ કર,” એવો પણ તેમને કોઈએ ઉપદેશ આપ્યો. ધર્મશ્રવણ મળતા નહોતા તે આન્તરિક દુઃખ હતું, અને સગાંસંબંધીઓના તિરસ્કારચુકત શબ્દો વગેરે સાંળળવું પડતું તે બાહ્ય દુઃખ ! આ રીતે તુકારામ વધારે અને વધારે દુઃખી થવા લાગ્યા.

૨

ઘરમાં આટલી દરિદ્રતા હતી છતાં તુકારામની વૃત્તિ સૌ વધવા જ લાગી. ઘરમાં ખાવાને નહોત્ય. ત્યારે તેમની સ્ત્રી* સંતાપતી અને તેમને ઘણો ઠપકો દેતી. મહામહેનતે મહેનત કરી બિચારી પોતાના કુટુંબનું પૂરું કરતી. આટલી મહેનત કરી પોતે જે કમાય તે પણ તુકારામ કોઈ સાધુ સંતને કે ભિખારીને આપી દેતા ત્યારે તેનો શુસ્સો હઠ બહાર જતો પણ તે બિચારી સઘળું સહી લેતી. કોઈક વાર તેમણે શિખામણ આપતી ને કોઈ વાર ઠપકો દેતી. તેની શિખામણથી કેટલીએ વાર તુકારામે દુકાન માંડીને વેપાર કર્યો પણ તે બધી વાર તે ઠગાતા અથવા તો ઉદારવૃત્તિથી પોતાનું સર્વસ્વ બીજાને આપી દેતા. એક વાર ઉછીના રૂપિયા લઈ તુકારામે વેપાર કર્યો. સુદેવથી તેમાં તેમને સારો ફાયદો થયો. તે નફાનાં નાણાં લઈ ઘેર આવતા હતા, એટલામાં એક દેવાદાર પ્રાદાણને સિંચાઈએ કનડે છે, એમ જોઈને તેમણે પોતાની પાસેની બધી રકમ સિંચાઈએને આપી દીધી. આ રીતે તેઓ નિરશ્ચિતોને પોતાનું સર્વસ્વ આપીને

* તુકારામને જે સ્ત્રીઓ હતી. પહેલી સ્ત્રીને ક્ષય થયેલો હોવાથી તે બીજી સ્ત્રી પરણ્યા હતા. કેટલેક વર્ષે તેમની પહેલી સ્ત્રી ક્ષયથી ગુંગરી ગઈ.

લાઠેના ઇપકાને પાત્ર થઈ પડતા છતાં તે પોતાનું ઔદાર્ય છોડી શકતા નહિ. પાછળ કહેલું જ છે કે તેમના લેણુદારો પાસે તેમને ઘણું લેણું હતું. તેમને તેમના પિતરાઈ ભાઈએ એ લેણુનાં ખતપત્રો મેળવી આપ્યાં. પણ તેમણે તો તે પત્રોને ઇન્દ્રાયણિમાં પધરાવી દીધાં અને કહ્યું, “આજથી તમારો ને મારો સંબંધ તૂટી ગયો. હું પરમ પ્રીતિથી વિઠોળાની જ આરાધના કરીશ, અને ભિક્ષા ઉપર જ નિર્વાહ કરીશ.

પાસે આવેલા ભાવનાથ પર્વત ઉપર જઈ તેમણે એકાન્ત-વાસ ગાળવા નિશ્ચય કર્યો. ત્યાં ચિત્તશુદ્ધિ માટે સ્નાન, પૂજા, વ્રત, ઉપવાસ વગેરે ક્રિયાઓ કરવા લાગ્યા. ઇન્દ્રિયદમન કરવા માટે તેમણે પોતાનો આહાર ઓછો કરી નાંખ્યો, અને નિદ્રામાં પણ ઘડાડો કર્યો. આખો દિવસ ત્યાં ગાળી સાંજે વિઠોળાના નામનું ભજન કરતા અને નૃત્ય કરતા કરતા ગામમાં આવતા. આ બધું જોઈ લોકો તેમને ગાંડા કહેતા.

બ્યાં તુકારામ ખેસતા ત્યાં એક ખેતર હતું. તે ખેતરના માલિકે તેમને પોતાનું ખેતર સાચવવાનું કહ્યું. પરોપકાર કરી શકાય એવા હેતુથી તુકારામે હા પાડી. માંચડા પર ખેતી પક્ષીઓને વારવાને બદલે પોતે વિઠોળાના નામનો જપ કરતા. પક્ષીઓ તો ઇચ્છાનુસાર ચરી જતાં. લગભગ બધો પાક પક્ષીઓ ખાઈ ગયાં ત્યારે ખેતરના માલિકને આ વાતની ખબર પડી. તે તુકારામ સાથે વડવા લાગ્યો. અને છેવટે પંચ પાસે ફરીઆદ લઈ ગયો. ત્યાં તુકારામે પંચને કહ્યું, “જે પક્ષીઓ આવતી કાલેનો વિચાર ન કરતાં આજની જ શુધા જેટલું જમીને તૃપ્ત થાય છે, તેમને કાઢી મૂકીને હું પાપમાં શા માટે પડું ? તેમની રક્ષા કરવી એ જ મારો ધર્મ હતો.” આમ બોલી તે પાછા વિદુલશ્વરભરણ કરવા લાગ્યા. આથી ખેડુત ઘણો ચિડાયો અને

પંચે તુકારામને અપરાધી ઠરાવ્યા અને કહ્યું કે, “ થયેલી તુકસાની તુકારામે ખેડુતને ભરી આપવી. ” ખેતરમાંથી અનાજ ભેળું કચું, અને જેટલું અનાજ ભરેલા ખેતરમાંથી નીકળી શકત તેથી ખમણું અનાજ નીકળ્યું. સર્વ આ ભેઇ નવાઇ પામ્યા.

આવા બનાવોથી લોકોમાં તેમને માટે પૂજ્ય બુદ્ધિ થવા લાગી અને તે ‘ શેઠ ’ તુકારામ મટી ‘ ભક્ત ’ તુકારામ ગણાવા લાગ્યા.

એકવાર શ્રી વિઠોળાંચે સ્વપ્નમાં આવીને તુકારામને કહ્યું, “ મારા ભક્ત નામદેવે જેટલા અભંગો બનાવવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો, તેટલા તેનાથી બની શક્યા નથી; માટે તે સંખ્યા તું પૂરી કર. ” મનની આ પ્રેરણાને તુકારામે ઇશ્વરી આજ્ઞા ગણી લીધી. નામદેવ મહારાજના અભંગોનો નિત્ય પાઠ થવાથી તેમના હૃદયમાં જે ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો તેને પરિણામે તેમણે ભાગવતમાંના દશમ સ્કન્ધમાં વર્ણવેલી શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાનું વર્ણન નવસો શ્લોકમાં કર્યું. આ રીતે અભંગો રચીને તે ક્રમે ક્રમે કીર્તન પણ કરવા લાગ્યા. તેમના કીર્તનથી આકર્ષાઇ લોકો તેમના મન્દિરમાં આવવા લાગ્યા. હવે લોકોની ખાતરી થઇ ગઇ કે તુકારામ વિઠોળાના અનન્ય ભક્ત છે.

આ રીતે તુકારામનાં કીર્તનોથી તુકારામની ખ્યાતિ દિનપ્રતિ દિન વધવા લાગી; અને જ્યાં ત્યાં તેમની પ્રશંસા સંભળાવા લાગી. કેટલાક ધર્મવિદેષી સાધુઓંથી આ સહન થઇ શક્યું નહિ. તેઓ તુકારામ મહારાજની ઇર્ષા કરવા લાગ્યા. તેમણે તુકારામ મહારાજને ઉપદ્રવ કરવાને સેંકડો વાર પ્રયત્નો કર્યા; પણ તેમાં કંઇ ફળ નિષ્પત્તિ થઇ નહિ. તેમની વેરાગ્યાદિ સફળતિ કેટલી ઉજ્જવલ અને દ્રઢ હતી, તેનો જેમણે તેમને ઉપદ્રવ કર્યો, તેમના નામનો ઉલ્લેખ, દીધેલા દુઃખના યથાર્થ દર્શન માટે અને બે કરવામાં આવે તો અસ્થાને નહિ જ ગણાય.

મૂળ ચિંચવડ ગામનો રહેવાસી મંબાજી નામનો એક બ્રાહ્મણ હેહુ ગામમાં મઠ બાંધીને સહકુટુંબ રહેલો હતો. તેણે વેગવ્ય ધારણ કરેલું હોવાથી અને તેને ઘણા શિષ્યો હોવાથી તેનું ગુજરાન સારી રીતે ચાલતું હતું. તુકારામ મહારાજની ખ્યાતિ ક્રમે ક્રમે વધતી જાય છે એમ જોઈને તેના મનમાં તેમને દેવામાં ઉત્પન્ન થયો. ગમે તે ઉપાયે તુકારામને ઉપદ્રવ દેવાનો અને તેમ કરી તુકારામને જનસમાજ આગળ નીચા પાડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તુકારામ મહારાજે વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો પછી તેમના સસરાએ તેમના પોષણ માટે પ્રેમપૂર્વક એક ભેંસ રાખી હતી. તુકારામ મહારાજના મંદિરમાં તે જ ખાતી; તે મંદિરની પાછળ મંબાજીની વાડી હતી. એક દિવસે દેવયોગે તુકારામ મહારાજની ભેંસે તેની વાડીમાં પ્રવેશ કર્યો. અને કુલના છોડવાને જરાક નુકસાન કર્યું. મંબાજીએ પોતાની વાડીની આસપાસ વાડ ન કરતાં તુકારામ મહારાજના મંદિરથી પોતાની વાડી સુધી કાંટાની વાડ કરી. હેતુ એ હતો કે દર્શનેશ્વર બસતો વિઠોબાની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરી શકે નહિ. અને તેથી તુકારામની મહત્તા ઘટે. આ ઉપરથી તુકારામ મહારાજને દુઃખ દેવાનો અને તેમને ફજેત કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

હવે થોડે દિવસે એકાદશીનો ઉત્સવ આવ્યો. તે દિવસે હજારો માણસો આસપાસનાં ગામમાંથી વિઠોબાના દર્શન માટે તે મંદિરમાં આવતાં હતાં. મંબાજીની વાડથી અભણ્યા એવા દર્શનાર્થિઓના પગમાં કાંટા વાગશે, એમ ધારીને તુકારામ મહારાજે પ્રદક્ષિણા જેટલો માર્ગ સાફ કરી નાંખ્યો. તુકારામને કાંટા વીણતા જોઈ મંબાજીને કોષ ભરાઈ આવ્યો. તે ત્યાં આવ્યો અને તેણે તેમની ઉપર પ્રથમ ગાલિપ્રહાર અને પછી હતા-પ્રહાર કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. આથી સતોષ ન પામતાં કાંટા-વાળી સોટીથી તુકારામ મહારાજના શાંસા પર પહર વીસ ફટકા માર્યા.

તુકારામ મહારાજે એક અક્ષર પણ ન બોલતાં બધા માર સહન કર્યો. બ્યારે મંબાણના હાથ થાક્યા ત્યારે તેણે તુકારામને છોડ્યો અને પોતે ઘેર ગયો.

તે જ રાત્રે તુકારામ મહારાજનું કીર્તન હતું. દર એકાદશીના કીર્તનમાં મંબાણ પણ આવીને બેસતો. સર્વ શ્રાતાઓ આજે આવી ગયા હતા, પણ મંબાણનો પત્તો ન હતો. તેને બોલાવવાને તુકારામે માણસો મોકલ્યા. બે ત્રણ વાર માણસોએ તેને આગ્રહ-પૂર્વક બોલાવ્યો, પણ મંબાણએ આવવાની ના જ પાડ્યા કરી. છેવટે તુકારામ પોતે તેની પાસે ગયા અને બોલ્યા, “ મારા અપરાધની ક્ષમા કરો. તમારી વાડ મેં ભાંગી ન હોત, તો તમારે મને મારવો પડત નહિ. આપને જે શ્રમ થયો તેનું મૂળ કારણ હું જ છું. મને ક્ષમા કરો અને કીર્તનમાં ચાલો. ” આમ બોલી તે મંબાણના પગ ચાંપવાને બેસી ગયા. આ અલૌકિક ક્ષમાવૃત્તિ જોઈ મંબાણ હર્ષિત થઈ ગયો અને તે કીર્તનમાં ગયો. ત્યારબાદ તે બન્ને વચ્ચે ઘાડો પ્રેમસંબંધ થયો.

તુકારામ મહારાજ શૂદ્ર થઈ બ્રાહ્મણોને ધર્મોપદેશ આપે અને શાસ્ત્રના જ્ઞાન વિના જ લોકોમાં શા. ના મર્મનો પ્રચાર કરે, એ બ્રાહ્મણોથી જોઈ ચકાતું ન હોતું. આવા લોકોમાં રામેશ્વર ભટ્ટ નામના બ્રાહ્મણનું નામ ઘણું આગળ આવેલું છે. તેમણે હેહુ ગામના દિવાનજી પાસે જઈ ફરિયાદ કરી કે “ તુકારામ શૂદ્ર હોવા છતાં શ્રુતિના અર્થનો પ્રચાર કરે છે. શૂદ્ર જેવા નીચ કુળમાં જન્મેલો હોવા છતાં બ્રાહ્મણોને પણ પગે લગાડે છે. આથી તે બ્રાહ્મણ અને વેદશાસ્ત્રનું અપમાન કરનાર અને પાખંડ મતનો પ્રચાર કરનાર છે માટે તેને યોગ્ય શાસન થવાની આવશ્યકતા છે. ” રામેશ્વર ભટ્ટનું

દિવાનજી પાસે સાડું ચલણ હોવાથી 'તુકારામ મહારાજે હેહુ ગામ છોડીને ચાલ્યા જવું' એવી શિક્ષા તેમને માટે નક્કી થઈ. બાળપણથી જ મન્દિરમાં રહી વિઠાબાની પૂજા-અર્ચા કરેલી તેને છોડીને જવામાં તુકારામને ઘણું કષ્ટ થયું. જે લોકોનું મન, વાણી અને કર્મથી હિત કરવાનો તુકારામનો નિશ્ચય હતો તેમને છોડીને જવા જેવું દુઃખ કયું હશે? આ બધી પીડાનું મૂળ રામેશ્વર ભટ્ટ છે, એમ બાણી તે તેની પાસે ગયા અને તેને વિનવવા લાગ્યા. પણ તેનું મન પીગળ્યું નહિ અને તે વધારે ગુસ્સે થઈ બોલ્યો, "તું શૂદ્ર છતાં કીર્તન કરે છે, અને તારી પોતાની કવિતાઓ કીર્તનમાં બોલે છે. તે કવિતાઓમાં વેદશાસ્ત્રનાં ગૂઢ તત્ત્વો, જે બ્રાહ્મણો જ સાંભળી શકે, તે બધા લોકોની સાંભળવામાં આવે છે. માટે હવેથી તું કવિતાઓ કરીશ નહિ. અને જે કરી હોય તેમને ઇન્દ્રાયણીમાં નાંખી આવ. બ્રાહ્મણોમાં આગેવાન ગણાતા રામેશ્વર ભટ્ટની આજ્ઞા શિસ્ત્રાવંધ કરી તુકારામ બોલ્યા, "જેવી આજ્ઞા." જે અલગો તેમણે વિઠાબાની પ્રેરણાથી લખ્યા હતા, તે બધાને માત્ર બ્રાહ્મણો પ્રસન્ન રાખવાને તેમણે ઇન્દ્રાયણીમાં નાંખી દીધા. આ વખતે તેમને કેવી વ્યથા થતી હશે, તેનો વિચાર વાચકો જ કરી લેશે તો ઠીક.

અલગોને નદીમાં નાંખી તે મન્દિરમાં ગયા, અને હૃદય-વેગને રોકી ન શકવાથી તે ત્યાં રડી પડ્યા.

બ્રાહ્મણો તો 'તુકારામ મહારાજને રામેશ્વર ભટ્ટજીએ પાંચ-રાહોર કર્યા,' તેથી ખુશખુશ થઈ ગયા. તે તુકારામની પાસે આવી તેમની મસ્કરી કરવા લાગ્યા. વ્યવહારરૂઢ પુરુષો આવીને કહેવા લાગ્યા, "પહેલાં તમે તમારાં ખતપત્રો ઇન્દ્રાયણીમાં નાંખી સંસારી સંપત્તિને તિલાંજલિ આપી હવી; હવે અલગોને પાણીમાં નાંખી તમે દેવી સંપત્તિ પણ ત્યાં છો. હવે તો તમે

અતો ઞ્ઞષ્ટ તતો ઞ્ઞષ્ટ જેવા છો.” લોકોનાં આવાં વચનો સાંભળીને તુકારામને ધૈર્ય રહ્યું નહિ. પોતાના કૃત્ય માટે તેમને પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો.

આ વખતે બીજી કાંઈ ન કરતાં વિઠોબાની મૂર્તિ આગળ તે ધ્યાનસ્થ થઈ બેસી રહ્યા. બાર દિવસ સુધી તેમણે ન લીધું અન્ન કે ન લીધું પાણી. છતાં તેમના ચહેરામાં બિલકુલ વિકાર દેખાયો નહિ. ઉલટું તેમના ચહેરા પર દિનપ્રતિદિન વિશેષ તેજ દેખાવા લાગ્યું. આથી લોકોને નવાઈ થવા લાગી. કહેવાય છે કે આ વખતે વિઠોબાએ બાળરૂપે તેમને દર્શન લીધું અને કહ્યું, “તુકારામ, તારા અભંગોનું મેં સંપૂર્ણ રક્ષણ કીધું છે. તે મને અત્યંત પ્રિય છે, તેથી તારા કરતાં તેમની વધારે દરકાર મને છે. તું હેશમાત્ર પ્રીત કરીશ નહિ.” જે વખતે તુકારામને આ ભાસ થયો તે જ વખતે કેટલાક ભક્તોને પણ આ જ બાબતનો અનુભવ આવ્યો. તે નદી પર ગયા અને તેમણે બેસું કે તુકારામના અભંગોની પોટલી તરતી તરતી કિનારે આવે છે. તેમના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે તરત જ તુકારામને આ વાતથી વાકેફ કર્યાં ને તેમણે પણ આંખો ઉઘાડી અને આનંદમાં આવી નાચવા માંડ્યું.

આ તરફ શામેશ્વર ભટ્ટ ‘નાગનાથ’ મહાદેવના દર્શને જતાં એક બાગમાં ઉતર્યાં. ત્યાં કુંડમાં આન કરવા ઉતર્યાં, એટલે એમના શરીરને ઢાહ થવા લાગ્યો. “તુકારામનો અપરાધ કયો તેથી તમારી આ દશા થઈ છે,” એમ લોકો કહેવા લાગ્યા. શામેશ્વરે આ વાત માની નહિ. તે પાલખીમાં બેસી આજંદી ગયા અને ત્યાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની ઉપાસના કરવા લાગ્યા. “તુકારામની ક્ષમા માગીશ તો તારો ઢાહ મટશે” એમ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેને કહ્યું.

આ સાંભળી તે ઘેર આવ્યા, અને તુકારામને શરણે ગયા. તેમનો ઢાહ તુકારામનો એક અભંગ વાંચવાથી જ શમી ગયો.

તેમણે તુકારામની ક્ષમા માગી. પણ તુકારામે તેમને કહ્યું, “ મહારાજ, હું તો શૂદ્ર છું. મારા પર અહનિશ કૃપાદષ્ટિ રાખશે એટલે મોટો ઉપકાર થશે, એટલી જ મારી માગણી છે.” આ નિરહ-કારયુક્ત વચન સાંભળી રામેશ્વર ભટ્ટ પણ પ્રસન્ન થઇ ગયા.

આ વાર્તાઓ અત્રે આપવાનો હેતુ એટલો જ છે કે, બ્રાહ્મણોએ તુકારામ જેવા ભગવદ્ભક્તને આટઆટલું કષ્ટ આપ્યું હતું, તોપણ તેમની ભક્તિની તેમની ઉપર પણ અસર થઇ હતી, આ વાતનો વાચકોને ખ્યાલ આવે. રામેશ્વર ભટ્ટ જેવા વેદશાસ્ત્ર-નિષ્ણાત બ્રાહ્મણને તુકારામે શિષ્ય કરી લીધા તે ઉપરથી આપણને તેમની મહત્તાનો કાંઇક ખ્યાલ આવશે. અસ્તુ.

૩

હવે તુકારામ મહારાજની ખ્યાતિ પ્રસરાતી પ્રસરાતી શિવાજી મહારાજને કાને ગઇ. તેમને તો બાલપણથી જ સાધુસન્તોને મળવાનો શોખ હતો. કોઇ નવિન સાધુનું નામ સંભળત્ય, તો તેના દર્શનનો લાભ તે સહસ્રા જવા દેતા નહિ. એકવાર તુકારામ મહારાજ લોહગામમાં આવ્યા છે, એવું સાંભળી શિવાજી મહારાજે એક છત્ર અને અશ્વ સાથે રાજકર્મચારીને તુકારામને લઇ આવવા ત્યાં મોકલ્યા પણ તુકારામ તો ઐશ્વર્યથી પરાર્જુન્ય રહેવાને ઇચ્છતા હોવાથી તેમણે તે આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. માત્ર તેમણે આમંત્રણના પ્રત્યુત્તરમાં ચાર અભંગો લખીને મોકલાવી આપ્યા. તેમાં તેમણે સહધર્મ સંબંધી કેટલોક ઉપ-દેશ આપેલો છે.

આ પછી ફરીથી એકવાર તુકારામ લોહગામ આવ્યા હતા; ત્યાં તેમનાં કિર્તનો ચાલી રહ્યાં હતાં. આ સુયોગનો લાભ લેવા શિવાજી મહારાજ પોતે તેમને મળવા આવ્યા અને ત્યાં રહી

તેમનાં કીર્તનનું ભક્તિભાવપૂર્વક તેમણે શ્રવણ કર્યું. તેમની પ્રેમ-પૂર્વક પૂજા કરી સુવર્ણ મુદ્રાથી ભરેલો તાટ ભેટ આપ્યો. તુકારામે તે સર્વ ધન પ્રાદાણોને આપી દેવાને કહ્યું. તેમની આ વિરક્તિ જોઈ શિવાજી મહારાજ ચક્રિત થઈ ગયા.

“આ સંસારમાં વિઠોળા સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ; જેને આ પૃથ્વી ઉપર આવી પોતાના જન્મનું સાર્થક કરવું હોય, તેણે તો તેને જ શરણે જવું.” આ પ્રમાણેનો વૈરાગ્યપૂર્ણ ઉપદેશ સાંભળી એકવાર શિવાજી મહારાજને પૂર્ણ વંરાગ્ય ઉપજ્યો અને તે જગલમાં ચાલ્યા ગયા અને ‘પોતાની પાસે કંઈએ પણ આવવું નહિ’ એવી આજ્ઞા પોતાના કર્મચારીઓને કરી.

પ્રધાનો આ બનાવ જોઈ વિચારમાં પડી ગયા. ઘણા ઉપાયો તેમણે અજમાવી જોયા પણ કંઈ ઇષ્ટ ફળ આવ્યું નહીં. છેવટે તેઓ રાજમાતા જીજ્ઞાષા પાસે ગયા અને બધી વાત તેમને જણાવી. તે તો તુકારામ પાસે આવ્યાં, અને તેમને બધી વાત સમજાવીને કહ્યું, ‘માફી ઉપર અને ગરીબ હિન્દુ પ્રજા પર દયા કરીને અમને અમારો પુત્ર પાછો આપો, અને તેને રાજપાટ ધારણ કરવાનો ઉપદેશ કરો.’ આ વચનો સાંભળી તુકારામને દયા આવી. ‘તમે જરા પણ ફીકર કરશો નહિ.’ એમ કહી તેમણે તેમને જવાને કહ્યું.

રાત્રે કીર્તનમાં શિવાજી મહારાજને નિત્ય નિયમ પ્રમાણે આવવાનું થયું. ત્યાં તુકારામ મહારાજે કર્મકાંડની આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન કર્યું, અને ‘પોતાના દુષ્ટી દેશવાસીઓને અને પીડાતાં દેશબાંધવોને ત્યાગીને ગિરિશુક્રામાં, મોક્ષ મેળવવા માટે પેસી જવું. એમાં પુરૂષાર્થ નથી,’ એમ સમજાવ્યું. તુકારામ મહારાજનું અપ્રતિમ વકતૃત્વ અને હકીકોથી ભરપૂર કીર્તન સાંભળી શિવાજી મહારાજના મનમાં પલટો થયો અને તે ફરીથી રાજકારભારમાં લક્ષ આપવા લાગ્યા.

શિવાજી મહારાજના શીષ્યાગુરુ શ્રી સમર્થ રામદાસ અને તુકારામ મહારાજને સમાગમ થયો હતો. જન્મેને પરસ્પર માટે અપૂર્વ પ્રેમભાવ હતો. તુકારામ મહારાજનું જે કીર્તન અદૌ-કિંક સેલીના પ્રભાવથી દરેક શ્રોતાના અન્તઃકરણમાં પ્રેમવારિનું સિંચન કરતું, જે કીર્તનના શ્રવણથી એક મુસલમાન પણ ભક્તિમાં ડૂબી જઈ નાચવા મંડી પડ્યો હતો તેવું કીર્તન સાંભળવાનો પોતાને સંયોગ આવ્યો, તેથી શ્રી સમર્થ રામદાસ પોતાની બાતને ધન્ય માને અને 'આજે તુકારામ મહારાજનું કીર્તન સાંભળી હું કૃતાર્થ થયો છું.' એમ કહે તેમાં શી નવાઈ ?

આ પ્રમાણે કીર્તનો કરી ધર્મભગૃતિનું કાર્ય તુકારામ મહારાજ કરી રહ્યા હતા. કેાઈ પણ પ્રકારના લાભની આશા સંખ્યા વિના માત્ર કર્તવ્ય તરીકે તેઓ લોકોમાં ફેરી કીર્તનો કરતા અને પોતાની પ્રાસાદિક વાણીથી લોકોને ધર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરતા.

૪

જેમ જેમ દિવસો જતા લાગ્યા તેમ તેમ તુકારામ મહારાજની ખ્યાતિ દશે દિશામાં વિશેષ ફેલાવા લાગી. દ્રક્ષર દેશમાંથી માત્ર દર્શન માટે જ લોકો તેમની પાસે આવતા અને શિષ્યભાવે તેમની પાસે રહી જતા. આ ઉપરાન્ત ધર્મ જ્ઞાસુ અને આર્ત કે પીડિત લોકો પણ પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા તેમની પાસે આવતા.

જન સમાજના આદરવિચ્છેદમાં આવવાથી મહાપુરુષો પોતાની સ્વાધીનતા ખોઈ દે છે; આ વાત તુકારામ મહારાજને બરાબર લાગી પડે છે. કારણ જેમ જેમ તેમની કીર્તિ ફેલાતી ગઈ તેમ તેમ તેમની આસપાસનું વાતાવરણ કુણ્ઠ થવા લાગ્યું. કેાઈ તેમને સારાં વસ્ત્રો મેકલી આપતા તો કેાઈ તેમને સુમિષ્ટ ભોજન માટે આમંત્રણ દેતા. કેટલાક તો તેમને દેવાંશી પુરુષ ધારીને તેમના પંજન અર્ચનનો સમય પણ જોળતા. નિરપૂહી અને વિનયી તુકારામથી આ બધું સહન થઈ શક્યું નહિ. તેઓ

વારંવાર ઇશ્વરને વિનવી વિનવીને કહેવા લાગ્યા, કે “હે ઇશ્વર ! મને હવે આ સર્વ જંબળમાંથી મુક્ત કરી દો અને મને વૈકુંઠમાં લઈ જાઓ.” કેટલીક વાર તો “હું વૈકુંઠમાં જઈ છું” એમ કહીને તે અરણ્યમાં ગયા જતા અને ત્યાં કલાકોના કલાકો સુધી બેસી રહેતા. તેમના શિષ્યો તેમને શોધી કાઢીને પાછા લઈ આવતા. સદા સર્વદા માત્ર ઇશ્વર નામોચ્ચારણમાં અને ઇશ્વર સેવામાં જ મગ્ન રહેતા. તે ઇશ્વરને હરહમેશ કહ્યા કરતા, “હે હીનંદયાળ ! તારે આ જીવનનો અન્ત લખવો હોય તો ખુશીથી લખજે. પરંતુ અન્ત અવસ્થામાં તારી ભક્તિથી અને પૂજાઓથી મને તું વંચિત કરીશ નહિ !”

આ રીતે તુકારામ ઉઠાસ ચિત્તવાળા થઈ ગયા એટલામાં એક એવો બનાવ બન્યો કે જેથી તેમનું મન આ સંસાર પરથી ઉઠી જ ગયું. લોહગ્રામના લોકો તુકારામ મહારાજ ઉપર ઘણો સ્નેહ રાખતા અને વારંવાર તેઓ તેમને પોતાને ત્યાં લઈ જઈ તેમની પાસે કીર્તન કરાવતા. તુકારામ મહારાજને પણ તેમના પ્રત્યે એટલો જ સ્નેહભાવ હતો. આ પ્રમાણે એક વાર બ્યારે તુકારામ મહારાજ લોહગ્રામમાં આવ્યા હતા ત્યારે ચાલુ એક માસ સુધી તેમનાં કીર્તનો ત્યાં ચાલી રહ્યાં હતાં. આ સમયે શિવાજી મહારાજ અને મોગલો વચ્ચે યુદ્ધ થતાં હોવાથી સર્વત્ર લૂંટ, હત્યા અને વિનાશનાં નિધુર દૃશ્યો જોવામાં આવતાં હતાં. બ્યારે તેમનાં કીર્તનો લોહગ્રામમાં ચાલતાં હતાં તે વખતે મોગલોએ અચાનક હુમલો કરી આખું ગામ લૂંટી લીધું, અને ઘણા લોકોને નિર્દયપણે રંજડયા. આ દેખાવ જોઈને તેમનું હૃદય ઘણું જ દુઃખિત થઈ ગયું. તેમણે લોકોને વિરક્તિનો ઉપદેશ કરેલો હતો તેથી લોકોનું સાન્ત્વન કરવું એટલું બધું મુશ્કેલ જણાયું નહિ. જો કે તેમણે લોકોને શાન્ત પાડ્યા તોપણ તેમની મનની વિચલિત અને ઉઠાસ સ્થિતિ જઈ શકી નહિ. બીજાનું દુઃખ જોઈ તેમના હૃદયના ચતશઃ દુકડા

થતા હતા. આથી તેમણે વિઠોબાને ગફગફ કંઠે કહ્યું કે “ હે પ્રભો ! મેં મૃત્યુલોકમાં ઘણો જ નિવાસ કર્યો છે. હવે મને વૈકુંઠમાં લઇ જાઓ ! ”

આ પછી તુકારામ દેહુ ગામ આવ્યા. ત્યાં કેટલેક દિવસે હોલ-ઉત્સવના (હોળીના) તહેવારો આવ્યા. આ ઉત્સવમાં લોકો ખિલતસ પ્રકારના આમોહપ્રમોહમાં વખત વીતાડતા. તુકારામ મહારાજે ઇશ્વરનામ સંકીર્તનમાં જ લક્ષ લગાડી તેમાં જ મગ્ન થઇ જવાને તેમને ઉપદેશ કર્યો. તેમની ઇચ્છાનુસાર કુત્સિત આનંદને બદલે ભક્તિપૂર્ણ આનંદનો ઉપયોગ લેવાનો લોકોએ નિશ્ચય કર્યો, અને અગીઆરસથી ઉત્સવ શરૂ થયો. પૃષ્ઠિંમા પછી પડવાને દિવસે તુકારામ મહારાજે કીર્તન કર્યું. તે દિવસે, જેમને ‘ બ્રહ્મ આત્મસમર્પણ ’ ના અભંગો તારીકે ઓળખવામાં આવે છે તે ચોવિસ અભંગો રચીને તેમણે ગાયા. તુકારામ મહારાજની અન્તરની વ્યથા કેટલી ઉંડી હતી એનો તે તાદૃશ ચિતાર આપે છે.

ઉપર્યુક્ત અભંગોમાં તેમને વૈકુંઠમાં જવાનો દૃઢ નિશ્ચય સાંભળીને લોકો ઘણા જ ઉદાસ થઇ ગયા. કીર્તન થઇ રહ્યા પછી છેલ્લી વાર વિઠોબાની આરતિ કરી તે મન્દિરની બહાર નીકળ્યા. ઘેર આવી અખળાઇને કહેવા લાગ્યા કે “ હવે હું વૈકુંઠમાં જઈ છું. તારી ઇચ્છા હોય તો તું પણ ચાલ ! ” આ પહેલાં કેટલાક દિવસથી તે આ પ્રમાણે તેને કહેતા હતા, તેથી તેણે બાપુ કે “ મહારાજ કોઇ તીર્થમાં યાત્રા માટે જતા હશે; ” તેથી તે જોત્યાં, “ મહારાજ, હું તો સગર્ભો છું. બાળબચ્ચાંઓને ઘેર એકલાં મૂકીને હું કેમ આવી શકું ? ” આ સાંભળી તેમણે બહાર આવીને પોતાના શિષ્યોને કહ્યું, “ હું વૈકુંઠમાં જઈ છું, ને પાછો ઘેર આવવાનો નથી. ” પોતાની સ્ત્રી અને શિષ્યોને છેવટનો ઉપદેશ આપી ઇન્દ્રાવણી ઉપર ગયા. વિઠોબાના નામનો ઘોષ કરતાં કરતા તે આગળ

જવા લાગ્યા. પરમ પ્રેમથી ભરપૂર એવું તેમનું છેવટનું તે ભજન સાંભળીને આસપાસ ઉભેલા શિષ્યોની આંખો પ્રેમાશ્રુથી ભિંબી ગઈ. તે બધા તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. તેઓ ભજનમાં એટલા બધા લીન થઈ ગયા હતા કે પોતાના દેહનું પણ તેમને જાન રહ્યું નહિ. એકાએક તેમને માલમ પડ્યું કે તે ગુપ્ત થઈ ગયા છે. અદૃશ્ય થઈ ગયા એ જોઈને તેમને ખાતરી થઈ કે તે સદેહે વૈકુંઠમાં સિધાવ્યા છે. ભાવિક મનુષ્યોએ અકાશમાંથી એક દિવ્ય વિમાન ઉતરી આવતું જોયું. શંખ અને ઘંટાના મધુર અવાજે સાંભળ્યા, ગંધર્વોનાં ગાન સાંભળ્યાં, અપ્સરાઓનાં નૃત્યોનાં સ્વ સાંભળ્યો, વિમાનમાં આવેલા દેવોને તેમને વિમાનમાં ઉંચકી લેતા જોયા, અને છેવટે વિમાન ઉંચે ઉંચે ચઢ્યું અને અંતે વૈકુંઠમાં ગયું એ પણ જોયું.

ભારતવર્ષના અલૌકિક ભક્ત શ્રી તુકારામ મહારાજનો તિરોભાવ પણ આવો અલૌકિક છે. તે વખતે જલસમાધિ લેવાને શિવાજ પ્રચલિત હતો. તેથી તુકારામ મહારાજે જલસમાધિ લીધી હોય એમ પણ મનાય છે.

તુકારામ મહારાજના તિરોભાવ વખતે અળગાઈ સગર્ભા હતાં. તિરોભાવ પછી તેમને એક પુત્ર થયો. તેનું નામ તેમણે નારાયણ પાડ્યું. આ નારાયણ પણ પોતાના પિતા જેવા જ ભક્ત થયા. તેમનાં સદાચાર અને ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ શિવાજ મહારાજે તેમને દેહના વિદૂલમંદિરમાં પૂજાઅર્થે માટે પૂરતી યાય એટલી જાગીર આપી. તે જાગીર હજી તેમના વંશમાં ચાલે છે.

સંસારસમુદ્રમાં દુઃખ અને દારિદ્ર્યથી તોફાની ધવનોથી ધક્કા પડતાં છતાં કુંડુંબકલેશ અને સ્વજન તિરસ્કાર જેવાં ક્ષિત્રીની વાતાવરણ સ્થાપે હોવા છતાં, માત્ર ઇશ્વરનામ સ્મરણ રૂપી નૌકામાં નિશ્ચિંત મને ખેંસી અટળ શ્રદ્ધાથી તેને પાર ઉતારી અકળ એવા મોક્ષના આનંદને પ્રાપ્ત કરનાર તુકારામ મહારાજ જેવા સન્તને હજારો, લાખોવાર ધન્ય છે !

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૧૮	પ્રયોજવા	પ્રયોજવા
૬	૧	અમુક	અમુક
	૧૬	શે છે ?	શે છે ?
૭	૧૧	કહેવાનું	કહેવાનું
	૨૧	વિષયો નીચ્ચાનો	વિષયોની ચર્ચાનો
૮	૬	કરવો.	કરવો,
	૧૨	છે.	છે,
૯	૩	દેખાય છે.	દેખાય છે,
	૧૯	મોટાભાઈ,	મોટાભાઈ
૧૦	૬	ધતિ કર્તવ્ય	ધતિકર્તવ્ય
	૧૨	ભણતર,	ભણતર
	૨૪	કથું.	કથું,
૧૧	૧	હતી	હતી.
	૯	વિદ્યાર્થી અવસ્થા	વિદ્યાર્થીઅવસ્થા
	૨૪	વિદ્યાર્થી માંના	વિદ્યાર્થીમાંના
	૨૫	ગરીબી	ગરીબાઈ
	૨૬	વેઠે છે.	વેઠે છે,
૧૨	૧૬	માની.	માની,
૧૩	૨	હિસાબ	હિસાબ
૧૯	૬	જ	જ,
૨૦	૪	કોઠાર	કોઠાળ
૨૧	૧૨	નહીં	નહીં.
૨૪	૩	રહિયાળ	રહિયાળ
૨૮	૧૮	છે,	છે.
૩૦	૮	પ્રવૃત્તિમાં	પ્રવૃત્તિમાં
૩૧	૧૩	મૂંઝાણી	મૂંઝાણી
	૨૨	સ્થિતી	સ્થિતિ
૩૨	૧૧	લોકો	લોકો

૩૨	૧૪	ઉપાધી	ઉપાધિ
	૧૫	પૈસાને	પૈસા ને
૩૩	૧૪	ગુરુ	ગુરુ
	૨૪	શક્ય ?	શક્ય છે ?
૩૫	૭	હરીદ્રાધ	હરિદ્રાધ
૩૬	૫	સંગીત	સંગીત-
	૧૫	ખીચો ખીચ	ખીચોખીચ
	૧૮	તરુવર	તરુવર
૩૭	૧૩	ચન્દ્રકાર	ચન્દ્રાકાર
	૧૫	વન દેવતાઓના	વનદેવતાઓના
	૨૩	ગળી	ગરી
૩૯	૧૫	વિહવળ	વિહ્વળ
	૨૬	બાલ કૌતુહલથી	બાલકૌતુહલથી
૪૦	૧	રવિ	રવિ-
	૬	કંઠમાળ	કંઠમાળ-
	૭	વાળા;	વાળા,
૪૧	૨૦	મુદલ	મુદલ
૪૨	૧૮	રગ દોળતો	રગદોળતો
	૨૧	સાળે-	સાળે-
૪૩	૬	દેહ પ્રભાતથી	દેહપ્રભાતથી
	૭	બાલસૂર્ય	બાલસૂર્ય
૪૪	૧	દુર	દુર
	૫	સમિધ	સમિધ્
	૬	મૃતિકા	મૃત્તિકા
	૧૬	મુનિ બાલકોને	મુનિબાલકોને
	૨૨	વન ગળે	વનગળે
૪૫	૧	ગીત શ્રવણનું	ગીતશ્રવણનું
	૧૩	દન્ત કિરણોથી	દન્તકિરણોથી
	૨૨	આકાશ	આકાશ
૪૬	૬	સેકાયલો	સેકાયલો
	૨૯	કાદમ્બરી	બાલકાદમ્બરી

૪૭	૩	પસંગોથી	પ્રસંગોથી
૪૮	૨	drawn	drawn,
	૧૭	પૂર્વ	અપૂર્વ
	૨૦	રાજ્ય નથી	રાજ્ય નથી સિદ્ધાર્થના
			શયનગૃહમાં
૫૦	૨	ગૂઢ	ગૂઢ
૫૧	૧	દુર	દૂર
૫૩	૧૦	સંસાર ત્યાગ	સંસારત્યાગ
૫૪	૩	શ્વેત	શ્વેત
	૧૬	લાગ્યા.	લાગ્યાં.
	૨૦	સખી,	સખી
૫૫	૨	છુ	છે
	૧૨	વિષ્ણુ	વિષ્ણુ
	૨૫	શૈલકુમારી:	શૈલકુમારી,
૫૬	૧૬	વિદ્યાર્થી જીવનમાં	વિદ્યાર્થીજીવનમાં
૫૭	૧	પ્રસંગ	પ્રસંગ
	૧૯	ગણાધ.	ગણાધ.
૫૮	૧	એતે	એતે
૫૯	૧	તુ	તું
૬૦	૫	ધણ	ધણું
૬૧	૧૫	રૂપીઆ	રૂપીઆની
૬૩	૧૪	પડા	દડા
૬૭	૧૬	પરમેશ્વર ?	પરમેશ્વર !
૭૦	૧૩	રાજપુત	રાજપૂત
૭૧	૨૨	ચોદાઓનીસાથે	ચોદાઓની સાથે
૭૨	૧૭	અફસોસ ?	અફસોસ !
૭૩	૨૨	મોગલોન	મોગલોની
૭૫	૧૧	આધીનતા	અધીનતા
૭૬	૧૮	તિલાંજલી	તિલાંજલિ
૭૯	૩	સર્વ સાધનસમ્પન્ન	સર્વસાધનસમ્પન્ન
	૫	અધિષ્ઠાતા	અધિષ્ઠાતા
૮૦	૧૦	મને	અમને

૮૧	૧૪	નારીજાનંરેષુ	નારીજાં નરેષુ
	૨૦	નિઝાસ	નિઝાસ
૮૩	૨૨	ખાદ પ્રક્ષાલન	ખાદપ્રક્ષાલન
૮૪	૨૫	બાબ્બ મદ્મદ્	બાબ્બમદ્મદ્
૮૭	૮	સત્યનું	સતીનું
૮૯	૧૧	વાદળ	વાદળથી
	૧૫	પહોંચ્યાં	પહોંચ્યાં.
૯૩	૧૦	ફૂં	ફૂં
૯૬	૧૨	નહિ ?	નહિ !
	૧૬	કયાં !	કયાં ?
	૨૫	મારે	મારે
૯૭	૮	મહારાજજી	મહારાજજી,
	૧૦	કરો,	કરો.
	૧૩	કરશો ?	કરશો.
૯૯	૧૧	ઊંચકી	ઊંચકી
	૨૪	દ૯	દ૯
	૨૬	સત	સાત
૧૦૧	૭	પ્રાપ્તિ	પ્રાપ્તિ
	૨૪	કપાળી	કપાળી
		નંખાવીશ !	નંખાવીશ ?
૧૦૨	૨૦	એ	એ
૧૦૩	૧	કુળમાં	કુળમાં
	૨	પ્રાણપાણ્ય	પ્રાણપાણ્ય
	૨૦	છે.	છે,
૧૦૪	૧૫	સર્વે	સર્વે
૧૦૫	૨	કબૂલ	કબૂલ
	૧૧	દસ્ત	દસ્ત
	૧૭	દ૯	દ૯
૧૦૭	૧૪	ફૂર	ફૂર
૧૦૮	૪	આવતાં	આવતા
૧૧૦	૧૩	નથી	નથી.

૧૧૦	૨૪	ઉછરતું	ઉછળતું
૧૧૧	૨૦	તહીં.	તહીં ?
૧૧૨	૧૦	ઉંધવા	ઉંધવા
	૧૨	કાગ્રેસ	કાગ્રેસ
	૧૭	ન વી	નવી
	૨૧	ચૂના	ચૂના
૧૧૩	૭	વનિતા વસ્ત્ર લાંડર	વનિતાવસ્ત્રલાંડર
	૮	પૈસા ફંડ	પૈસાફંડ
	૨૨	ફિલિપિનો	ફિલિપિનો
૧૧૬	૨૩	હોત.	હોત ?
	૨૪	રધુવંશ	રધુવંશ
૧૧૭	૧	અહલાધવ	અહલાધવ
	૧૦	જૂનું	જૂનું
૧૧૮	૮	સારં.	સારં !
૧૧૯	૧૫	દોરદાંકણ	દોરદાંખર
૧૨૦	૨	નકામું	નકામી
	૨૦	પાછો	પાછ
૧૨૩	૮	ધરાં	ધર
૧૨૪	૩	બધાં	બધાં
	૧૬ લીટી		સોમલો-મજુરીમાં પૂર
	૫૬૧ ક્રોએશ		ન થાય.
૧૨૯	૧	કહું	કહું છે
૧૩૦	૬	આપનો	આપના
	૮	રાત્ર્ય હક	રાત્ર્યહક
૧૩૧	૭	ના	ના,
	૧૩	રાત્ર્યાભિષેક	રાત્ર્યાભિષેક
	૨૩	તમને	આપને
૧૩૨	૧૩	જેના	જેનાં
૧૩૩	૨	અ	એ
	૮	રાત્ર્યાભિષેક	રાત્ર્યાભિષેક
૧૩૪	૬	ઉપડયાં	ઉપાડયાં

૧૩૫	૧૭	ગુફ્ફાગારનાં	ગુફ્ફાગારનાં
	૩	ચિત્રકૂટ	ચિત્રકૂટ
૧૩૬	૨	એક	અનેક
	૧૫	ભાઓ,	ભાઓ
૧૪૦	૧	નહીં ?	નહીં !
	૪	સહાયથી	સાહાય્યાથી
	૯	ધન્દ્રજિત	ધન્દ્રજિત
	૧૪	ધન્દ્રજિત	ધન્દ્રજિત
	૨૦	પ્રચડ	પ્રચડ
		ગુ	ગુ
૧૪૩	૩	નહીં. ?	નહીં.
૧૫૦	૧૨	રહો	રહો
૧૫૧	૧૦	પિતાહિન	પિતાહિન
૧૫૩	૧૫	એને	અને
	૨૩	પુનિત	પુનિત
૧૫૪	૧૫	શોભિત	સુશોભિત
૧૫૫	૩	પસો	પૈસો
	૧૭	ટેકરોઓ	ટેકરાઓ
૧૫૭	૬	બાણુવાળી	બાણુવળી
	૧૪	દુઃખથી	દુઃખથી
	૧૭	બચ્ચાને	બચ્ચાને
૧૫૮	૩	અંધરાત્રે	અંધ રાત્રે
૧૬૦	૧	ઉછરતો ઉછરતો	ઉછળતો ઉછળતો
૧૬૧	૬	નીચે	નીચે
૧૬૨	૪	શ્વેત	શ્વેત
૧૬૩	૭	શ્વેત	શ્વેત
૧૬૪	૬	ત્રિપુંડ	ત્રિપુંડ
	૧૫	અનહંકાર	અહંકાર
	૧૯	કાદમ્બરી	બાલકાદમ્બરી
૧૬૬	૧૧	ગુણકીર્તન	ગુણકીર્તન
	૧૨	મહાભારત શ્રવણ	મહાભારતશ્રવણ

૧૬૮	૪	શીતગચ્છું	શીતગચ્છું
૧૬૯	૯	માટે	માટે
૧૭૨	૧૫	ગંગાપડશાહ	ગંગાપડશાહ
૧૭૩	૧૦	મડકુ	મડકું
૧૭૯	૫	હોડેમાંથી	હોડેમાંથી
	૬	મરૂ	મરૂં
૧૮૦	૩	દગલ	દગલ—
૧૮૧	૩	દેશ	દેષ
૧૮૩	૨૧	નીમ	વિમ
		હાઈકોર્ટના	હાઈકોર્ટના
૧૮૪	૧૭	ડંખને	ડંખથી
૧૮૬	૨૫	વિપદ	વિપદ
૧૮૭	૬	શિવાજી	શિવાજી,
૧૮૯	૧૪	સામગઢ	સાસુગડ
	૨૨	પછી !	પછી ?
૧૮૯	૩	સમ્રાટ	સમ્રાટ
૧૯૧	૪	આકૃતિ	આ કૃતિ
	૧૧	શિવભાને	શિવભાને
૧૯૯	૪	અટકાવવાની	અટકવાની
૨૦૩	૧૪	ગધેડોની	ગધેડાની
૨૦૪	૧	ખેડેતને	ખેડૂતને
	૨	નગર રક્ષકે	નગરરક્ષકે
	૧૮	બારબજાર	બાર બજાર
૨૦૫	૮	રાજ્યસભા સ્થાનથી	રાજ્યસભાસ્થાનથી
૨૦૮	૭	ખેડૂતોને	ખેડૂતોને
	૮	સર્વજીતને.	સર્વજીતને)
૨૧૨	૧૦	કુટુંબ-પ્રતિ પક્ષના	કુટુંબપ્રતિપક્ષના
	૧૧	રાજના ને	રાજનાને
૨૧૪	૩	પુરુષાવતાર	પુરુષાવતાર
	૬	પુનિત	પુનિત
	૯	ઉત્તરરામ ચરિત	ઉત્તરરામચરિત

૨૧૬	૫	વેદ મંત્રોચ્ચાર	વેદમંત્રોચ્ચાર
	૯	લાગે છે.	લાગે છે !
	૧૩	મુખમંડળ	મુખમંડળ
	૧૨	ઝોળસૂત્રી	ઝોળસૂત્રી
૨૧૭	૯	સાર	સાર
૨૨૦	૩	મંગા પ્રવાહ	મંગાપ્રવાહ
	૧૬	હૃદમાં	હૃદમાં
૨૨૧	૨	ચારીત્ર	ચારિત્ર
૨૨૨	૧૩	ચિસો	ચીસો
	૧૮	શરીરમાંથી	શરીરમાંથી
૨૨૫	૧	પાદપ્રક્ષલન	પાદપ્રક્ષલન
	૯	સામ્ય	સૌમ્ય
	૨૪	ઉપર	ઉપરથી
૨૨૬	૨૪	દ્રવ્ય ભંડાર	દ્રવ્યભંડાર
૨૨૯	૧૪	રથો	રથો,
	૨૬	આપશે.	આપશે ?
૨૩૨	૭	પુરુષ	પુરુષ
	૯	મનનવડે	મનન વડે
	૧૫	સત્ય, જ્ઞાન	સત્યજ્ઞાન,
	૨૬	થાય !	થાય ?
૨૩૩	૧૦	સંન્યાસ	સંન્યાસ
	૧૧	દિવ્યચક્ષુ	દિવ્ય ચક્ષુ
૨૪૫	૧	આખીરાત	આખી રાત
૨૪૬	૧	સેકડો	સેકડો
૨૪૭	૨૩	તાબુ	તાબુ
	૨૫	પ્રશુને	પ્રશુ
૨૪૯	૨	એવી રીતે	એટલું
	૧૬	ભરતા	ભરાતા
૨૫૩	૨૨	તોળલ	તોળલ—
૨૫૪	૨	તહેને	તહેને
૨૫૫	૧૩	ઘડિત !	ઘડિત ?
	૧૬	યા	યા

૨૫૬	૧૦	છે.	છે !
૨૫૮	૬	સ્વાર્પણ્યતા	સ્વાર્પણ્ય
	૭	જેવાં	જેવાં
		વ્યવસ્થા ચક્રના	વ્યવસ્થાચક્રના
	૧૩	પ્રીય	પ્રિય
	૨૫	તાણું	તાણું
૨૬૦	૨	કામળ	કામળ,
૨૬૨	૧	પુરુષે	પુરુષે
૨૬૩	૩	પુરાણોનાં	પુરાણોનાં
	૨૨	ખાલણુની	ખાલણુની
૨૬૫	૧૭	અભ્યયન	અભ્યયન—
	૨૩	પાલણુ	પાલન
	૨૬	પાડવાની	પડવાની
૨૬૬	૧	ધર્મિઓદ્ધારા	ધર્મિઓદ્ધારા થતી નિન્દા-
			માંથી
	૧૬	તેમણે	તેમને
૨૬૭	૧૩	શંકરસ્વામી	શંકરસ્વામી
	૧૭	દંડ છે.	દંડ છે,
૨૬૮	૧૬	કુમારીલ	કુમારિલ
		શક્તિમાં	શક્તિમાં
૨૬૯	૨૦	પ્રાયશ્ચિત	પ્રાયશ્ચિત
	૨૧	કુમારીલ	કુમારિલ
	૨૭	પ્રાયશ્ચિત	પ્રાયશ્ચિત
૨૭૦	૧	અક્ષેપ	આક્ષેપ
	૬	પ્રાયશ્ચિત	પ્રાયશ્ચિત
	૨૪	જળણુને ?	જળણુને !
૨૭૧	૨૧	મારા પર	મારા પતિ પર
૨૭૩	૨૫	શારદાનિવાસ	શારદાનિવાસ
૨૭૪	૧	”	”
૨૭૫	૧૮	આવ્યું.	આવ્યું કે
૨૭૮	૧૩	મુખ પાટ	મુખપાટ

૨૮૦	૧૮	કચેા	કચેા
૨૮૨	૧૫	ધંધા	ધંધા
	૨૪	ટાળા બંધ	ટાળાબંધ
૨૮૩	૨૦	પિતાજી	પિતાજી,
	૨૨	બેટા	બેટા,
૨૮૭	૧૭	રહું ?	રહું !
૨૯૦	૬	મોકલું છું ?	મોકલું છું !
૨૯૧	૪	ફેલાવતાં	ફેલાતાં
૨૯૨	૨૪	જીવન્ત	જીવન
૨૯૪	૧૦	અતે	અને
૨૯૫	૧	દર્શન	દર્શન
૩૦૫	૭	જેવો	જેવો
૩૦૭	૧૫	વેદાન્તધ્વનિવારણ	વેદાન્તધ્વનિવારણ
૩૦૮	૭	બીજા,	બીજા
	૧૧	તેમનાં	તેમના
૩૧૨	૧૭	મત્તકવત્સલા	મત્તકવત્સલા
		રઘુનાયકાઃ	રઘુનાયકા.
૩૧૩	૫	યોન્હી	દોન્હી
	૧૬	વિચાર અન્તે	વિચારને અન્તે
૩૧૬	૧૭	ચાણુવી;	ચણુવી,
	૨૦	શંભાજી	શંભાજી
૩૧૭	૧૬	એમનાં	એમનાં
૩૨૩	૨૧	કારણ	કારણ,
૩૨૪	૧૬	દુરિદ્ર	દુરિદ્ર
	૧૭	ઐક્ય સ્થાપનામાં	ઐક્યસ્થાપનામાં
	૨૨	ચારિત્ર નાયક	ચરિત્રનાયક
૩૨૫	૨૪	પલ્લવંધન	હલ્લવંધન
૩૨૬	૪	દારિદ્ર	દારિદ્ર
૩૨૭	૧૭	શ્રી હરિ	શ્રીહરિનું
૩૨૮	૧૫	તેમણે	તેમને

૩૨૯	૧૨	ધડાડો	ધટાડો
	૧૫	ખતરના	ખેતરના
૩૩૦	૧૨	અભગો	અભંગો
	૧૩	ઉત્તન્ન	ઉત્પન્ન
૩૩૧	૫	મનમાં તેમને	મનમાં
	૧૦	રાખી	રાખી આપી
	૧૧	દેવયોગે	દૈવયોગે
૩૩૨	૫	આતાઓ	ઓતાઓ
૩૩૩	૧૬	પ્રાહણ્યો	પ્રાહણ્યોને
૩૩૬	૭	વૈરાગ્યપૂર્ણ	વૈરાગ્યપૂર્ણ
૩૩૮	૭	ઇશ્વર સેવા	ઇશ્વરસેવા
૩૪૦	૧૩	અધાકિક	અધૌકિક
	૨૦	દેહના	દેહના
	૨૨	દારિદ્ર્યી	દારિદ્ર્ય રૂપી
	૨૪	ઇશ્વરનામ સ્મરણ	ઇશ્વરનામસ્મરણ

વિદ્વાન, જગત, રાજન, ભગવાન, વગેરે શબ્દોમાં ન અર્થો 'ન' વાંચવો; 'સહસ્ર' ને બદલે સહસ્ર છપાયું છે તે સુધારીને સહસ્ર વાંચવું; આ ઉપરાન્ત સમાસ છૂટા પાડ્યા હોય, કે બીજું ઉચ્ચ ન હોય તો વિવેકી વાંચનાર સુધારો કરી લેશે.

